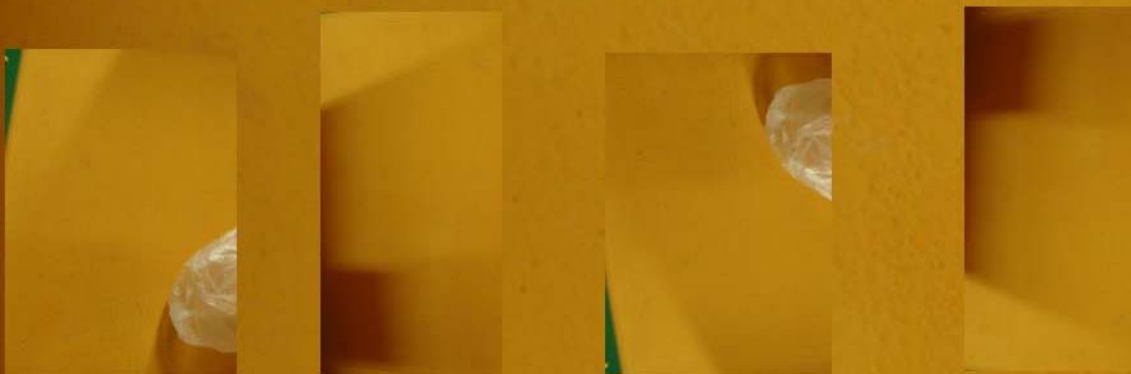

СТАНОВНИШТВО И ДОМАЋИНСТВА СРБИЈЕ ПРЕМА ПОПИСУ 2002. ГОДИНЕ

Горан Пенев, уредник

Републички завод за статистику Србије

Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања

Друштво демографа Србије

Републички завод за статистику Србије

Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања

Друштво демографа Србије

СТАНОВНИШТВО И ДОМАЋИНСТВА СРБИЈЕ ПРЕМА ПОПИСУ 2002. ГОДИНЕ

УРЕДНИК

Горан Пенев

АУТОРИ

*Бранислав С. Ђурђевић
Анкица Кубуровић
Горан Пенев
Мина Петровић
Јелена Предојевић
Биљана Радивојевић
Нада Радушки
Мирјана Рашевић
Биљана Станковић
Владимир Станковић
Радослав Стевановић*

Београд, 2006.

**СТАНОВНИШТВО И ДОМАЋИНСТВА СРБИЈЕ
ПРЕМА ПОПISУ 2002. ГОДИНЕ**

Издавачи:

Републички завод за статистику Србије

Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања

Друштво демографа Србије

За издаваче:

Др Драган Вукмировић
Директор Републичког завода за статистику Србије

Др Мирјана Рашевић
Директор Института друштвених наука

Др Бранислав С. Ђурђевић
Председник Друштва демографа Србије

Рецензенти:

Др Катарина Чобановић
Др Светлана Радовановић

Уредник:

Мр Горан Пенев

ISBN 86-84433-61-0

Штампа: Републички завод за статистику Србије,
Београд, Милана Ракића 5

Број страна: 286

ПРЕДГОВОР

Попис становништва и домаћинства Србије, који је спроведен априла 2002. године, по значају представља један од најважнијих модерних пописа обављених на територији Србије. Значај пописа 2002. је изузетан из више разлога. Најпре, због тога што је то први попис у 21. веку. Затим, имајући у виду корените промене друштвено-економског, политичког и демографског карактера, попис представља својеврсни демографски инвентар Србије након истека бурне, последње деценије 20. века. Уједно, методолошка решења пописа 2002. су у потпуности заснована на међународним препорукама, што резултате пописа чини међународно упоредивим.

Објављивањем студије "Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године" заокружује се дужи списак публикација посвећених попису 2002. Она је плод сарадње Републичког завода за статистику Србије, Центра за демографска истраживања Института друштвених наука и Друштва демографа Србије, и кроз укупно 12 ауторских прилога пружа једну целовиту анализу стања становништва и домаћинства Србије на основу резултата последњег пописа. Истовремено, указано је и на промене које су остварене у односу на стање регистровано претходним пописима, посебно оних из 1991. и 1981. године. Аутори су, имајући у виду да је у попису 2002. примењен нови концепт сталног становништва, настојали да користе потпуно упоредиве податке добијене додатном обрадом резултата ранијих пописа (што је било могуће само у случају резултата пописа из 1991. године) или барем оне који у најмањој мери одступају од новоусвојеног концепта. Такође, преко поређења са стањем у другим европским земљама, настојало се да се што прецизније одреди место Србије на демографској карти Европе.

Студија садржи седам тематских целина. Прво поглавље је посвећено методолошким аспектима, следећих пет се односе на анализу резултата пописа становништва, док се последње бави домаћинствима.

У првом поглављу су дате опште и методолошке информације о попису 2002. Наведене су детаљне дефиниције основних јединица пописа 2002, као и упоредни преглед обележја становништва и домаћинства у пописима из 2002. и 1991. године. Посебна пажња је посвећена објашњењу методолошких новина које су примењене у попису 2002, посебно у погледу новог концепта сталног становништва.

У другом поглављу студије анализирано је, пре свега, кретање становништва Србије у периоду од пописа из 1948. године до последњег пописа из 2002. године. Такође, указано је и на значај природне и механичке компоненте за кретање укупног становништва Србије по међупописним периодима од 1948. до 2002. године.

Треће поглавље је посвећено анализи кретања градског становништва и достигнутом степену урбанизације. Нарочита пажња је указана актуелном степену концентрације градског становништва и одликама мреже насеља.

У четвртном поглављу, студија се бави анализом кохортног фертилитета женског становништва Србије, с посебним освртом на фертилитет према старости и броју деце. Обрађен је и фертилитет према брачном стању, школској спреми, националној припадности и типу насеља.

С обзиром да је у последњем међупописном раздобљу знатно повећан значај миграционе компоненте популационе динамике, разумљиво је што је у петом поглављу наглашена пажња дата миграционим карактеристикама становништва Србије. Детаљно су обрађена демографска

и социо-економска обележја мигрантског становништва, с посебним нагласком на број, порекло и просторни размештај избеглица. Такође, анализирано је и кретање броја лица на раду и боравку у иностранству, њихове дистрибуције по земљама пријема и према дужини боравка.

Најобимније је шесто поглавље у коме су, у више ауторских прилога, детаљно анализирани основне биолошке и социо-економске структуре становништва. Разматране су старосно-полна, брачна, образовна, етничка, конфесионална и економска структура.

Последње, седмо, поглавље посвећено је анализи резултата пописа домаћинства. Поред броја и величине домаћинства, основне теме су старосна структура становништва, с посебним освртом на самачка и старачка домаћинства, затим породични састав и неке економске карактеристике домаћинства.

Републички завод за статистику, Центар за демографска истраживања Института друштвених наука и Друштво демографа Србије очекују да ће ова студија, као и раније студије о становништву и домаћинствима Србије према пописима из 1981. и 1991. године, допунити сазнања не само о резултатима последњег пописа већ и о скорашњем демографском развоју Србије. Тиме ће широј, а не само научној и стручној јавности, бити знатно олакшано коришћење постојећих пописних података.

Др Драган Вукмировић
Директор Републичког завода за статистику Србије

Др Мирјана Рашевић
Директор Института друштвених наука

Др Бранислав С. Ђурђевић
Председник Друштва демографа Србије

САДРЖАЈ

1. ОПШТЕ И МЕТОДОЛОШКЕ ИНФОРМАЦИЈЕ О ПОПISУ	7
1.1 УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	7
1.2 ДЕФИНИЦИЈЕ ЈЕДИНИЦА ПОПИСА И ЊИХОВ ОБУХВАТ	10
1.3 УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД ОБЕЛЕЖЈА СТАНОВНИШТВА И ДОМАЋИНСТАВА У ПОПИСИМА 2002. И 1991.	13
1.4 МЕТОДОЛОШКА ОБЈАШЊЕЊА НЕКИХ ОСНОВНИХ СКУПОВА	14
1.5 НАЈДЕТАЉНИЈЕ КЛАСИФИКАЦИЈЕ ОСНОВНИХ ОБЕЛЕЖЈА У ПОПISУ 2002.	20
Списак књига резултата пописа 2002.	26
Списак документационих табела резултата пописа 2002.	29
2. КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ ПРЕМА ДОСАДАШЊИМ ПОПИСИМА СТАНОВНИШТВА	31
2.1 ДИНАМИКА И КОМПОНЕНТЕ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА	31
2.2 ПРОСТОРНА ДИСТРИБУЦИЈА СТАНОВНИШТВА	38
2.3 ПРОМЕНЕ У ГУСТИНИ НАСЕЉЕНОСТИ	43
3. ГРАДСКО СТАНОВНИШТВО И МРЕЖА ГРАДОВА	47
3.1 ДИНАМИКА ГРАДСКОГ СТАНОВНИШТВА И СТЕПЕН УРБАНИЗАЦИЈЕ	49
3.2 СТЕПЕН КОНЦЕНТРАЦИЈЕ ГРАДСКОГ СТАНОВНИШТВА И ПРОМЕНЕ У МРЕЖИ НАСЕЉА	50
4. ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА	53
4.1 ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНА ПРЕМА СТАРОСНИМ КОХОРАМА И БРАЧНОМ СТАЊУ	53
4.1.1 Фертилитет жена које су изашле из репродуктивног периода живота	53
4.1.2 Фертилитет жена које се налазе у репродуктивном периоду живота	57
4.2 СТРУКТУРА ЖЕНА ПРЕМА БРОЈУ ЖИВОРОЂЕНЕ ДЕЦЕ	58
4.3 ВЕРОВАТНОЋЕ ПОВЕЋАЊА БРОЈА ЖИВОРОЂЕНЕ ДЕЦЕ	62
4.4 ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНА ПРЕМА ШКОЛСКОЈ СПРЕМИ	63
4.5 ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНА ПРЕМА НАРОДНОСТИ	66
4.6 ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНА ПРЕМА МЕСТУ ЖИВЉЕЊА	68
5. МИГРАНТСКО СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ	71
5.1 ОСВРТ НА ЗНАЧАЈ МИГРАЦИЈА ЗА ПОРАСТ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА	71
5.2 ОСНОВНА ПРОСТОРНА ПОКРЕТЉИВОСТ СТАНОВНИШТВА	73
5.2.1 Аутохтоно и мигрантско становништво	73
5.2.2 Досељено становништво према типу миграција	76
5.2.3 Досељено становништво према времену досељења	78

5.3 ОСНОВНА ДЕМОГРАФСКА И СОЦИО-ЕКОНОМСКА ОБЕЛЕЖЈА МИГРАНТСКОГ СТАНОВНИШТВА	82
5.3.1 Полна структура мигрантског становништва	82
5.3.2 Старосна структура мигрантског становништва	85
5.3.3 Мигрантско становништво по националној припадности	88
5.4 ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ	92
5.5 ГРАЂАНИ СРБИЈЕ НА РАДУ – БОРАВКУ У ИНОСТРАНСТВУ	96
5.6 ИЗБЕГЛИЦЕ У СРБИЈИ ПРЕМА ПОПИСУ СТАНОВНИШТВА 2002.	101
6. СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА	107
6.1 СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПО ПОЛУ И СТАРОСТИ	109
6.1.1 Састав становништва по полу	109
6.1.2 Старосна структура	117
6.2 БРАЧНОСТ СТАНОВНИШТВА	139
6.2.1 Увод	139
6.2.2 Основне промене брачности становништва према старости и полу	141
6.2.3 Брачна структура становништва по типу насеља	145
6.2.4 Брачна структура становништва по националности и вероисповести	147
6.2.5 Међународна поређења	151
Прилог	153
6.3 ОБРАЗОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА	155
6.3.1 Писменост	155
6.3.2 Школска спрема	169
6.4 СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПРЕМА НАЦИОНАЛНОЈ ПРИПАДНОСТИ И МАТЕРЊЕМ ЈЕЗИКУ	181
6.4.1 Национални састав становништва	181
6.4.2 Становништво према матерњем језику и националности	196
6.5 САСТАВ СТАНОВНИШТВА ПРЕМА ВЕРОИСПОВЕСТИ	207
6.5.1 Становништво Србије према вероисповести на основу пописа обављених после Другог светског рата	207
6.5.2 Просторни аспекти састава становништва по вероисповести	209
6.5.3 Вероисповест и национална припадност	215
6.6 ЕКОНОМСКЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ	223
6.6.1 Економска активност становништва	224
6.6.2 Активно становништво	230
6.6.3 Пољопривредно становништво	241
6.6.4 Регионални аспект	246
7. ДОМАЋИНСТВА И ПОРОДИЦЕ	251
7.1 БРОЈ И ВЕЛИЧИНА ДОМАЋИНСТАВА	251
7.1.1 Број домаћинстава	251
7.1.2 Величина домаћинстава	257
7.2 НЕКИ АСПЕКТИ СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ ДОМАЋИНСТАВА	265
7.3 НЕКЕ ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДОМАЋИНСТАВА	268
7.4 ПОРОДИЧНИ САСТАВ ДОМАЋИНСТАВА И ТИПОВИ ПОРОДИЦА	271
Литература	277

1. ОПШТЕ И МЕТОДОЛОШКЕ ИНФОРМАЦИЈЕ О ПОПИСУ

Владимир СТАНКОВИЋ

1.1 УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Гледано у светским размерама, пописи становништва представљају, с једне стране, најпопуларније статистичке акције и, са друге, најобимнија и најкомплекснија статистичка истраживања, како по садржају и методолошким решењима, тако и по својој специфичној организацији.

Спровођење пописа на нашем тлу има врло дугу традицију, која се може пратити још од давне 1834. године, када је на простору тадашње Србије извршен први попис у савременом смислу тог појма. Од тог “пописа људства” па до Првог светског рата пописи су, у просеку, вршени скоро на сваких пет година, што сведочи о врло динамичном историјском раздобљу, које је императивно наметало потребу за честим снимањем промена територијалног распореда и састава становништва, као и економских добара, а нарочито у ослобођеним крајевима. Стога, подаци тих раних пописа имају и данас изузетан историографски значај.

У периоду између два светска рата извршена су само два југословенска пописа становништва, и то 1921. и 1931. године, а планирани попис за 1941. годину није спроведен због избијања Другог светског рата. Након рата, због хитне потребе да се у што краћем року прикупе подаци о насталим штетама услед ратних разарања, како би подношење југословенских захтева међународном форуму за накнаду ратне штете почивало на објективној статистичкој документацији, 1948. године извршен је тзв. скраћени попис, а већ 1953. и први комплетан послератни попис становништва. Почев од пописа 1961. године, поново се, сходно препорукама УН, успоставља међуратна десетогодишња периодика спровођења пописа становништва, тако да су у том временском распону извршени пописи: 1961, 1971, 1981. и 1991. године, чиме се у потпуности поштују међународне препоруке о спровођењу пописа на сваких десет година, и то у календарској години

која се завршава нулом, односно годину дана пре или после те календарске године.

Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 1991. године остаће, свакако, запамћен по бурним политичким догађајима у време његових припрема и у току самог спровођења. Неповољне политичке прилике у земљи резултирале су бојкотом пописа од стране највећег дела становништва албанске националне припадности на Косову и Метохији и у општинама Бујановац и Прешево.

Распадом СФРЈ прекинута је статистичка сарадња у обављању заједничких пописних активности са статистичким органима новоформираних држава, тако да су статистички органи у СР Југославији наставили самостално с радом на обради коначних резултата пописа 1991. године, који су објављени у 24 књиге, у оквиру класичне статистичке едиције: “Књиге резултата пописа”. У низу југословенских пописа, сваки наредни попис, скоро без изузетака, превазилазио је обимом и комплексношћу свог садржаја претходне пописе. Попис 1991. године није одступио од те тенденције, јер је представљао најмасовније и најсложеније статистичко истраживање које је до тада било спроведено на тлу бивше Југославије.

Међутим, за попис 2002. године може се са сигурношћу рећи да је у том погледу надмашио попис 1991. године, и то не само због ученог тренда експанзије потреба за све разноврснијим и богатијим подацима од пописа до пописа, чији узрок не лежи само у све сложенијим међународним препорукама којима се дефинише обавезни и допунски садржај националних пописа, него и у све опсежнијим захтевима за пописним подацима релевантним за реализацију великих пројеката из области емпиријских научних истраживања и за решавање неких актуелних практичних проблема који извиру из свакодневног друштвено-економског живота. Попис 2002, осим

из наведених разлога, био је особен и у погледу обима и сложености због снимања принудних миграционих токова из република бивше СФРЈ и најновијег таласа прогнаних са подручја Косова и Метохије. Овај огроман егзодус у целости је обухваћен статистичким снимањем у последњем попису, како по питању бројности избегличке популације и њеног пређашњег и садашњег територијалног размештаја, тако и у погледу њених основних демографских и друштвено-економских структура.

Резултати пописа 2002. пружили су, поред осталог, ближа сазнања о изразито динамичним друштвено-економским процесима и последицама неповољних демографских (а нарочито етно-демографских) трендова који су се интензивно одвијали после пописа 1991. године.

Као и у претходним пописима, новим пописом је обухваћено целокупно становништво Републике Србије, као и лица која су се затекла у “критичном моменту пописа”, тј. 31. марта 2002. године у 24,00 сата, на њеној територији као избеглице или страни држављани на школовању, привременом раду, односно боравку из других разлога.

Резултатима пописа је утврђен укупан број становника, домаћинстава и станова у Републици, као и њихов распоред на свим нижим територијалним нивоима: окрузима, општинама, градовима, насељима и месним заједницама.

У циљу прегруписавања података на микро-територијалном нивоу, а ради задовољавања потреба из области просторног планирања, реализације генералних и регионалних урбанистичких пројеката, стамбено-комуналних делатности и других, индивидуални пописни подаци су похрањени на магнетским медијумима, што обезбеђује неограничене могућности за брзе и ефикасне обраде пописних података о појединим деловима сваког насеља, или о изабраним скупинама насељених места и других територијалних јединица.

На основу изворних обавештења о обележјима основних јединица пописа (становнику, домаћинству и стану), утврђено је бројно стање и најбитније карактеристике породица и пољопривредних газдинстава. У том контексту, посебно су значајни подаци о броју и територијалном размештају тзв. старачких домаћинстава, као и о величини и степену искоришћености пољопривредних фондова који се налазе у њиховом поседу.

Такође, на темељу података о виталним, етничким, економским, образовним, миграционим и

другим карактеристикама становништва, створена је јаснија слика о структурним променама које су настале након пописа 1991. године унутар основних скупова становништва, као што су: укупно становништво, становништво у земљи, становништво на привременом раду-боравку у иностранству, активно становништво, пољопривредно становништво, запослено и незапослено становништво, досељено, одсељено, аутохтоно и друге важне категорије становништва, као што су неки његови старосни контингенти: пунолетно, фертилно, радно способно, школообавезно, предшколско, контингент војних обвезника итд.

У склопу активности на припремама пописа становништва, домаћинстава и станова у 2002. години, иначе девог послератног и првог (и јединог) пописа који је спроведен на територији Савезне Републике Југославије, између осталог, крајем фебруара 1998. године одржано је дводневно саветовање о најважнијим садржинским и методолошким питањима предстојећег пописа, на којем је саопштено преко 50 стручних реферата представника не само официјелних статистичких органа, као непосредних организатора и носилаца пописних активности, већ и представника бројних републичких и савезних органа, као и еминентних научних и високообразовних установа. Општа констатација учесника саветовања била је: да ће овај попис, на раскршћу два миленијума, имати посебан историјски и научни значај, јер треба да да што вернију квантитативну слику о дејствима и ефектима бурних политичких, друштвено-економских и демографских процеса и феномена који су се одвијали током 90-их на ширим југословенским просторима. Осим тога, неподељено мишљење учесника саветовања било је да садржај и методолошки инструментариј пописа треба у оптималној мери усагласити са препорукама међународних статистичких организација, како би била осигурана интернационална упоредивост резултата овог пописа. Међутим, с друге стране, учесници саветовања су се заложили и за ненарушавање упоредивости података пописа 2002. са подацима претходних југословенских пописа. То је, углавном, и постигнуто утврђеним садржинским и методолошким решењима за Пробни попис становништва, домаћинстава и станова 1999. године, који, нажалост, није могао да буде реализован у планираном периоду (од 1. до 15. априла 1999), због оружане интервенције НАТО снага на Југославију, већ у периоду од 1. до 15. новембра 1999. године.

Правни основ за спровођење пописа чинили су савезни Закон о попису становништва, домаћинства и станова ("Службени лист СРЈ", бр. 74/99) и републички Закон о извршењу пописа становништва, домаћинства и станова у 2001. години у Републици Србији ("Службени гласник РС", бр. 12/2000) и Закон о изменама закона о извршењу пописа становништва, домаћинства и станова у 2001. години у Републици Србији ("Службени гласник РС", бр. 61/2001).

Већ из самог назива закона о извршењу пописа види се да је, у складу са препорукама о уважавању десетогодишње периодике, требало спровести попис 2001. године. Међутим, због изненадног одлагања пописа у Црној Гори, почетак пописа је померен за 2002. годину, у нади да ће ипак истовремено бити извршен попис у Србији и у Црној Гори. С обзиром да је и 2002. године дошло до одлагања пописа у Црној Гори, Републички завод за статистику Србије донео је одлуку да спроведе попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години, не водећи више рачуна о терминском усклађивању са Црном Гором. Иначе, Црна Гора је обавила попис тек у месецу новембру 2003. године, због чега се данас не располаже подацима о становништву државне заједнице Србија и Црна Гора за исти временски пресек, чиме је озбиљније нарушена њихова упоредивост.

Попис становништва, домаћинства и станова 2002. године спроведен је у времену од 1. до 15. априла. У општинама Бујановац, Медвеђа и Прешево рок за спровођење пописа је продужен до 25. априла 2002, али само за интерно расељена лица са сталним местом боравка у тим општинама, а која су се 31. марта 2002. налазила на територији Косова и Метохије.

Због познате политичке ситуације, ни после скоро четврт века није било услова за извршење пописа на Косову и Метохији, тако да се још увек не располаже неким поузданијим информацијама о демографским и другим проценама на овом подручју.

У фази припрема пописа, у сарадњи са Геодетским заводом Републике Србије, извршена је ревизија статистичког катастра, односно ревизија скица и описа граница статистичких и пописних кругова, као неопходна предрадња и претпоставка успешног пописа. С истим циљем, у сарадњи с општинским и градским управама, благовремено је извршено обележавање насеља, улица и тргова, као и нумерација кућа. На основу ових докумената, олакшано је кретање и сналажење пописивача на терену, јер је извршено

прецизно разграничење просторних јединица у оквиру којих је обављено пописивање.

Непосредно пре спровођења пописа, извршена је обука преко 250 републичких инструктора. Приликом обуке општинских инструктора, овој екипи придружили су се најискуснији и добро обучени кадрови из Републичког и Савезног завода за статистику, као и Градског завода за информатику и статистику Београда (са још око 100 лица). Републички и општински инструктори учествовали су у обуци око 40 000 пописивача.

Паралелно са организационим припремама и обуком пописног кадра, текле су стручно-методолошке активности и припреме софтверских програма и решења за унос и контролу података. Благовремено су одштампани сви неопходни материјали: Методолошка упутства, Упутства за пописиваче, као и неопходан број Упитника за домаћинства и станове, Упитника за колективне станове и Пописница. За припаднике бројнијих националних мањина (Мађаре, Румуне, Словаке и Русине) преведеви су обрасци на језике ових мањина, а за пописивање Албанаца извршен је комплетан превод на албански језик, не само пописних образаца, него и методолошких упутстава.

Да би био побољшан квалитет података о образовним, социо-професионалним и економским карактеристикама становништва, као и у претходним пописима, штампан је тзв. Помоћни лист, који је попуњаван за сва запослена лица по кадровској евиденцији. Помоћни лист је, након попуњавања, предаван пописивачима ради уношења у Пописнице тачних података о школској спреми, занимању, делатности и другим обележјима.

За југословенске грађане на "привременом" раду или боравку у иностранству било је предвиђено претходно попуњавање пописних образаца у иностранству. Попуњени обрасци су, потом, достављани члановима домаћинства у земљи или општинским пописним комисијама, са циљем да их пописивачи могу користити у време пописа, ради побољшања обухвата ове категорије наших грађана и квалитета прикупљених података.

Као што је Законом о попису и Методолошким упутствима било предвиђено, пописани су сви грађани Републике Србије, укључујући и избегла и расељена лица. При томе, расељена лица су посебно издвојена и нису укључена у укупан број становника централне Србије и Војводине, за разлику од избеглих лица која су обухваћена као стални становници наведених територија.

Посебно су пописана лица на одслужењу војног рока и лица на издржавању казне, за која је била предвиђена другачија процедура достављања, попуњавања и враћања попуњених Пописница.

Начин на који су пописане поједине групе становништва код којих је постојала опасност двоструког обухвата (ученици и студенти, лица која раде ван места становања, лица на одслужењу војног рока, итд.) детаљно је објашњен у Методолошким упутствима и Упутствима за пописиваче.

Према концепту обраде пописне грађе, који је поставио Републички завод за статистику Србије, највећи део активности одвијао се у оквиру следећих фаза рада:

- унос података, са аутоматским и полуаутоматским шифрирањем текстуалних података;
- логичка и рачунска контрола;
- креирање и обрада табела;
- табелирање података;
- публиковање података и
- архивирање података.

Наведене фазе рада обављене су делимично на Windows NT (Windows 2000) платформи, а највећим делом је извршена централизована обрада на великом рачунарском систему, уз коришћење DB-2 система за подршку базама података. Из финансијских и других разлога, није коришћен неки од специјализованих програмских пакета за контролу и аутоматско кориговање, него класично програмирање у PL/1 језику.

Паралелно са изработом и програмирањем правила логичке и рачунске контроле, одвијао се рад на изради нацрта и захтева за табелирање коначних резултата.

Као што је било предвиђено, у року од месец дана по завршетку спровођења пописа, објављени су тзв. Први резултати, тј. основни подаци о броју становника, домаћинства и станова, а крајем године публиковано је и посебно Саопштење са коначним резултатима пописа 2002. године, што представља преседан у досадашњој историји пописа у погледу брзине обраде и презентације коначних резултата пописа.

Према плану публикавања, објављено је 29 књига коначних резултата пописа 2002. године,¹ што је за 7 књига више у односу на претходни попис. Такође, у сарадњи с Министарством за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, приређене су и одштампане две репрезентативне публикације: "Етнички мозаик Србије" и "Избеглички корпус у Србији".

Независно од усвојеног плана табелирања, излазило се у сусрет већем броју корисника, како из круга државних институција, тако и за потребе научних, образовних и др. установа и појединаца. Такође су израђене и табеле за потребе међународних статистичких и других организација (Еуростат, МОР, УН, итд.).

Осим ове студије, Републички завод за статистику Србије, у сарадњи са Географским факултетом Универзитета у Београду, израдиће још једну студију о актуелној демографској ситуацији у Србији.

Поред званичних публикација, објављени подаци пописа 2002. доступни су корисницима у електронској форми (CD, интернет), а обезбеђене су и све могућности за обраде по посебним захтевима у кратком временском року.

¹ 20 књига пописа се односе на област "Становништво", 5 на "Станове" и 4 на "Пољопривреду".

1.2 ДЕФИНИЦИЈЕ ЈЕДИНИЦА ПОПИСА И ЊИХОВ ОБУХВАТ

Основне јединице пописа 2002. године су: становник, домаћинство (укључујући и колективна домаћинства) и стан (укључујући и колективне станове).

Становник (лице)

Пописом 2002. године обухваћена су следећа лица:

а) држављани СР Југославије, страни држављани и лица без држављанства са пребивалиштем у СР Југославији, без обзира да ли су се у моменту пописа налазили у СР Југославији или у иностранству;

б) избегла лица која су, због избијања ратних сукоба на тлу бивше СФРЈ, под принудом избегла у СР Југославију;

в) држављани СР Југославије, страни држављани и лица без држављанства са пребивалиштем у иностранству, који су се у моменту пописа затекли на територији СР Југославије због рада, школовања или као чланови породице лица на раду у СР Југославији годину дана или дуже.

Пописом није обухваћено дипломатско особље страних дипломатско-конзуларних представниш-

тава и чланови њихових породица који су с њима боравили у СРЈ у време пописа.

Становници једног насеља могли су у "критичном моменту пописа" (31. марта у 24 сата) да буду присутни у свом месту становања, или привремено одсутни из тог места, уколико су се налазили на раду, школовању или су из других разлога били одсутни у другом месту у земљи или у иностранству.

За лица која су се у "критичном моменту пописа" затекла (као привремено присутна лица) у месту пописа због рада или школовања попуњаване су две пописнице: једна је попуњавана у њиховом месту становања, а друга у месту рада, односно школовања. За лица која су се свакодневно враћала из места рада или школовања у место сталног становања попуњавана је само једна пописница, и то у месту становања. Само једна пописница попуњавана је, такође, и за расељена лица са Косова и Метохије (после 24. марта 1999. године), која су пописана као привремено присутна лица у местима у којима су боравила у "критичном моменту пописа" на територији централне Србије или Војводине.

Домаћинство

Домаћинством је сматрана свака породична или друга заједница лица која је заједно становала и заједнички трошила своје приходе за подмиривање основних животних потреба (становање, исхрана и др.), без обзира на то да ли су се сви чланови стално налазили у месту где је било настањено њихово домаћинство или су неки од њих боравили дуже време у другом насељу, односно страни држави, због рада, школовања или других разлога.

Домаћинством је сматрано и свако лице које је у месту пописа живело само ("самачко домаћинство") и које није имало своје домаћинство у другом месту. Самачко домаћинство могло је да станује у посебном или дељивом стану, или као самац-подстанар или у самачком хотелу и сл., без обзира на то да ли је становало у истој соби с другим самцем или с члановима домаћинства-станодавца, али с њима није трошило заједно своје приходе.

Домаћинством је сматрано и тзв. колективно домаћинство, тј. домаћинство састављено од лица која су живела у установама за трајно збрињавање деце и одраслих, у манастирима-самостанима и у болницама за смештај неизлечивих болесника.

Домаћинство је могло да се састоји од једне или више породица, поред тога, могло је да има и чланове који не припадају ниједној породици у пописаном домаћинству; исто тако има домаћинства у којима нема ни једне породице (самачка домаћинства, као и домаћинства која су састављена од браће и сестара; баба, деда и унука и сл., као и несродника који заједнички троше приходе ради задовољавања основних животних потреба).

Расељена лица са Косова и Метохије пописана су као посебна породична или самачка домаћинства, без обзира на то ко их је издржавао (рођаци, нека установа, тј. правно лице, или су се самостално издржавала) и где су становала (у стану, пословној просторији, просторији настањеној из нужде или у колективном стану). С обзиром на то да су расељена лица пописана као привремено присутна лица, њихова домаћинства и породице нису укључени у број домаћинства и породица сталних становника централне Србије и Војводине.

Иако, у основи, постоји садржинска упоредивост дефиниција пописа 1991. и 2002. године, ипак треба повести рачуна о једној методолошкој разлици између ових пописа, изазваној међународним препорукама, која утиче на структуру и бројност чланова неких домаћинства, као и на карактер породичних састава у оквиру њих. Наиме, за разлику од претходног пописа, у попису 2002. године лица на привременом раду у иностранству и чланови породице који су с њима боравили у иностранству дуже од годину дана ("1 годину и више") искључена су из сталног становништва земље, а самим тим и из састава домаћинства у земљи, као и из породичних састава у оквиру њих.

Породица

Породице нису биле примарне јединице пописа, већ су изведене накнадно, тј. у току обраде пописне грађе, и то на основу изворних података о сродничком односу појединих чланова домаћинства према лицу на које се водило домаћинство (тзв. "старешини домаћинства").

Породицом је сматрана ужа (нуклеарна) породична заједница, која се састојала само од брачног пара, или од родитеља (оба или једног) и њихове деце. Ванбрачне заједнице (са децом или без деце) су, исто тако, укључене у породице. Породицом су, такође, сматране и оне заједнице у којима је било усвојене деце. Свако лице је могло да буде члан породице само у оквиру истог домаћинства. Лице које је основало своју породицу престало је да буде члан своје бивше породице,

чак и ако су се обе уже породице налазиле у саставу истог домаћинства.

У обради пописа 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године била је, у основи, примењена иста дефиниција породице. Изузетно, 1953. године ванбрачна заједница без деце, за коју у упутствима није било предвиђено решење, третирана је као заједница несродника и, на тај начин, била је искључена из контингента породица.

У пописима 1953, 1961. и 1971. активна лица која су радила и становала ван места становања своје уже породице била су пописана као самачка домаћинства у месту рада, док су њихове породице, најчешће, биле исказане као непотпуне породице типа: мајка с децом, односно отац с децом. Међутим, у пописима 1981. и 1991. није била нарушавана целовитост породичног састава, због тога што су активна лица пописивана у месту становања њихове уже породице, без обзира где су радила и да ли су се из места рада враћала свакодневно у место становања своје породице или не. У попису 2002. целовитост породичног састава је у извесној мери нарушена, уколико су се поједини чланови породице налазили на привременом раду у иностранству (или на боравку у својству чланова породице) годину дана или дуже од годину дана. У случају да су се сви чланови једне породице налазили на привременом раду-боравку дуже од једне године онда та породица није улазила у број породица сталних становника Србије, без обзира на то што је била обухваћена пописом. Наравно, овај контингент породица, као и домаћинства у чијем се саставу налазе, може бити предмет специјалних обрада.

С обзиром на састав, извршена је подела породица на следеће типове:

- брачни пар без деце;
- брачни пар с децом;
- отац с децом и
- мајка с децом.

На основу усвојене дефиниције, у породице типа **брачни пар без деце** сврстане су како породице у којима није било живорођене деце, тако и породице из којих су се деца издвојила (основала властиту породицу или самачко домаћинство).

У породице **брачни пар с децом** сврстане су оне породичне заједнице у којима су живели супружници и њихова деца, односно родитељи и деца која још нису засновала своје посебне породице.

У породице **мајка с децом** сврстане су породичне заједнице у којима је живела мајка с једним или више деце, без обзира на њен брачни статус (неудата, удовица или разведена).

За одређивање породица **отац с децом** важيلي су исти принципи који су наведени за породице типа мајка с децом.

Програм табелирања података о породицама је, по обиму и садржају, компатибилан с програмима из пописа 1981. и 1991. године.

Стан

Стан је грађевински повезана целина намењена за становање, без обзира да ли се стан у моменту пописа користи: само за становање; за становање и обављање неке делатности; само за обављање делатности; за одмор и рекреацију или се ради о ненастањеном а грађевински исправном стану.

Стан се, као грађевински повезана целина, састоји од једне или више соба, са одговарајућим помоћним просторијама (кухиња, остава, предсобље, купатило, нужник и сл.), или без помоћних просторија, и може да има један или више посебних улаза.

Осим станова (у смислу дате дефиниције) пописом се, такође, обухватају настањене пословне просторије и просторије настањене из нужде. Пописом нису обухваћени:

1. станови у својини страних држава;
2. празни станови у које још није дозвољено усељавање;
3. станови на селу који се у целини користе за смештај пољопривредног оруђа и алата, пољопривредних производа, грева и сл., или који се користе за прераду пољопривредних производа;
4. ненастањени (празни) станови који су, због изградње нових објеката, иселјени ради рушења или су дотрајали, као и они који нису употребљиви за становање.

За разлику од пописа 1991, у попису 2002. године вршено је пописивање и колективних станова. Упитник за колективни стан (образац П-3) попуњаван је за сваки колективни стан, односно скуп просторија које користи за заједничко становање већа група лица. Ту спадају: барака која се користи за колективни смештај радника на градилиштима, у време сезонских радова у пољопривреди и слично, дом или хотел за самце, студентски дом, ђачки дом и интернат и све остале врсте домова који служе за збрињавање деце и одраслих лица, болнице за смештај неизлечивих болесника, као и објекти за колективни смештај избеглих лица из република бивше СФРЈ и објекти за колективни смештај расељених лица са Косова и Метохије. Истим обрасцем пописивани су и манастирски конаци.

1.3 УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД ОБЕЛЕЖЈА СТАНОВНИШТВА И ДОМАЋИНСТАВА У ПОПИСИМА 2002. И 1991.

Упоредни преглед обележја становништва у пописима 2002. и 1991.

Називи обележја		2002	1991	КЕС ¹⁾
1	Презиме и име	+	+	+
2	Пол	+	+	+
3	Датум рођења и ЈМБГ	+	+	+
4	Место сталног становања мајке у време када је лице рођено (место-насеље, општина или страна држава)	+	+	+
5	Место сталног становања на дан 31. марта 1991. (место-насеље, општина или страна држава)	+	-	-
6	Пописница се попуњава за	+	-	-
7	Да ли се лице доселило у садашње место сталног становања у СРЈ			
	Ако се лице доселило у место сталног становања			
	а) Одакле се доселило (место-насеље, општина или страна држава)	+	+	+ ²⁾
	б) Година досељења	+	+	+ ²⁾
8	Брачно стање	+	+	+
9	Број живорођене деце	+	+	0
10	Држављанство	+	-	+
11	Национална или етничка припадност	+	+	0
12	Матерњи језик	+	+	0
12А	Вероисповест	+	+	0
13	Највиша завршена школа	+	+	0
14	Да ли је лице писмено	+	+	0
15	Школа коју лице сада похађа	+	+	0
16	Назив стране државе	+	+	-
17	Дужина рада – боравка у иностранству	+	+	-
18	Активност у последњој недељи од 25. до 31. марта 2002.	+	+	+
19	Занимање	+	+	+
20	Број радних часова у уобичајеној радној недељи	+	-	+
21	Делатност	+	+	+
22	Сектор у коме лице ради	+	-	0
23	Да ли је лице издржавано, а за издржавана лица и својство издржаваоца	+ ³⁾	+	+
24	Да ли лице ради – похађа школу у месту сталног становања			
	а) Где лице ради, односно похађа школу	+	+	+
	б) Учесталост враћања у место сталног становања	+	+	0
	* Разлог одсутности – присутности	х	х	-
	* Редни број породице	х	х	-
	* Положај члана у породици (муж-жена, дете)	х	х	х

- 1) Препоруке Конференције европских статистичара Организације УН за пописе становништва и станова око 2000. године.
2) У препорукама КЕС-а питање се односи на место – насеље или државу боравка годину дана пред попис, а у попису 1991. и 2002. прикупљан је податак о последњем пресељењу.
3) За издржавана лица није прикупљан податак о занимању њиховог издржаваоца, већ само податак да ли издржавалац обавља пољопривредно или непољопривредно занимање.

Знаци:

+ Обележје у обрасцу је у препорукама КЕС-а основно обележје.

0 У препорукама КЕС-а је додатно обележје.

х Обележје је пренето из Упитника за домаћинство и стан, или изведено у току обраде.

- Обележје није било у обрасцу.

Упоредни преглед обележја домаћинства у пописима 2002. и 1991.

Називи обележја		2002	1991	КЕС ¹⁾
1	Основ по коме домаћинство користи стан	+	+	+
2	Редни број члана домаћинства који је власник или закупца стана	+	+	-
3	Укупно земљиште у својини домаћинства	+	+	-
	а) Од тога само обрадиво	+	+	-
4	Земљиште узето у закуп	+	+	-
5	Земљиште дато у закуп	+	+	-
6	Укупно земљиште које домаћинство користи	+	+	-
	а) Од тога само обрадиво	+	+	-
	б) Број одвојених делова земљишта	+	+	-
7	Општина у којој се налази највећа површина обрадивог земљишта које домаћинство користи	+	-	-
	а) Назив општине	+	-	-
	б) Површина земљишта	+	-	-
8	Број коња	+	+	-
	а) Број кобила и ждребних омица	+	+	-
9	Број говеда – укупно	+	+	-
	- по категоријама	+	+	-
10	Број оваца – укупно	+	+	-
	- по категоријама	+	+	-
11	Број коза	+	+	-
12	Број свиња – укупно	+	+	-
	- по категоријама	+	+	-
13	Број одрасле живине свих врста	+	+	-
14	Број кошница пчела	+	+	-
15	Број трактора и комбајна	+	+	-

¹⁾ Препоруке Конференције европских статистичара Организације УН за пописе становништва и станова око 2000. године.
Знаци:
+ Обележје у обрасцу је у препорукама КЕС-а основно обележје.
0 У препорукама КЕС-а је додатно обележје.
х Обележје је пренето из Упитника за домаћинство и стан, или изведено у току обраде.
- Обележје није било у обрасцу.

1.4 МЕТОДОЛОШКА ОБЈАШЊЕЊА НЕКИХ ОСНОВНИХ СКУПОВА

Укупно (стално) становништво

Под **укупним становништвом** подразумева се укупан број сталних становника места пописа, тј. насеља у којем се врши попис. Како је пописивање извршено у истом периоду (од 1. до 15. априла) у свим насељима на територији централне Србије и Војводине, сумирањем укупног броја сталних становника свих тих насеља изведени су резултати о укупном (сталном) становништву за територијалне јединице вишег реда (општине, градове, округе, као и за централну Србију и Војводину у целини).

Поред сталних становника, у укупно становништво једног насеља укључена су и избегла лица са простора бивше СФРЈ која су се настанила у том насељу, као и страни држављани на раду у Србији најмање годину дана и чланови њихове породице који су с њима боравили у месту пописа.

С друге стране, наши грађани који су из места пописа били одсутни због привременог рада у иностранству (или као чланови њихове породице) годину дана и дуже, у складу с међународним препорукама, нису били укључени у стално становништво тог насеља. Међутим, ако су наши грађани били одсутни из насеља краће од годину дана због привременог рада, односно боравка у иностранству, укључени су у стално становништво тог насеља и територијалних јединица вишег реда којима је то насеље припадало.

Расељена лица са Косова и Метохије пописана су само као привремено присутна лица у местима пописа на подручју централне Србије и Војводине, због чега нису ни ушла у састав укупног (сталног) становништва места у којима су пописана.

Становништво у иностранству

Становништво у иностранству чинили су наши грађани који су се у време пописа налазили на привременом раду у иностранству (код страног послодавца или на самосталном раду) или су боравили у иностранству као чланови породице лица на привременом раду.

За разлику од пописа 1971, 1981. и 1991. године, у попису 2002. овај скуп, у зависности од временаведеног на привременом раду, односно боравку у иностранству, делимо на два подскупа: на (1) лица која су радила-боравила у иностранству мање од годину дана и (2) лица која су у иностранству радила-боравила годину дана или дуже од годину дана. Лица која су радила-боравила у иностранству мање од годину дана укључена су у укупно (стално) становништво, док су лица која су била на привременом раду-боравку годину дана или више од годину дана искључена из укупног, тј. сталног становништва Србије.

Страни држављани са пребивалиштем у иностранству који су боравили у нашој земљи дуже од годину дана

Иако занемарив по бројности, подскуп страних држављана са пребивалиштем у иностранству који су боравили у нашој земљи на раду или као чланови породице лица на раду годину дана или дуже од годину дана ушао је у састав укупног, тј. сталног становништва централне Србије и Војводине, сходно међународним препорукама. Међутим, како нису утврђивани породични односи ових лица, то њихова домаћинства и породице нису укључени у број домаћинстава и породица сталних становника централне Србије и Војводине.

Становништво у земљи

Становништво у земљи је, у попису 1991. године, представљало основни подскуп укупног становништва. Међутим, у попису 2002. године, због другачијег третмана лица на привременом раду у иностранству и чланова њихових породица у погледу присутности, овај подскуп скоро да није био заступљен у програму табелирања коначних резултата пописа. Ипак, ова категорија лица имала је, на посредан начин, свој значај, јер је представљала демографски оквир за извођење активног и пољопривредног становништва, као и њихових ужих социо-економских категорија. У сваком случају, ради поређења с претходним пописима, обезбеђене су све неопходне методолошке претпоставке за извођење овог контингента.

Активно становништво

При коришћењу података о активности становништва, треба имати у виду да је у попису 2002. године учињено неколико методолошких измена у односу на попис 1991. године, те да није могуће једнозначно поређење података ових пописа.

У оба пописа примењена је иста дефиниција за основне три категорије становништва према активности.

Активно становништво чинила су (1) лица стара 15 и више година која су активно обављала занимање, као и (2) незапослена лица која су тражила посао и лица која су привремено прекинула обављање занимања због одслужења војног рока (активна лица која нису обављала занимање). Под занимањем је сматрано обављање одређених врста послова у циљу стицања средстава за живот.

Лица с личним приходом су становници који нису припадала скупу активних лица, али који су имали средства за живот од редовних примања, као што су: пензија (старосна, инвалидска или породична), приходи од имовине (давање у закуп стана, куће, земље, радње и сл.) или други лични приходи (инвалиднина, социјална помоћ, алиментација, стипендија и сл.).

Издржавано становништво чинила су лица која нису имала сопствена средства за живот ни по ком основу, или су имала нека незнатна средства, па су их већим делом издржавали родитељи, рођаци или друга лица, укључујући и правна лица.

Лица на привременом раду или боравку у иностранству краћем од једне године, која су, по међународној дефиницији, сматрана сталним становницима матичне земље, приказана су у табели посебно, јер за њих нису прикупљани подаци о активности.

Да би била постигнута потпуна упоредивост података о активности са другим европским земљама, у попису 2002. стриктно су примењене међународне препоруке о снимању економске активности (Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in the ECE Region, New York - Geneva, 1998).

Пре свега, примењен је концепт тзв. текуће активности, који друштвено-економске карактеристике становништва везује за краћи временски период који претходи попису. У попису 2002. сви подаци о економским карактеристикама изведени су на основу одговора становништва о активности у последњој недељи која је претходила попису (тј.

од 25. до 31. марта 2002.). Лица која су имала сталан посао, а из објективних разлога су била спречена да га обављају (због болести, смањеног обима посла, штрајка и сл.) укључена су у групу лица која су обављала занимање.

Једна од мањих методолошких разлика односи се на одређивање незапослених лица, која су укључена у групу активних лица која не обављају занимање. У попису 1991. незапосленима су сматрана само лица која су тражила посао преко службе за запошљавање, док су у попису 2002, поред ових, незапосленима сматрана и лица која су самостално тражила посао, односно која су изјавила да су незапослена.

С обзиром да је избегло становништво са простора неких република бивше СФРЈ укључено у стално становништво земље, оно је, такође, ушло и у састав активног становништва, и то према одговору на питање о активности у последњој недељи пред попис.

У попису 2002, такође у складу с међународним препорукама, страни држављани са пребивалиштем у иностранству који су у нашој земљи радили-боравили годину дана и дуже, први пут су били третирано као стални становници, па су, стога, давали одговоре о занимању, као и о другим аспектима економске активности. Пошто се радило о мањем броју ових лица, она нису могла бити да измене структуру становништва према активности.

И поред наведених, као и других мањих разлика (другачија композиција Пописнице), ипак се може сматрати да методолошке измене у попису 2002. неће представљати значајнију препреку у погледу упоредивости података овог и претходних пописа.

Пољопривредно становништво

Пољопривредно становништво чинила су лица која су по занимању била: радници у пољопривреди, рибарству и шумарству (произвођачи за тржиште), пољопривредници (произвођачи за сопствене потребе) или физички радници у пољопривреди, рибарству и сродни, по Међународној стандардној класификацији занимања МКК3-88 (International Standard Classification of Occupations - ISCO-88), као и сва лица која су од њих била издржавана.

При анализирању података о пољопривредном становништву, треба водити рачуна о томе да су у пописима 1953, 1961. и 1971. године у пољопривредно становништво укључивана активна лица која су обављала занимање у делатностима:

пољопривреда, рибарство и водопривреда, као и сва лица чији су издржаваоци радили у овим делатностима. Међутим, у пописима 1981, 1991. и 2002, пољопривредно становништво није издвојено преко обележја делатност, него преко занимања.

Активно пољопривредно становништво које обавља занимање чинила су лица стара 15 и више година која су наведена занимања обављала: (1) у радном односу или (2) самостално, као индивидуални пољопривредници, (на свом, породичном или туђем имању и сл.), и на тај начин стицала средства за живот.

Издравано пољопривредно становништво чинила су лица која нису имала сопствене приходе, или их нису имала у довољној мери, па су их издржавала лица која су обављала пољопривредно занимање.

Радни мигранти

Активна лица која су у време пописа радила ван места сталног становања, тј. која су стално становала у једном, а радила у другом месту у земљи или у иностранству (у нашим пословним јединицама), чинила су скуп радних миграната. Преко питања о учесталости враћања радних миграната у њихово место становања, у резултатима пописа 1981, 1991. и 2002. радне миграције су исказане као: свакодневне, недељне и ређе.

У попису 2002. обезбеђена је могућност да се подаци о радним миграцијама могу табелирати до нивоа насеља, док је 1991. шифрирана само општина рада, због чега се не може идентификовати насеље у којем је лице радило.

Досељено становништво (мигранти)

Досељено становништво је подкуп укупног становништва. Подаци о досељеном становништву односе се на сталне становнике који су током живота најмање једанпут променили место сталног становања. Уколико се лице више пута селило, преузимани су подаци о последњем месту из којег се лице доселило.

У погледу дефиниције и обухвата досељеног становништва, нема суштинских разлика између пописа 1981, 1991. и 2002. године.

У попису 2002. године, за лица која су се доселила или избегла из неке од република бивше СФРЈ, уписиван је назив места (насеља) и општине према политичко-територијалној подели која је 1. јануара 1991. године била на снази у тим републикама.

На основу података пописа 2002. године, миграциони процеси могу се посматрати преко више питања: (1) преко питања о месту рођења, (2) преко питања о месту сталног становања на дан 31. марта 1991. године, (3) преко питања о месту из којег се лице непосредно доселило у садашње место сталног становања ("последње пресељење") и (4) преко питања о месту рада, односно школовања у време пописа, на основу којег се прате радне миграције и миграције школске омладине, а поготово дневна миграциона кретања у оквиру њих.

Место рођења се односило на место сталног становања мајке у време када је лице рођено, без обзира где је лице фактички рођено (нпр. у породилишту које се налазило у месту у којем мајка пописаног лица није становала у време његовог рођења).

За разлику од овог пописа, у попису 1991. године прибављане су две информације: (1) о месту сталног становања мајке и (2) о фактичком месту рођења, уколико се није радило о истом месту. Податак о месту рођења је омогућио разврставање становништва на оно које се од рођења није никада селило (аутохтоно) и на оно које у моменту пописа није живело у месту свог рођења (мигрантско). Међутим, мигрантима се сматрају и лица која су у моменту пописа живела у месту рођења, али су се бар једном селила.

Место сталног становања на дан 31. марта 1991. године, тј. место у којем је лице живело у "критичном моменту" претходног пописа, било је први пут постављено у попису 2002. године, првенствено због потребе снимања принудних миграција, односно просторног размештаја избеглог и расељеног становништва. За избегло становништво из бивших република СФРЈ уписиван је податак о месту становања на дан 31. марта 1991, према политичко-територијалној подели која је била на снази 1. јануара 1991. године.

Место из којег се лице доселило у садашње место сталног становања је место из којег се лице непосредно доселило у место сталног становања у "критичном моменту пописа" (31. марта 2002.), а за избегло становништво место у којем су живели у некој од бивших република СФРЈ.

Ако се до момента пописа лице само једном селило, то значи да се директно доселило из места рођења у место сталног становања у време пописа, а уколико се више пута селило, узиман је податак о последњем месту из којег се лице доселило у место сталног становања у време пописа.

Старост

Подаци о старости становништва у попису 2002. године, као и у попису 1991, добијени су на основу одговора о јединственом матичном броју грађана, чијих се првих седам цифара односи на датум рођења.

У табелама резултата пописа, старост је исказана навршеним годинама живота, а за децу испод једне године старости навршеним месецима. Тако, на пример, лице које је у моменту пописа имало 24 године укључено је у групу од 20-24 године, а да је имало навршених 25 година било би у групи 25-29 година.

На основу података о овом обележју, може се извести више важних подскупова укупног становништва, као што су: деца предшколског узраста (млађа од 7 година), деца школообавезног узраста (од 7-14 год.), становништво радног узраста (15-64 год.), женско фертилно становништво (од 15-49 год.), итд.

Брачно стање

У свим досадашњим пописима подаци о брачном стању односили су се на формално-правни статус лица, а не на фактичко стање у оквиру породичних заједница. То значи да су и лица која су живела у неформалним брачним заједницама давала податке о формално-правном брачном статусу који је претходно заснивању ових заједница, уколико до момента пописа тај статус није био поништен судском одлуком.

Број живорођене деце

Податке о броју живорођене деце давала су само женска лица, с том разликом што су у попису 1981. године одговарала само женска лица која су рађала, а у попису 1991. и 2002. године сва женска лица. Битних методолошких разлика између пописа у погледу овог обележја није било. У обзир је узиман укупан број живорођене деце, независно од тога: колико је те деце у моменту пописа било у животу; да ли су у истој породици или су засновала властиту породицу; да ли су деца рођена у брачној или ванбрачној заједници, или су рођена у више различитих брачних заједница. Усвојена деца, као и деца из ранијег брака мужа нису узимана у обзир.

Национална припадност

Сходно важећим уставним одредбама, у свим југословенским пописима после Другог светског рата подаци о националној или етничкој при-

падности резултат су слободног изјашњавања становника, односно родитеља (старалаца), када су у питању деца млађа од десет (1948, 1953. и 1961), односно од петнаест година (1971, 1981, 1991. и 2002). Одговори на питања о националној, односно етничкој припадности били су за неке модалитете различити у појединим пописима.

У попису 1948. године, било је предвиђено да Муслимани југословенског етничког порекла дају неки од следећих одговора: "Србин-муслиман", "Хрват-муслиман", итд. или "неопредељен-муслиман", с тим што су, при обради пописне грађе, "Срби-муслимани" укључени у Србе, "Хрвати-муслимани" у Хрвате и "Македонци-муслимани" у Македонце, док су "неопредељени-муслимани", под тим називом, исказани посебно. Међутим, у уводним објашњењима књиге IX резултата пописа 1948. ("Становништво по народности") објављени су, истовремено, и подаци о броју Муслимана југословенског етничког порекла који су се декларисали као: "Срби-муслимани", "Хрвати-муслимани", "Македонци-муслимани", односно као "неопредељени-муслимани". За лица која су означила неку регионалну припадност, у Упутствима за ревизију пописне грађе било је предвиђено да се решење доноси од случаја до случаја, како би се обезбедило што адекватније груписање. Тако, на пример, Далматинци су укључивани у Хрвате, Шумадинци у Србе и сл., а у случају одговора "Босанац", ревизија је вршена према имену лица, па су та лица сврставана у Србе, Хрвате или у модалитет "неопредељени муслимани". Код сваког оног случаја, где се питање није могло решити у смислу наведених упутстава, таква лица уврштена су у групу: "остале и непознате народности".

У попису 1953. године, лица која су изјавила да су Муслимани, као и остала лица југословенског порекла која се нису ближе национално определила, сврстана су у групу "Југословени неопредељени", док је за национално неопредељена лица која нису била југословенског порекла уписиван одговор: "национално неопредељен". За лица која су навела регионалну припадност требало је уписати одговор: "Југословен неопредељен".

У попису 1961. године, дошло је до нове модификације у називу групе Муслимана југословенског порекла а, консеквентно томе, извршена је и промена у класификацији националне или етничке припадности. Лица југословенског порекла која су се осећала Муслиманима у смислу националне или етничке, а не верске припадности, декларисала су се као "Муслимани (у смислу националне или етничке припадности)". У истом попису, за грађане Југославије који се нису ближе национал-

но или етнички определили уписиван је одговор: "Југословен национално неопредељен", док је за стране држављане који се нису национално или етнички определили био предвиђен одговор: "национално неопредељен". Уколико су, на пример, грађани Југославије навели неку регионалну припадност (Херцеговац, Шумадинац и сл.), сврставани су у групу "Југословени национално неопредељени".

У попису 1971. године, Муслимани су исказани као "Муслимани у смислу народности", а лица која су се определила за регионалну припадност исказана су преко модалитета: "Изјаснили се у смислу регионалне припадности".

У попису 1981. године, лица која су на питање о припадности народу, народности или етничкој групи дала одговор Муслиман, у резултатима су исказана под тим називом. Исти принцип је примењен и у попису 1991, при давању одговора на питање о националној припадности.

Класификација становника по националној или етничкој припадности у попису 2002. године, поред модалитета Муслиман, садржи и модалитет Бошњак.

Посебну одлику пописа 1971. и 1981. године представља груписање становника у две основне збирне групе: "Национално се изјаснили" и "Нису се национално изјаснили". Лица која се нису национално или етнички изјаснила у попису 1971. разврстана су у три подгрупе: 1. "Нису се уопште изјаснили (према чл. 41. Устава СФРЈ)" 2. "Изјаснили се као Југословени" и 3. "Изјаснили се у смислу регионалне припадности", а у попису 1981. такође, у три подгрупе: 1. "Нису се изјаснили ни определили према чл. 170. Устава СФРЈ, 2. "Изјаснили се као Југословени" и 3. "Изјаснили се у смислу регионалне припадности". Оваквим класификовањем одговора омогућено је, у духу уставних одредби, исказивање броја лица која се нису национално изјаснила, односно определила, као и броја грађана који су се изјаснили као Југословени. У коначним резултатима пописа 1991. који се односе на СР Југославију, а у попису 2002. на Републику Србију, Југословени су исказани одмах после Срба и Црногораца, чиме су искључени из групе "национално неизјасњених становника".

У попису 1991. године, класификација националне, односно етничке припадности проширена је модалитетима: Буњевац, Египћанин и Шокац, а у попису 2002. године још и модалитетима: Ашкалија, Бошњак, Горанац и Цинцарин.

Матерњи језик

Као и у ранијим пописима, матерњим језиком сматран је језик којим је пописано лице говорило у раном детињству, односно онај језик за који се лице определило, уколико се у његовом домаћинству говорило више језика. За децу млађу од петнаест година одговор на ово питање давао је један од родитеља, усвојитељ или старатељ.

Вероисповест

У низу послератних пописа, питање о вероисповести појављује се само три пута: 1953, 1991. и 2002. године. У складу са уставним одредбама, грађанима је и у попису 2002. у потпуности било омогућено слободно изјашњавање о вероисповести, осим када се радило о деци млађој од петнаест година, за коју су одговор на ово питање давали један од родитеља, усвојитељ или старатељ.

Школска спрема

Као и у претходном попису, у попису 2002. подаци о школској спреми односили су се на највишу завршену школу, односно врсту школе чијим је завршавањем лице стекло највиши степен образовања. Одговор на питање о школској спреми није прикупљан за децу предшколског узраста и ученике основне школе. Лица која нису завршила основну школу давала су одговор о броју завршених разреда.

Методолошко решење питања о школској спреми истоветно је са решењем из пописа 1991. Наиме, на питање о највишој завршеној школи најпре је заокруживан ранг завршене школе, а затим је уписиван пун назив школе коју је лице завршило.

Упоредивост са подацима пописа 1991. је задржана, с тим што треба имати у виду прецизније приказивање података о средњем образовању у попису 2002. Средње образовање чине: стручне школе у двогодишњем и трогодишњем трајању, гимназија, средње стручне школе (четворогодишње и петогодишње), средње усмерено образовање и школе за специјализацију после средњег образовања.

Писменост

Подаци о писмености становништва прикупљани су за сва лица, осим за децу предшколског узраста, а резултати су приказани за становништво старо 10 и више година. У потпуности је задржана упоредивост с подацима пописа 1991. године. Лица која су завршила више од три

разреда основне школе сматрана су писменим. Такође, писменим су сматрана и лица која су завршила један до три разреда основне школе, као и лица без школе, која су била у стању да напишу и прочитају кратак текст у вези са свакидашњим животом.

Похађање школе

Подаци о похађању школе у попису 2002. године прикупљани су за сва лица. Лица која се не школују, односно која још нису почела или су престала да се школују, и лица која похађају постдипломске студије или неки специјалистички курс сматрана су лицима која се не школују. За сва остала лица која редовно или ванредно похађају школу у земљи или у иностранству прикупљан је податак о одговарајућем степену школе коју лице похађа.

У попису 1981. године, поред ранга похађане школе, тражио се и податак о разреду-години школе, односно студија које је лице похађало. Међутим, у пописима 1991. и 2002. прикупљан је податак само о рангу школе (основна, средња, виша и висока школа).

Занимање

За сва лица која су у последњој недељи пред попис (од 25. до 31. марта 2002) обављала неко занимање, тј. одређену врсту послова ради стицања средстава за живот, уписиван је назив тог занимања. Иако у претходном попису последња недеља није узимана као референтни период за снимање активности и занимања пописаних лица, с обзиром на недовољну развијеност нашег тржишта радне снаге, ипак се може сматрати да у том погледу постоји упоредивост података о овим обележјима у пописима 1991. и 2002. Међутим, што се тиче података о занимању, највећи извор неупоредивости проистиче из примене различитих класификација занимања. Наиме, у попису 2002. примењена је Међународна стандардна класификација занимања МСК3-88 (International Standard Classification of Occupations - ISCO-88) на коју се не могу свести подаци пописа 1991, који су разврставани на основу Јединствене стандардне класификације занимања (ЈСКЗ).

Занимање издржаваоца

Као и у претходном попису, у попису 2002. ово питање је служило за разврставање становништва у земљи према активности, а нарочито за прецизно раздвајање лица с личним приходом од

издржаваних лица. Основна методолошка разлика између ових пописа састоји се у томе што је у попису 1991. за издржаваоце који су активно обављали неко занимање уписиван конкретан назив занимања, док је у попису 2002. дистрибуција издржавалаца – активних лица која су обављала занимања исказана само кроз две опште категорије: (1) "обавља пољопривредно занимање" и (2) "обавља непољопривредно занимање", чиме је битно сужена могућност за дубље сагледавање социјалног статуса издржаваног становништва.

Делатност

Подаци о делатности су преношени са помоћног пописног обрасца ПЛ (Помоћни лист) који је, пре самог спровођења пописа, попуњен од стране предузећа, установа, задруга и других организација и благовремено подељен запосленима. За лица која нису располагала Помоћним листом, подаци су добијани на основу изјаве.

За разлику од пописа 1991. године, када је била у употреби Јединствена класификација делатности (ЈКД), у попису 2002. године коришћена је Класификација делатности (КД), која је објављена у оквиру Уредбе о разврставању јединица разврставања према класификацији делатности ("Службени лист СРЈ", бр. 45/96, 58/96, 17/98, 63/98). Класификација делатности у потпуности је упоредива са Statistical Classification of Economic Activities in European Community NACE Rev. 1.

Класификација делатности је општи стандард према којем се врши разврставање предузећа, задруга, установа и других облика организовања по делатностима. У класификационом систему делатност се уређује хијерархијски (сектор, подсектор, област, грана, група и подгрупа).

У односу на претходни попис, у попису 2002. подаци о делатности прикупљани су само за активна лица која су обављала занимање, а не и за издржавана лица, односно за њихове издржаваоце који су активно обављали неко занимање у земљи.

Захваљујући постојању шифарских веза између модалитета "старе" (ЈКД) и "нове" (КД) класификације делатности, обезбеђен је висок степен упоредивости података о делатности између пописа 1991. и 2002. године.

Извори прихода

Извори прихода домаћинства изведени су комбиновањем обележја: активност, занимање активних чланова домаћинства и одсутност чланова домаћинства због привременог рада у иностранству у трајању до годину дана, и то истовремено за све чланове домаћинства.

Домаћинства са приходима из пољопривреде су домаћинства чији су сви активни чланови обављали занимање као радници у пољопривреди, рибарству или шумарству (произвођачи за тржиште) или су пољопривредни произвођачи за сопствене потребе или су физички радници у пољопривреди и рибарству, под условом да у домаћинству нема чланова с личним приходом или чланова на привременом раду у иностранству краћем од годину дана.

Домаћинства са приходима из непољопривреде су домаћинства чији су сви активни чланови обављали неко непољопривредно занимање, или су били лица с личним приходом, или лица на привременом раду у иностранству до годину дана.

Домаћинства без прихода су домаћинства у којима су сви чланови били издржавана лица.

Домаћинства са вишеструким изворима прихода су домаћинства чији су чланови имали различите изворе прихода.

Укупно земљиште у својини домаћинства

Површина земљишта у својини чланова домаћинства односи се на укупну површину земљишта (обрадивог и необрадивог) која се налазила у поседу свих чланова домаћинства.

1.5 НАЈДЕТАЉНИЈЕ КЛАСИФИКАЦИЈЕ ОСНОВНИХ ОБЕЛЕЖЈА У ПОПИСУ 2002.

У наставку дајемо класификацију извесног броја кључних обележја, с циљем да корисници могу да сагледају потенцијалне могућности које пружа изворна пописна грађа за накнадно табелирање пописних података, уколико постојећи Јединствени

програм табелирања резултата пописа 2002. не задовољава њихове посебне аналитичке и практичне потребе за детаљнијим пописним информацијама.

Старост		
Деца испод једне године старости по навршеним месецима		
0 месеци	0-4	10-14
1	0	
2	1	
3	2	итд. до
4	3	
5	4	115-119
6	5-9	115
7	5	116
8	6	117
9	7	118
10	8	119
11	9	120
Непознато		Непознато

Национална или етничка припадност (најдеталјнија класификација)		
Србин	Италијан	Украјинац
Црногорац	Јеврејин	Финац
Југословен	Кинез	Француз
Албанац	Мађар	Хрват
Аустријанац	Македонац	Цинцарин
Ашкалија	Муслиман	Чех
Белгијанац	Немац	Швајцарац
Бошњак	Норвежанин	Швеђанин
Бугарин	Пољак	Шокац
Буњевац	Ром	Остали
Влах	Румун	(уписана национална или етничка припадност која није напред наведена)
Горанац	Рус	Није се изјаснио, ни определио према члану 45. Устава СРЈ
Грк	Русин	Изјаснио се у смислу регионалне припадности
Данац	Словак	Непознато
Египћанин	Словенац	
Енглец	Турчин	

Матерњи језик (најдеталјнија класификација)		
Српски	Кинески	Турски
Албански	Македонски	Украјински
Мађарски	Немачки	Француски
Бугарски	Норвешки	Холандски
Босански	Пољски	Хрватски
Влашки	Ромски (цигански)	Цинцарски
Грчки	Румунски	Чешки
Дански	Руски	Шведски
Енглески	Русински	Остали језици
Италијански	Словачки	Непознато
Јеврејски	Словеначки	

Брачно стање
Неожењен - неударата
Ожењен - ударата
Удовац - удовица
Разведен - разведена
Непознато

Извод из класификације делатности

Сектори и подсектори	Назив
Сектор А	Пољопривреда, лов и шумарство
Подсектор АА	Пољопривреда
Подсектор АБ	Шумарство
Подсектор АВ	Водопривреда
Сектор Б	Рибарство
Сектор В	Вађење руда и камена
Подсектор ВА	Вађење енергетских сировина
Подсектор ВБ	Вађење осталих сировина и материјала, осим енергетских
Сектор Г	Прерађивачка индустрија
Подсектор ГА	Производња прехранбених производа, пића и дувана
Подсектор ГБ	Производња текстила и текстилних производа
Подсектор ГВ	Прерада коже и производња предмета од коже
Подсектор ГГ	Прерада дрвета и производи од дрвета
Подсектор ГД	Производња целулозе, папира и производа од папира; издавачка делатност и штампање
Подсектор ГЂ	Производња кокса, деривата нафте и нуклеарног горива
Подсектор ГЕ	Производња хемикалија, хемијских производа и вештачких и синтетичких влакана
Подсектор ГЖ	Производња производа од гуме и производа од пластичних маса
Подсектор ГЗ	Производња производа од осталих неметалних минерала
Подсектор ГИ	Производња основних метала и стандардних металних производа
Подсектор ГЈ	Производња машина и уређаја, на другом месту непоменута
Подсектор ГК	Производња електричних и оптичких уређаја
Подсектор ГЛ	Производња саобраћајних средстава
Подсектор ГЉ	Прерађивачка индустрија, на другом месту непоменута
Сектор Д	Производња и снабдевање електричном енергијом, гасом и водом
Сектор Ђ	Грађевинарство
Сектор Е	Трговина на велико и трговина на мало; оправка моторних возила, мотоцикала и предмета за личну употребу и домаћинство
Сектор Ж	Хотели и ресторани
Сектор З	Саобраћај, складиштење и везе
Сектор И	Финансијско посредовање
Сектор Ј	Активности у вези с некретнинама, изнајмљивање и пословне активности
Сектор К	Државна управа и одбрана; обавезно социјално осигурање
Сектор Л	Образовање
Сектор Љ	Здравствени и социјални рад
Сектор М	Остале комуналне, друштвене и личне услужне активности
Сектор Н	Приватна домаћинства са запосленим лицима
Сектор Њ	Екстериторијалне организације и тела

Место становања мајке у време када је лице рођено

На територији СРЈ

насеља из Списка насеља СРЈ са стањем 1.1.2002.

У републикама бивше СФРЈ

насеља из Списка насеља СФРЈ са стањем 1.1.1991.

У иностранству

Албанија

Аустрија

Белгија

Белорусија

Бугарска

Грчка

Данска

Италија

Луксембург

Мађарска

Немачка

Румунија

Руска Федерација

Словачка

Уједињено Краљевство (Велика Британија и Северна Ирска)

Украјина

Француска

Холандија

Чешка

Швајцарска

Шведска

Остале европске земље

Канада

САД

Остале земље Северне и Средње Америке

Аргентина

Остале земље Јужне Америке

Земље Азије

Аустралија

Нови Зеланд

Остале земље Океаније

Замбија

Јужна Африка

Остале земље Африке

Непознато

Држављанство

СРЈ и Републике Србије
СРЈ и Републике Црне Горе
СРЈ и Републике Србије и стране државе
СРЈ и Републике Црне Горе и стране државе
Стране државе
Без држављанства
Непознато

Највиша завршена школа

Без школе
1-3 разреда основне школе
4 разреда основне школе
5-7 разреда основне школе
Основна школа
Средња школа
Виша школа
Висока школа
Непознато
Назив школе према Списку школа

Активност у последњој недељи (од 25. до 31. марта 2002)

а) Обавља занимање
Запослен (у радном односу)
Ради ван радног односа
Послодавац (оснивач-суоснивач предузећа или радње)
Индивидуални пољопривредник
Самостално обавља делатност
Помажући члан домаћинства
Остали који обављају занимање
б) Не обавља занимање
Незапослен - тражи посао
Прекинуо рад због одслужења војног рока или издржавања казне
Пензионер
Има приходе од имовине (закупнина, дивиденда, рента и сл.)
Има друге личне приходе (социјална помоћ, алиментација и сл.)
Домаћица
Дете, ученик или студент
Неспособан за рад
Остали који не обављају занимање

Занимање

Шифра групе занимања према Међународној класификацији занимања ISCO-88
Непознато

Својство издржаваоца

Обавља пољопривредно занимање
Обавља непољопривредно занимање
На раду код страног послодавца или на самосталном раду
Пензионер или лице с другим личним приходом
Правно лице

Основ по коме домаћинство користи стан

Власник
Закупац
Подстанар
Сродство
Остало

СПИСАК КЊИГА РЕЗУЛТАТА ПОПИСА 2002.

A. СТАНОВНИШТВО

I Становништво по насељима

Књига 1.

НАЦИОНАЛНА ИЛИ ЕТНИЧКА ПРИПАДНОСТ

- Становништво према националној или етничкој припадности

Књига 2.

ПОЛ И СТАРОСТ

- Становништво према полу и старости

Књига 5.

АКТИВНОСТ И ПОЛ

- Становништво према активности и полу

Књига 6.

ДЕЛАТНОСТ И ПОЛ АКТИВНОГ СТАНОВНИШТВА КОЈЕ ОБАВЉА ЗАНИМАЊЕ

- Активно становништво које обавља занимање према делатности и полу

Књига 7.

ПОЉОПРИВРЕДНО СТАНОВНИШТВО

- Пољопривредно становништво према поседовању пољопривредног газдинства, активности и полу

Књига 8.

МИГРАЦИОНА ОБЕЛЕЖЈА

- Становништво према миграционим обележјима

Књига 9.

УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД БРОЈА СТАНОВНИКА 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. И 2002. ГОДИНЕ

Књига 12.

БРАЧНО СТАЊЕ ПРЕМА СТАРОСТИ, ВЕРОИСПОВЕСТИ И НАЦИОНАЛНОЈ ИЛИ ЕТНИЧКОЈ ПРИПАДНОСТИ

- Становништво старо 15 и више година према брачном стању и полу, по типу насеља

- Становништво старо 15 и више година према брачном стању, полу и старости, по типу насеља

II Становништво по општинама

Књига 3.

ВЕРОИСПОВЕСТ, МАТЕРЊИ ЈЕЗИК И НАЦИОНАЛНА ИЛИ ЕТНИЧКА ПРИПАДНОСТ

- Становништво према вероисповести

- Становништво према матерњем језику

- Становништво према старости, полу и националној или етничкој припадности

Књига 4.

ШКОЛСКА СПРЕМА И ПИСМЕНОСТ

- Становништво старо 15 и више година према полу, школској спреми и писмености
- Становништво старо 10 и више година према полу, а неписмени и према старости

Књига 13.

ДНЕВНИ МИГРАНТИ

- Дневне миграције активног становништва које обавља занимање, ученика и студената, по полу
- Дневне миграције активног становништва које обавља занимање, према делатности и полу

Књига 15.

ЖЕНСКО СТАНОВНИШТВО СТАРО 15 ИЛИ ВИШЕ ГОДИНА

- Женско становништво старо 15 или више година према старости, брачном стању и броју живорођене деце
- Женско становништво старо 15 или више година према старости, броју живорођене деце и националној или етничкој припадности

Књига 19.

УКУПНО И ПОЉОПРИВРЕДНО СТАНОВНИШТВО

- Укупно и пољопривредно становништво, према старости, активности и полу

Књига 20.

МИГРАНТИ

- Досељено становништво, према подручју са којег је досељено, времену досељења и националној или етничкој припадности, по полу
- Досељено становништво, према времену досељења, старости у време досељења и подручју са којег је досељено

III Становништво на нивоу Републике

Књига 14.

АКТИВНО СТАНОВНИШТВО

- Активно становништво према занимању, полу и старости
- Активно становништво према занимању, старости и школској спреми
- Активно становништво које обавља занимање према занимању и положају у занимању
- Активно становништво које обавља занимање по општини рада, према занимању, полу и делатности

Књига 16.

ОСНОВНИ СКУПОВИ СТАНОВНИШТВА

- Становништво према старости и полу
- Становништво према старости, активности и полу
- Становништво према години рођења, полу и брачном стању
- Становништво према националној или етничкој припадности, вероисповести и полу
- Становништво према националној или етничкој припадности и матерњем језику и полу
- Основни скупови становништва према националној или етничкој припадности, активности и полу
- Становништво према школи који сада похађа, активности, старости и полу

- Становништво старо 15 и више година према националној или етничкој припадности, старости, полу, школској спреми и писмености
- Пољопривредно становништво према старости, активности и полу

Б. ДОМАЋИНСТВА И ПОРОДИЦЕ

I Домаћинства и породице по насељима

Књига 10.

УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД БРОЈА ДОМАЋИНСТАВА 1948, 1953, 1961, 1971,1981,1991. и 2002. ГОДИНЕ И СТАНОВА 1971,1981,1991. и 2002.

- Упоредни преглед домаћинстава по пописима 1948-2002. и станова по пописима 1971-2002.

Књига 11.

ДОМАЋИНСТВА ПРЕМА ПОСЕДОВАЊУ ПОЉОПРИВРЕДНОГ ГАЗДИНСТВА И БРОЈУ ЧЛАНОВА

- Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова

Књига 17.

ПОРОДИЦЕ

- Породице према типу, броју деце и укупном броју деце млађе од 25 година

II Домаћинства и породице на нивоу републике

Књига 18.

ДОМАЋИНСТВА И ПОРОДИЦЕ

- Домаћинства према типу и величини, по типу насеља
- Домаћинства према броју активних, броју издржаваних и укупном броју чланова, по типу насеља
- Домаћинства према укупном броју чланова старих 15-27 година, броју деце предшколског узраста (до 7 година) и школообавезног узраста (7 до 14 година)
- Домаћинства према укупном броју чланова, броју чланова старих 65 и више година, 28-49 година и чланова старих 50-64 године
- Домаћинства према укупном броју чланова, типу насеља, изворима прихода и поседовању пољопривредног газдинства
- Породице према типу, етничком саставу и националној припадности жене-мужа, односно мајке-оца
- Породице према типу, броју живорођене деце, етничкој хомогености брачних парова и старости жене-мужа, односно мајке-оца
- Породице према типу, броју живорођене деце и школској спреми жене-мужа, односно мајке-оца
- Породице према типу, броју деце у породици, активности и занимању жене-мужа, односно мајке-оца

СПИСАК ДОКУМЕНТАЦИОНИХ ТАБЕЛА РЕЗУЛТАТА ПОПИСА 2002.

028. Досељено становништво према времену досељења, старости у време досељења и подручју са којег је досељено, по полу
(подаци на нивоу општине)

171. Женско становништво старо 15 и више година према старости, брачном стању и броју живорођене деце
(подаци на нивоу Републике)

172. Женско становништво старо 15 и више година према старости, школској спреми и броју живорођене деце
(подаци на нивоу Републике)

173. Женско становништво старо 15 и више година према старости, националној припадности и броју живорођене деце
(подаци на нивоу општина)

175. Женско становништво старо 15 и више година према националној припадности, старости, броју живорођене деце и вероисповести
(подаци на нивоу Републике)

263. Домаћинства према укупном броју чланова, изворима прихода и површини земљишта у својини чланова домаћинства
(подаци на нивоу Републике)

264. Домаћинства која користе стан у својству власника према укупном броју чланова, врсти стана и просечној површини стана на једно лице
(подаци на нивоу Републике)

Напомена: Број документационих табела резултата пописа из 2002. године значајно је смањен у односу на број документационих табела из пописа 1991. године. Наиме, због измењеног начина чувања и обраде пописних података, постало је нерационално чувати документационе табеле на

магнетним медијумима, посебно оне за којима није постојало веће интересовање корисника. Поред тога, применом најсавременијих софтверских пакета омогућена је најкомплекснија обрада пописне грађе у веома кратком року.

2. КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ ПРЕМА ДОСАДАШЊИМ ПОПИСИМА СТАНОВНИШТВА

Бранислав С. ЂУРЂЕВ

Фонд Уједињених нација за популационе активности сваке године половином септембра објављује извештај о стању светског становништва. Судећи по овим извештајима и почетком трећег миленијума највећи глобални популациони проблеми остају сиромаштво, ХИВ инфекције и нежељена и прекомерна рађања. Предвиђа се да ће упркос опадању фертилитета у многим регионима, становништво света порастати са 6,4 милијарди у 2004. на 8,9 милијарди у 2050. Страх од пренасељености још увек је под присмотром: у складу са истим извештајем педесет најсиромашнијих земаља утростручиће своје становништво до 2050. године (UNFPA, 2004). У сенци проблема прекомерног раста већинског традиционалног света све су већи и проблеми недовољне репродукције мањинског модерног света.

Расправе о односима становништва и одрживог развоја трају дуго и све су интензивније. Разлог томе је сложеност и неодређеност и једног и другог појма. Када је становништво у питању, јасно је да су демографски процеси веома сложени и да се становништво не може излучивати из друштвене средине (Мацура, 1974), али се, зарад егзактности, ови процеси поједностављују и своде само на мерљиве аспекте, као што су пораст броја и густине становништва. Значење одрживог развоја још је конфузније. Ако је то развој који задовољава потребе садашњих генерација без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље сопствене потребе, одмах се постављају два питања. Да ли је реч о егзистенцијалним или о екстравагантним потребама? Како да сазнамо потребе будућих генерација када ни сопствене не препознајемо? (Ђурђевић, 1998)

Данас је уочљива правилност да су економски сиромашна друштва богата децом, а економски богата друштва сиромашна децом. Ми смо феномен: економски сиромашно друштво сиромашно децом. Дугорочна развојна тенденција успоравања бројчаног пораста становништва

Србије трајала је и током последњег међупописног периода и резултовала негативном стопом раста.

Ниске па и негативне стопе раста уобичајене су у модерном свету. Ни у једној већој европској земљи крајем двадесетог века стопа раста није прелазила један проценат годишње, а у Белорусији, Бугарској, Мађарској, Летонији, Литванији, Естонији, Румунији, Русији, Украјини и Чешкој стопа раста била је негативна. Уопште, изузимајући Европу, сви региони света повећаће број становника до 2050. У Европи ће број становника опасти са 728 милиона у 2004. на 668 милиона у 2050. Гледајући појединачне земље највећи пад десит ће се у Бугарској, где ће број становника опасти са 8 на 5 милиона.

Основни проблем савременог популационог раста Републике Србије су супротстављени демографски режими две најбројније нације. Срби у централној Србији и у Војводини имају негативан природни прираштај, док Албанци на Косову и Метохији још увек показују висок природни прираштај. На тај начин албанска мањина је озбиљан изазов за српску већину, не само у демографском смислу.

Две најчешће помињане солуције међусобно су искључиве: једна тежи да Покрајина буде недељиви део Србије, а друга је формулише као независну државу. На проблеме поделе Косова и Метохије документовано је указао Крстић (1994). Пошто је констатовао да се историјско право Срба и етничко право Албанаца изражавају територијално, аутор дефинише историјско право као интегрисане српске територије са максимумом споменика културе српске средњовековне државе, а етничко право као територијалну аутономију подручја са максимумом албанског становништва и минимумом српских споменика културе.

Постоји неколико разлога за сумњу да ће фертилитет на Косову и Метохији ићи путем брзе транзиције. Прво, Косово и Метохија није независна држава и екстерналитети и сада

постоје, само што је платиша међународна заједница. Друго, треба узети у обзир и религиозне разлоге. Постојећа евиденција указује да су програми планирања породице мање успешни у исламским подручјима. Треће, високи фертилитет је и средство политичког притиска, јер у демократским земљама он неизбежно води ка растућој политичкој моћи. То је вероватно и разлог због кога локални лидери на Косову и Метохији још увек говоре како је модернизација најбоља контрацепција, или због кога је фертилитет у појасу Газе данас највећи на свету (Fargues, 2000).

Према пројекцијама становништва, а према варијанти константног фертилитета, број живорођених на Косову и Метохији биће већи него у централној Србији и Војводини заједно већ 2011. године (Пенев, Секулић, Цицовић, 1996).

Европски интеграциони трендови називају се као обећавајућа солуција, јер су и један и други народ

вољни да у њима учествују. Аутономни развој Косова и Метохије у оквирима Србије, а Србије у оквирима Пакта о стабилности југоисточне Европе или чак у оквирима Европске уније могао би да задовољи историјска права Срба и етничка права Албанаца. То неизбежно изискује компромисне политичке мере у којима ће више аутономије значити и више одговорности за сопствени демографски развој. И депопулационим и популационо растућим деловима Србије потребни су програми планирања породице. Стимулуси морају бити потпуно супротни, а циљ јединствен: ниво просте репродукције и српског и албанског и осталог становништва у Србији. Да би се тај циљ постигао нужна је таква политичка солуција у којој ће народи Косова и Метохије прихватити планирање породице као преимућство.

2.1 ДИНАМИКА И КОМПОНЕНТЕ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА

Међу свих 579 европских провинција с краја деветнаестог века највећи фертилитет забележен је у рејону Топлице. Висок брачни фертилитет и највећа пропорција удатих у Европи указивали су на могућу стопу укупног фертилитета од преко осморо деце по жени из топличког краја. Оновремени висок фертилитет, рана и универзална брачност тумаче се задружним начином живота који је све то фаворизовао на неколико начина. Док је у многим западноевропским земљама у то време брак могао да се заснује тек пошто би потенцијални младожења доказао да ће стеченом или наслеђеном имовином моћи да издржава породицу, заједничка имовина задруге омогућава-ла је да потенцијалне младожење буду ослобође-не ових ограничења. Рано склапање брака било је стимулативно и за младу и за младожењу јер се склапањем брака стицао и статус одраслих. Одрасли чланови задруге стимулисали су мушке да се раније жене јер се тиме пре долазило до нове радне снаге, а и до мираза. Такође, млађа невеста је плоднија и послушнија. Девојке су биле стимулисане да се рано удају јер би у случају да остану уседелице биле третиране као слуге, нарочито после смрти мајке (Botev, 1990). У већини западноевропских земаља почетак континуираног опадања фертилитета наступа у последњој декади деветнаестог века (са изузетком Француске, где је опадање започело још око 1800. године), док је у источној Европи, на Пиринејском полуострву и у

неким италијанским и скандинавским провинцијама фертилитет почео постојано да опада око Првог светског рата. Уопште, у 53% случајева опадање је започело између 1890. и 1920. године, с тим што је медијана у 1903. години (Coale, Watkins, 1986).

Постоје мишљења да је процес демографске транзиције и опадање репродукције започело у Београду још од средине 19. века, тј. знатно пре него у осталим подручјима Србије (Спасовски, 1990/1991). Студија случаја показује да је почетак дугорочног опадања фертилитета у селима Војводине наступио 1903. године, тј. баш у време када се то десило и у већини европских провинција (Djurdjev, Katic, Zarkov, 1992). Упркос каснијем континуираном опадању фертилитета пропорција удатих остала је стабилна све до данашњих дана, а то значи да је становништво ових крајева прескочило фазу "Малтузијанске транзиције", када се одлагањем склапања брака и повећаним процентом целибата смањује фертилитет, него је одмах прихватило праксу регулисања величине породице у браку (Ђурђевић, Ивков, 2002).

Дакле, прикупљена евиденција показује да је опадање фертилитета започело скоро истовремено у онда најразвијенијим када и у најнеразвијенијим европским подручјима: у Британији и Белгији истовремено када и у Мађарској и у неким деловима Балкана (Knodel, van de Walle, 1979).

Ове чињенице навеле су неке мислиоце да потпуно негирају утицај економских фактора и да све припишу "јединственом цивилизацијском и вредносном систему". Но, треба имати у виду запажање Џина Хамела из 1988. године: чињеница да утицај економских фактора није евидентан не значи да они нису постојали.¹ Једно од објашњења високог фертилитета у Африци су ниски трошкови деце, јер подизање деце није трошак (економски и психички) само родитеља него читавог рода или племена (Caldwell, 1982). Изгледа да је и задруга имала сличну улогу у стимулсању високог фертилитета. Чињеница је да се дугорочно опадање фертилитета у нашим крајевима јавља управо у време ерозије задруге као институције. Одласком из задруге (у град) или распадом задруге фертилитет постаје део рачунице брачног пара, јер се сада сви трошкови само њима испостављају.

Све до Другог светског рата у сва три макро региона Србије приметни су силазни трендови фертилитета, слични многим европским провинцијама. Опадање морталитета праћено је скоро истовремено и опадањем фертилитета, те није приметна фаза демографске експлозије. До 1940. године и фертилитет и морталитет су преполовљени. И у централној Србији и на Косову и Метохији природни прираштај је у међуратном периоду опадао са двадесетак промила на десетак промила. Војводина је пак само 1920. године имала природни прираштај већи од једног процента, а већ од следеће године стопа је преполовљена и до Другог светског рата опала је на само три промила (графикони 2.1-1).

Само у компензационом периоду педесетих година природни прираштај у централној Србији већи је од десет промила, а негативне вредности трају у Војводини од 1989, а у централној Србији од 1992. Од 1947. до 1991. на Косову и Метохији се природни прираштај кретао између 20 и 30 промила, што значи да је демографска експлозија трајала скоро пола века. Становништво централне Србије и Војводине ушло је у завршну фазу демографске транзиције ка ниском морталитету и ниском фертилитету 1961, а становништво Косова и Метохије тек 1992. године (СЗС, 1998).

Дуготрајно одржавање високог фертилитета Албанаца на Косову и Метохији, чак и у поређењу са Албанијом, може се у највећој мери приписати екстерналитетима проистеклим из репродуктивног понашања, тј. дистинкцији између локалног и

¹ Предавање Џина Хамела на Летњој школи о нулцијалитету на Европском универзитетском институту у Фиренци 1988.

глобалног схватања трошкова и добитака које собом носи свако ново рађање, јер укупни ефекти нису део рачунице онога који доноси одлуке (Working group, 1986).

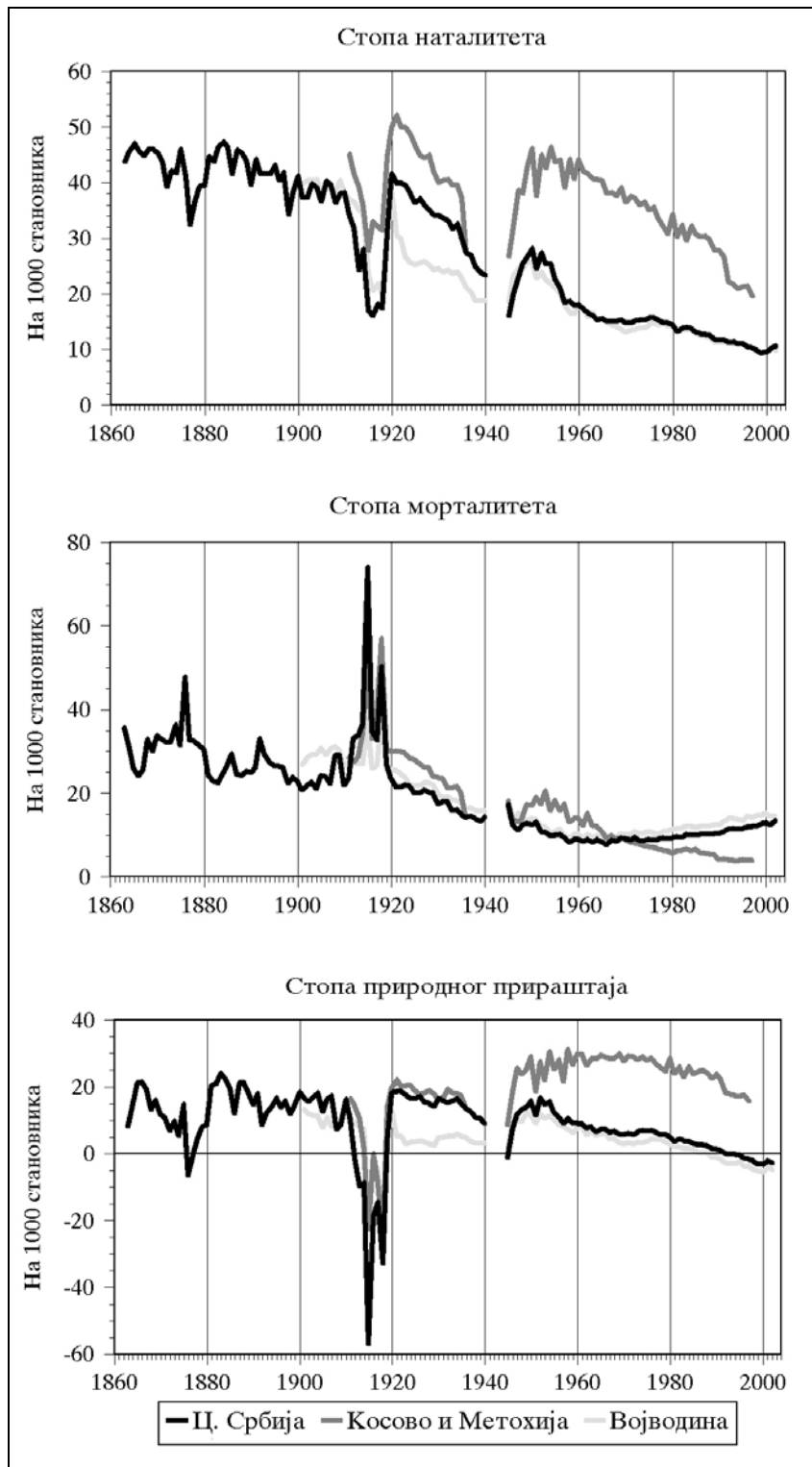
Преко Фонда за развој недовољно развијених подручја, али и другим давањима у бившој СФРЈ, развијенији југословенски делови деловали су много ефикасније и брже су од светског просека смањили морталитет Косова и Метохије. Радило се не само о трансферу јефтиних мера јавног здравља, него и о изградњи скувих инфраструктурних објеката (амбуланте, болнице, породилишта, школе, универзитет). Овде је, дакле, реч о појави класичних екстерналитета, јер су масовна рађања могла бити само локални добитак, пошто су сви трошкови њима изазвани били глобални.

Бивше југословенске републике биле су те које су покривале високе трошкове демографских инвестиција² у тој покрајини. У периоду 1966-1980. разлике у демографским инвестицијама у три региона Србије биле су веома изражене. Косово и Метохија је "због високих стопа раста становништва од 2,5% (Војводина 0,4% и Централна Србија 0,8%) и ниске ефикасности инвестиција (двоструко ниже у односу на друга два региона) имало дванаест пута вишу стопу демографских инвестиција у односу на Војводину и шест пута у односу на Централну Србију" (Пенев, 1993/1994). "На Косову и Метохији било је потребно 26,3% друштвеног производа да би се обезбедило одржавање већ достигнутог нивоа друштвеног производа по становнику, што значи да је толико износила стопа демографских инвестиција на том подручју. Мада је у посматраном периоду укупна стопа инвестиција на Косову и Метохији била веома висока (у просеку преко 55%), за покриће демографских инвестиција било је потребно готово 50% укупних инвестиција" (Пенев, 1993/1994).

Уопште, Југославија је одлучујуће деловала на развојне факторе као што су писменост, приходи и исхрана на Косову и Метохији, а то су управо доминирајући фактори у објашњавању опадања морталитета у свету (Ђурђевић, 1994). На исти начин, чак су повећана рађања: елиминисани су вишкови смртности мајки и женске деце, те је све већи број њих проживљавао цео репродуктивни период.

² Демографске инвестиције део су дохода који је потребан да се одржи константним доходак по глави становника. На пример, ако је $K/Y=3$ (капитал/аутпут однос) онда становништво које расте по стопи од 1% годишње захтева 3% бруто националног дохода за демографске инвестиције, а ако расте по стопи од 3%, чак 9% бруто националног дохода биће утрошено за демографске инвестиције. Становништво са нултом стопом раста нема потребу за демографским инвестицијама.

Графикон 2.1-1.
Природно кретање становништва. Србија, 1863-2002.

Такође, побољшана исхрана и медицинске мере смањили су стерилитет. Резултат је био неминован – демографска експлозија. Ситуација на Косову и Метохији слична је оној из времена задружног

начина живота у осталој Србији. Подизање подмлатка Косова и Метохије припадало је читавој југословенској заједници, највише онима који су највише и давали. Тржишне економије благостања

недвосмислено препоручују политичке интервенције као корекцију несавршености тржишта (у чију се регулациону моћ, иначе, митски верује) у случају појаве екстерналитета, јер још је Хегел рекао да је слобода спознаја нужности (Hardin, 1968).

У централној Србији просечна годишња стопа раста у периоду 1948-2002. нешто је већа него у Војводини иако је континуирано опадала после Другог светског рата и од међупописног периода 1991-2002. она је негативна (табела 2.1-1). У

Војводини, стопа је у најмање два међупописна периода одступала од дугорочне тенденције опадања. Разлог томе су миграције: у периоду 1953-1961. реч је о масовном досељавању аграрног становништва, а у периоду 1991-2002. на пораст броја становника утицало је избеглиштво. Уопште, да није избеглиштва Србија би у попису 2002. имала 457971 становника мање, тј. и централна Србија и Војводина би, према методологији пописа 2002, имале преко 6% мање становника него 1991. године (Лађевић, Станковић, 2004).

Табела 2.1-1.
Промене броја становника у међупописним периодима, 1948-2002.

Међупописни период	Ранији попис	Каснији попис	Годишња промена		Време дуплирања/ преполовљење (у годинама)
			број	стопа (у промилима)	
Србија					
1948-1953	6527583	6978119	90107	13,4	52
1953-1961	6978119	7641962	82980	11,4	61
1961-1971	7641962	8446726	80476	10,1	69
1971-1981	8446726	9313676	86695	9,8	71
1981-1991	9313676	9778991	46532	4,9	142
1991-2002
1991-2002
1948-2002	6527583
Србија (без Косова и Метохије)					
1948-1953	5794837	6162321	73497	12,4	56
1953-1961	6162321	6678247	64491	10,1	69
1961-1971	6678247	7202915	52467	7,6	92
1971-1981	7202915	7729236	52632	7,1	98
1981-1991	7729236	7822795	9356	1,2	576
1991-2002	7822795	7893125	6394	0,8	852
1991-2002	<u>7576837</u>	<u>7498001</u>	<u>-7167</u>	<u>-1,0</u>	<u>729</u>
1948-2002	5794837	<u>7498001</u>	<u>31540</u>	<u>4,8</u>	<u>145</u>
Централна Србија					
1948-1953	4154238	4463681	61889	14,5	48
1953-1961	4463681	4823276	44949	9,7	72
1961-1971	4823276	5250355	42708	8,5	82
1971-1981	5250355	5694464	44411	8,2	85
1981-1991	5694464	5808906	11444	2,0	348
1991-2002	5808906	5794346	-1324	-0,2	3038
1991-2002	<u>5606642</u>	<u>5466009</u>	<u>-12785</u>	<u>-2,3</u>	<u>300</u>
1948-2002	4154238	<u>5466009</u>	<u>24292</u>	<u>5,1</u>	<u>136</u>
Војводина					
1948-1953	1640599	1698640	11608	7,0	100
1953-1961	1698640	1854971	19541	11,1	63
1961-1971	1854971	1952560	9759	5,1	135
1971-1981	1952560	2034772	8221	4,1	168
1981-1991	2034772	2013889	-2088	-1,0	672
1991-2002	2013889	2098779	7717	3,8	185
1991-2002	<u>1970195</u>	<u>2031992</u>	<u>5618</u>	<u>2,8</u>	<u>247</u>
1948-2002	<u>1640599</u>	<u>2031992</u>	<u>7248</u>	<u>4,0</u>	<u>175</u>
Косово и Метохија					
1948-1953	732746	815798	16610	21,7	32
1953-1961	815798	963715	18490	21,0	33
1961-1971	963715	1243811	28010	25,8	27
1971-1981	1243811	1584440	34063	24,5	29
1981-1991	1584440	1956196	37176	21,3	33
1991-2002	1956196
1991-2002
1948-2002	732746

Извор: За укупно становништво у време пописа између 1948. и 1991. године РЗС (1995), а за пописе из 1991. (по методологији пописа из 2002) и 2002. године РЗС (2004).

Напомене:

- Подаци који се односе на укупно становништво по методологији пописа 2002. су подвучени.

- Курзивом је представљено време потребно за преполовљење броја становника

У последњем међупописном периоду и у једном и у другом региону (без Косова и Метохије) природни прираштај је негативан за преко осамдесет хиљада лица (табела 2.1-2). Од краја марта 1991. до краја марта 2002. године Србији без Косова и Метохије је за замену генерација просечно

годишње мањкало 15607 живорођених или 16,1%. У исто време у централној Србији годишњи мањак живорођених био је 8097 или 11,8%, док је у Војводини ситуација била многоструко гора, јер је годишњи мањак био 7510 живорођених или 26,4%.

Табела 2.1-2.
Компоненте кретања становништва Србије, 1991-2002.

Компоненте	Србија		Централна Србија		Војводина	
	број	стопа (у ‰)	број	стопа (у ‰)	број	стопа (у ‰)
Раст	-78836	-1,0	-140633	-2,3	61797	2,8
Наталитет	896648	10,8	666492	10,9	230156	10,5
Морталитет	1068320	12,9	755557	12,4	312763	14,2
Природни прираштај	-171672	-2,1	-89065	-1,5	-82607	-3,8
Нето миграција	92836	1,1	-51568	-0,8	144404	6,6

Извор: Пенев (2004)

У периоду између 1948. и 2002. године, тј. у последњих 54 године, број становника Србије повећан је за 1703164 или за 29%. У централној Србији пораст је остварен једино захваљујући природном прираштају, док је у Војводини нето миграција имала удео већи од петине у порасту становништва Покрајине и то само захваљујући последњем међупописном периоду (табела 2.1-3). Наиме, на високо позитивну нето миграцију Војводине пресудно су утицале 186463 пописане избеглице. Ако претпоставимо да су скоро сво досељено становништво између 1991. и 2002. чиниле избеглице онда би и у Војводини нето миграција била негативна за 42059 лица. На основу исте претпоставке произилази да се из централне Србије у истом периоду иселило око четврт милиона лица. Међутим, имајући у виду поменуте промене методологије пописа, пре свега промене статистичког третмана лица у иностранству која су пореклом из наше земље, исправније је закључити да је ово масовно исељавање започело још 1965, када започиње одлазак на привремени рад у иностранство, а да је коначно евидентирано тек 2002. када смо се "одрекли" свих оних који су у иностранству дуже од годину дана.

Проблеме које ствара недовољна репродукција сопственог становништва, економски развијене земље решавају увозом младе и квалификоване радне снаге. Поводом прославе пола миленијума од открића Америке наглашавало се како је најинтензивније насељавање САД било у декади 1901-1910. године, када се усељавало нешто више од 800 хиљада лица годишње. Ових година у САД се усељава преко милион људи годишње. Србија нема економских могућности да такву радну снагу

привуче. И једна и друга ситуација створиће проблеме у будућем развоју. У земљама увозницама радне снаге све су изразитији проблеми смене једног становништва другим, а у земљи Србији, јављаће се тешко решиви проблеми збрињавања старог и сиромашног становништва.

У Србији је потребно разрадити дугорочни програм планирања породице, са низом позитивних подстицаја повећању фертилитета. Ти подстицаји морају бити пре свега економски, јер већи фертилитет мора бити економско преимућство. Ови програми су веома скупи и морају бити прецизно разрађени. У демографском смислу то значи да се у дугорочним пројекцијама становништва (од најмање 25 година), мора за сваку годину исказати укупан број деце, број деце по мајци и потребни паритет (број прворођених, другорођених и трећорођених) који је Србији потребан за замену генерација. Годишња евалуација од стране компетентног тела се подразумева.

Највећи мањак био је код трећорођене деце. Зато, у условима лимитираних средстава нужно је сва средства мобилисати и све мере усмерити ка рађању трећег детета у добростојећим породицама, тј. у породицама које су у години рађања трећег детета имале натпросечне приходе по члану домаћинства и решен стамбени проблем³ (ако стимулус буде довољно привлачан то ће многим родитељима бити и подстицај за рађања првог и другог детета). На тај начин предупредило

³ Таква решења нису непозната у свету. Израел смањује порезе само оним родитељима трећег и четвртог детета који имају приходе изнад одређеног прага. Сингапур дозвољава већи број деце само оним родитељима чији је образовни ниво изнад одређеног прага.

би се мултипликовање беде, тј. осигурала важна претпоставка срећног детињства (Ђурђевић, 2004).

Такви програми захтевају претходну јавну расправу и јасно одређивање извора финансирања.

Програм мора бити на националном нивоу, иако се он понекад може неко време тестирати на мањој територији.

Табела 2.1-3.
Компоненте демографског раста у међупописним периодима, 1948-2002.

Међупописни период	Укупан пораст	Апсолутни допринос		Релативни допринос (у процентима)	
		Природни прираштај	Нето миграција	Природни прираштај	Нето миграција
Србија					
1948-1953	450536	490747	-40211	Сав	-
1953-1961	663843	732744	-68901	Сав	-
1961-1971	804764	762439	42325	94,7	5,3
1971-1981	866950	794681	72269	91,7	8,3
1981-1991	465315	605396	-140081	Сав	-
1991-2002
1991-2002
1948-2002
Србија (без Косова и Метохије)					
1948-1953	367484	396114	-28630	Сав	-
1953-1961	515926	544612	-28686	Сав	-
1961-1971	524668	446652	78016	85,1	14,9
1971-1981	526321	400136	126185	76,0	24,0
1981-1991	93559	171428	-77869	Сав	-
1991-2002	70330	-171672	242002	-	Сав
1991-2002	-78836	-171672	92836	-	Сав
1948-2002	1703164	1787270	-84106	Сав	-
Централна Србија					
1948-1953	309443	304442	5001	98,4	1,6
1953-1961	359595	420650	-61055	Сав	-
1961-1971	427079	349558	77521	81,8	18,2
1971-1981	444109	330670	113439	74,5	25,5
1981-1991	114442	159971	-45529	Сав	-
1991-2002	-14560	-89065	74505	-	Сав
1991-2002	-140633	-89065	-51568	-	-
1948-2002	1311771	1476226	-164455	Сав	-
Војводина					
1948-1953	58041	91672	-33631	Сав	20,2
1953-1961	156331	123962	32369	79,3	20,7
1961-1971	97589	97094	495	99,5	0,5
1971-1981	82212	69466	12746	84,5	15,5
1981-1991	-20883	11457	-32340	Сав	-
1991-2002	84890	-82607	167497	-	Сав
1991-2002	61797	-82607	144404	-	Сав
1948-2002	391393	311044	80349	79,5	20,5
Косово и Метохија					
1948-1953	83052	94633	-11581	Сав	-
1953-1961	147917	188132	-40215	Сав	-
1961-1971	280096	315787	-35691	Сав	-
1971-1981	340629	394545	-53916	Сав	-
1981-1991	371756	433968	-62212	Сав	-
1991-2002
1991-2002
1948-2002

Извор: РЗС (1957), РЗС (1995), РЗС (2004), СЗС (1998)
Напомена: Видети напомену уз табелу 2.1-1.

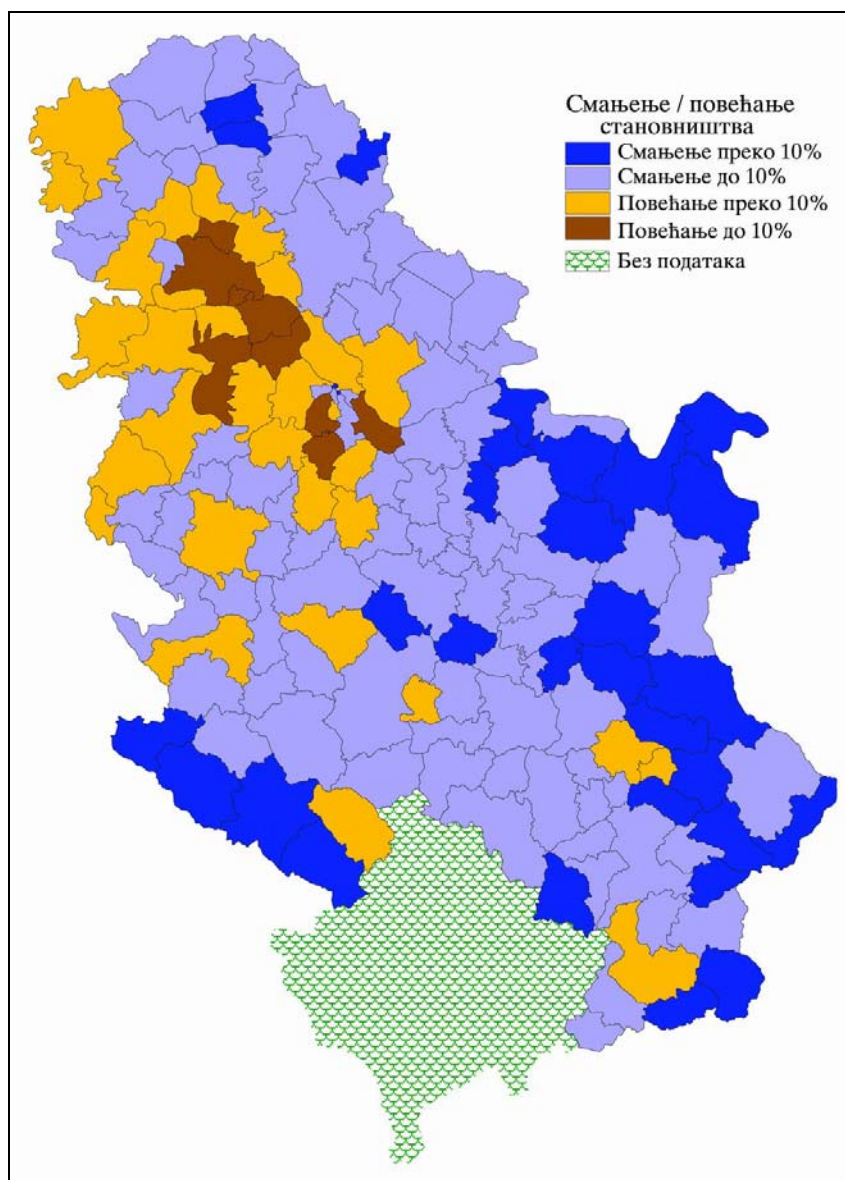
2.2 ПРОСТОРНА ДИСТРИБУЦИЈА СТАНОВНИШТВА

Посматрајући међупописну динамику кретања становништва по **општинама** треба поменути две општине које карактеришу екстремне вредности. У општини Црна Трава број становника је само у протеклом једанаестогодишњем периоду опао скоро за трећину (тачније, за 32,2%), а у исто време пораст броја становника за више од петине бележи једино општина Стара Пазова (21,0%).

Уопште, само четвртина од укупно 161 општине у Србији бележи пораст становништва, а у само девет општина или у 6% њих тај пораст већи је од десет процената. Поред поменуте Старе Пазове, овако изузетним растом одликују се још и општине: Сремски Карловци, Барајево, Темерин, Инђија, Гроцка, Нови Сад, Чукарица и Рума (картограм 2.2-1).

Картограм 2.2-1.

Општине према динамици кретања броја становника у периоду 1991-2002.

Дакле, зоне изузетног пораста становништва су гравитациона подручја Београда и Новог Сада. У три четвртине општина број становника се смањио, а у чак 32 општине или у 20% општина то смањење веће је од 10%. Поглед на поменуту

карту сугерише нам да су зоне великог смањења периферна подручја, у којима су мањине значајно заступљене: Мађари (Ада и Сента), Власи (Кладово, Мајданпек, Велико Градиште), Бугари (Димитровград), Албанци (Медвеђа) и Бош-

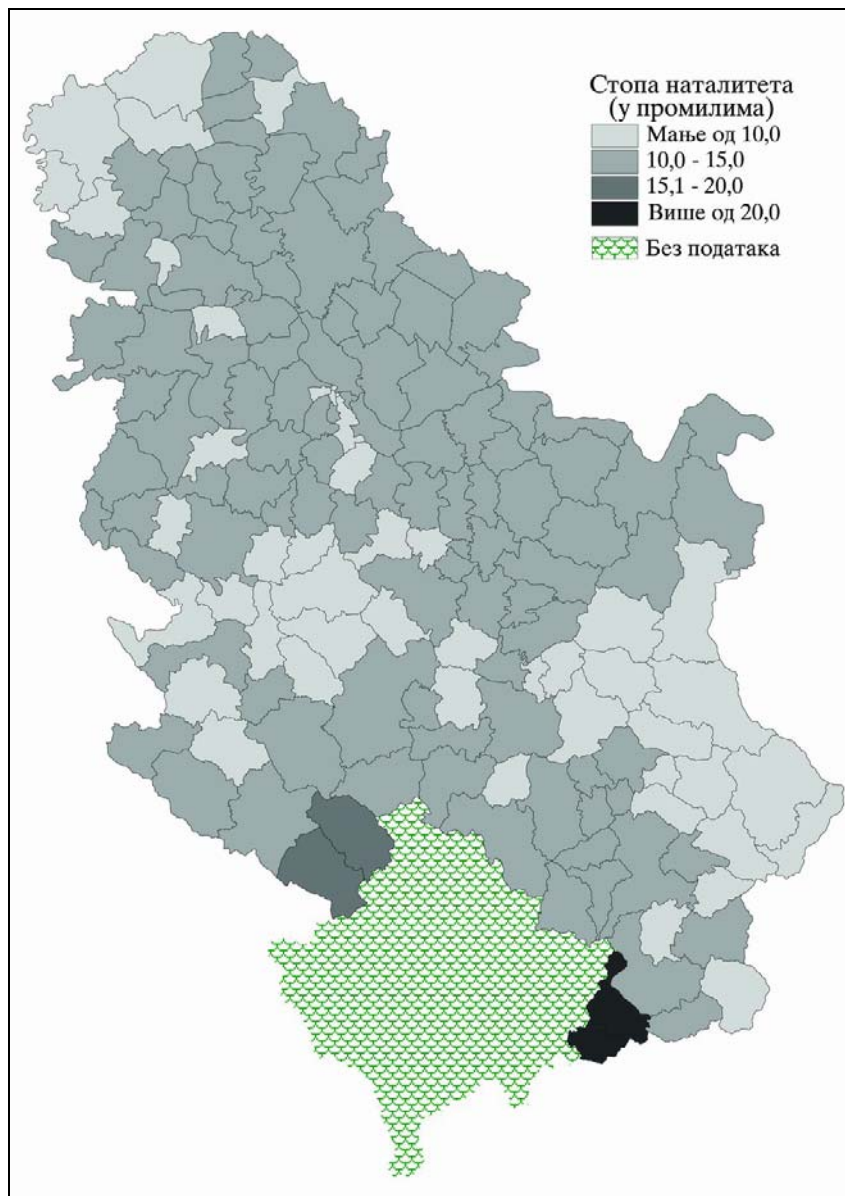
њаци/Муслимани (Прибој, Пријеполје, Сјеница, Тутин). Да ли су несрећна догађања у последњем међупописном периоду покренула дугорочни процес етничке хомогенизације Србије или је у питању краткорочни талас остаје да се види у наредном попису.

Најнижи **наталитет** у једанаестогодишњем међупописном периоду забележен је у општини Црна Трава, само 5,5 живорођених на хиљаду становника, а испод десет промила наталитет је

био у укупно 55 општина, од чега је осам у Војводини а 47 у Централној Србији. Далеко највиша стопа наталитета од чак 31,6 промила бележи се у општини Прешево, а преко двадесет промила наталитет је био још једино у општини Бујановац, 22,7 промила. Стопа од преко 15 промила такође се бележи у само две општине: у Тутину, 19,9, и у Новом Пазару, 18,4 живорођених сваке године на сваких хиљаду становника општине (картограм 2.2-2).

Картограм 2.2-2.

Општине према просечној годишњој стопи наталитета у периоду 1991-2002.

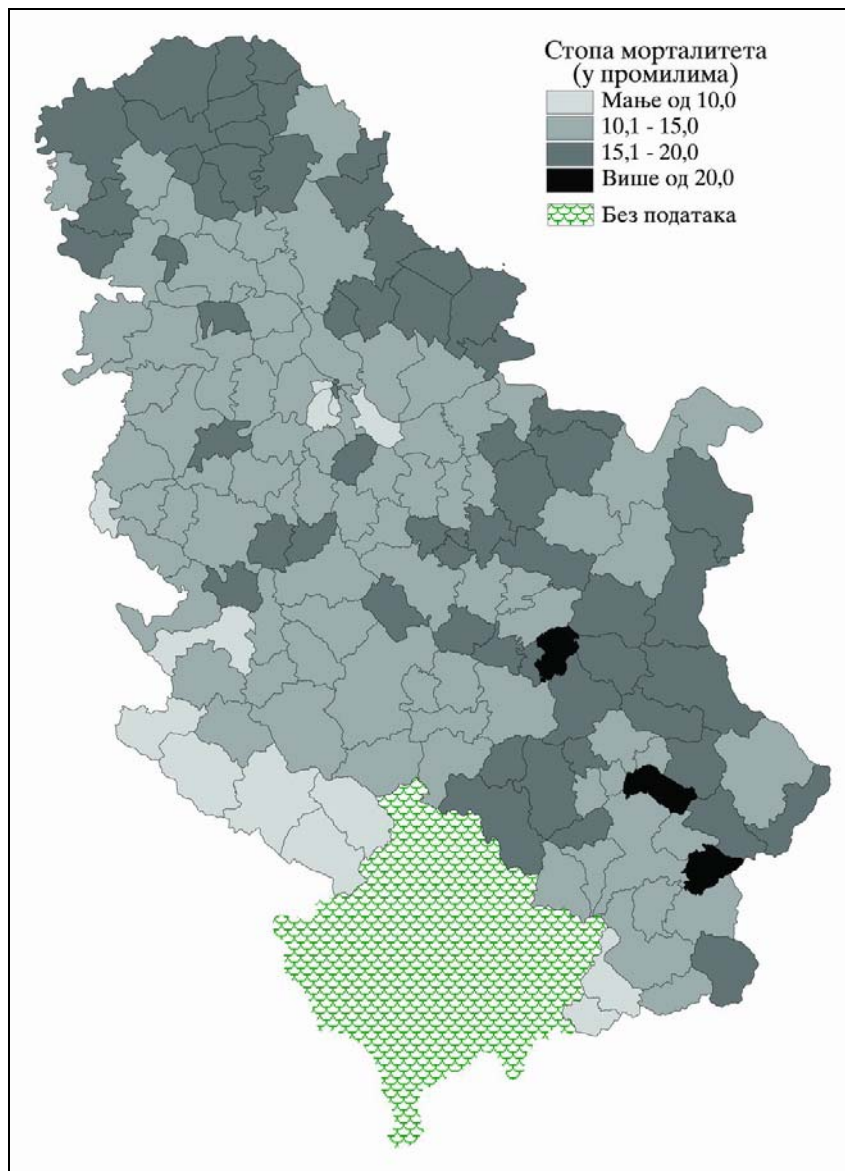
Очито, овде је на делу ислам као снажан прокреативни фактор. У Војводини је наталитет уједначан на врло ниском нивоу, распон варијације између најниже и највише општинске вредности

износи само 3,6 промила. Стопа **морталитета** у периоду 1991-2002. износила је у Црној Трави 24,5 промила, а виша од двадесет промила била је и у Гаџином Хану, 22,2, и у Ражњу, 20,1. У Тутину

стопа морталитета износила је само 5,5 промила, исто колико је износила стопа наталитета у Црној Трави. Ове две општине удаљене су просторно једна од друге тек три сата вожње, а демографска удаљеност је преко тридесет година. Испод десет промила стопа морталитета била је у још једанаест општина централне Србије: у Сјеници, Прешеву, Малом Зворнику, Новом Пазару, Прибоју, Бујановцу, Гроцкој, Чукарици, Новом

Београду, Пријеполу и Ужицу. Ниједна војвођанска општина није имала морталитет испод десет промила, али ни у једној од њих он није прелазео двадесет промила (картограм 2.2-3). Очито, стопа морталитета овде није показатељ искључиво здравственог стања, него пре свега процента удела младог, односно старог становништва у општини.

Картограм 2.2-3.
Општине према просечној годишњој стопи морталитета у периоду 1991-2002.

Природни прираштај, тј. разлика између броја живорођених и броја умрлих био је негативан у 138 или у 86% општина Србије. У Војводини су само општине Беоцин и Нови Сад имале позитиван природни прираштај. Најнижа просечна годишња стопа природног прираштаја у последњем међу-пописном периоду забележена је у општини Црна

Трава –19,0 промила, а испод –10 промила она је била у још десет следећих општина: Бабушница, Бела Паланка, Димитровград, Гаџин Хан, Кнић, Књажевац, Ражањ, Рековац, Сокобања и Сврљиг. На картограму 2.2-4. видимо концентрисање ових општина у простору јужног дела источне Србије. Највише стопе природног прираштаја, оне од

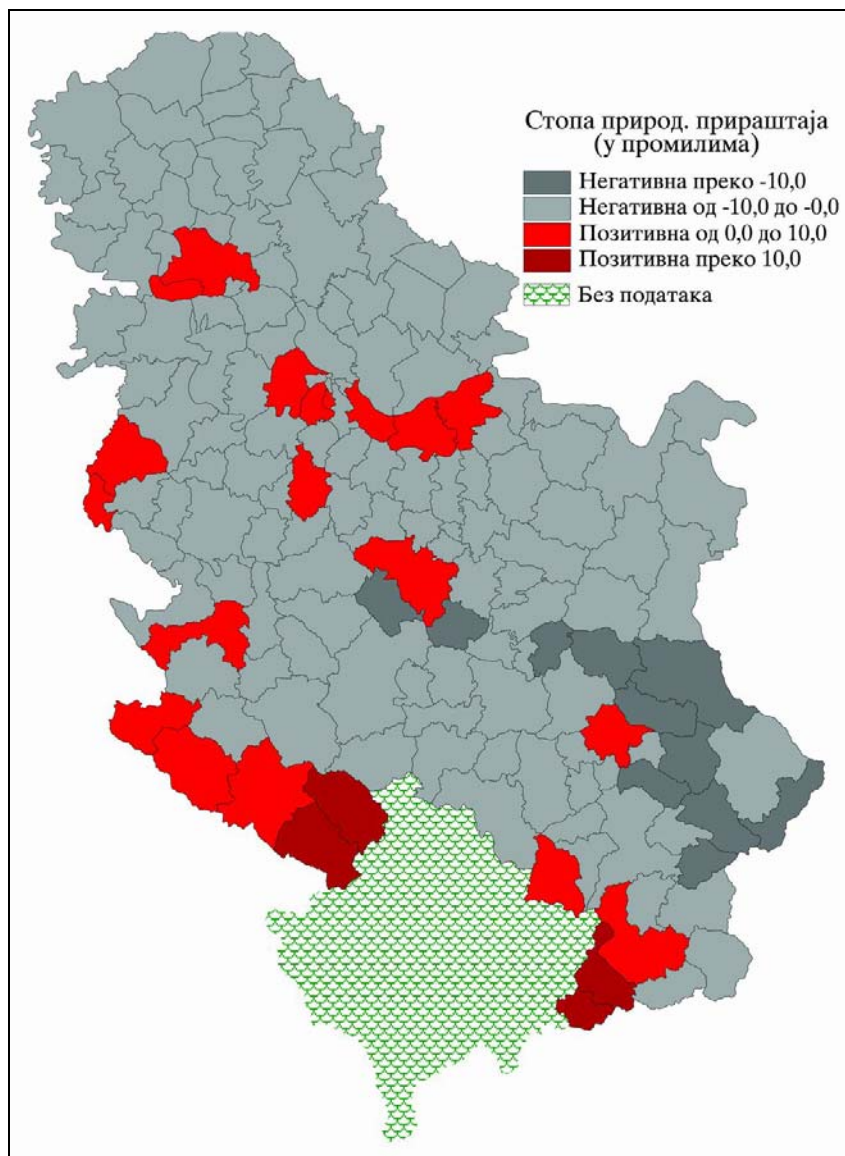
преко десет промила, бележе се у општинама са значајним присуством Албанаца или Бошњака: Прешево 24,7, Тутин 14,4 и Бујановац 13,6 промила годишње.

О погоршавању стања речито говори поређење пописне 1991. и пописне 2002. године. У 1991. години у 105 општина или у 55% свих општина

Србије забележен је вишак умрлих над живорођеним (у централној Србији то је био случај са 70 општина или са 61% њих, а у Војводини са 35 општина или са 78% њих). У 2002. негативан природни прираштај евидентиран је у 150 или 93% општина Србије (у централној Србији их је било 106 или 91%, а у Војводини 44 или 98% свих општина).

Картограм 2.2-4.

Општине према просечној годишњој стопи природног прираштаја у периоду 1991-2002.

Позитиван природни прираштај евидентиран је једино у следећих 11 општина: Нови Сад (једина општина у Војводини где је било више живорођених него умрлих, и то за свега 5 лица, те је стопа прираштаја износила 0,0 промила), Чукарица (0,6 промила), Врање (0,7 промила), Пријеполје (1,0 промила), Гроцка (1,1 промила), Прибој (1,6 промила), Сјеница (7,8 промила),

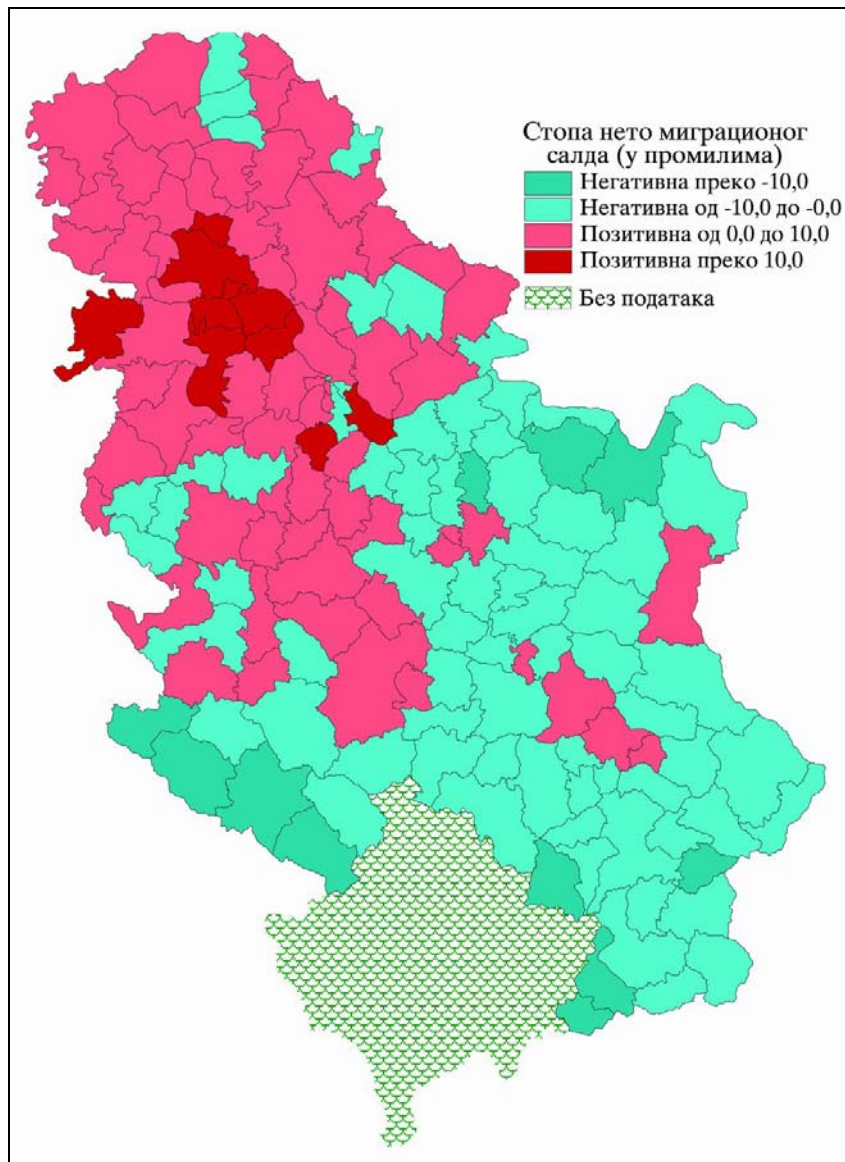
Бујановац (9,7 промила), Нови Пазар (11,1 промила), Тутин (15,4 промила) и Прешево (29,0 промила).

Највећи вишак одсељеника над досељеницима пописан је у општини Прешево, где је стопа **нето миграције** износила **-28,7** промила, а испод двадесет промила забележена је у још три општине:

Тутину, Сјеници и Бујановцу. Ако су ови подаци тачни онда је југ централне Србије захваћен масовним одсељавањима. И у централној Србији

и у Војводини по 38 општина имало је позитивну стопу нето миграција. Највећи вишак досељеника над одсељеницима бележи београдска општина

Картограм 2.2-5.
Општине према просечној годишњој стопи нето миграције у периоду 1991-2002.

Барајево, где је стопа нето миграције у периоду 1991-2002. износила 19,6 промила. А стопу већу од десет промила у централној Србији бележи још само општина Гроцка, док је у Војводини то случај са чак десет општина: са Старом Пазовом, Сремским Карловцима, Инђијом, Иригом, Темерином, Румом, Новим Садам, Пећинцима, Шидом и Тителом. Осим Беочина, све општине у Срему имале су нето миграцију већу од десет промила. Ово говори о значају дистанце који су избеглице придавале у избору одредишта, тј. да многи од

избеглих нису много бирали него су се настањивали у њима просторно најближим подручјима Србије (картограм 2.2-5). Приметно је да су компоненте демографског раста више осцилирале у општинама централне Србије него Војводине. Распон варијације појединих компонента често је вишеструко већи међу општинама централне Србије него међу општинама Војводине. Међу општинама са екстремним вредностима само је општина Стара Пазова из Војводине у републичком врху (табела 2.2-4).

Табела 2.2-4.

Варијације просечних годишњих вредности компонената демографског раста по општинама, 1991-2002.

(у промилима)

Компоненте	Варијације	Србија		Централна Србија		Војводина	
		општина	ниво	општина	ниво	општина	ниво
Стопа раста	Максимум	С. Пазова	17,2	Барајево	15,2	С. Пазова	17,2
	Минимум	Ц. Трава	-34,8	Ц. Трава	-34,8	Н. Црња	-10,4
	Распон		52,0		50,0		27,6
Стопа наталитета	Максимум	Прешево	31,6	Прешево	31,6	Жабалъ	12,8
	Минимум	Ц. Трава	5,5	Ц. Трава	5,5	Ириг	9,2
	Распон		26,1		26,1		3,6
Стопа морталитета	Максимум	Ц. Трава	24,5	Ц. Трава	24,5	Житиште	19,6
	Минимум	Тутин	5,5	Тутин	5,5	Нови Сад	10,9
	Распон		19,0		19,0		8,7
Стопа природног прираштаја	Максимум	Прешево	24,7	Прешево	24,7	Беоцин	0,4
	Минимум	Ц. Трава	-19,0	Ц. Трава	-19,0	Н. Црња	-9,0
	Распон		43,7		43,7		9,4
Стопа нето миграције	Максимум	Барајево	19,6	Барајево	19,6	С. Пазова	18,0
	Минимум	Прешево	-28,7	Прешево	-28,7	Сента	-3,8
	Распон		48,3		48,3		21,8

*Извор: Пенев (2004).***2.3 ПРОМЕНЕ У ГУСТИНИ НАСЕЉЕНОСТИ**

Расправе о значају густине становништва за процес модернизације трају веома дуго и неће се ускоро завршити. За разлику од малтузијанаца и неомалтузијанаца представници тзв. чикашке школе, попут Естер Бозерап и Џулијана Сајмона, сматрају да је раст броја и густине становништва био и остао основни покретач свеукупног развоја људског рода.

Централна Србија била је најгушће насељена 1991. године када је на сваком од 55968 квадратних километара њене територије први пут до тада живело у просеку преко сто становника (103,8 становника према "старој" дефиницији укупног становништва). У попису 2002. густина становништва централне Србије опала је на 98 становника по квадратном километру. У Војводини је максимална густина од 95 становника по квадратном километру забележена још 1981. године, а 2002. она је у просеку износила 94 становника на сваком од 21506 квадратних километара њене територије. Значи, у Србији (без Косова и Метохије) било је према попису 2002. просечно 97 становника по квадратном километру.

Да ли је Србија густо или ретко насељена? Ако имамо у виду глобални просек од 42 становника по квадратном километру копна на нашој планети

насељеност Србије више је него дупло надпросечна. На крају двадесетог века економски и популационо најзначајније земље нуде нејасне податке. У Холандији је просечна густина 463, у Немачкој 235, у Индији 330, у Кини 133, у САД само 30, а у Русији тек 9 становника по квадратном километру. У окружењу, гушће су насељене Албанија (122 становника), Мађарска (110 становника) и, незнатно, Румунија (98 становника), а ређе Македонија (79 становника), Бугарска (75 становника), Хрватска (80 становника) и Босна и Херцеговина (74 становника). Можемо закључити да је густина становништва Србија у попису 2002. задовољавајућа. Она би могла бити и већа, али се она, на жалост, смањује.

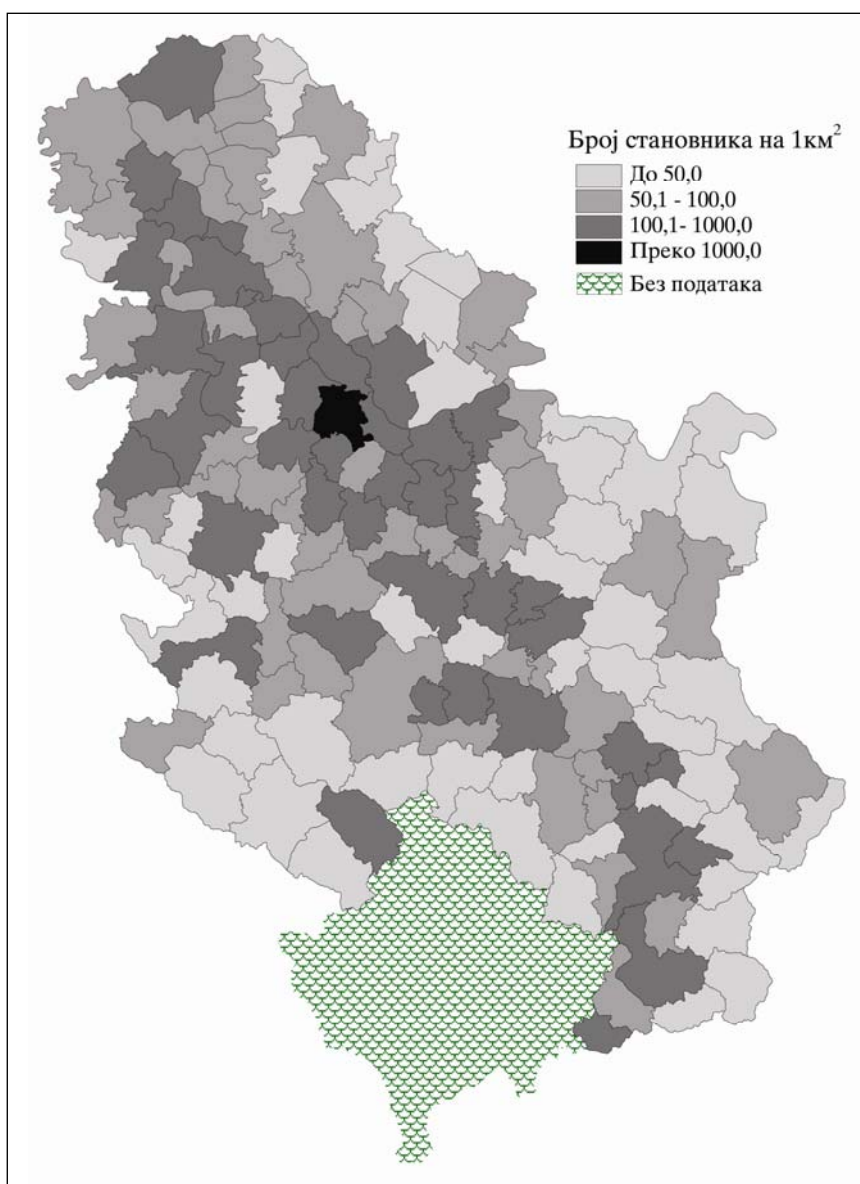
Густина насељености у општинама Србије, тј. просечан број становника који живи на једном квадратном километру општинске површине, веома је разнолика. Она се креће од мање од десет становника по квадратном километру (као што је то случај у општини Црна Трава, где на квадратни километар општинске територије долази само 8,2 становника), па до скоро двадесет хиљада (као што је то случај у београдској општини Врачар, где на једном квадратном километру општинске територије живи 19462 становника, тј. преко 2373 пута више становника по

квадратном километру него у општини Црна Трава). Уопште, чак у 108 или у преко три четвртине општина Србије на једном квадратном километру живи мање од стотину становника, а само у осам београдских општина густина прелази хиљаду становника (картограм 2.3-1). То су општине: Врачар, Стари Град, Нови Београд, Звездара, Раковица, Савски Венац, Чукарица и

Вождовац. Ове општине са само 432 км² заузимају само 0,8% површине централне Србије, али са укупно 926104 становника чине 17% становништва овог подручја.

Пада у очи да су ређе насељене општине на рубним деловима Србије (картограм 2.3-1). Ако на карти посматрамо зоне најслабије насељености,

Картограм 2.3-1.
Општине према густини насељености 2002.

где је коефицијент опште насељености мањи од 25 становника на км², можемо приметити да се ситуација није много променила од 1991: "У простору централне Србије зона веома слабе насељености просторно је дисконтинуирана,

формира је група општина у јужном делу овог подручја (укупно пет општина: Црна Трава, Босилеград, Трговиште, Медвеђа и Куршумлија), две у источном (Жагубица и Бољевац) и једна (Чајетина) у западном делу" (Стојановић, 1995). Да

се овај процес просторно шири наговештава општина Димитровград, која је 2002. такође имала мање од 25 становника по квадратном километру. Но, разлози су индентични: "Карактеристично је да се из ове зоне становништво континуирано 'одлива' у правцу економски развијенијих средина, тако да је демографски пад у њима константан, како због негативног миграционог салда, тако и услед недовољног биолошког обнављања" (Стојановић, 1995). Те општине са укупном површином од 5546 км² чине скоро десет процената територије централне Србије, али са укупно 109282 становника њихов удео у укупном становништву овог региона износи мање од два процента. У Војводини нема ниједне општине са овако слабом насељеношћу.

Између ових крајности треба се осврнути и на општине које су по насељености ближе републичком просеку. Ту општине можемо груписати у општине слабе насељености, средње насељености и велике насељености.

"Сличне карактеристике има и зона слабе насељености '...она зона где је насељеност од 25 до 50 становника по квадратном километру...': константно негативан миграциони салдо, неразвијену мрежу урбаних центара, низак ниво укупне развијености и периферан положај у односу на центре и осовине развоја. Обе ове зоне формирају заједно два, релативно компактна и просторно велика, слабо насељена депопулациона подручја

и источном и југозападном, односно западном делу Централне Србије" (Стојановић, 1995). У зони слабе насељености налазила се 2002. године 31 општина централне Србије. У Војводини се 2002. у овој зони налазило девет општина: по једна у Бачкој и Срему и чак седам у Банату, које су све пограничне (осим Новог Бечеја).

Зона средње насељености (са густином између 50 и 100 становника по км²) обухвата највише општина у Србији, чак 59, од којих су 36 у централној Србији и 23 у Војводини. Ова зона не показује просторне специфичности.

Зона велике насељености (у којој на квадратном километру живи од стотину до хиљаду становника) видљива је око великих урбаних центара подунавско-поморавског подручја, уз неколико изузетака, као што су: Прешево, Ужице, Лозница, Нови Пазар итд. Укупно у овој зони има 45 општина: 34 у централној Србији и 11 у Војводини. У овој зони треба поменути и седам општина у којима је густина насељености већа од две стотине становника. То су: Ниш, Земун, Нови Сад, Палилула, Гроцка, Смедерево и Крагујевац. Дакле, то су искључиво макрорегионални центри или подручја њихових агломерација.

На крају овог одељка можемо констатовати да између пописа 1991. и пописа 2002. године није било великих промена у густини насељености, али да су крајности постале наглашеније. То се нарочито односи на простор централне Србије.

3. ГРАДСКО СТАНОВНИШТВО И МРЕЖА ГРАДОВА

Бранислав С. ЂУРЂЕВ

Највећи део историје људска врста живела је сеоским начином живота и њен опстанак зависио је од пољопривреде и лова. У 1880. само 3% светског становништва живело је у градовима. До 1900. удео градског становништва порастао је на 14%, а 12 градова бројало је више од милион становника. У 1950. урбано становништво чинило је 30% становништва света, а број градова са преко милион становника порастао је на 83. У последњих пар декада свет је искусио незабељени урбани раст. У свету је 2004. године у градовима живело три милијарде људи или 48% светског становништва. Те године у свету је било 411 градова са преко милион становника (PRB, 2004).

Од 169 градских насеља у Србији 2002. само је у насељу Београд живело више од милион становника, тачније њих 1119642. Далеко мало-бројнији били су Нови Сад, Ниш и Крагујевац, јер су сваки појединачно бројали мање од двеста хиљада становника. У још 73 града живело је мање од сто, а више од десет хиљада становника, у 85 градова било је од хиљаду до десет хиљада становника, а у седам градских насеља живело је мање од хиљаду становника (најмање у Куршумлијској Бањи, само њих 151). Укратко, Србија има један велики град, три осредња града, 73 мања града и мноштво "градића".¹

¹ Мноштво "градића" последица је прилично арбитрарног тзв. административно-правног критеријума за стицање статуса града, јер је довољно да насеље има урађен генерални урбанистички план и одлуком скупштине општине на чијој се територији налази оно се може прогласити градом. Дакле, довољна је намера општинских власти. Овај критеријум примењује се код нас од пописа 1981. Пре тога примењиван је демографско-статистички критеријум Милоша Маџуре (1954) који је у обзир узимао величину насеља и удео непољопривредног становништва. Додуше, ни у свету не постоји консензус око питања како дефинисати град. Неке земље проглашавају градом свако насеље са више од 2500 становника, друге као минимум траже 20.000, треће узимају у обзир густину, четврте уводе у рачун и удео непољопривредног становништва, пете наглашавају важност развијености јавних служби и сервиса... Зато, у компаративној анализи феномена урбанизације често је, уместо удела градског становништва, корисније анализирати величину градова у којима грађани одређених земаља живе.

Према *правилу реда величине*² (*Rank Size Rule*), у односу на величину Београда, сви остали градови у Србији морали би бити осетно већи те би у градовима Србије требало да живи 50% више становника него што их је живело 2002. Конкретније, Србији треба и један град величине 500-600 хиљада, један са 300-400 хиљада, два града са 200-300 хиљада, 6 градова са 100-200 хиљада, 98 градова са 10 до 100 хиљада, а остали градови требало би да буду већи од 5000 становника (графикон 3.1).

Неравномерност је нарочито изражена у централној Србији, где су Ниш (173724 становника) и Крагујевац (146373) далеко мањи од половине (559821) односно трећине (373214) броја становника Београда у 2002 (графикон 3.1). Слично је и код најмањих насеља: Куршумлијска Бања би требало да има 63 пута више становника како би то било у складу са правилом.

У Војводини (графикон 3.1), ситуација је скоро потпуно у складу са правилом реда величине, јер је Нови Сад (191405 становника) идеално "праћен" Суботицом (99981) и Зрењанином (79773). У Војводини нема градских насеља са мање од хиљаду становника, те ни тај део криве не одступа од правила.

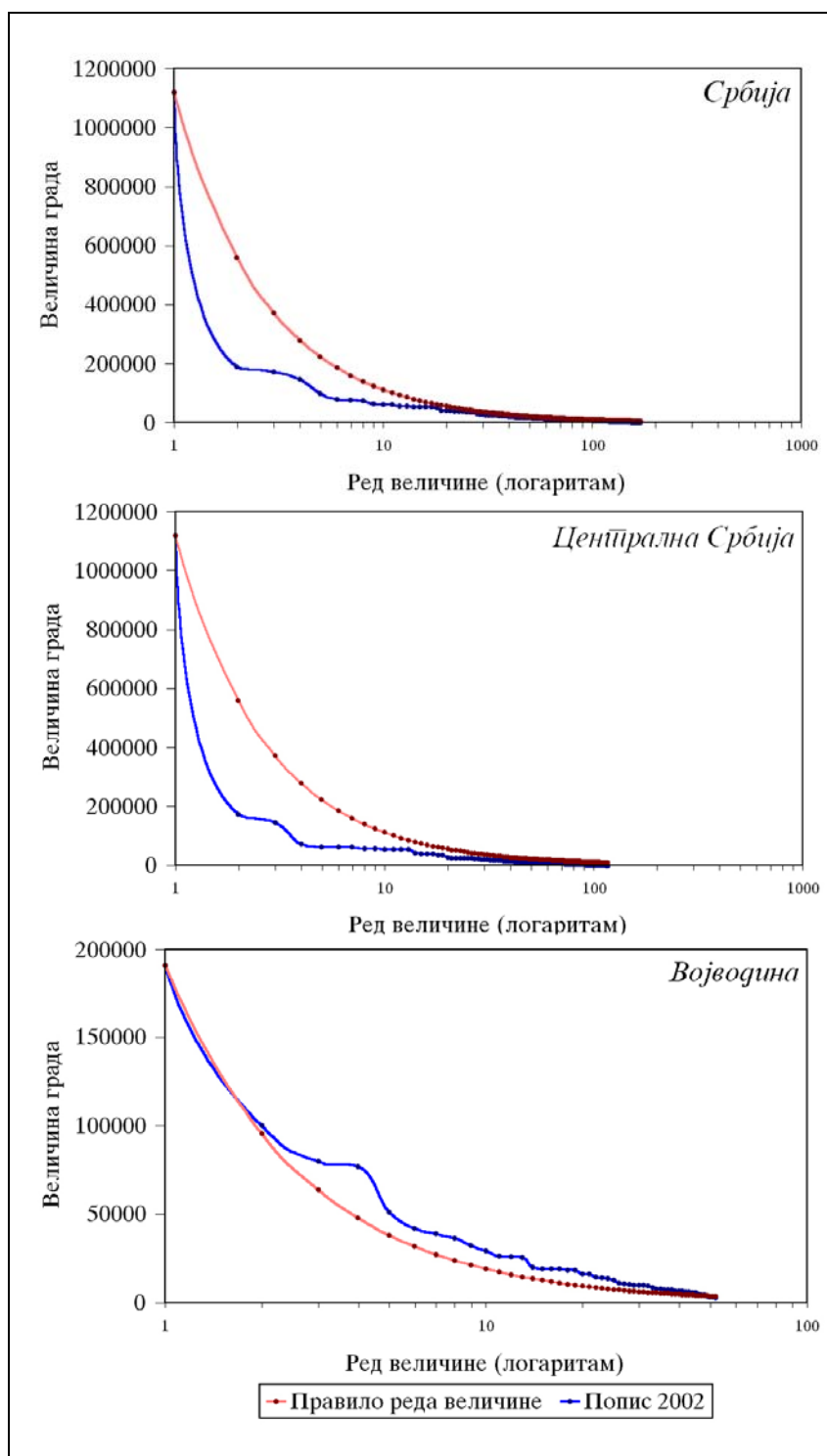
Овакав модел у коме један град изразито доминира назива се приматни модел града. Сматра се да приматни градови карактеришу земље у развоју, где је пољопривреда доминантна грана привреде и где становништво рапидно расте. Као примери који оправдавају ово становиште наводе се: Мексико Сити (са 9,8 милиона у самом граду и чак 16,6 милиона у метрополитанском подручју) и Гвадалахара (1,7 милиона становника), Бангкок (5,9 милиона) и Након

² Правило реда величине указује на односе између редоследа градова и њихове популационе величине. Однос је дат формулом $P_n = P/n$, где је P_n број становника града који је на n месту по величини, P је број становника највећег града, а n је величински редослед града. На пример, ако највећи град има милион становника, други град по величини требало би да има 500000, трећи 333333, четврти 250000...

Рачасима (само 278000), док у привредно развијеним САД нема приматног града, јер метрополитанско подручје Њујорка са 20,1 милиона ста-

новника следе други Лос Анђелес са 15,8 и трећи Чикаго са 8,8 милиона становника. Канада и Аустралија такође немају приматни град.

Графикон 3.1.
Мрежа градова Србије према правилу реда величине и попису 2002.

Но, постоје и примери који не оправдавају ово мишљење. У развијеној Великој Британији Лондон има 6,9 милиона становника, а други Бирмингам

једва милион, у неразвијеној Индији нема приматног града, јер Мумбај (раније Бомбај) са 9,9 милиона блиско следе другогласирани Њу Делхи

са седам милиона, трећепласирана Колката (раније Калкута) са 4,4 милиона и четвртопласирани Ченај (раније Мадрас) са 3,8 милиона становника. Кина и Бразил такође немају приматни град.

Тестирањем на основу података с краја двадесетог века утврђено је да приматност постоји у тридесет једној земљи, док није заступљена у једанаест држава од испитиваних четрдесет седам (Адамовић, 2000). Она је највише изражена у Африци, Азији и Јужној Америци. Урбану приматност прати и низ проблема, као што су високи трошкови функционисања великих градова,

загушење транспорта, загађеност ваздуха, бука, угроженост животне средине, стварање сламова...

Постојећи величински распоред градова у нашој републици указује на висок степен централитета главног града и оправдава приче о "београдизацији". Поред закаснеле индустријализације, оваквој нашој посебности допринело је и наглашено инсистирање на развоју главних градова у бившој југословенској држави (Тошић, Крунић, 2005).

3.1 ДИНАМИКА ГРАДСКОГ СТАНОВНИШТВА И СТЕПЕН УРБАНИЗАЦИЈЕ

Постоје две релевантне демографске димензије урбанизације: степен урбанизације и промена степена урбанизације.

Степен или ниво урбанизације (U) је пропорција становништва која живи у урбаним подручјима (S_u) у односу на укупно становништво (S):

$$U = S_u/S,$$

а динамика или стопа урбанизације (u) је годишња промена процента становништва које живи у урбаним подручјима (U) између два пописа (t и $t+n$):

$$u = (1/n) * \ln(U^{t+n}/U^t),$$

На ове две величине утичу природни прираштај, миграције, рекласификације (преквалификација сеоских или других насеља у градска, мада може и обрнуто) и анексације (припајање околних сеоских или других насеља оближњим градовима).

Док су у Војводини једини извор промена у свих 52 града били природни прираштај и миграције у централној Србији забележене су и две необичне рекласификације. После пописа 1991. од дела града Чачка формирано је сеоско насеље Бељина, које је 1991. имало 1065, а 2002: 1117 становника. У истом периоду од дела града Сурдулице формирано је градско насеље Бело Поље (Стевановић, 2004). Први случај утицао је на смањење броја градског становништва, а други само на повећање броја градова централне Србије, са 116 у 1991. на 117 у 2002. години.

Фонд Уједињених нација за популационе активности налази да, због континуираних миграција, број људи који живе у градовима расте дупло брже од броја укупног становништва (UNFPA, 2004). По истом извору, до 2007. већина становништва света живеће у градовима, а до

2030. урбано становништво чиниће 60% светског становништва и биће већина на свим континентима.

Процес урбанизације је веома поодмакао у развијеним земљама, где 76% становништва живи у градовима. Ипак, очекује се да се концентрисање становништва у градовима настави и да до 2030. године чак 84% становника развијених земаља живи у градовима (United Nations, 2000). У земљама у развоју 2004. у градовима је живело 40% становништва, а очекује се да ће стопа урбанизације у овим земљама бити интензивнија и да ће се оне у овом погледу приближити развијеном свету.

Са 56% градског становништва Србија је 2002. слабо урбанизован европски простор. Мању концентрацију градског становништва у Европи имали су само Лихтенштајн (21%), Албанија (37%), Португал (36%), Босна и Херцеговина (41%) и Словенија (51%), а на истом нивоу биле су Хрватска и Румунија (Миличић, 2004).

У Србији урбано становништво преовлађује од 1991. године, а 2002. забележене су само незнатне промене, јер је стопа урбанизације била врло ниска, мања од пола процента. Број људи који живе у градовима повећан је само за 87038: у централној Србији за 37413 и у Војводини за 49625. Истовремено број људи на селу смањен је скоро дупло више, за 165874, а сво смањење десило се у централној Србији: 178046, док је у Војводини забележено повећање за 12172 становника (табела 3.1-1). Да се није десило смањење бројности сеоске популације, да је број сеоског становништва 2002. остао на нивоу 1991, степен урбанизације централне Србије био би само 54,5%, а то значи да је "допринос"

дерурализације урбанизацији преко 80%. Према истом извору Уједињених нација у периоду 2000-2030. урбано становништво света рашће по стопи од 2,3% годишње, што је скоро дупло више од очекиваног раста укупног становништва. Број

руралног становништва света неће се много мењати у пројектованих 30 година. То значи да ће сав очекивани популациони раст бити апсорбован урбаним подручјима.

Табела 3.1-1.
Ниво и динамика урбанизације

Година пописа	Становништво градских насеља			Становништво осталих насеља		
	број	удео (у %)	стопа урбанизације	број	удео (у %)	стопа урбанизације
Србија						
1991	4138858	54,6		3437979	45,4	
2002	4225896	56,4	0,2%	3272105	43,6	-0,4%
Централна Србија						
1991	3036188	54,1		2570454	45,9	
2002	3073601	56,2	0,1%	2392408	43,8	-0,7%
Војводина						
1991	1102670	56,0		867525	44,0	
2002	1152295	56,7	0,4%	879697	43,3	0,1%

Очекивања у Србији су мало другачија. Демографска истрошеност сеоског становништва чија се бројност у централној Србији смањује, док је у Војводини тај процес избеглиштвом само одложен, лимитираће рурално-урбане миграције и раст апсолутног броја становника у градовима. Ниво урбанизације ће, ипак, расти, због одумирања сеоског становништва.

У Србији 2002. године 75% насеља имало је мање живорођених него умрлих, у централној Србији их је било 73%, а у Војводини 89%. Градови централне Србије били су бољи од просека, јер их је мање од половине бележило негативан природни прираштај (49%), док је у Војводини само четири града забележило позитивне вредности, па је оних са негативним вредностима било чак 92%.

3.2 СТЕПЕН КОНЦЕНТРАЦИЈЕ ГРАДСКОГ СТАНОВНИШТВА И ПРОМЕНЕ У МРЕЖИ НАСЕЉА

У Србији је 2002. године било 161 општина са укупно 4706 насеља од чега су 169 била градска: 117 у централној Србији и 52 у Војводини. Од тога 81 град или 69,2% градова у централној Србији бележи пораст броја становника. У Војводини је то случај са 31 градом или 59,6% градова. Међу појединачним градским насељима (ако изузмемо градове са мање од хиљаду становника) најбржи пораст у периоду 1991-2002. у централној Србији бележи Борча (34,7%), а у Војводини Сремска Каменица (44,5%). Највећи пад броја становника у неком граду централне Србије регистрован је у Боговини (14,5%), а у Војводини је то био случај са Јашом Томићем (12,4%). Локације раста и пада наговештавају будући развој агломерација око централних насеља и пражњење периферних простора.

Насеља у Војводини више од три пута су већа од насеља у централној Србији и та разлика се повећава (табела 3.2-1). Градови у централној Србији већи су од градова у Војводини једино због присуства Београда. Без престоног града просечна величина пада на само 16700 становника по једном граду.

Стручњаци Уједињених нација налазе да релативна већина становништва света живи у мањим градовима, онима са мање од милион становника. У 2000. то је био случај са 28,5%, а до 2015. у таквим градовима треба да живи 30,6% светског становништва. У развијеним регионима оваква концентрација је чак изразитија. Тако је 2000. године у овим градовима живело 48% становништва развијеног света, а до 2015. та пропорција треба да достигне 49% (United Nations, 2000).

Табела 3.2-1.
Кретање броја и просечне величине насеља

Године пописа	Сва насеља		Градска насеља		Остала насеља	
	број	просечна величина	број	просечна величина	број	просечна величина
Република Србија						
1991	4702	1611	168	24636	4534	758
2002	4706	1593	169	25005	4537	721
Централна Србија						
1991	4236	1324	116	26174	4120	624
2002	4239	1289	117	26270	4122	580
Војводина						
1991	466	4228	52	21205	414	2095
2002	467	4351	52	22160	415	2120

Код нас је у градовима до милион становника 2002. живело 73,5% градског становништва. Посматрајући наше градове према пет величинских категорија примећујемо да у централној Србији најбрже расту 63 града чија се величина креће од хиљаду до десет хиљада становника (од укупно 44 насеља ове величинске категорије у централној Србији, њих 29 бележи пораст а 15 пад броја становника у последњем међупописном

периоду). У Војводини најбржи демографски раст бележи категорија у којој је Нови Сад (табела 3.2-2). Приметан је такође пад апсолутног броја становника Београда (од укупно десет делова овог града у седам његових делова пописано је мање становника). Опао је и релативни удео нашег јединог милионског града: у њему је 1991. живело 27,4% градског становништва Србије, а 2002. године 26,5%.

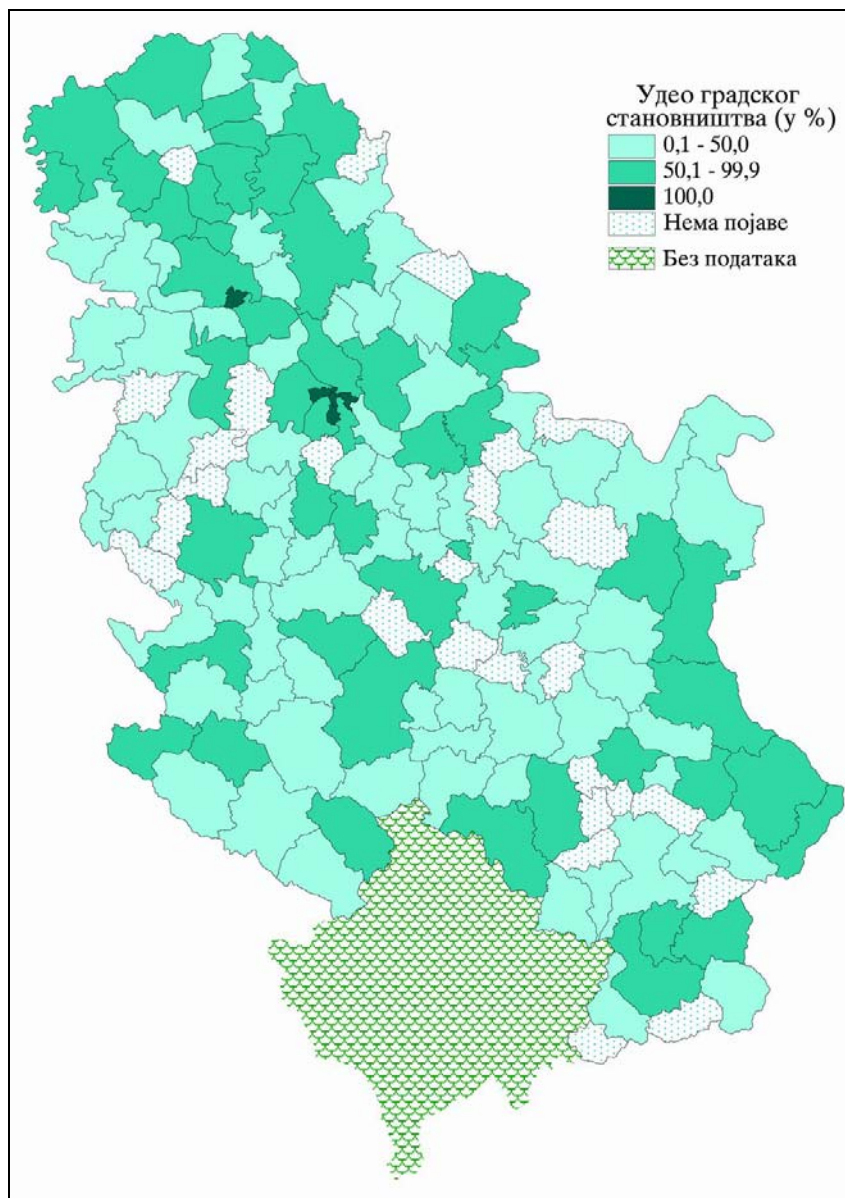
Табела 3.2-2.
Степен концентрације градског становништва према величинским категоријама градова

Величинска категорија	Република Србија			Централна Србија			Војводина		
	1991	2002	Индекс	1991	2002	Индекс	1991	2002	Индекс
Мање од 1000	2516	2568	102	2516	2568	102	-	-	-
1000-9999	432020	448904	104	294880	309978	105	137140	138926	101
10000-100000	2075564	2143280	103	1287300	1321316	103	788264	821964	104
100001-1000000	495612	511502	103	318346	320097	101	177266	191405	108
Више од 1000000	1133146	1119642	99	1133146	1119642	99	-	-	-
Свега	4138858	4225896	102	3036188	3073601	101	1102670	1152295	105

Чак 27 општина није имало ниједно градско насеље (картограм 3.2-1). На картограму нису приметне просторне правилности урбанизације

општина, али је заједничка особина потпуно неурбанизованих општина ретка насељеност.

Картограм 3.2-1.
Удео градског становништва у општинама 2002.

Најмногољуднија међу њима, Прешево, имала је 2002. године мање од 35 хиљада становника. У чак стотину општина Србије или у 62% свих општина у градовима је живело мање од половине општинског становништва. Само у 61 општини

већина становништва живела је у градовима, а у Сремским Карловцима и у шест београдских општина: Нови Београд, Раковица, Савски Венац, Стари Град, Врачар и Звездара, сво становништво живело је у граду.

4. ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА

Мирјана РАШЕВИЋ

Разматрање фертилитета женског становништва на основу пописног питања о броју живорођене деце омогућава прецизније сагледавање плодности једне популације у односу на трансверзалну анализу, чији је извор витална статистика.

Као што је познато, стопа укупног фертилитета (трансверзална анализа) је синтетички израз у коме су садржани делови репродуктивне историје 35 различитих генерација остварени у једној календарској години. То је и основни недостатак ове мере, јер су у њеном резултату садржане разлике у величини репродуктивних норми и времену њиховог остваривања посматраних генерација. Отуда се с разлогом ова мера сматра хипотетичном.

За разлику од трансверзалног приступа, у оквиру лонгитудиналне анализе фертилитета, чији је квантитативан израз стопа кумулативног фертилитета, ове особине не долазе до изражаја те је она прецизнија за разматрање фертилитета једне популације у времену. С друге стране, кохортни приступ базиран на резултатима пописа становништва има, такође, недостатак. Он се огледа у томе што се фертилитет кохорте посматра за део генерације регистрован у попису који не мора у пуној мери да репрезентује фертилитет своје генерације због разлика у смртности жена према броју живорођене деце. Овај недостатак је мање изражен на подручјима које карактерише низак фертилитет и низак морталитет становништва. Слични су могући утицаји и миграторне компоненте.

Имајући у виду особине оба приступа анализи фертилитета ваља нагласити да су варијације лонгитудиналног приступа аутентичније. Отуда је разумљива предност анализе кохортног фертилитета, која је предмет овог одељка студије. Разматраће се висина фертилитета становништва Србије, централне Србије и Војводине, његове тенденције, као и зависност између фертилитета и појединих социјалних карактеристика становништва као што су брачно стање, образовни ниво, етничка припадност, место живљења и друге.

Питање о плодности жена први пут је постављено у југословенским пописима становништва 1948. године. Од тада ово питање је постало саставни део свих наредних пописа становништва. Међутим, анализа података о просечном броју живорођене деце указује на извесну некореспондентност између резултата пописа становништва спроведених 1948. и 1953. са једне, и резултата пописа 1953. и 1961. године, са друге стране (РЗС, 1995а). Отуда ће се анализа фертилитета становништва у овом одељку ограничити на временски период 1953-2002. година. Анализа диференцијалног фертилитета, међутим, обухватиће краћи временски период, између 1961. и 2002. године. Услед различитих класификација и програма обраде података пописа становништва 1953. године и наредних пописа становништва није било могуће на други начин разматрати плодност жена у односу на школску спрему и националност.

4.1 ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНА ПРЕМА СТАРОСНИМ КОХОРТАМА И БРАЧНОМ СТАЊУ

4.1.1 Фертилитет жена које су изашле из репродуктивног периода живота

Жене које су у време спровођења пописа 2002. године у Србији изашле из доба плодности рођене су у периоду од почетка 20. века (оне са 75 година 1926/1927. године) до 1952. године. Њихов, пак,

репродуктивни период захватио је временски интервал од прве трећине 20. века (за оне са 75 година од 1941/1942) до 2002. године. На основу њиховог просечног броја живорођене деце (табела

4.1-1) уочава се да су више од двоје деце родиле само жене које припадају најстаријој кохорти. Затим се региструје да кохорте жена старих 70 и више година имају вишу кумулативну стопу фертилитета него млађе кохорте жена које су изашле из плодног периода. Тако су генерације рођене на почетку 20. века родиле у просеку 2,24 деце, а генерација жена рођена 1928-1932. године

1,97. Насупрот, све млађе старосне кохорте жена које су изашле из плодног периода родиле су у просеку 1,8 деце. Или другим речима, комплетан фертилитет је опао за 0,44 односно 0,17 живорођених по жени, упоређујући стопу кумулативног фертилитета жена старих 75 и више, односно 70-74 године и стопу кумулативног фертилитета жена старих 65-69, 60-64, 55-59 или 50-54 година.

Табела 4.1-1.
Стопе кумулативног фертилитета по старости, 1953-2002.

Година	Старост жена												
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75 +
Србија													
2002	0,04	0,34	0,93	1,48	1,74	1,83	1,83	1,81	1,81	1,78	1,83	1,97	2,24
Централна Србија													
1953	0,07	0,72	1,64	2,38	2,89	3,28	3,67	3,93	3,91	3,94	4,21	4,57	5,15
1961	0,10	0,65	1,43	1,97	2,35	2,76	2,99	3,34	3,66	3,79	3,76	3,86	4,30
1971	0,11	0,71	1,39	1,68	1,91	2,14	2,37	2,74	2,97	3,28	3,60	3,71	3,72
1981	0,10	0,69	1,35	1,67	1,82	1,83	1,93	2,10	2,30	2,64	2,85	3,14	3,44
1991	0,08	0,62	1,26	1,68	1,82	1,83	1,84	1,82	1,90	2,07	2,26	2,55	2,89
2002	0,04	0,35	0,93	1,47	1,74	1,83	1,83	1,81	1,81	1,78	1,83	1,96	2,23
Војводина													
1953	0,07	0,73	1,52	2,16	2,66	2,96	3,29	3,67	3,75	4,02	4,35	4,78	5,38
1961	0,09	0,67	1,42	1,94	2,23	2,57	2,83	3,08	3,39	3,66	3,72	4,06	4,51
1971	0,08	0,66	1,35	1,67	1,90	2,13	2,30	2,58	2,83	3,07	3,38	3,65	3,81
1981	0,07	0,63	1,29	1,62	1,75	1,79	1,88	2,05	2,20	2,45	2,67	2,86	3,25
1991	0,08	0,60	1,26	1,67	1,80	1,82	1,82	1,82	1,91	2,07	2,21	2,46	2,78
2002	0,04	0,33	0,95	1,49	1,75	1,83	1,83	1,81	1,80	1,79	1,86	2,00	2,25

Иста тенденција се уочава и при анализи фертилитета жена у браку или које су биле у браку (табела 4.1-2). Просечан број живорођене деце икада удаваних (удате, разведене и удовице) жена старосне кохорте 75 и више година износи 2,29, односно 2,02 за старосну кохорту 70-74 година. Стопа кумулативног фертилитета, пак, икада удаваних млађих кохорти жена које су изашле из плодног периода је нижа и креће се између 1,83 и 1,89.

Другачија тенденција се региструје при анализи стопа кумулативног фертилитета неударних жена. Наиме, најнижи просечан број живорођене деце (0,25) карактерише старосну кохорту 75 и више година. Са смањивањем старости стопа кумулативног фертилитета неударних жена расте и највиша је код генерације која је управо изашла из плодног периода 2002. и износи 0,43. При анализи стопа кумулативног фертилитета према брачном стању битно је подвући, мада су кумулативне стопе фертилитета неударних жена релативно

високе у старосној кохорти 50-54 (две неударне жене роде апроксимативно једно дете), да је допринос фертилитета жена које нису склапале брак укупном фертилитету мали због ниског удела целибатера у тој старосној кохорти жена (в. поглавље 6.2).

Регионална диференција кохортног фертилитета становништва Србије не постоји ни код млађих ни код старијих кохорти жена које су изашле из плодног периода 2002. године (табела 4.1-1). Више од двоје деце родиле су само жене које припадају најстаријој кохорти и у централној Србији и у Војводини (2,23 и 2,25 респективно). Просечан број живорођене деце у старосној кохорти 70-74 је нижи (1,96 у централној Србији и 2,00 у Војводини). Ниво рађања међу млађим старосним кохортама је још нижи и уједначен, стопа кумулативног фертилитета износи 1,8 на оба подручја. Изузетак је стопа кумулативног фертилитета старосне кохорте 65-69 година у Војводини која је на нивоу од 1,86.

Табела 4.1-2.

Стопе кумулативног фертилитета према брачном стању и старости, 1953-2002.

Брачно стање		15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75 +
Србија														
2002	Неудате	0,01	0,04	0,11	0,24	0,38	0,46	0,45	0,43	0,41	0,33	0,32	0,29	0,25
	Удате удовице и разведене	0,62	1,06	1,44	1,74	1,89	1,93	1,91	1,87	1,86	1,83	1,89	2,02	2,29
Централна Србија														
1953	Неудате	0,01	0,04	0,13		0,26		0,30		0,30		0,30		
	Удате удовице и разведене	0,51	1,08	1,83		2,69		3,55		4,00		4,40		
1961	Неудате	0,01	0,05	0,15	0,28	0,35	0,45	0,44	0,49	0,58	0,60		0,66	
	Удате удовице и разведене	0,52	1,04	1,63	2,09	2,44	2,84	3,07	3,41	3,73	3,87	3,81	3,91	4,34
1971	Неудате	0,01	0,04	0,14	0,21	0,29	0,29	0,53	0,36	0,32	0,36	0,41	0,39	0,40
	Удате удовице и разведене	0,57	1,10	1,56	1,79	1,99	2,21	2,44	2,81	3,03	3,35	3,66	3,78	3,85
1981	Неудате	0,01	0,03	0,09	0,18	0,29	0,28	0,31	0,32	0,31	0,36	0,35	0,45	0,55
	Удате удовице и разведене	0,64	1,16	1,57	1,78	1,90	1,90	1,98	2,16	2,36	2,70	2,90	3,19	3,49
1991	Неудате	0,01	0,04	0,09	0,20	0,29	0,32	0,34	0,33	0,31	0,31	0,30	0,37	0,40
	Удате удовице и разведене	0,62	1,19	1,58	1,83	1,91	1,90	1,89	1,88	1,95	2,12	2,31	2,60	2,93
2002	Неудате	0,01	0,04	0,09	0,21	0,33	0,43	0,40	0,39	0,37	0,30	0,28	0,28	0,22
	Удате удовице и разведене	0,61	1,07	1,45	1,74	1,89	1,93	1,91	1,87	1,86	1,83	1,88	2,01	2,28
Војводина														
1953	Неудате	0,02	0,16	0,46		0,86		1,22		1,24		1,40		
	Удате, удовице и разведене	0,51	1,12	1,77		2,53		3,23		3,83		4,62		
1961	Неудате	0,02	0,13	0,40	0,63	0,76	1,00	1,06	1,02	1,02	1,00		1,08	
	Удате удовице и разведене	0,45	1,01	1,61	2,08	2,37	2,68	2,94	3,19	3,51	3,79	3,83	4,16	4,62
1971	Неудате	0,01	0,08	0,32	0,50	0,66	0,66	0,71	0,78	0,70	0,79	0,80	0,71	0,55
	Удате удовице и разведене	0,50	1,01	1,49	1,77	1,99	2,22	2,40	2,68	2,93	3,17	3,49	3,77	3,92
1981	Неудате	0,01	0,05	0,18	0,36	0,49	0,49	0,54	0,49	0,55	0,56	0,65	0,67	0,63
	Удате удовице и разведене	0,48	1,04	1,49	1,74	1,83	1,86	1,96	2,13	2,29	2,54	2,76	2,95	3,35
1991	Неудате	0,02	0,06	0,12	0,24	0,35	0,37	0,39	0,41	0,37	0,31	0,34	0,33	0,29
	Удате удовице и разведене	0,61	1,09	1,52	1,80	1,89	1,89	1,88	1,88	1,96	2,14	2,29	2,54	2,86
2002	Неудате	0,01	0,05	0,15	0,34	0,49	0,56	0,58	0,51	0,51	0,41	0,41	0,31	0,31
	Удате удовице и разведене	0,64	1,02	1,40	1,73	1,89	1,93	1,90	1,87	1,85	1,85	1,91	2,06	2,33

Иста тенденција се примећује и при разматрању брачног фертилитета и разлике између великих подручја Србије су занемарљиве (табела 4.1-2). Кад је реч о завршеном фертилитету неударних жена, на оба подручја се уочава иста тенденција. Он је најнижи у најстаријој старосној кохорти (0,22 у централној Србији и 0,31 у Војводини), а са смањивањем старости расте и највиши је код генерације старе 50-54 године (0,39 и 0,51 у централној Србији и Војводини респективно). И из ових цитираних података, а поготово када се погледају вредности завршеног фертилитета свих старосних кохорти неударних жена које су изашле из плодног периода 2002. године, уочавају се нешто више вредности просечног броја живорођене деце жена које нису склапале брак на подручју Војводине. У најмлађој старосној кохорти вредности су 0,39 у централној Србији и 0,51 у Војводини.

Какве се тенденције уочавају анализом висина завршеног фертилитета добијених претходним пописима становништва? Просечан број живорођене деце свих кохорти старијих од 50 година 2002. године је на оба нисконаталитетна подручја Србије упадљиво нижи је у односу на одговарајуће старосне кохорте 1971, 1961. и 1953. године (табела 4.1-1). На пример, за старосну кохорту 50-54 година одговарајуће вредности стопа кумулативног фертилитета износе 1,81; 2,74; 3,34; и 3,93 у централној Србији и 1,81; 2,58; 3,08 и 3,67 у Војводини, а за кохорту стару 75 и више година 2,23; 3,72; 4,30 и 5,15 у централној Србији односно 2,25; 3,81; 4,51 и 5,38 у Војводини респективно.

Разлика између просечног броја живорођене деце старосне кохорте 60-64 и старијих кохорти жена које су изашле из плодног периода 2002. године је јасна и у односу на одговарајуће старосне кохорте 1991. и 1981. Тако у старосној кохорти 60-64 године

Табела 4.1-1а.
Фертилитет кохорти жена рођених 1953-1957, 1948-1952, 1943-1947. и 1933-1937.
Централна Србија и Војводина, 1971-2002.

	1971	1981	1991	2002
Кохорта рођених 1953-1957.				
Године старости	15-19	25-29	35-39	45-49
Централна Србија	0,11	1,35	1,82	1,83
Војводина	0,08	1,29	1,80	1,83
Кохорта рођених 1948-1952.				
Године старости	20-24	30-34	40-44	50-54
Централна Србија	0,71	1,67	1,83	1,81
Војводина	0,66	1,62	1,82	1,81
Кохорта рођених 1943-1947.				
Године старости	25-29	35-39	45-49	55-59
Централна Србија	1,39	1,82	1,84	1,81
Војводина	1,35	1,75	1,82	1,80
Кохорта рођених 1933-1937.				
Године старости	35-39	45-49	55-59	65-69
Централна Србија	1,91	1,93	1,90	1,83
Војводина	1,90	1,88	2,07	1,86

упоређујући износи су 1,78; 2,07 и 2,64 у централној Србији односно 1,79; 2,07 и 2,45 у Војводини, а у старосној кохорти 70-74 1,96; 2,55 и 3,14 у централној Србији и 2,00; 2,46 и 2,86 у Војводини. Та разлика је, пак, мања или се чак уопште не региструје за млађе старосне кохорте. Жене старе 50-54 године у централној Србији 2002. родиле су у просеку 1,81 дете, жене исте

старости 1991. године 1,82, а 1981. године 2,10. Одговарајући износи за исту старосну кохорту у Војводини су 1,81; 1,82 и 2,05. Исте тенденције се уочавају и при анализи стопа кумулативног фертилитета икада удаваних жена различитих генерација исте старости на оба подручја (табела 4.1-2). Такође се не региструју значајније регионалне разлике. Истовремено је остварен пад стопа куму-

лативног фертилитета различитих генерација исте старости жена које нису склапале брак на оба нисконаталитетна подручја Србије. Са једним изузетком. То старосна кохорта 50-54 године која 2002. године бележи виши ниво стопе кумулативног фертилитета у односу на исту старосну кохорту 1991. године на оба подручја (0,39 према 0,33 у централној Србији и 0,51 према 0,41 у Војводини).

Темпо остваривања завршеног фертилитета се може утврдити праћењем једне генерације кроз време, од уласка у плодни период па преко временских тачака у којима су спроведени пописи становништва. Пратили смо (табела 4.1-1а) четири кохорте, а само за једну од њих, генерацију рођену 1953-1957. године, било је могуће делимично реконструисати цео репродуктивни период.

Анализа показује да се у првим годинама плодног периода мало рађа на оба велика подручја Србије. Рађање се затим нагло повећава у старости 20-24. године. До 29. године већина жена старијих кохорти, а до 35. године, пак, већина жена млађих кохорти и у централној Србији и у Војводини остварује своје репродуктивне норме.

Анализа кохортног фертилитета жена које су изашле из репродуктивног периода, посматрање различитих старосних кохорти у једној временској тачки и разматрање кохорти исте старости у различитим временским тачкама у којима су извршени пописи становништва, и целокупне популације и у односу на икада удаване жене у Србији и

на њеним великим подручјима, показала је да је код млађих старосних кохорти жена или заустављен или ублажен пад фертилитета становништва. То је свакако позитиван налаз, али истовремено и налаз који отвара питање због чега је то тако. Једно од објашњења је да су старије кохорте жена пролазиле кроз средишњу фазу демографске транзиције коју карактерише брзи пад нивоа рађања, док су се млађе старосне кохорте жена налазиле у фази транзиције коју карактерише спорији пад нивоа рађања.

Да ли је чињеница да су чак четири старосне кохорте жена у централној Србији и Војводини изашле из плодног периода родивши у просеку мали, али готово исти број деце, као и налаз да је старосна кохорта 50-54 године у 2002. години бележи исту кумулативну стопу фертилитета као и старосна кохорта 50-54 године у 1991. години, наговештај завршетка транзиције фертилитета становништва у Србији? На постављено питање се са већом сигурношћу може одговорити после анализе стопа кумулативног фертилитета жена које се налазе у репродуктивном периоду живота.

Истовремено млађе старосне кохорте жена које су изашле из плодног периода карактерише и већи ниво рађања ван брака у односу на старије генерације, као и репродуктивни модел чије се главне особености – касније започињање и дуже рађање деце током плодног периода. У основи ових промена налазе се сви фактори који условљавају низак ниво рађања, али пре свега они психолошке и вредносне природе.

4.1.2 Фертилитет жена које се налазе у репродуктивном периоду живота

Разматрање просечног броја живорођене деце жена у плодном периоду живота (жене старе од 15 до 49 година) омогућава да се процене тенденције о кретању завршеног фертилитета становништва. Пре свега, то је могуће на основу стопа кумулативног фертилитета жена старих 35-39, 40-44 и 45-49 година пошто се репродуктивне норме, као што је показано, остварују у великој мери до 35. године старости.

Анализирајући просечан број живорођене деце у три петогодишње старосне кохорте између 35 и 49 година у 2002. години за Србију (табела 4.1-1) истиче се минимална разлика између вредности њихових стопа кумулативног фертилитета. Она је нешто нижа у старосној кохорти 35-39 (1,74), а у старосним кохортама 40-44 и 45-49 истог нивоа (1,83). Штавише, при поређењу вредности просеч-

ног броја живорођене деце жена које се налазе при крају плодног периода и оних које су изашле из њега уочава се да нема разлике у њиховим нивоима закључно са старосном кохортом 65-69 година. Регионалне разлике не постоје. Идентичне су вредности регистроване за ове три старосне кохорте на нивоу Србије као целине, централне Србије и Војводине.

Разматрање просечног броја живорођене деце за жене старе 35-39, 40-44 и 45-49 година 2002. у односу на одговарајуће кохорте 1991, показује да нема разлике у нивоу стопе кумулативног фертилитета за генерације жена старе 40-44 и 45-49 година ни у централној Србији ни у Војводини. Вредност стопе ових старосних кохорти и 2002. и 1991. године на оба подручја је износила 1,8 детета по жени. Генерација жена стара 35-39 на

нисконаталитетном подручју Србије представља изузетак, јер се у овој старосној кохорти региструје благи пад просечног броја живорођене деце у односу на жене исте старости 1991. године. Разлика износи 0,08 у централној Србији, односно 0,05 деце по жени у Војводини. Но, реч је о женама које се налазе у репродуктивном периоду живота и отворено је питање вредности завршеног фертилитета ове старосне кохорте.

У том смислу треба истаћи да је у Војводини 2002. и 1981. године регистрована чак идентична вредност стопе кумулативног фертилитета за старосну кохорту 35-39 година. Уопште су мале разлике између просечног броја живорођене деце жена старих 35-39, 40-44 и 45-49 година 2002. у односу на одговарајуће кохорте 1981. и у централној Србији и у Војводини.

Но, просечан број живорођене деце у три старосне кохорте између 35 и 49 година у 2002. години је упадљиво нижи у односу на одговарајуће вредности добијене пописима становништва 1971, 1961. и 1953. године (за генерацију 45-49 година у цент-

ралној Србији 1,83 према 2,37; 2,99 и 3,67, а у Војводини 1,83 према 2,30; 2,83 и 3,29). Изузетак представља старосна кохорта 35-39 година и не тако упадљива разлика између стопе кумулативног фертилитета која се бележи 2002. и 1971. године (одговарајуће вредности су 1,74 према 1,91 у централној Србији и 1,75 према 1,90 у Војводини).

Сви изнети налази омогућавају да се прогнозира продужетак стабилизације ниског нивоа завршеног фертилитета у Србији, централној Србији и Војводини у непосредној будућности на нивоу око 1,8 детета по жени. Овај закључак потврђује анализа стопа кумулативног фертилитета старијих кохорти жена које се налазе у репродуктивном периоду према брачном стању (табела 4.1-2). Њени резултати показују да је просечан број живорођене деце у старосним кохортама 40-44 и 45-49 чак већи у односу на стопе кумулативног фертилитета генерација жена које су изашле из репродуктивног периода 2002. године закључно са старосном кохортом 65-69 година на нисконаталитетним подручјима Србије.

4.2 СТРУКТУРА ЖЕНА ПРЕМА БРОЈУ ЖИВОРОЂЕНЕ ДЕЦЕ

Анализа структуре женског становништва према броју живорођене деце допуњује изложено разматрање кохортног фертилитета омогућавајући да се утврди обим и тенденције неучествовања у репродукцији и промене у структури породице према броју деце.

Неучествовање жена у репродукцији становништва је један од непосредних узрока фертилитета. То је лако мерљива детерминанта условље-

на са више биолошких, психолошких и социјалних фактора чији је ефекат на плодност становништва, по правилу, знатно мањи него фактора који утичу на формирање ставова о величини породице. Отуда значај овог феномена може имати релативну вредност. У једној популацији обим неучествовања у репродукцији може да буде мали, а ниво фертилитета низак или висок у зависности од прихваћених репродуктивних норми.

Табела 4.2-1.

Жене према броју живорођене деце и старости (у процентима), Србија, 2002.

Број деце	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75 +
0	96,7	75,0	43,3	21,2	12,6	9,3	8,4	8,1	8,3	9,4	10,5	10,9	11,6
1-2	3,2	24,0	52,1	68,6	73,7	76,6	78,8	79,6	78,2	75,8	71,1	64,7	54,4
3-4	0,1	1,0	4,3	9,5	12,8	13,0	11,7	11,1	11,8	12,8	15,5	20,5	26,1
5 +	0,0	0,0	0,2	0,6	0,9	1,0	1,0	1,2	1,7	2,0	2,8	4,0	7,9

Подаци за 2002. годину (табела 4.2-1) откривају да је у Србији свака дванаеста жена изашла из периода плодности не учествујући у репродукцији. Односно 8,1% жена у централној Србији и 8,2%

жена у Војводини није родило ниједно живо дете, а у моменту спровођења пописа становништва је имало између 50 и 54 година (табела 4.2-2.). Одговарајући удели за старосну кохорту жена 45-

49 година су 8,4; 8,5 и 8,2, а за кохорту жена рођених између 1958. и 1962. године 9,3; 9,5 и 8,8 у Србији, централној Србији и Војводини. Ово је изузетно позитиван налаз јер, имајући у виду да је у литератури прихваћено да физиолошки стерилитет износи између 7% и 9% у свакој популацији, готово да искључује вољни стерилитет.

Наведени удели су на нивоу неучествовања у репродукцији становништва који је пописом 2002. регистрован за старосне кохорте 55-59 и 60-64 и нижи су у односу на старије старосне кохорте

жена. Највиши удео жена које нису родиле дете бележи најстарија генерација жена са 75 и више година од 11,6% у Србији, 11,1% у централној Србији и 13,0% у Војводини. Нижи удели неучествовања у репродукцији међу млађим у односу на старије кохорте се могу објаснити, ако се искључи квалитет података и миграциони фактор као разлог, напретком медицине, односно дијагностиковања и лечења неплодности, и мањом учешћу целибата односно већом фреквенцијом раних развода брака код млађих генерација.

Табела 4.2-2.
Жене према старости и броју живорођене деце (у процентима).
Централна Србија и Војводина, 1953, 1981, 1991. и 2002.

Старост жена	1953				1981				1991				2002			
	0	1-2	3-4	5 +	0	1-2	3-4	5 +	0	1-2	3-4	5 +	0	1-2	3-4	5 +
Централна Србија																
15-19	93,7	6,1	0,1	0,0	92,4	7,5	0,1	0,0	93,3	6,5	0,1	0,0	96,7	3,3	0,1	0,0
20-24	51,1	45,0	3,6	0,1	53,9	43,9	2,0	0,1	58,6	38,8	2,3	0,2	74,9	24,1	1,0	0,0
25-29	21,4	57,0	19,1	2,3	24,1	69,2	6,1	0,6	28,7	64,6	5,5	0,8	43,9	51,5	4,4	0,2
30-34	14,1	43,1	30,1	12,5	13,3	75,9	9,5	1,4	13,8	75,1	9,3	1,3	21,8	68,0	9,6	0,6
35-39	12,8	34,0	29,0	24,0	10,0	75,2	12,2	2,6	9,3	78,0	10,6	1,6	12,9	73,5	12,8	0,8
40-44	11,8	30,6	28,8	28,6	10,8	72,2	13,8	3,2	8,2	78,6	10,8	1,8	9,5	76,5	13,0	1,0
45-49	11,2	25,8	28,3	34,5	11,1	67,2	17,5	4,1	8,2	77,2	11,6	2,5	8,5	78,7	11,7	1,1
50-54	11,5	21,9	28,5	37,9	11,8	59,4	22,9	5,8	9,6	74,1	12,7	3,0	8,1	79,7	10,9	1,2
55-59	12,6	22,5	26,2	38,4	12,3	51,3	27,5	8,9	10,1	69,2	16,1	3,8	8,3	78,2	11,6	1,8
60-64	10,5	24,5	27,0	37,7	12,2	43,1	30,2	14,6	10,7	61,9	21,3	5,4	9,4	76,1	12,4	2,0
65-69	8,4	20,5	29,5	41,3	12,9	37,9	30,5	18,7	11,2	53,9	25,9	8,1	10,5	71,6	15,1	2,8
70-74	7,4	16,2	28,5	47,6	12,0	32,7	31,8	23,5	10,9	46,4	28,8	13,0	10,5	65,6	20,0	3,8
75 +	6,9	12,8	23,6	56,4	12,3	27,8	30,7	29,1	10,9	38,9	30,3	19,0	11,1	55,0	26,4	7,5
Војводина																
15-19	93,3	6,5	0,1	0,0	94,5	5,4	0,1	0,0	93,4	7,2	0,1	0,0	96,7	3,2	0,1	0,0
20-24	51,3	44,1	4,4	0,1	54,4	44,2	1,4	0,1	57,4	39,9	2,1	0,1	75,3	23,7	0,9	0,0
25-29	25,9	54,5	17,1	2,3	23,7	71,0	4,9	0,4	25,5	67,9	5,0	0,6	41,7	53,8	4,2	0,2
30-34	17,3	47,2	26,1	9,2	13,4	76,8	8,9	0,8	12,3	76,7	9,1	1,0	19,7	70,4	9,2	0,7
35-39	15,4	39,8	27,4	17,2	11,0	75,1	12,3	1,7	8,9	78,3	10,7	1,3	11,8	74,4	12,8	1,0
40-44	13,9	37,2	27,2	21,5	11,9	71,3	14,3	2,5	8,0	78,2	11,3	1,5	8,8	77,1	13,0	1,0
45-49	13,7	32,0	27,9	26,2	13,0	64,9	18,4	3,7	8,3	76,3	12,3	2,1	8,2	78,8	12,0	1,0
50-54	14,1	26,2	26,9	32,6	14,3	56,6	23,3	5,8	9,6	72,9	13,7	2,6	8,2	79,3	11,5	1,0
55-59	14,4	26,1	24,9	34,4	15,7	50,4	25,2	8,7	10,7	66,7	17,6	3,7	8,4	78,0	12,1	1,4
60-64	12,6	23,6	25,9	37,7	16,1	44,4	26,5	13,1	11,8	58,7	22,5	5,8	9,6	74,9	13,6	1,8
65-69	11,5	19,4	25,5	43,4	16,2	40,3	26,3	17,3	12,9	52,8	24,4	8,6	10,6	69,7	16,8	2,9
70-74	10,6	16,6	23,6	49,0	16,2	37,1	26,4	20,3	12,9	46,3	26,5	12,7	11,8	62,0	21,8	4,3
75 +	10,5	14,5	19,9	55,0	16,3	30,5	26,2	26,8	12,6	41,3	25,9	18,7	13,0	52,8	25,3	8,9

При поређењу удела жена које нису родиле дете у ове три старосне кохорте (између 40. и 54. године) 2002. у централној Србији и Војводини са одгова-

рајућим уделима жена које су биле при крају плодног периода или су изашле из њега 1953, 1981. или 1991. године на ова два подручја, може

се констатовати смањење броја жена које данас не учествују у репродукцији становништва у односу на период од готово пола века. Највећу разлику у висини удела бележи Војводина и то за старосну кохорту жена 50-54 година. Наиме, 1953. године свака седма жена старости између 50 и 54 година није имала дете, а 2002. године свака дванаеста жена. Објашњење које се намеће је да је захваљујући напретку у медицини као и променама у статусу жене повећано рађање после 35. године старости.

Удео жена које су изашле из периода плодности не учествујући у репродукцији 2002. године је чак нижи у односу на одговарајући удео 1991. године и у централној Србији (8,1 према 9,6%) и у Војводини (8,2 према 9,6). Старосне кохорте жена 40-44 и 45-49 година 2002. године на оба подручја бележе исти удео или минималан пораст, између 0,3 и 1,3 процентна поена, у односу на удео жена које су при крају плодног периода, а нису родиле дете деценију раније. Чини се да наведени подаци јасно оповргавају раширено уверење у стручном и политичком јавном мњењу о порасту неплодности у Србији током последње деценије прошлог века, најмање међу женама старијим од 40. година.

Насупрот краја, на почетку плодног периода у старости од 15-19 година, највећи број жена (96,7%) у Србији није учествовао у репродукцији становништва како показују пописни подаци из 2002. године (табела 4.2-1). То је разумљиво и прихватљиво, јер то није старосно доба пуне физиолошке¹ и психолошке прокреативне зрелости, као ни доба социјалне сигурности и учесталог заснивања брака. Регионалне разлике се не региструју (табела 4.2-1). У односу на период од пре пет деценија, као и у односу на претходни попис становништва, може се констатовати раст од неколико процентних поена жена без живорођене деце на почетку плодности и у централној Србији и у Војводини.

У најплоднијем периоду живота и истовремено добу када рађање носи најмањи ризик по здравље мајке и детета, између 20. и 35. године, број жена које нису родиле ниједно живо дете брзо се смањује. Но и поред тога, велико је неучествовање жена у репродукцији становништва од 20. до 24. године, али и релативно велико неучествовање жена у репродукцији становништва између 25. и 29. године старости односно 30-34 године. Одговарајући удели у Србији су 75,0; 43,3 и 21,2 а

у централној Србији су 74,9; 43,9 и 21,8 и у Војводини 75,3; 41,7 и 19,7 (табела 4.2-2 и графикон 4.2-1).

Тренд благог пораста броја жена које нису родиле ниједно дете у најоптималнијем периоду живота региструје се и између 1981. и 1991. године. Но, у периоду између два последња пописа становништва, он је интензивираан. И то и за све три старосне кохорте и у централној Србији и у Војводини. Имајући у виду овај налаз као и резултате дубинских нерепрезентативних истраживања спроведених током 1990-их година да је родитељство најважнија животна аспирација у индивидуалном систему вредности независно од старости у нашој средини (Рашевић, 1999; Благојевић, 1997), чини се да је одлагање рађања, и то одлагање рађања првог детета, основна демографска цена 1990-их.

Највећи број жена ових старосних кохорти је прихватио ниске норме о величини породице и већина њих ће се укључити у репродукцију. Међутим, с разлогом се може очекивати да један број жена из различитих разлога (физиолошког смањења плодности, секундарног стерилитета најчешће услед прибегавања намерном прекиду трудноће или обојевања од сексуално преносивих инфекција, веће психолошке цене брака и рађања деце у старијим годинама, неступања у брак услед болести и друго) неће моћи да оствари ставове о жељеном броју деце. Шоботка (Sobotka, 2004) подвлачи да је одлагање рађања деце важан узрок ниског нивоа фертилитета у Европи данас. Директна демографска последица је и интергенерацијска ирегуларност у старосној структури популације. Такође битне социјалне импликације рађања деце после 35. године старости жене су и повећање потребе за интензивним здравственим надзором током трудноће, повећано коришћење скувих репродуктивних технологија и повећан морбидитет одојчади и деце.

Поред макро цене, постоје и јасне индивидуалне импликације одлагања родитељства. Рађање деце после 35. године старости жене је повезано са потенцијалним суочавањем са низом негативних биолошких и здравствених последица. Смањење плодности, дуже чекање на зачеће, већа учесталост спонтаних абортуса, мртворођења, компликација током трудноће и превремених порођаја, као и повећан ризик за абнормалитет фетуса су оне које се у литератури најчешће наводе (Stein, Susser, 2000). Тако, преваленција Дауновог синдрома, најраспрострањеније конгениталне аномалије коју карактерише ментална хендикепираност и социјална зависност, експонен-

¹ Према Лоримеровом моделу фекондитета само 4,6% жена је физиолошки способно да учествује у репродукцији са 15 година, 13,6% са 16, 33,9% са 17, 61,5% са 18 и 81,4% са 19 година старости (Lorimer, 1954).

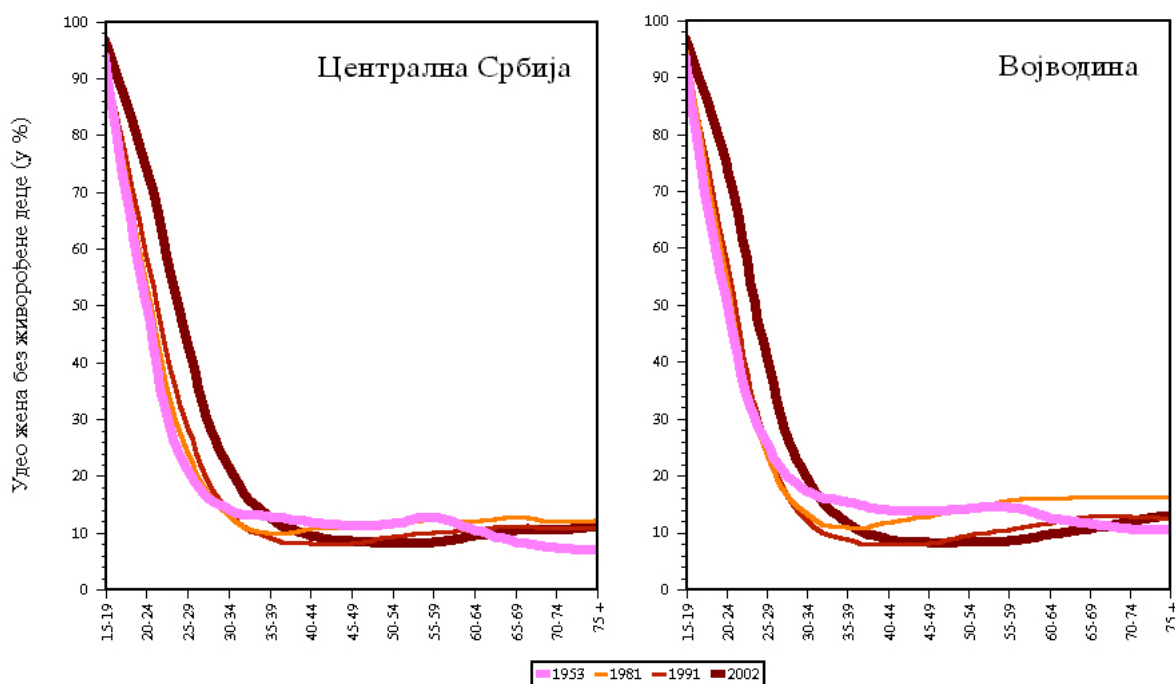
цијално расте са старашћу мајке. Наиме, резултати једног великог истраживања спроведеног у Француској су показали да ризик да дете има Даунов синдром износи 1:1081 у 25. години старости жене према 1:727, односно 1:307, 1:90 или 1:22 у 30, 35, 40. и 45. години старости мајке (Aume, 1997).

У старосној кохорти 35-39 година удео жена које нису родиле живо дете нагло пада и у 2002. години износи 12,6% у Србији. И у централној Србији и у Војводини свака осма жена ове генерације није учествовала у репродукцији становништва. У централној Србији овај удео је виши него 1991. године (9,3%), али је на готово истом нивоу у односу на пет деценија раније (12,8%). У Војводини 11,8% жена старосне кохорте 35-39 није учествовало у репродукцији становништва 2002. године, што је више него 1991. године (8,9%) и ниже него 1953. (15,4%) за жене исте старости.

Дистрибуција жена према броју живорођене деце индиректно омогућава утврђивање ставова о величини породице у једној популацији. Подаци за 2002. годину откривају да је у Србији за све кохорте жена старијих од 50 година карактеристично да је највећи број жена родио једно или двоје деце (табела 4.2-1). Удео је највећи (износи готово 80%) у најмлађој старосној кохорти која је

изашла из плодног периода, а затим опада, да би се најнижа вредност бележила у најстаријој старосној кохорти (свака друга жена стара 75 или више година је родила једно или два детета). Насупрот, мада је у свим старосним кохортама на другом месту по величини у дистрибуцији жена према броју живорођених удео жена које су родиле троје или четворо деце, најнижа висина удела се региструје у најмлађој, а највиша вредност у најстаријој кохорти жена (11,1 у старосној кохорти 50-54 према 26,1% у старосној кохорти 75 и више година). Такође, најмање је жена које су родиле петоро и више деце у најмлађој старосној кохорти (само 1,2%), а највише у најстаријој кохорти (свака тринаеста жена). Померање структуре у смислу повећања удела нижег реда (једно или двоје деце), а смањења удела вишег реда рађања (троје или четворо деце као и петоро и више деце), изразитије је у млађим него старијим старосним кохортама жена које су изашле из репродуктивног периода. На пример, одговарајући удели у старосној кохорти 55-59 су 78,2; 11,8 и 1,7, а у старосној кохорти 70-74 износе 64,7; 20,5 и 4,0. Битно је нагласити да је последњим пописом становништва утврђено постојање готово униформне дистрибуције жена према броју живорођене деце у централној Србији и Војводини (табела 4.2-2).

Графикон 4.2-1.
Жене без живорођене деце по старости (у процентима).
Централна Србија и Војводина, 1953, 1981, 1991, 2002.

На овим подручјима, 2002. године у дистрибуцији жена према броју живорођене деце у свим старосним кохортама које су изашле из плодног периода региструје се повећање удела нижег реда рађања (једно или двоје деце) а смањење удела вишег реда рађања (троје и више деце) у односу на одговарајуће уделе у старосним кохортама жена 1991. године. Исти смер промена регистрован је у претходном међупописном периоду (РЗС, 1995а). Тако је 1981. године у старосној кохорти 50-54 године око 60% жена имало једно или двоје деце, а око 30% троје и више и у централној Србији и у Војводини. Одговарајући удели 1991. године у централној Србији су 74,1 и 15,7 а у Војводини 72,9 и 16,3, док су 2002. године 79,7 и 12,1 у централној Србији, односно 79,3 и 12,5 у Војводини.

У 1953. години, пак, свака трећа жена исте старости (50-54 година) у централној Србији и Војводини је родила петоро и више деце, а свака пета жена у централној Србији односно свака четврта жена у Војводини једно или двоје. Велике

разлике у дистрибуцији жена према броју живорођене деце утврђене су и за све остале старосне кохорте жена које су изашле из репродуктивног периода. Пет деценија раније у структури су доминирале жене које су родиле петоро и више деце, нижи су удели жена са троје или четворо, а најмање је регистровано жена са једним или двоје деце.

С друге стране, пак, на основу података (табеле 4.2-1 и 4.2-2) о структури жена које се налазе при крају репродуктивног периода (35-39, 40-44 и 45-49) према живорођеној деци у Србији, у централној Србији и Војводини у 2002. години може се претпоставити да ће у непосредној будућности бити заустављен тренд пораста породица са једним или двоје деце уз истовремено регистровање минималног пораста породица са троје или четворо деце на нисконаталитетном подручју Србије. То се може објаснити бегом у приватност од аномије друштва и нагласком на треће и четврто дете у популационој политици током 1990-их година.

4.3 ВЕРОВАТНОЋЕ ПОВЕЋАЊА БРОЈА ЖИВОРОЂЕНЕ ДЕЦЕ

Разматрање вероватноћа повећања броја живорођене деце у породици је посебан аспект проучавања кохортног фертилитета становништва. Апостериорне вероватноће повећања породице су индикатори који показују колика је вероватноћа да жена без деце роди најмање једно дете, да жена са једним дететом роди најмање двоје деце, и тако даље, односно да породица која има n деце добије $n+1$ дете. Генерацијске вероватноће израчунавају се за старосне кохорте жена које су изашле из репродуктивног периода и на тај начин укључују историјску димензију објашњавајући промене фертилитета у прошлости.

Апостериорне вероватноће повећања броја живорођене деце (a_i) обележавају се са $a_0, a_1, a_2, \dots, a_9$, при чему, на пример a_1 означава вероватноћу да ће жена која има једно дете родити и друго имајући у виду да је то однос између броја жена које су родиле двоје или више деце и броја жена које су родиле једно или више деце.²

Основна карактеристика која се намеће при анализи вероватноћа повећања броја живорођене деце у Србији за старосну кохорту 70-74 година односно генерацију рођену две деценије касније,

старости 50-54 година у време спровођена пописа 2002. године (табела 4.3-1), јесте сличан модел промена вредности овога показатеља. Наиме, у обе старосне кохорте вероватноћа да жена са једним дететом роди друго дете је нижа од вероватноће да жена добије прво дете, вероватноћа да жена са двоје деце роди треће дете изразито је нижа од претходне вероватноће (a_i).

Табела 4.3-1.

Вероватноће повећања броја живорођене деце за старосне кохорте 50-54 и 70-74 година. Србија, 2002.

a_i	Кохорта жена 50-54	Кохорта жена 70-74
a_0	918	891
a_1	778	750
a_2	171	366
a_3	247	377
a_4	387	429
a_5	468	472
a_6	516	498
a_7	522	517
a_8	515	491
a_9	573	487

Напомена: Вероватноће повећања броја живорођене деце су помножене са 1000.

² Детаљан начин израчунавања вероватноћа повећања броја живорођене деце изложен је у *Демографија – анализа, методи и модели*, (Брезник, 1977).

Затим, вероватноће повећања броја живорођене деце у старосној кохорти 70-74 година расту, укључујући и вероватноћу да породица са седморо деце добије осмо дете, да би потом вредности овог показатеља опадале, док у старосној кохорти 50-54 година бележи се по правилу раст вероватноће повећања броја живорођене деце, укључујући и вероватноћу да породица са деветоро деце добије десето дете. Регистровани модел је јасна илустрација дуалног типа репродукције, који карактерише присуство репродуктивних норми од ниских до високих, укључујући и интермедијарне.

Упоредње вероватноћа повећања броја живорођене деце за две посматране старосне кохорте жена показује, затим, да је вероватноћа да жена добије прво дете практично исте вредности (891 и 918). Такође, и вероватноћа да жена са једним дететом добије друго дете има готово једнаку вредност у обе старосне кохорте (750 и 778). Опредељење жене да има једно дете односно двоје деце, примарни стерилитет и брачне варијабле, фактори који одређују ове вероватноће, као да су неизмењени у времену. Чак обе наведене вероватноће (a_0 и a_1) имају више вредности у млађој старосној кохорти. Даље, у млађој старос-

ној кохорти вредност вероватноће a_2 , a_3 , a_4 и a_5 је мања (вредност a_2 и a_3 изразито мања, 366 према 171 односно 377 према 247), а вредности повећања броја живорођене деце вишег реда веће. Објашњење вероватно лежи у постојању изразитијег дуализма репродуктивних норми које су прихватиле жене старе 50-54 године.

Резултати анализе о висини апостериорних вероватноћа повећања броја живорођене деце потврђују доминантност ниских репродуктивних норми у Србији. Али треба подвући високу вредност a_0 и a_1 међу млађим и међу старијим генерацијама жена. Родитељство у централној Србији и Војводини очигледно није један од циљева већ потреба за себе, која није у конкуренцији са различитим индивидуалним амбицијама, аспирацијама, захтевима. Но, како су истраживања потврдила, деца се рађају пре свега да би се задовољиле психолошке потребе (живљење кроз децу, осећај одговорности, испуњења и сврсисходности, подстрек да се оствари успех) и емотивне потребе (дружење, љубав, играње). Отуда неегзистенцијална основа вредности детета постаје одредница репродуктивног понашања, јер се остварује са једним или двоје деце (Рашевић, 1995).

4.4 ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНА ПРЕМА ШКОЛСКОЈ СПРЕМИ

Школска спрема је битна детерминанта фертилитета становништва. Њена особеност је да је то константна и прецизно мерљива детерминанта, која је тесно повезана са низом социјалних и психолошких, често мање откривених фактора фертилитета. Најважнији су запосленост, занимање, животни стандард, статус у друштву, мобилност, индивидуалне потребе и аспирације и могућности њиховог остварења, различити притисци и обавезе које се постављају пред жену, поимање вредности брака, породице и деце, психолошка цена родитељства, цена мајчиног времена, индивидуализам. Образовање је, осим тога, повезано и са једним бројем непосредних узрока фертилитета као што су године ступања у брак, целибат, контрола рађања и други.

Важност образовања као детерминанте фертилитета утврђена је и код становништва Србије. Јасне разлике у нивоу плодности жена старосне кохорте 50-54 година у Србији 2002. године према школској спреми су потврда у том погледу (табела 4.4-1). Жене без школске спреме и оне са непотпуном

основном школом имају највиши фертилитет, знатно, готово за 0,5 живорођеног детета изнад просечног. Све остале групе жена према школској спреми имају нижи ниво плодности. Са порастом образовања фертилитет се смањује, тако да најнижу плодност имају жене са највишом школском спремом. Разлике у нивоу плодности жена према школској спреми су проузроковане брачним варијаблама и социјалним нормама о величини породице у оквиру којих важно место имају индивидуалне аспирације.

Жене без образовања и оне које су започеле, али не и завршиле основну школу једине бележе стопу кумулативног фертилитета изнад 2 (табела 4.4-1 и графикон 4.4-1). Истовремено, жене без школске спреме имају виши фертилитет него жене са вишом или високом школом за 0,71 живорођено дете (стопа кумулативног фертилитета 2,27 према 1,56). Анализа је показала и да не постоје разлике у просечном броју живорођене деце између жена без образовања и жена које су завршиле 1, 2 или 3 разреда основне школе (стопа кумулативног фер-

тилитета 2,27 и 2,26). Налаз је очекиван, имајући у виду да ове жене припадају истом социјално-психолошком кругу са сличним системом вредности. Исто објашњење се намеће и за нерегистровање разлика у просечном броју живорођене деце између жена које су завршиле гимназију и оних које имају више или високо образовање (стопа кумулативног фертилитета 1,55 и 1,56). Међутим, између осталих суседних образовних

нивоа постоје разлике у нивоу фертилитета. Највећи ефекти су постигнути са обавезним осмогодишњим образовањем (стопа кумулативног фертилитета је нижа за 12,7% у односу на висину стопе жена са завршених 4, 5, 6 или 7 разреда основне школе), док су мање разлике у висини просечног броја живорођене деце између осталих суседних образовних нивоа.

Табела 4.4-1.

Стопе кумулативног фертилитета жена старих 25-29 и 50-54 година према школској спреми, 1961-2002.

Школска спрема	Србија 2002	Централна Србија					Војводина				
		1961	1971	1981	1991	2002	1961	1971	1981	1991	2002
25-29 (укупно)	0,93	1,43	1,39	1,35	1,26	0,93	1,42	1,35	1,29	1,26	0,95
Без школске спреме	1,43	1,66	1,83	1,86	1,77	1,40	1,75	1,86	1,68	1,81	1,52
1-3 раз.осн.школе	2,17	1,58	1,71	1,98	2,07	2,09	1,64	1,75	1,76	1,98	2,28
4-7 раз.осн.школе	1,98	1,42	1,60	1,84	2,02	1,96	1,46	1,55	1,69	1,97	2,02
Основна школа	1,53	1,04	1,24	1,47	1,68	1,56	1,08	1,24	1,41	1,60	1,47
Средња (стручна)	0,94	0,95	1,08	1,19	1,18	0,94	0,96	1,06	1,19	1,18	0,94
Гимназија	0,47	0,48	0,69	0,67	0,96	0,46	0,59	0,74	0,80	1,05	0,51
Виша и висока	0,35	0,42	0,65	0,63	0,62	0,35	0,52	0,66	0,68	0,68	0,37
50-54 (укупно)	1,81	3,34	2,74	2,10	1,82	1,81	3,08	2,58	2,05	1,82	1,81
Без школске спреме	2,27	3,73	3,28	2,56	2,35	2,30	4,41	3,72	2,63	2,31	2,22
1-3 раз.осн.школе	2,26	3,07	2,73	2,18	2,09	2,28	3,05	2,81	2,27	2,09	2,21
4-7 раз.осн.школе	2,13	2,47	2,31	1,94	1,91	2,13	2,65	2,35	2,00	1,91	2,10
Основна школа	1,86	1,55	1,56	1,73	1,68	1,87	1,55	1,63	1,91	1,69	1,85
Средња (стручна)	1,71	1,66	1,66	1,54	1,52	1,71	1,41	1,63	1,48	1,49	1,72
Гимназија	1,55	1,14	1,25	1,36	1,48	1,54	1,11	1,37	1,38	1,45	1,58
Виша и висока	1,56	0,93	1,06	1,22	1,47	1,55	0,98	1,09	1,31	1,43	1,58

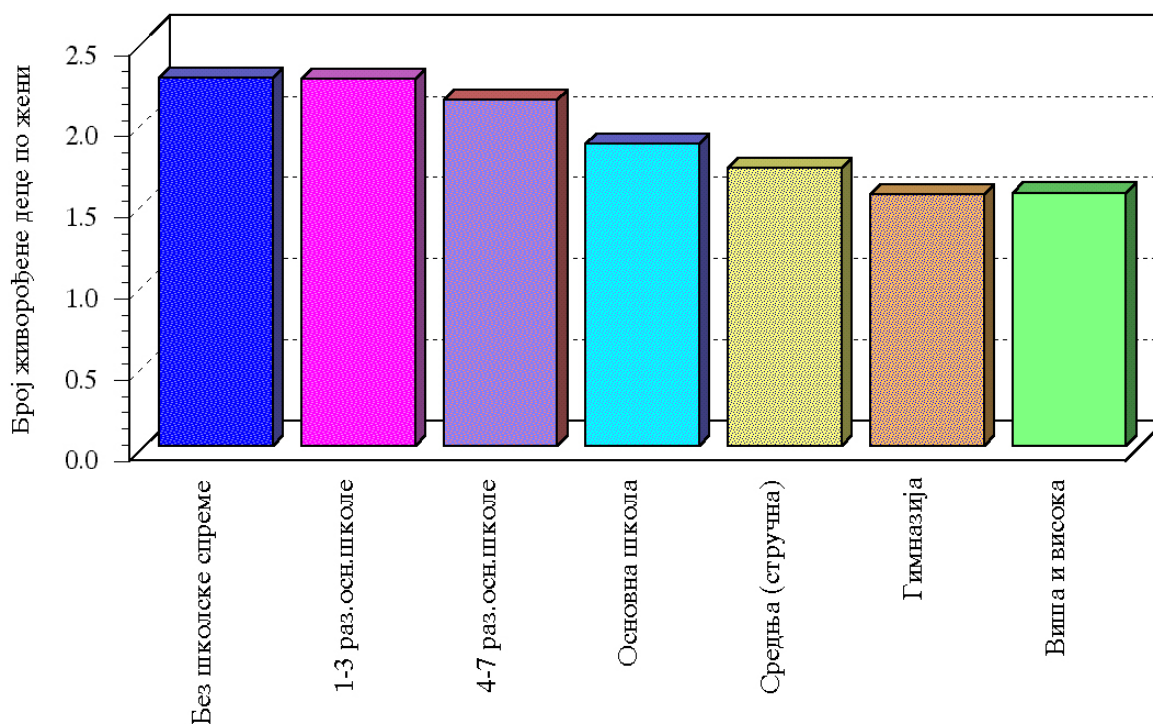
Регионалне разлике у висини стопе кумулативног фертилитета најмлађе кохорте жена које су изашле из плодног периода 2002. године по школској спреми готово се не региструју (табела 4.4-1). Деценију раније, такође, постојала је јасна корелативна веза између плодности и образовног нивоа жена у централној Србији и Војводини. Без изузетака, са порастом образовања жена опадала је стопа кумулативног фертилитета у старосној кохорти жена 50-54 година у 1991. години. Разлика између најнижег и највишег нивоа образовања у нивоу плодности била је нешто већа (0,88 у 1991. према 0,75 у 2002. години у централној Србији односно 0,88 према 0,64 у Војводини).

Четири деценије раније, међутим, негативна стохастичка веза између образовања жена и плодности је била неупоредиво јача. Тако је разлика између најнижег и највишег нивоа образовања у нивоу плодности у старосној кохорти 50-54 године износила четири пута у централној Србији и чак четири и по пута у Војводини (стопа кумулативног фертилитета жена без школе износила је 3,73, а оних са највишим образовањем 0,93 у централној Србији, односно 4,41 и 0,98 у Војводини, респективно). Образовање жена као фактор репродукције становништва очигледно има мањи значај у завршној фази демографске транзиције када већина становништва прихвата ниске норме о величини породице.

Жене старосне кохорте 50-54 година без образовања и са непотпуном основном школом 2002. године на оба нисконаталитетна подручја Србије имале су упадљиво ниже кумулативне стопе фертилитета у односу на генерацију исте старости 1961. и 1971. године и нешто ниже стопе у односу на жене старости 50-54 године 1981. и 1991. године. Пад просечног броја живорођене деце је

најизразитији за жене без школе (3,73; 3,28; 2,56; 2,35 и 2,30 у централној Србији односно 4,41; 3,72; 2,63; 2,31 и 2,22 у Војводини). Успоредне тенденције пада завршеног фертилитета међу најмање образованим женама у периоду 1981-2002. година последица је, пре свега, широко прихваћених ниских репродуктивних норми и међу женама са незавршеном основном школом.

Графикон 4.4-1.
Стопе кумулативног фертилитета жена старих 50-54 година према школској спреми.
Србија, 2002.

Супротна тенденција, пак, забележена је за више нивое образовања на оба нисконаталитетна подручја. У старосној кохорти 50-54 година током посматраног периода најизраженији пораст просечног броја живорођене деце се региструје код жена са вишом и високом школом. Наиме, стопа кумулативног фертилитета жена са највишим образовањем у централној Србији 1961. године је износила 0,93, 1971. године 1,06, 1981. године 1,22, 1991. године 1,47 а 2002. године 1,55. Одговарајући износи стопа у Војводини су 0,98; 1,09; 1,31; 1,43 и 1,58. Поред фактора статистичке сигнификантности, могуће је да су високо образоване жене, генерације рођене 1948-1951. године, лакше

усклађивале родитељство и остале животне потребе и циљеве.

Какве су разлике у нивоу рађања у старосној кохорти 25-29 година 2002. међу женама различитог образовања? Анализа показује да су оне велике. Највеће су између жена са завршених 1, 2 или 3 разреда основне школе и жена са највишим образовањем и износе чак 6 пута и у Србији и у централној Србији и у Војводини (табела 4.4-1). Разлике се очекују имајући у виду захтеве које пред жене поставља образовни процес и отуда су и тражене, али треба подвући да овако велике разлике нису регистроване међу женама најнижег и највишег образовања исте старосне групе 1961,

1971, 1981. нити 1991. године ни у централној Србији ни у Војводини.

Истовремено се 2002. године бележи мањи просечан број живорођене деце жена старости 25-29 година, у односу на кумулативне стопе фертилитета жена исте старости и образовног нивоа 1991. године на оба нисконаталитетна подручја Србије. Одлагање рађања деце је вероватно заједничка реакција жена ове генерације на општу кризу у социјалном окружењу. Но, највећи пад стопе се

региструје међу женама са гимназијом и оних са завршеном вишом школом или факултетом. Стопе су готово преполовљене у централној Србији и у Војводини што упућује и на могуће јачање других фактора у комплексној основи репродуктивног понашања који узрокују одлагање родитељства (Lesthaeghe, 2001), као што су повећано улагање у професионалну каријеру, самореализација, или раширена жеља за очувањем отвореног пута за будућност.

4.5 ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНА ПРЕМА НАРОДНОСТИ

Разлике у висини плодности женског становништва по народности су велике у Србији. Током читавог анализираних периода и код свих старосних кохорти жена које су изашле из репродуктивног периода издвајају се две групе: народности са вишим нивоом плодности и етничке групе које карактерише нижа плодност. Жене албанске, бошњачке/муслиманске и ромске народности имају наглашено више кумулативне стопе фертилитета у односу на Српкиње, Црногорке, Југословенке, Мађарице, Румунке, Словакиње и Хрватице. Тако је у 2002. години њихов просечан број живорођене деце у старосној кохорти 50-54 године износио високих 3,99, односно умерено високих 3,16 и 3,03 (табела 4.5-1 и графикон 4.5-1).

Елементи социјалног и економског развоја се преламају кроз свест и институције различитих етничких група. Социјални обичаји, морални кодекси и религијска уверења, међутим, могу појачати или умањити ефекте модернизације. Пре свих норме везане за склапање брачне заједнице, број деце, положај и улогу жене у породици, контролу рађања. Отуда се значајно виша плодност жена албанске, муслиманске и ромске народности може објаснити делом што оне углавном живе на мање развијеним деловима, али и ефикасном утицају конзервативне свести и традиционалних норми, које се одржавају путем породичних ауторитета и ауторитета локалног јавног мњења. Албанско и муслиманско становништво карактерише и отпор или мања отвореност за промене које настају са модернизацијом. Једно од могућих објашњења је да до контрадикторних и понекад регресивних реакција долази када процес модернизације није генерисан из система друштвених структура једне заједнице, већ продире изван ње (Аврамов, 1993).

У 2002. години у најмлађој старосној кохорти жена друге групе које су изашле из репродуктивног

периода региструју се кумулативне стопе фертилитета у свим народностима испод нивоа потреба просте замене генерација. Вредности просечног броја живорођене деце у овој групи не показују веће разлике, крећу се у распону између 1,70, колико просечно рађају Југословенке и 1,87 што је ниво стопе Словакиња.

Регионалне разлике у висини фертилитета према националној припадности су прилично изражене. Велике су разлике у оквиру групе коју одликује виши ниво плодности. Тако се у 2002. години у посматраној старосној кохорти између Албанки и Бошњакиња/Муслиманки у централној Србији и припадница ових етничких група у Војводини бележи разлика од једног живорођеног детета по жени. Треба имати у виду да су припаднице албанске и бошњачке/муслиманске етничке групе малобројне у Војводини и да је отуда утицај фактора средине као што су економски, социјални, антрополошки и културни чиниоци већи. Но, чини се да је важан разлог везан за питање упоредивости просечног броја живорођене деце анализираних народности на ова два подручја, јер је број Албанки као и Бошњакиња/Муслиманки у старосној кохорти 50-54 које живе у Војводини изразито мали (24 односно 110). Стопа кумулативног фертилитета Ромкиња готово је иста у централној Србији (3,05) и Војводини (2,97).

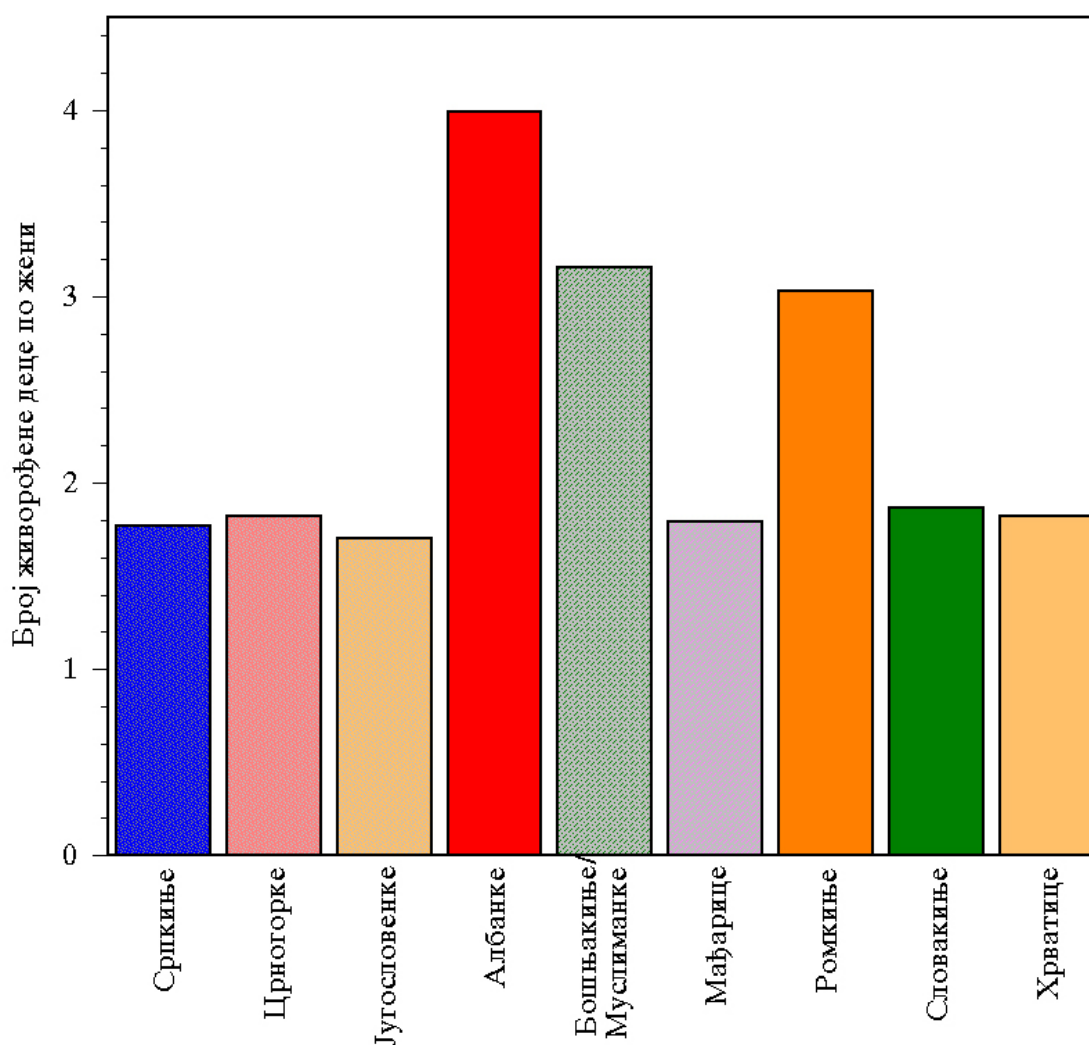
У оквиру групе коју карактерише ниска плодност, регионалне разлике нису упадљиве, минималне су. Међутим, Српкиње, Црногорке, Југословенке, Мађарице, Словакиње и Хрватице старости 50-54 године у 2002. години су родиле у просеку већи број деце у Војводини, у поређењу са женама исте националне припадности које живе у централној Србији. Највећа разлика у нивоу стопа кумулативног фертилитета се бележи између Црногорки и жена које се национално опредељују као Југословенке на ова два подручја (разлика износи 0,23

односно 0,22). Битно је, пак, истаћи да су ове две етничке групе уз Рома оне код којих у највећој мери долази до изражаја субјективност приликом изјашњавања о националној припадности.

Када поредимо ниво кумулативних стопа фертилитета жена које су непосредно изашле из плодног периода 2002. године и 1991. године на оба нисконаталитетна подручја Србије (табела 4.5-1), у оквиру групе коју карактерише виши ниво плодности, кумулативне стопе фертилитета су биле више у интервалу између једно и по живорођење (Албанке у централној Србији) и нешто више од 0,5

живорођене деце у просеку по жени (Ромкиње у централној Србији) што се може објаснити проласком становништва ових народности кроз средишњу фазу демографске транзиције у којој ниво рађања брзо опада. У групи, пак, коју карактерише нижа плодност готово да се не региструју разлике у нивоу просечног броја живорођене деце жена старих 50-54 година 2002. и 1991. године ни у централној Србији ни у Војводини, пошто становништво ових народности пролази кроз завршну фазу транзиције фертилитета.

Графикон 4.5-1.
Стопе кумулативног фертилитета жена старих 50-54 година по националности.
Србија, 2002.

Табела 4.5-1.

Стопе кумулативног фертилитета жена старих 50-54 година према националности, 1961-2002.

Националност	Србија		Централна Србија				Војводина				
	2002	1961	1971	1981	1991	2002	1961	1971	1981	1991	2002
Укупно	1,81	3,34	2,74	2,10	1,82	1,81	3,08	2,58	2,05	1,82	1,81
Српкиње	1,77	3,32	2,68	2,03	1,76	1,76	3,38	2,72	2,07	1,79	1,80
Црногорке	1,82	3,45	3,07	2,30	1,90	1,71	5,14	3,47	2,41	1,91	1,94
Југословенке	1,70	-	1,73	1,78	1,68	1,59	-	2,32	1,96	1,81	1,81
Албанке	3,99	6,44	6,51	5,95	(5,50)	4,02	4,78*	6,27*	4,81*	3,36*	3,03*
Бошњакиње/ Муслиманке	3,16	6,53	5,95	5,11	4,13	3,18	4,33*	4,87*	4,09*	2,94*	2,29*
Мађарице	1,79	1,68	1,83	1,68	1,66	1,66	2,60	2,32	1,78	1,79	1,79
Ромкиње	3,03	5,19*	...	4,21	3,67	3,05	6,54*	...	3,90	3,38	2,97
Словакиње	1,87	4,06	2,47*	2,13	1,89	1,77	2,96	2,56	2,15	1,95	1,87
Хрватице	1,82	1,70	1,60	1,66	1,64	1,78	3,14	2,52	2,04	1,86	1,83

Напомена: Вредност у загради је процењен податак (Penev, 1995), а вредност са * се односи на модалитет са бројем жена испод 100.

Насупрот, када поредимо ниво стопа кумулативног фертилитета жена које су непосредно изашле из плодног периода 2002. године и 1961. године, уочава се да су пре четири деценије жене готово свих етничких група и у централној Србији и у Војводини имале вишу или значајно вишу плодност. Лагани пад фертилитета забележен је само код жена мађарске народности, а незнатно пове-

ћање код Хрватица и то само у централној Србији које су, међутим, већ на почетку испитиваног периода имале низак ниво плодности. Код осталих народности плодност је опадала и то брзо. По правилу је бржи пад био карактеристичан за народности које су 1961. имале више стопе кумулативног фертилитета.

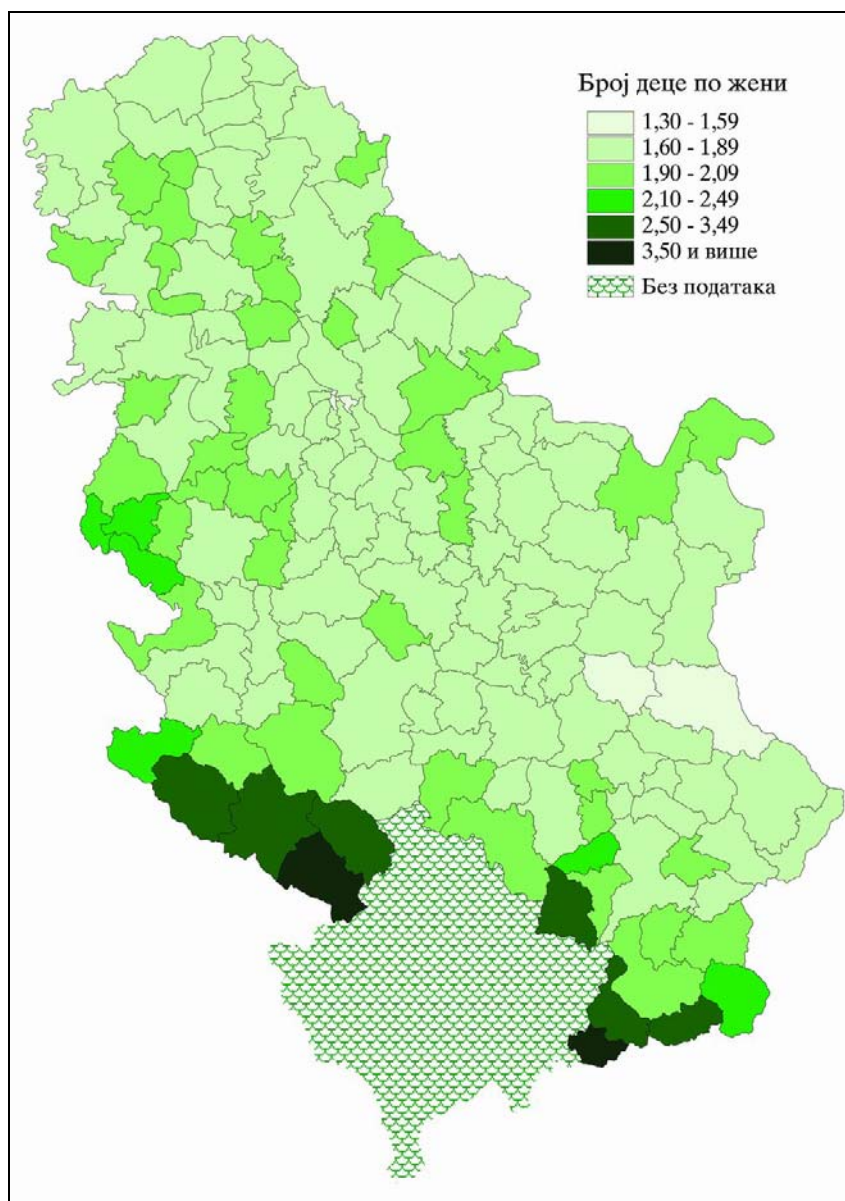
4.6 ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНА ПРЕМА МЕСТУ ЖИВЉЕЊА

Место живљења, као и друге анализирани социјалне карактеристике жена, детерминише јасне разлике у висини завршеног фертилитета у Србији. Наиме, анализа стопа кумулативног фертилитета жена које су непосредно изашле из периода плодности 2002. године, старосна кохорта 50-54 година, према месту становања показује да је већи ниво рађања карактерише жене становнице осталих насеља у односу на оне које живе у граду (1,96 према 1,72). Упоредјујући удели у централној Србији и Војводини су 1,98 и 1,71 односно 1,91 и 1,75.

Врло је илустративна регионална анализа просечног броја живорођене деце жена старих 50-54 година 2002. на нивоу мањих територијалних јединица, јер чини се у великој мери синтетичке анализирани разлике између социјалних каракте-

ристика жена и нивоа рађања (картограм 4.6-1). Најнижа стопа кумулативног фертилитета у овој старосној кохорти жена се бележи у централним београдским општинама (Стари Град, Врачар и Савски Венац). Регистровани ниво завршеног фертилитета од 1,39; 1,41 и 1,43 је испод "магичне линије" од 1,50. У литератури је прихваћено размишљање Питера Мекдоналда (McDonald, 2005), засновано на анализи ефеката популационе политике, да је тешка рехабилитација фертилитета у случају пада нивоа рађања испод 1,50 детета по жени. Истовремено највећи број општина у Србији, независно од величине, социоекономског развоја, положаја, бележи стопу кумулативног фертилитета на нивоу између 1,50 и 1,89 (чак 103 општине), односно између 1,90 и 2,09 (41 општина), што најбоље илуструје величину проблема недовољног рађања у нашој средини.

Картограм 4.6-1.
Стопа кумулативног фертилитета жена старих 50-54 године.
Србија, 2002. (по општинама)

Насупрот, у 14 општина је завршени фертилитет изнад нивоа просте замене генерација. Између 2,10 и 2,49 деце по жени је регистровано у пограничним општинама Мали Зворник, Крупањ, Љубовија, Прибој, Босилеград и Бојник – општине са највећим бројем неписменог становништва. Општине у којима су Бошњаци најзаступљенија (Нови Пазар и Сјеница), односно значајно заступљена (Пријепоље) етничка заједница или, пак,

општине са доминантним (Бујановац), односно великим (Медвеђа) уделом Албанаца имају стопу кумулативног фертилитета у распону између 2,50 и 3,49. Трговиште, општина са традиционално вишим нивоом рађања, са 2,51 дететом по жени такође спада у ову категорију. Највећа стопа кумулативног фертилитета у анализираној старосној кохорти је забележена у албанској општини Прешево (3,99) и бошњачкој општини Тутин (4,22).

5. МИГРАНТСКО СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ

Радослав СТЕВАНОВИЋ

5.1 ОСВРТ НА ЗНАЧАЈ МИГРАЦИЈА ЗА ПОРАСТ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА

Миграторна кретања становништва од давнина па до данашњих дана задржала су важно место у демографском развоју Србије. Предмодерним типовима миграција, које су временом ослабиле, нестале или су се под савременим друштвено-економским развојем знатно модификовале, придруживали су се, у периоду непосредно после Другог светског рата, али и касније, нови миграциони токови, модерног типа, а у последњих тридесетак година и пресељавање становништва посебног типа (етничка пресељавања), у којима је принуда као узрочник јако наглашена (Стевановић, 1995а). Тако се данас, на простору Србије, суочавамо са разноврсним миграторним кретањима, како по узрочности, територијалном домету и временском интервалу, тако и по последицама.

Било спољашње или унутрашње, миграције становништва у другој половини 20. века су, у мањој или већој мери, утицале на демографски развој Србије. Утицаји су се, пре свега, тicali обима становништва, његовог територијалног размештаја, као и неких структурних промена (пре свега, полне, старосне, етничке и образовне структуре).

Значај миграција за кретање укупног броја становника Србије (и њених подручја) у другој половини двадесетог века, сагледаћемо применом витално-статистичког метода утврђивања нето салда миграција (разлике између укупног пораста и природног прираштаја) помоћу којег се добија најопштија слика о снази и улози ове појаве која подразумева унутрашњи и спољни биланс заједно. У зависности од тога да ли је природни прираштај мањи или већи од укупног пораста становништва, говоримо о позитивном или негативном миграционом салду (Ђурђевић, 2001).

Негативан миграциони салдо (већи број одсељених него досељених) у Србији остварен је у међупописним периодима непосредно после Другог светског рата, при чему у Војводини у периоду 1948-1953. када је број одсељених био већи за

готово 33 хиљаде од броја досељених услед "...повратништва колониста и одсељавања у иностранство..." (Ђурђевић, 1995), а у централној Србији у периоду 1953-1961. када је негативан миграциони салдо био нешто већи од 61 хиљаде услед исељавања припадника турске националности (Стевановић, 1995б). У Војводини од 1953, а у централној Србији од 1961. па све до 1981. године миграциони салдо је позитиван што значи да је већи број досељених на овим подручјима Србије од броја одсељених, с тим што на првом подручју има тенденцију смањивања, а на другом тенденцију повећања, а такву тенденцију има и укупан пораст броја становника на овим подручјима Републике (табела 2.1-3).

У међупописном периоду 1981-1991. поново је остварен негативан миграциони салдо у Србији, односно у централној Србији и Војводини, као директна последица смањеног броја досељавања из република бивше СФРЈ и већег исељавања услед економске и друштвене кризе и наговештаја трагичних догађаја који ће почетком 1990-их захватити ове просторе. Према подацима виталне статистике у том периоду на оба подручја Републике забележен је позитиван природни прираштај. Како је у централној Србији апсолутно повећање укупног броја становника мање од укупног природног прираштаја произилази да је остварен негативан миграциони салдо од 45,5 хиљада лица. У Војводини ситуација је нешто другачија. И поред позитивног природног прираштаја дошло је до апсолутног смањења укупног становништва као последица већег броја одсељених него досељених (негативан миграциони салдо).

И у међупописном периоду (1991-2002) битно је повећан значај који има миграциона компонента за кретање укупног становништва Србије и њених подручја. Према подацима виталне статистике између 1991. и 2002. године на оба посматрана подручја забележен је негативан природни

прираштај. Како је у централној Србији апсолутно смањење укупног становништва веће од негативног природног прираштаја, произилази да је на том подручју остварен негативан миграциони салдо (већи број одсељених од броја досељених) од 51,6 хиљада лица. У Војводини ситуација, и у овом периоду је, сасвим супротна. И поред негативног природног прираштаја забележено је повећање укупног становништва, што значи да је остварен позитиван миграциони салдо (мањи број одсељених од броја досељених) за око 144,4 хиљада лица. Ова кретања резултат су, пре свега, интензивног досељавања, а не, на пример, знатног смањења обима исељавања. Наиме, из познатих разлога током 1990-их на ове просторе дошло је неколико стотина хиљада избеглих из република бивше СФРЈ који су, делимично компензовали смањење апсолутног броја становника (централна Србија), или довеле до његовог пораста (Војводина), и поред изразито негативног природног прираштаја на оба подручја (табела 2.3-1).

Приликом разматрања питања која се тичу спољних миграција и њиховог утицаја на демографски развитак Србије потребно је имати у виду и посебну врсту миграната коју чине наши грађани на раду – боравку у иностранству. Веће исељавање у западноевропске и друге развијене земље започело је још шездесетих година, са појавом и ширењем економске и друштвене кризе (привредна реформа), тако да је проблем исељавања настао знатно раније него што је регистрован у виду негативног миграционог салда (1981-1991). Подаци свих пописа у којима је издвојена ова категорија становништва указују на повећавање обима овог контингента, али и његовог значаја за демографски развитак земље, посебно у периоду након 1991. године имајући у виду да међу лицима на раду – боравку у иностранству преовлађују млади, високообразовани и стручни кадрови. У вези боравка – рада наших грађана у иностранству могло би се поставити питање да ли се ради о привременим мигрантима или су се та лица трајно иселила имајући у виду земљу исељења, време боравка, и слично (Стевановић, 1995б). Та дилема делимично је "разрешена" у методолошким објашњењима пописа 2002. по којима су у стално становништво земље укључена само лица која су због рада – боравка у иностранству била одсутна из земље краће од годину дана.

Када се ради о унутрашњим миграцијама и њиховом утицају на демографски развитак Србије, треба истаћи да су миграције у другој половини

двадесетог века, довеле до сасвим нове дистрибуције становништва у простору. У том периоду убрзаног друштвено-економског развоја најчешће преовлађују миграције село-град, као и пресељавања између градских насеља (врло често из мањих и средњих градова ка Београду или другим регионалним центрима Републике), али и пресељавања ка насељима која су се привредно брже развијала (туристички, индустријски и саобраћајни центри, итд.). Миграције су се одвијале и унутар општина према њиховим центрима или насељима која су имала бржи привредни развој. Миграције су, тако, с једне стране довеле до знатне концентрације становништва Србије на малом простору (урбане агломерације, индустријски центри, градска насеља, општинска средишта, туристички центри, и слично), а с друге, до насељске дезинтеграције на широком претежно руралном и аграрном простору (Стевановић, 1995б). Обим и динамику поменутог процеса довољно добро илуструју две чињенице: прво, док су 1948. три од четири становника Србије били пољопривредници (удео пољопривредног у укупном становништву износио је 74,9%), по попису 2002. то је, сваки десети становник (10,9%); и друго, обим егзодуса са села огледа се и у томе што је значајно повећан удео градског у укупном становништву, са 18,3% у 1948. на 56,3% у 2002. години.

Иако смо приступ проблематици миграција ограничили на обележја добијена на основу података последњег пописа становништва (обим, динамика, миграциони тип, као и нека просторна и структурна обележја) с аспекта њиховог утицаја на демографски развитак треба истаћи да су демографски ефекти миграција бројни и повезани у читав низ промена које настају пресељавањем становништва. Позитиван или негативан миграциони салдо, сажето речено, изазива не само промене у укупном броју становника већ и у компонентама његове природне динамике, и најзад, преко такозваних селективних својстава (по старости, полу, социо-економским и осталим обележјима) готово у свим структурама становништва, које потом делујући на фертилитет и морталитет дугорочно делују различито на кретање становништва. Исто тако, и економски и социјални ефекти миграције придодати демографским могу поред друштвено пожељних промена и процеса изазвати и читав низ економских и социјалних проблема и неусклађености, и тако, у већој или мањој мери утицати, на демографски развитак неког подручја.

5.2 ОСНОВНА ПРОСТОРНА ПОКРЕТЉИВОСТ СТАНОВНИШТВА

И поред извесних ограничења¹ у Србији су пописи становништва један од основних извора за демографска истраживања миграционог фено-

¹ Иако методолошки приступ миграцијама у пописима становништва није битније мењан, због измена у дефинисању сталног становништва подаци између пописа нису сасвим упоредиви. То се, пре свега, односи на попис 2002, али и на претходне пописе становништва (Спасовски, 2004).

мена. У овом приказу анализирају се промене апсолутних вредности и процентног удела аутохтоног (становништво које стално живи у месту рођења) и мигрантског становништва (становништво које се најмање једном у животу пресељава), као и главни типови миграција према просторној и временској дистанци.

5.2.1 Аутохтоно и мигрантско становништво

Повећавање обима миграционих кретања становништва у протеклих 50-ак година видљиво је из промена процентног удела аутохтоног (становништво које стално живи у месту рођења) и мигрантског становништва (становништво које се најмање једном у животу пресељавало). У 1953. удео мигрантског у укупном становништву Србије износио је 35,9% и у том просеку су садржане вредности од 32,6% у централној Србији и 44,5% у Војводини. У наредним пописима укупан број и удео селидбеног становништва у Србији се повећавају. Према попису 1991. године 45,2% укупног становништва Србије се најмање једном у животу пресељавало и у том просеку су вредности од 45,2% за централну Србију и 45,4% за Војводину. Према последњем попису становништва из 2002. удео мигрантског у укупном становништву Србије већи је него 1991. и износи 45,8%, мада је апсолутни број миграната мањи (због изражене депопулације, али и због промене дефиниције укупног становништва). Посматрано по подручјима, удео селидбеног у укупном становништву централне Србије 2002. у односу на 1991. годину идентичан је тенденцијама које су регистроване у Србији као целини (релативни удео нешто већи, а укупан број миграната мањи), док је у Војводини број мигрантског становништва и апсолутно и релативно већи 2002. него 1991. године (табела 5.2-1). Већи удео селидбеног становништва у Војводини у односу на централну Србију условљен је и чињеницом што су се на ово подручје сливале организоване миграционе (колониционе) струје после оба светска рата као и огроман избеглички талас у последњој деценији прошлог века.

Развитак модерних миграција у Србији у другој половини двадесетог века, односно трансфер становништва из пољопривреде у непољопривредна занимања, и из сеоских у градска насеља, уз опште одлике избегличких миграција које су више усмерене ка градовима, промениле су

односе аутохтоног и мигрантског становништва по типу насеља. У попису 2002. у Србији мигранти су чинили у градским насељима 50,9%, а у осталим неградским насељима 39,2% сталног становништва (табела 5.2-2.) Релативно висок удео мигрантског становништва у неградским насељима објашњава се чињеницом да статистички статус града немају сва општинска седишта, да поједина сеоска насеља у непосредној близини градова представљају центре имиграције (мигранти приспели модерним миграцијама као и избегличким струјама током последње деценије двадесетог века).

По попису 2002. градови централне Србије имали су више мигрантског (51,6%), а градови Војводине више аутохтоног (51,1%) становништва. Већи удео мигрантског у укупном градском становништву у централној Србији него у Војводини последица је утицаја Београда као посебно снажног пола концентрације миграната током друге половине двадесетог века, као и већине регионалних урбаних центара. За разлику од градских насеља, у "осталим" насељима удео мигрантског у укупном становништву био је у Војводини већи (44,3%) него у централној Србији (37,3%). Колонизација после Другог светског рата у Војводини, као и најновије избегличке струје током 90-их година прошлог века, биле су у значајној мери усмерене ка сеоским насељима, па отуда међу становништвом војвођанских села има релативно више миграната него у селима централне Србије.

По заступљености аутохтоног и мигрантског становништва у Србији постији веома изражена поларизација на нивоу општина (картограм 5.2-1). Веома високе уделе аутохтоног односно ниске уделе мигрантског становништва имају изразито депопулационе општине источне и југоисточне Србије: Жагубица (81,4%), Мало Црниће (74,9%), Жабари (74,3%), Кучево (70,8%), Дољевац (69,3%),

као и депопулационе војвођанске општине: Ковачица (75,6%), Нови Бечеј (69,9%), Сента (69,4%), Кањижа (66,9), Бачки Петровац (66,4%), Нова Црња (65,5%), Ада (65,3%), и друге. Висок удео аутохтоног становништва имају и општине у којима је дуже одржан висок ниво рађања, па су удели

младих у укупном становништву доста високи. То су општине: Сјеница и Тутин у југозападној Србији са 72,5%, односно са 71,7% аутохтоног становништва и општине Прешево и Бујановац на југу Србије, са 72,6%, односно са 69,2% становништва које није мењало место боравка.

Табела 5.2-1.
Аутохтоно и мигрантско становништво, 1948-2002.

Година пописа	Укупно		Аутохтоно		Мигрантско	
	становништво		укупно	у %	укупно	у %
Србија						
1948	5800146		4469222	77,1	1330924	22,9
1953	6171013		3954764	64,1	2216249	35,9
1961	6678299		4027076	60,3	2651223	39,7
1971	7202898		4029752	55,9	3173146	44,1
1981	7729236		4277408	55,3	3451828	44,7
1991	7762571		4248324	54,7	3511247	45,2
2002	7498001		4065776	54,2	3432225	45,8
Централна Србија						
1948	4136934		3406799	82,4	730135	17,6
1953	4458394		3003937	67,4	1454457	32,6
1961	4823274		3019867	62,6	1803407	37,4
1971	5250365		2987841	56,9	2262524	43,1
1981	5694464		3113507	54,7	2580957	45,3
1991	5748682		3149364	54,8	2596318	45,2
2002	5466009		2986977	54,7	2479032	45,3
Војводина						
1948	1663212		1062423	63,9	600789	36,1
1953	1712619		950827	55,5	761792	44,5
1961	1854965		1007149	54,3	847816	45,7
1971	1952533		1041911	53,4	910622	46,6
1981	2034772		1163901	57,2	870871	42,8
1991	2013889		1098960	54,6	914929	45,4
2002	2031992		1078799	53,1	953193	46,9

Напомена 1: Подаци се односе на стално становништво према дефиницији која је примењена у време спровођења пописа.
Напомена 2: Подаци за 1991. се односе само на пописано становништво (без процена за општине Бујановац и Прешево).

Дистрибуција општина према висини удела аутохтоног и мигрантског у укупном становништву показује да се, од 161 општине у Србији, свега 26 општина има више од 50% мигрантског становништва (табела 5.2-3). По доминацији мигрантског у укупном становништву (више од 50%) истичу се: општине у региону Новог Сада (Нови Сад, Сремски Карловци, Беочин, Тител и Темерин),

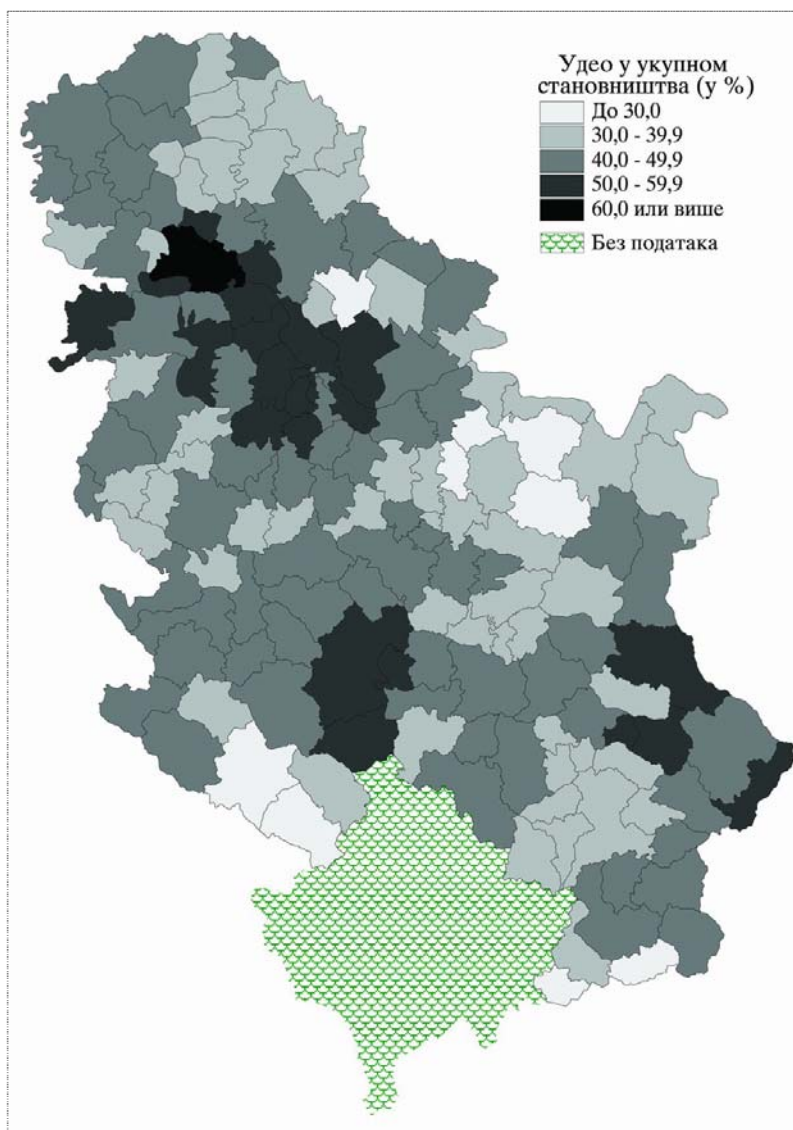
градске (Нови Београд, Палилула, Чукарица, Земун, Раковица и Савски Венац) и приградске (Обреновац, Барајево и Гроцка) општине Града Београда, као и општине (Стара Пазова, Рума и Инђија) које се налазе у широј гравитационој сфери београдске урбане зоне. Веће уделе мигрантског у укупном становништву имају и привредно развијеније општине (Панчево и

Краљево), затим општине (Врњачка Бања и Нишка Бања) које имају изразито туристичку функцију и ка којима струје новије миграције, као и општине у

којима доминира мигрантско становништво локалног типа (Бела Паланка, Књажевац, Рашка и Димитровград) или избегло становништво (Шид).

Картограм 5.2-1.

Удео мигрантског у укупном становништву општина, 2002.

Специфично је да општине у зег градског подручја Београда које су насељаване у ранијим деценијама и у којима није било масовније стамбене изградње имају више аутохтоног него мигрантског становништва (Стари Град, Врачар, Вождовац и Звездара). Слично је и са општинама које имају

развијеније регионалне центре (Крагујевац, Ужице, Крушевац, Лесковац, Мајданпек, Бор, Суботица, Зрењанин, Кикинда, Сомбор, Вршац, и др.) и у којима се досељавање интензивније одвијало до 80-их година прошлог века, а касније се становништво претежно обнављало природним путем.

Табела 5.2-2.
Аутохтоно и мигрантско становништво по типу насеља, 2002.

Тип насеља	Укупно становништво	Аутохтоно		Мигрантско	
		укупно	у %	укупно	у %
Србија					
Свега	7498001	4065776	54,2	3432225	45,8
Градска	4225896	2076247	49,1	2149649	50,9
Остала	3272105	1989529	60,8	1282576	39,2
Централна Србија					
Свега	5466009	2986977	54,6	2479032	45,4
Градска	3073601	1487718	48,4	1585883	51,6
Остала	2392408	1499259	62,7	893149	37,3
Војводина					
Свега	2031992	1078799	53,1	953193	46,9
Градска	1152295	588529	51,1	563766	48,9
Остала	879697	490270	55,7	389427	44,3

Табела 5.2-3.

Дистрибуција општина према висини удела мигрантског становништва, 2002.

Удео у укупном становништву (у %)	Србија	Централна Србија	Војводина
Укупно	161	116	45
До 30,0	9	8	1
30,0 – 39,9	57	41	16
40,0 – 49,9	69	51	18
50,0 – 59,9	24	16	8
60,0 или више	2	-	2

5.2.2 Досељено становништво према типу миграција

Догађаји у последњој деценији двадесетог века, чији је резултат распад СФРЈ, довели су и до измене у начину представљања миграција. Према просторној дистанци, у попису 2002. разликујемо следеће типове миграционих кретања: пресељавања између насеља исте општине (локалне миграције); пресељавања између општина исте републике – покрајине (регионалне миграције); досељено са подручја друге републике – покрајине (међурегионалне миграције);² досељене из бивших република СФРЈ и досељене из осталих земаља (РЗС, 2004б).

Обим укупне просторне покретљивости становништва у Србији према стању од 31. марта 2002. године показује да је од 3,4 милиона миграната, готово 920 хиљада (26,7%), учествовало у локалним пресељавањима. Просторна покретљивост између општина истог подручја (централна Србија и Војводина) још је већег обима од локалних пресељавања и у њима је учествовало 1,3 милиона (37,6%) људи. Наведена два типа миграција у Србији обухватају 2,2 милиона или 64,4% укупног мигрантског становништва, од тога у централној Србији нешто мање од 1,8 милиона или 71,6%, а у Војводини око 436 хиљада или 45,8%. Ова миграторна кретања указују на интензитет пресељавања унутар централне Србије и Војводине, као и на значај покретљивости

² У овај тип миграција сврстана су пресељавања између централне Србије и Војводине, као и досељавања са територије Косова и Метохије и из Црне Горе.

становништва према општинским средиштима, али, далеко више, према њиховим регионалним центрима. Висок удео миграната локалног типа у неградским насељима (38,2%) може се објаснити женидбено-увадбеним кретањима, статистичком

дефиницијом насеља по којој многа општинска седишта нису градска насеља, а разлике у уделима између централне Србије и Војводине (46,1% према 20,2%) и специфичним разликама у насељској структури ових подручја (табела 5.2-4).

Табела 5.2-4.
Досељено становништво према типу (дистанци) миграција, 2002.

Тип насеља	Укупно	Досељено из:					
		другог места исте општине	друге општине исте реп./пок.	друге реп./пок.СЦГ	друге републике бивше СФРЈ	иностранства	Непознато
Број							
Србија							
Свега	3432225	918084	1291111	407873	762500	30774	21883
Градска	2149649	428098	888496	297819	501644	19915	13677
Остала	1282576	489986	402615	110054	260856	10589	8206
Централна Србија							
Свега	2479032	740149	1032814	268788	398283	21705	17293
Градска	1585883	328704	708751	213813	308570	14827	11218
Остала	893149	411445	324063	54975	89713	6878	6075
Војводина							
Свега	953193	177935	258297	139085	364217	9069	4590
Градска	563766	99394	179745	84006	193074	5088	2459
Остала	389427	78541	78552	55079	171143	3981	2131
У процентима							
Србија							
Свега	100,0	26,7	37,6	11,9	22,2	0,9	0,6
Градска	100,0	19,9	41,3	13,9	23,3	0,9	0,6
Остала	100,0	38,2	31,4	8,6	20,3	0,8	0,6
Централна Србија							
Свега	100,0	29,9	41,7	10,8	16,1	0,9	0,7
Градска	100,0	20,7	44,7	13,5	19,5	0,9	0,7
Остала	100,0	46,1	36,3	6,2	10	0,8	0,7
Војводина							
Свега	100,0	18,7	27,1	14,6	38,2	0,9	0,5
Градска	100,0	17,6	31,9	14,9	34,2	0,9	0,4
Остала	100,0	20,2	20,2	14,1	43,9	1,1	0,5

У пресељавањима између централне Србије и Војводине и досељавањима са Косова и Метохије и из Црне Горе учествовало је готово 408 хиљада миграната или 11,9% укупног мигрантског становништва. У овом типу миграција учествовало је у централној Србији око 269 хиљада или 10,8% укупног броја миграната централног дела Републике, и око 139 хиљада или 14,6% укупног броја миграната Војводине. Овај тип пресељавања у централној Србији израженији је у градским него у

осталим насељима (13,5% према 6,2% укупно пописаних миграната). У Војводини су удели овог типа миграција готово уједначени у градским (14,9%) и осталим (14,1%) насељима (табела 5.2-4). Ове разлике се могу довести у везу са миграцијама модерног типа, али и у везу са колонизацијом становништва после Другог светског рата из Црне Горе и централне Србије у Војводину, популационо већим насељима у покрајини, али и другим чиниоцима.

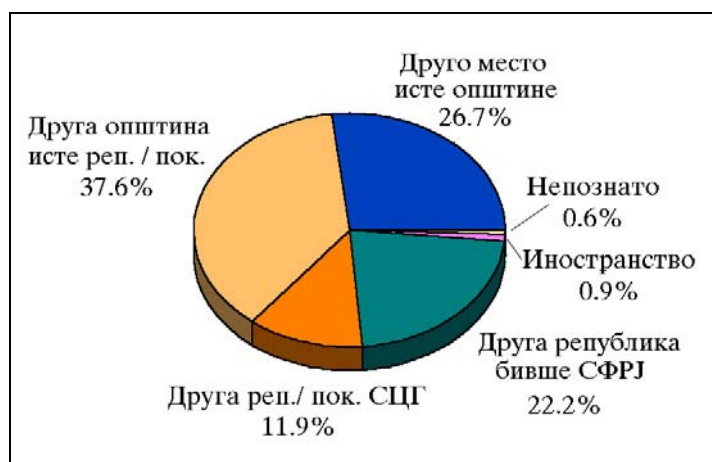
Према последњем попису у Србији је било нешто више од 762 хиљаде досељених из република бивше СФРЈ (Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније и Македоније), и они су представљали 22,2% укупног мигрантског становништва Србије. Више досељених из република бивше СФРЈ регистровано је у централној Србији (око 398 хиљада) него у Војводини (око 364 хиљада) али је у Војводини њихово релативно учешће у укупном броју досељених више него двоструко веће (38,2%) него у централној Србији (16,1%). У миграцијама овог типа досељени у градска насеља чинили су 23,3% а у сеоским 20,3% укупно пописане мигрантске популације, при чему су разлике између подручја веома изразите (табела 5.2-4). Високо учешће досељених из других

република бивше СФРЈ у Војводину, у највећој мери, повезано је не само са великом колонизацијом непосредно после Другог светског рата већ и најновијим досељавањима избеглица током 1990-их.

Као и у резултатима претходних пописа становништва, и најновија пописна грађа показала је релативно мали удео досељених из иностранства у структури мигрантске популације Србије (графикон 5.2-1). Досељени из осталих земаља чинили су у 2002. свега 0,9% укупне мигрантске популације у Србији, а процентни удели овог типа миграција идентични су на оба подручја, као и удели миграната непознате дистанце последњег пресељења (табела 5.2-4).

Графикон 5.2-1.

Структура мигрантског становништва Србије према месту одакле се одселило, 2002.

5.2.3 Досељено становништво према времену досељења

Сагледавање временског аспекта процеса пресељавања указује на значајну просторну мобилност становништва у последњем међупописном раздобљу. У околностима у којима су избегличке миграције постале врло значајан облик пресељавања просечан број лица која су мењала место свог сталног боравка, у раздобљу 1991-2002, износио је 78,8 хиљада годишње. У претходним раздобљима у условима аграрне колонизације и развојних миграција модерног типа 1946-1960. годишње је, према попису 2002, мењало место свог сталног боравка 37,9 хиљада, а у раздобљима 1961-1970. и 1971-1980. у условима интен-

зивног развоја модерних миграција које припадају типу локалних и регионалних пресељавања везаних за процес деаграризације и урбанизације нешто преко 58 хиљада просечно годишње. Раздобље 1981-1990. године, по подацима пописа 2002, може се означити као раздобље стабилизације миграција, посебно на релацији селоград и оних из других република бивше СФРЈ (табела 5.2-5). Треба истаћи да ови подаци одражавају стање у време пописа становништва (31. март 2002), што значи да укупан број досељених у време пресељења представља снимак последњег пресељења који је претходио

критичном моменту пописа. Подаци, дакле не исказују временску динамику пресељења, као ни случајеве вишеструког пресељења истог лица пре последњег пресељења, као ни лица која су се

доселила и пре критичног момента (31. март 2002) умрла или се трајно иселила изван граница централне Србије и Војводине.

Табела 5.2-5
Мигрантско становништво Србије према години досељења, 2002.

Тип насеља	Мигрантско становништво	Година досељења						
		1945 или раније	1946-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2002	Непознато
Број								
Србија								
Свега	3432225	110939	568559	584442	580638	508847	866690	212110
Градска	2149649	62449	371828	419314	383818	299781	486177	126282
Остала	1282576	48490	196731	165128	196820	209066	380513	85828
Централна Србија								
Свега	2479032	75016	406572	437948	444835	389612	554348	170701
Градска	1585883	44375	272289	321651	298272	231457	318916	98923
Остала	893149	30641	134283	116297	146563	158155	235432	71778
Војводина								
Свега	953193	35923	161987	146494	135803	119235	312342	41409
Градска	563766	18074	99539	97663	85546	68324	167261	27359
Остала	389427	17849	62448	48831	50257	50911	145081	14050
Структура у процентима								
Србија								
Свега	100,0	3,2	16,6	17,0	16,9	14,8	25,3	6,2
Градска	100,0	2,9	17,3	19,5	17,9	13,9	22,6	5,9
Остала	100,0	3,8	15,3	12,9	15,3	16,3	29,7	6,7
Централна Србија								
Свега	100,0	3,0	16,4	17,7	17,9	15,7	22,4	6,9
Градска	100,0	2,8	17,2	20,3	18,8	14,6	20,1	6,2
Остала	100,0	3,4	15,0	13,0	16,4	17,7	26,4	8,0
Војводина								
Свега	100,0	3,8	17,0	15,4	14,2	12,5	32,8	4,3
Градска	100,0	3,2	17,7	17,3	15,2	12,1	29,7	4,9
Остала	100,0	4,6	16,0	12,5	12,9	13,1	37,3	3,6

У централној Србији и Војводини кретања у обиму и уделу миграната према времену пресељења идентични су кретањима наведеним за Србију. Међутим, удео миграната из раздобља 1991-2002. у укупном мигрантском становништву знатно је већи у Војводини (32,8%) него у централној Србији (22,4%). То потврђује значај најновијих избегличких миграција у укупној мигрантској популацији Војводине.

Емпириска грађа пописа становништва 2002. године о мигрантском становништву према раздобљу

досељавања на нивоу функционално различитих насеља (градска односно остала) показује да су у периоду интензивне деаграризације и урбанизације (1946-1980) градска насеља Србије апсорбовала веће потенцијале мигрантске популације. Тако су удели миграната из тог периода у укупном броју миграната 2002. у градским у поређењу са осталим насељима у Србији износили 54,7% према 43,5%, централној Србији 56,3% према 44,4%, и Војводини 50,2% према 41,4%. Међутим, у периоду 1991-2002. неградска (остала) насеља Србије апсорбовала су више миграната него

градска насеља. Удели миграната досељених у том периоду у укупном броју миграната 2002. у осталим насељима у поређењу са градским насељима износила су у Србији 29,7% према 22,6%, централној Србији 26,4% према 20,1%, а у Војводини 37,3% према 29,7%. Већи удео досеље-

них у неградска насеља у односу на градска у Војводини као и већи удели досељених у обе групе насеља у односу на централну Србију последица су, већ више пута поменутих избегличких миграција током последње деценије двадесетог века.

Табела 5.2-6
Мигрантско становништво према типу миграција и времену досељења, 2002.

Година досељења	Укупно	Досељено из:					
		другог места исте општине	друге општине исте реп./покр.	друге реп./покр СЦГ	друге републике бивше СФРЈ	осталих земаља	непознато
Србија							
Укупно	3432225	918084	1146768	407873	762500	30774	21883
1940. и раније	49873	15591	15756	4385	7778	941	279
1941 – 1945	61066	13415	15886	7427	20197	925	335
1946 – 1960	568559	143761	222814	73192	103157	1497	2670
1961 – 1970	584442	143609	230146	82068	98779	1295	2507
1971 – 1980	580638	149158	225774	88532	81104	6449	2631
1981 – 1985	251119	75958	90419	38649	28785	3535	1220
1986 – 1990	257728	85500	90230	33635	32098	2712	1454
1991 – 1995	506838	72776	81631	26430	306663	4266	3854
1996 – 2002	359852	99698	121491	37918	71448	7393	3135
Непознато	212110	118618	52621	15637	12491	1761	3798
Централна Србија							
Укупно	2479032	740149	1032814	268788	398283	21705	17293
1940. и раније	37771	13024	15083	3566	5421	448	229
1941 – 1945	37245	11256	13754	3531	8159	360	185
1946 – 1960	406572	122898	194554	39270	46958	917	1975
1961 – 1970	437948	119365	207749	55479	52354	943	2058
1971 – 1980	444835	119754	206746	64900	46702	4483	2250
1981 – 1985	192404	58843	82869	29010	18110	2502	1070
1986 – 1990	197208	66202	82694	24009	21017	2016	1270
1991 – 1995	311400	54557	73705	17045	160052	3178	2863
1996 – 2002	242948	72153	107720	22118	32896	5634	2427
Непознато	170701	102097	47940	9860	6614	1224	2966
Војводина							
Укупно	953193	177935	113954	139085	364217	9069	4590
1940. и раније	12102	2567	673	819	2357	493	50
1941 - 1945	23821	2159	2132	3896	12038	565	150
1946 - 1960	161987	20863	28260	33922	56199	580	695
1961 - 1970	146494	24244	22397	26589	46425	352	449
1971 - 1980	135803	29404	19028	23632	34402	1966	381
1981 - 1985	58715	17115	7550	9639	10675	1033	150
1986 - 1990	60520	19298	7536	9626	11081	696	184
1991 - 1995	195438	18219	7926	9385	146611	1088	991
1996 - 2002	116904	27545	13771	15800	38552	1759	708
Непознато	41409	16521	4681	5777	5877	537	832

Табела 5.2-7.
Досељено становништво ван подручја централне Србије и Војводине према времену досељења, 2002.

Време досељења	Укупно Црне Горе	Досељено из:					
		Босне и Херцеговине	Хрватске	Македоније	Словеније	других држава	Косова и Метохије
Србија							
Укупно	60619	340201	355804	49529	16966	30774	125318
1945. и раније	2884	11251	12829	3292	603	1866	1771
1946 - 1960	9991	51119	39003	10582	2453	1497	12532
1961 - 1970	10489	56521	29815	10314	2129	1295	24966
1971 - 1980	13001	48588	21458	9060	1998	6449	36365
1981 - 1990	11535	35336	14515	8110	2922	6247	31138
1991 - 1995	4868	102320	194339	4407	5597	4266	6065
1996 - 2002	5675	28788	39951	1844	865	7393	7224
1991 - 2002	10543	131108	234290	6251	6462	11659	13289
Непознато	2176	6278	3894	1920	399	1761	5257
Централна Србија							
Укупно	47040	167433	179108	38886	12856	21705	113766
1945. и раније	1323	4124	6048	2915	493	808	1422
1946 - 1960	6229	17349	20842	6977	1790	917	10632
1961 - 1970	8498	23578	18712	8329	1735	943	22765
1971 - 1980	10805	23722	14145	7237	1598	4483	33957
1981 - 1990	9748	20648	9696	6519	2264	4518	28746
1991 - 1995	4055	58498	93552	3894	4108	3178	5419
1996 - 2002	4651	16586	14252	1491	567	5634	6219
1991 - 2002	8706	75084	107804	5385	4675	8812	11638
Непознато	1731	2928	1861	1524	301	1224	4606
Војводина							
Укупно	13579	172768	176696	10643	4110	9069	11552
1945. и раније	1561	7127	6781	377	110	1058	349
1946 - 1960	3762	33770	18161	3605	663	580	1900
1961 - 1970	1991	32943	11103	1985	394	352	2201
1971 - 1980	2196	24866	7313	1823	400	1966	2408
1981 - 1990	1787	14688	4819	1591	658	1729	2392
1991 - 1995	813	43822	100787	513	1489	1088	646
1996 - 2002	1024	12202	25699	353	298	1759	1005
1991 - 2002	1837	56024	126486	866	1787	2847	1651
Непознато	445	3350	2033	396	98	537	651

Динамика пресељавања према типу миграторних кретања у централној Србији и Војводини (табела 5.2-6) у периоду 1981-1990. и 1991-2002. према попису 2002. године указује на тенденцију опадања

локалних и регионалних пресељавања на првом, односно благом повећања просечног годишњег броја миграната на другом подручју. Поменуте тенденције значе, готово извесно, слабљење

миграционих токова према централним местима у општинама односно према већим градским центрима централне Србије, док њихов пораст у Војводини више је последица насељске структуре ове покрајине него јачања поменутих токова.

Чињеница је и да су локалне и регионалне миграције биле приметно интензивније током друге половине (1996-2002) последњег међупописног раздобља, тј. по завршетку периода највећих ратних сукоба на просторима бивше СФРЈ, односно у периоду смиривања политичке кризе и побољшања економске ситуације у Србији.

Слична је тенденција и у досељеном становништву централне Србије и Војводине са Косова и Метохије са кога се у раздобљу 1981-1990, према попису 2002, досељавало просечно годишње више миграната него у раздобљу 1991-2002,³ док је просечан годишњи број миграната досељених

³ Мали број пописом регистрованих лица досељених са Косова и Метохије у централну Србију и Војводину у раздобљу 1991-2002. последица је методологије пописа становништва 2002. по којој су лица пребегла са Косова и Метохије сматрана за интерно расељена лица и као таква нису укључена у стално становништво Републике Србије.

из Војводине у централну Србију, и обрнуто, већи у раздобљу 1991-2002, при чему су, са оба подручја, миграције биле интензивније између 1996. и 2002. године него између 1991. и 1995.

Што се тиче миграната пореклом из Црне Горе и Македоније временска димензија њиховог досељавања у Србију у последња два временска раздобља, према подацима пописа 2002, указује на већи просечан годишњи број миграната у претходном него у раздобљу 1991-2002. Кретања у обиму и уделу досељавања из ових република бивше СФРЈ у централну Србију и Војводину идентични су кретањима наведеним за Србију (табела 5.2-7). У досељеном становништву из Словеније, Босне и Херцеговине и Хрватске, просечан годишњи број досељених 1991-2002. у поређењу са периодом 1981-1990. године, према попису 2002, вишеструко је већи, како у Србији као целини тако и у њеним подручјима, што само потврђује изузетан карактер миграција које су се одвијале током 1990-их. Досељавања из ових република бивше СФРЈ била су интензивнија између 1991. и 1995. године тј. у периоду највећих ратних сукоба, у коме се доселило око 80% од укупног броја миграната.

5.3 ОСНОВНА ДЕМОГРАФСКА И СОЦИО-ЕКОНОМСКА ОБЕЛЕЖЈА МИГРАНТСКОГ СТАНОВНИШТВА

Селективност мигрантског становништва по разним обележјима морамо ограничити на испитивање оних обележја која од пописа до пописа добијамо у комбинованим табелама у којима се приказује састав становништва по родном крају (попис 1953) и месту последњег боравка (пописи од 1961. до 2002), и која су по пописима упоре-

дива. На основу расположивих података пописа становништва друге половине двадесетог века може се анализирати селективност миграната по полу, старости, националности, и неким другим социо-економским обележјима. Са демографског аспекта свакако су најзначајнија полна и старосна структура миграната.

5.3.1 Полна структура мигрантског становништва

Анализом података о полној структури мигрантског становништва по пописима у периоду 1953-2002. године и учешћу мушког и женског мигрантског у укупном становништву можемо закључити да су удели мигрантског у укупном становништву Србије у порасту код оба пола. У свим пописима становништва утврђени су знатно већи проценти мигрантског становништва женског пола, али са тенденцијом опадања (учешће женског у укупном мигрантском по пописима од 1953. до 2002. рес-

пективно износи од 64,1% до 60,1%). Тренд пораста удела мигрантског у укупном становништву оба пола карактеристика је оба подручја Србије, с тим што су разлике између подручја по пописима у погледу учешћа мигрантског становништва веће када је у питању мушко становништво, док су код женског разлике знатно мање (табела 5.3-1).

Разлике у погледу удела женског и мушког становништва у укупном мигрантском становништву

мање су у Војводини него у централној Србији. Разлоге мањих разлика у Војводини треба, пре свега, тражити у томе што су на овом подручју социо-економске, али и неке друге разлике између мушког и женског становништва мање, па је и становништву оба пола омогућено релативно подједнака просторна покретљивост. Међутим, она је код женског становништва ипак нешто већа,

што се објашњава чињеницом да жене, најчешће услед удаје, али и социо-професионалних и других разлога, у нешто већем броју него мушкарци мењају место сталног боравка. У централној Србији разлике између мигрантског мушког и женског становништва су изразите у корист женског, и од пописа 1981. године са тенденцијом њиховог постепеног смањења (табела 5.3-1).

Табела 5.3-1
Полна структура мигрантског становништва, 1953-2002.

Година пописа	Пол	Србија	Централна	Војводина	Србија	Централна	Војводина
			Србија			Србија	
		број			удео у укупном (у %)		
1953	Укупно	6171013	4458394	1712619	100,0	100,0	100,0
	Мигрантско: свега	2216249	1454457	761792	35,9	32,6	44,5
	мушко	795309	469905	325404	12,9	10,5	19,0
	женско	1420940	984552	436388	23,0	22,1	25,5
1961	Укупно	6678239	4823274	1854965	100,0	100,0	100,0
	Мигрантско: свега	2651223	1803407	847816	39,7	37,4	45,7
	мушко	1008360	636027	372333	15,1	13,2	20,1
	женско	1642863	1167380	475483	24,6	24,2	25,6
1971	Укупно	7202898	5250365	1952533	100,0	100,0	100,0
	Мигрантско: свега	3173146	2262524	910622	44,1	43,1	46,6
	мушко	1251082	854707	396375	17,4	16,3	20,3
	женско	1922064	1407817	514247	26,7	26,8	26,3
1981	Укупно	7729236	5694464	2034772	100,0	100,0	100,0
	Мигрантско: свега	3451825	2580957	870868	44,7	45,3	42,8
	мушко	1384665	1007664	377001	17,9	17,7	18,5
	женско	2067160	1573293	493867	26,7	27,6	24,3
1991	Укупно	7762571	5748682	2013889	100,0	100,0	100,0
	Мигрантско: свега	3511247	2596318	914929	45,2	45,2	45,4
	мушко	1396141	1009342	386799	18,0	17,6	19,2
	женско	2115106	1586976	528130	27,2	27,6	26,2
2002	Укупно	7498001	5466009	2031992	100,0	100,0	100,0
	Мигрантско: свега	3432225	2479032	953193	45,8	45,4	46,9
	мушко	1370196	966764	403432	18,3	17,7	19,9
	женско	2062029	1512268	549761	27,5	27,7	27,1

Када је у питању селективност миграната по полу и типу миграција, емпиријска грађа показује да у локалним миграцијама преовладава женско становништво. Тако, према последњем попису (2002), у укупном становништву Србије које се селило у оквиру исте општине жене учествују са 64,8%. У централној Србији удео жена у укупном броју локалних миграната износи 65,7%, а у Војводини 61,1% (табела 5-10). Веће процентуално учешће жена у локалним пресељавањима у централној Србији него у Војводини делом, се може објаснити структуром насељености општина

ових подручја. Наиме, у Војводини општине имају мањи број насеља, али су она веће популационе величине, док у централној Србији општине у просеку имају знатно већи број насеља, али су она углавном мања по броју становника.

Код регионалних миграција (досељени из друге општине исте републике/покрајине) подаци последњег пописа показују да су разлике између миграната по полу мање него код локалних миграција. Удео жена миграната у укупном броју миграната овог типа миграција у Србији износи 60,9% (табела 5.3-2).

Табела 5.3-2.
Мигрантско становништво према полу и типу миграција, 2002.

Пол	Укупно	Досељено из:				
		другог места исте општине	друге општине исте реп./пок.	друге реп./пок. СЦГ	друге републике СФРЈ	осталих држава
Број						
Србија						
Свега	3432225	918084	1291111	407873	762500	30774
Мушко	1370196	323113	504692	177057	344512	11729
Женско	2062029	594971	786419	230816	417988	19045
Централна Србија						
Свега	2479032	740149	1032814	268788	398283	21705
Мушко	966764	253930	405492	114534	177331	8406
Женско	1512268	486219	627322	154254	220952	13299
Војводина						
Свега	953193	177935	258297	139085	364217	9069
Мушко	403432	69183	99200	62523	167181	3323
Женско	549761	108752	159697	76562	197036	5746
Структура (у процентима)						
Србија						
Свега	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Мушко	39,9	35,2	39,1	43,4	45,2	38,1
Женско	60,1	64,8	60,9	56,6	54,8	61,9
Централна Србија						
Свега	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Мушко	39,0	34,3	39,3	42,6	44,5	38,7
Женско	61,0	65,7	60,7	57,4	55,5	61,3
Војводина						
Свега	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Мушко	42,3	38,9	38,4	45,0	45,9	36,6
Женско	57,7	61,1	61,6	55,0	54,1	63,4

Напомена: Разлика до укупног је непознато.

Пошто већ на овој дистанци опада утицај удадбених миграција, може се рећи да су ова кретања у централној Србији нешто нижа (60,7%) него у Војводини (61,6%) а да је нешто већи удео жена у овом типу миграција у Војводини у највећој мери условљен деловањем социо-економских фактора. Код миграната између централне Србије и Војводине и досељеним са Косова и Метохије и из Црне Горе (међурегионална пресељавања), као и код досељених из осталих република бивше СФРЈ, најмање су разлике између мушког и женског становништва које се пресељава. Подаци указују, не само на већу уједначеност миграната по

полу, већ и по подручјима (табела 5.3-2). На већу уједначеност пресељавања по полу код ових типова миграција доприноси и то што се пресељавају читаве породице, било у посебним околностима (аграрна колонизација и избеглиштво) било у нормалним околностима (миграције модерног типа). Поред тога, треба имати у виду да су у оквиру међурегионалних миграција обухваћена и пресељавања из суседних општина са територије централне Србије и Војводине у којима доминирају миграције женског становништва, па отуда и њихово нешто веће учешће у укупном мигрантском становништву посматраног миграционог типа.

5.3.2 Старосна структура мигрантског становништва

Структура мигрантског становништва, према старости у време последњег пресељавања, потврђује, у демографској литератури већ истакнуту чињеницу, да људи у старости између 15 и 34 година више мигрирају од осталих. Наиме на по-

мену старосну групу, по пописима 1953-1981 (Стевановић, 1995б) и пописима 1991. и 2002. године (табела 5.3-3) отпада више од половине свих оних који су учествовали у пресељавањима.

Табела 5.3-3.

Старосна структура мигрантског становништва, 1991. и 2002.

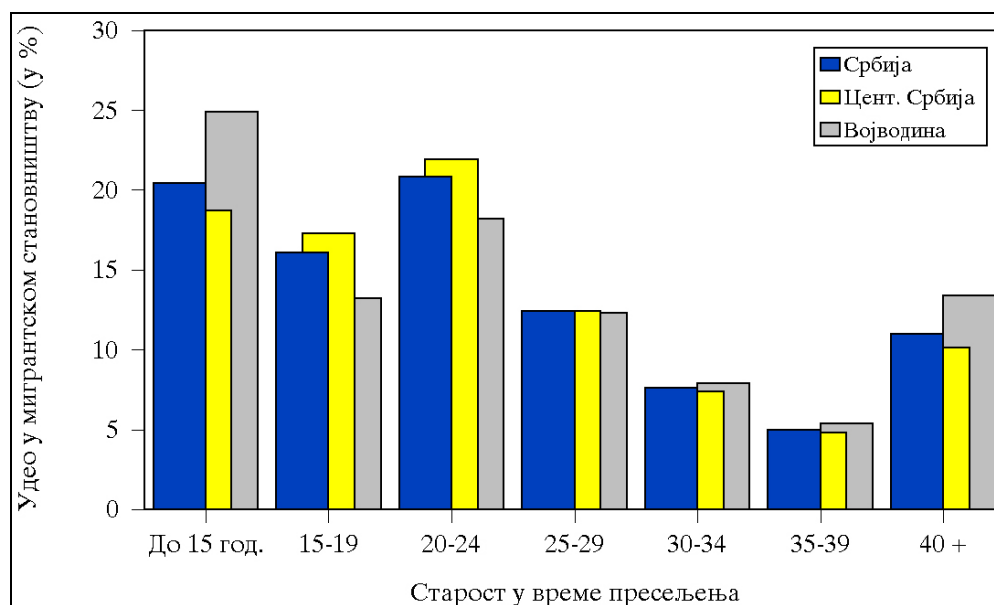
Старост	1991.			2002.		
	Србија	Централна Србија	Војводина	Србија	Централна Србија	Војводина
	Број			Структура (у процентима)		
	1991					
Укупно	3511247	2596318	914929	100,0	100,0	100,0
До 15 година	744176	509048	235128	21,2	19,6	25,7
15-19	602777	474889	127888	17,2	18,3	14,0
20-24	786861	602798	184063	22,4	23,2	20,1
25-29	461704	335475	126229	13,1	12,9	13,8
30-34	270408	193963	76445	7,7	7,5	8,4
35-39	164271	118150	46121	4,7	4,6	5,0
40 и више година	276004	202403	73601	7,9	7,8	8,0
	2002					
Укупно	3432225	2479032	953193	100,0	100,0	100,0
До 15 година	700702	463529	237173	20,4	18,7	24,9
15-19	554186	428775	125411	16,1	17,3	13,2
20-24	715349	542129	173220	20,8	21,9	18,2
25-29	425723	308074	117649	12,4	12,4	12,3
30-34	259636	184319	75317	7,6	7,4	7,9
35-39	170628	119415	51213	5,0	4,8	5,4
40 и више година	377552	249405	128147	11,0	10,1	13,4

Напомена: Разлика до укупно је непознато.

Поред регионалних разлика у висини удела поменутог старосног контингента мигрантског становништва он је, анализирајући последња два пописа становништва у опадању, као и удео лица у старости испод 15 година. Насупрот њима, расте удео лица старијих од 35 година, посебно лица са 40 и више година. Основни разлог повећаног удела досељених лица старијих од 40 година је пресељавање (избеглиштво) читавих породица током 1990-их. Потребно је истаћи да и између централне Србије и Војводине у том погледу постоје значајне разлике (табела 5.3-3). Сагледавање старосне структуре мигрантског становни-

штва по последњем попису становништва и по подручјима (графикон 5.3-1), указује да учешће лица која су се пресељавала расте до старосне групе 20-24 године, да би потом лагано (старост 25-29), односно врло брзо опадало (старосне групе 30-34 и 35-39), тако да је за мигрантско становништво старо 40 и више година, у односу на млађе старосне групе, врло ниска. Сличну тенденцију следе и пресељавања на локалном, регионалном и међурегионалном нивоу, као и досељавања из осталих република бише СФРЈ, како за Србију као целину тако и по подручјима (табела 5.3-3).

Графикон 5.3-1
Мигрантско становништво по старости у време пресељења, 2002.

Старосни састав становништва досељеног из иностранства указује да је нешто више од две петине (40,9%) укупног броја досељених у време досељења био до 15 година старости, што наводи на закључак да се ради о деци наших радника у иностранству која су се вратила у земљу најчешће ради школовања или трајног повратка својих родитеља. Процентно учешће лица која су се доселила из иностранства у осталим старосним групама готово је идентична старосној структури укупног мигрантског становништва Србије. Међутим, потребно је истаћи да између подручја Републике постоје извесне разлике, пре свега, у висини учешћа појединих старосних група (табела 5.3-4).

Анализа полне структуре мигрантског становништва Србије по старости у време пресељења указује да жене преовладавају у свим старосним групама, осим у старости до 15 година. Њихова бројчана доминација (60% и више) је врло изразита у старосним групама 15-19 и 20-24 године како Србије тако и њених подручја, а у централној Србији и у старосној групи 25-29 година. Мушко становништво је, по подацима последњег пописа становништва, наглашено покретљивије само у старости до 15 година. Уједначеност у броју између мушког и женског мигрантског становништва јавља се у петогодишњим старосним групама 30-34 и 35-39 на оба подручја Србије (табела 5.3-5).

Табела 5.3-4

Мигрантско становништво по старости у време пресељења и типу миграција, 2002.

Старост	Укупно	Досељено из:				
		другог места исте општине	друге општине исте реп./покр.	друге републике или покрајине	друге републике бивше СФРЈ	иностранства
Број						
Србија						
Укупно	3432225	918084	1291111	407873	762500	30774
До 15 година	700702	137655	258336	100106	187024	12588
15 – 19	554186	159220	230869	61191	98233	2049
20 – 24	715349	217143	291942	85054	114020	3617
25 – 29	425723	114845	171977	54696	79295	2795
30 – 34	259636	65804	97859	32118	60632	1970
35 – 39	170628	37904	59190	19445	51913	1314
40 и више	377552	62808	115870	37959	154463	4030
Централна Србија						
Укупно	2479032	740149	1032814	268788	398283	21705
До 15 година	463529	99351	195964	64294	91370	8866
15 – 19	428775	137166	191623	42788	53674	1351
20 – 24	542129	182016	238358	55884	60462	2449
25 – 29	308074	90673	137629	34895	41206	1982
30 – 34	184319	50507	77663	21240	32458	1431
35 – 39	119415	28744	46939	13427	28641	960
40 и више	249405	45954	92008	25286	81305	2930
Војводина						
Укупно	953193	177935	258297	139085	364217	9069
До 15 година	237173	38304	62372	35812	95654	3722
15 - 19	125411	22054	39246	18403	44559	698
20 - 24	173220	35127	53584	29170	53558	1168
25 - 29	117649	24172	34348	19801	38089	813
30 - 34	75317	15297	20196	10878	28174	539
35 - 39	51213	9160	12251	6018	23272	354
40 и више	128147	16854	23862	12673	73158	1100
Структура (у проценима)						
Србија						
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
До 15 година	20,4	15,0	20,0	24,5	24,5	40,9
15 – 19	16,1	17,3	17,9	15,0	12,9	6,7
20 – 24	20,8	23,7	22,6	20,9	15,0	11,8
25 – 29	12,4	12,5	13,3	13,4	10,4	9,1
30 – 34	7,6	7,2	7,6	7,9	8,0	6,4
35 – 39	5,0	4,1	4,6	4,8	6,8	4,3
40 и више	11,0	6,8	9,0	9,3	20,3	13,1
Централна Србија						
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
До 15 година	18,7	13,4	19,0	23,9	22,9	40,8
15 – 19	17,3	18,5	18,6	15,9	13,5	6,2
20 – 24	21,9	24,6	23,1	20,8	15,2	11,3
25 – 29	12,4	12,3	13,3	13,0	10,3	9,1
30 – 34	7,4	6,8	7,5	7,9	8,1	6,6
35 – 39	4,8	3,9	4,5	5,0	7,2	4,4
40 и више	10,1	6,2	8,9	9,4	20,4	13,5
Војводина						
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
До 15 година	24,9	21,5	24,1	25,7	26,3	41,0
15 – 19	13,2	12,4	15,2	13,2	12,2	7,7
20 – 24	18,2	19,7	20,7	21,0	14,7	12,9
25 – 29	12,3	13,6	13,3	14,2	10,5	9,0
30 – 34	7,9	8,6	7,8	7,8	7,7	5,9
35 – 39	5,4	5,1	4,7	4,3	6,4	3,9
40 и више	13,4	9,5	9,2	9,1	20,1	12,1

Напомена: Разлика до укупног је непознато.

Табела 5.3-5

Мигрантско становништво по полу и старости у време пресељења, 2002.

Старост	Свега	Мушко	Женско	Структура (у процентима)		
				Свега	Мушко	Женско
Број						
Србија						
Укупно	3432225	1370196	2062029	100,0	39,9	60,1
До 15 година	700702	374150	326552	100,0	53,4	46,6
15 – 19	554186	146851	407335	100,0	26,5	73,5
20 – 24	715349	210321	505028	100,0	29,4	70,6
25 – 29	425723	172900	252823	100,0	40,6	59,4
30 – 34	259636	117597	142039	100,0	45,3	54,7
35 – 39	170628	80046	90582	100,0	46,9	53,1
40 и више	377552	167742	209810	100,0	44,4	55,6
Централна Србија						
Укупно	2479032	966764	1512268	100,0	39,0	61,0
До 15 година	463529	248627	214902	100,0	53,6	46,4
15 – 19	428775	109655	319120	100,0	25,6	74,4
20 – 24	542129	154231	387898	100,0	28,4	71,6
25 – 29	308074	123330	184744	100,0	40,0	60,0
30 – 34	184319	83369	100950	100,0	45,2	54,8
35 – 39	119415	55956	63459	100,0	46,9	53,1
40 и више	249405	110990	138415	100,0	44,5	55,5
Војводина						
Укупно	953193	403432	549761	100,0	42,3	57,7
До 15 година	237173	125523	111650	100,0	52,9	47,1
15 - 19	125411	37196	88215	100,0	29,7	70,3
20 - 24	173220	56090	117130	100,0	32,4	67,6
25 - 29	117649	49570	68079	100,0	42,1	57,9
30 - 34	75317	34228	41089	100,0	45,4	54,6
35 - 39	51213	24090	27123	100,0	47,0	53,0
40 и више	128147	56752	71395	100,0	44,3	55,7

Напомена: Разлика до укупног је непознато

5.3.3 Мигрантско становништво по националној припадности

Према најопштијој мери просторне покретљивости, уделу у укупном становништву оних који су се најмање једном у животу пресељавали, учествују се велике разлике између различитих етничких група, и то не само по процентном уделу миграната у укупном становништву, већ и према типу миграција (табела 5.3-6), што је, између осталог, у великој зависности од тога да ли се ради о аутохтоним етничким заједницама Србије или не. Према резултатима пописа из 2002. године⁴

највећи удео мигрантског становништва имају припадници македонске националности (74,4%). За њих је карактеристична релативно висока (55,4%) покретљивост на дуже дистанце (досељени из република бивше СФРЈ, пре свега из Македоније 52,2%), док је унутар републичко (локално 5,0%, регионално 8,3%) и међурегионално (4,5%) на знатно нижем нивоу.

Просторна покретљивост мерена учешћем пресељеног становништва сврстава припаднике црногорске (62,3%) националности одмах иза Македонаца. Код Црногораца миграциона кретања, поготово она на дуже дистанце, традиционално су висока. Тако процентни удео досељених из Црне Горе (30,0%) и са подручја Косова и Метохије (6,2%), у укупном броју миграната

⁴ При анализи података о националној припадности миграната у попису 2002. коришћена је изведена класификација којом су обухваћене само оне етничке групе чији је удео миграната у укупном броју миграната Србије износио 0,3% или више. Етничке групе са уделом миграната мањим од 0,3%, национално неизјашњени и неодређени мигранти, као и они који су се изјаснили у смислу регионалне припадности, сврстани су категорију "остали".

црногорске националности, износи 36,2%. Висок је и процентни удео (11,5%) пресељавања између општина истог подручја, док су пресељавања на локалном (4,6%), као и досељавања из република бивше СФРЈ (5,5%) на знатно нижем нивоу.

Врло висок удео мигрантског становништва имају и припадници хрватске националности (53,6%). За припаднике ове националности карактеристична је релативно висока покретљивост на дужој дистанци (30,9%). Пре свега се ради о досељеним из Хрватске (21,2%) и Босне и Херцеговине (9,1%), а висок је и удео пресељавања на локалном (10,8%) и регионалном (8,1%) нивоу, првенствено на простору Војводине (локалне 10,5% и регионалне 6,5%).

Надполовични удео миграната у укупном становништву имају и припадници бугарске (53,5%) и муслиманске (52,5%) националности. За мигранте бугарске националности карактеристична је просторна мобилност унутар граница Србије при чему су пресељавања између насеља исте општине (28,4%) бројнија од пресељавања између општина истог подручја (17,7%), пре свега на простору централне Србије (табела 5.3-6). Просторна мобилност припадника муслиманске националности готово је подједнака на регионалном (10,9%) и међурегионалном (11,0%) нивоу, а нешто је већа (13,5%) на локалном нивоу, и у досељеним припадницима муслиманске националности са подручја друге републике бивше СФРЈ (16,2%) где доминира удео досељених из Босне и Херцеговине (14,0%).

Срби са 47,2% мигрантског у односу на укупно становништво српске националности су нешто изнад републичког просека (мигрантско становништво српске националности чини 85,4% укупног мигрантског становништва и оно је определило просек од 45,8%). За становништво српске националности карактеристична је просторна мобилност унутар републичких граница, при чему су пресељавања између општина (18,0%) бројнија од пресељавања између насеља исте општине (12,6%), а поготово је то карактеристика простора централне Србије. У досељеном становништву српске националности са подручја бивше СФРЈ (10,7%) најбројнија су досељавања из Хрватске (5,1% од укупног броја досељених српске националности), Босне и Херцеговине (5,0%).

Бошњаци са 35,0% и Роми са 32,7% су националности са ниским нивоом просторне покретљивости.

Код ових националности различита је просторна покретљивост по типу миграција. На локалном нивоу ниска је код Рома (6,5%), а релативно висока код Бошњака (18,7%). Основни вид просторне покретљивости је пресељавање унутар републичких граница (код Бошњака 30,1%, а Рома 29,8%), док су досељавања са подручја бивше СФРЈ на врло ниском нивоу (Бошњака 1,8% и Рома 2,1%). Унутар републичке просторна мобилност припадника ових националности је карактеристика простора централне Србије.

Мађари са 32,1% и Румуни са 31,8% мигрантског становништва су, такође, националности са ниским нивоом просторне покретљивости. И код ових националности основни вид просторне покретљивости је пресељавање унутар републичких граница при чему су пресељавања између општина (18,7% и 12,5%) бројнија од пресељавања између насеља исте општине (10,5% и 7,8%). За припаднике румунске националности значајно је и досељавање из иностранства (табела 5.3-6). Унутаррепубличке просторна мобилност припадника мађарске и румунске националности је карактеристика простора Војводине.

Албанска (29,3%) и Словачка (21,8%) националност имају врло низак степен просторне покретљивости. И код ових националности основни вид просторне покретљивости су пресељавања унутар републичке границе, при чему су код Албанаца пресељавања између насеља исте општине (15,6%) бројнија од пресељавања између општина (4,7%), а значајна су (6,2%) и досељавања са Косова и Метохије (6,0%). Код Словака бројнија су пресељавања између општина истог подручја (10,8%) него пресељавања између насеља исте општине (6,6%). Унутаррепубличке пресељавања припадника албанске националности је карактеристика централне Србије, а словачке простора Војводине.

Код становника Србије који су се национално изјаснили као Југословени удео миграната је на нивоу републичког просека (45,8%). Посматрано према типу миграција већа је мобилност на дужој дистанци (досељени из република претходне СФРЈ 15,3%, док проценат миграната из друге општине истог подручја износи 14,2%). Међу мигрантским становништвом ове националне припадности релативно је високо учешће досељених из Хрватске и Босне и Херцеговине (табела 5.3-6).

Табела 5.3-6

Мигрантско становништво по националности, типу миграција и подручју са којег је досељено, 2002.

Подручје са којег је лице досељено	Укупно	Срби	Црногорци	Југословени	Албанци	Бошњаци	Бугари	Власи	Мађари	Македонци	Муслимани	Роми	Румуни	Словаци	Хрвати	Остали
Становништво-укупно	7498001	6212838	69049	80721	61647	136087	20497	40054	293299	25847	19503	108193	34576	59021	70602	266067
Досељено-укупно	3432225	2930422	43036	36986	18041	47639	10972	9019	94012	19225	10230	35373	11004	12853	37819	115594
Досељено из:																
Другог места исте општине:	918084	782828	3174	6491	9617	25469	5826	5567	30750	1293	2628	7066	2710	3881	7613	23171
централне Србије	740149	674765	1069	1489	9538	25439	5675	5564	85	325	2361	5133	194	154	203	8155
Војводине	177935	108063	2105	5002	79	30	151	3	30665	968	267	1933	2516	3727	7410	15016
Друге општине истог подручја Србије:	1291111	1119995	7951	11437	2926	13888	3626	3110	54891	2134	2130	18240	4326	6402	5722	34333
централне Србије	1032814	965638	3869	5044	2792	13861	3379	3103	276	1301	1928	13441	252	143	1112	16675
Војводине	258297	154357	4082	6393	134	27	247	7	54615	833	202	4799	4074	6259	4610	17658
Другог подручја СЦГ:	407873	329494	27644	5979	3826	4871	581	117	3404	1165	2151	6933	722	1244	2260	17482
централне Србије	113954	100722	1229	1854	79	60	387	69	1434	365	317	1385	264	611	853	4325
Војводине	107982	94580	1418	1946	41	169	120	48	1823	494	99	896	435	569	902	4442
Косова и Метохије	125318	102861	4303	998	3675	1327	59	0	147	246	1158	4600	16	56	298	5574
Црне Горе	60619	31331	20694	1181	31	3315	15	0	0	60	577	52	7	8	207	3141
Друге републике бивше СФРЈ	762500	663341	3807	12377	1453	2477	330	72	3001	14332	3156	2258	266	904	21804	32922
Босне и Херцеговине	340201	307983	1797	5122	152	1779	101	10	563	317	2740	274	69	186	6393	12715
Хрватске	355804	315749	1274	5282	36	100	82	10	2149	408	209	402	178	643	14976	14306
Македоније	49529	27034	440	1480	1258	575	124	14	131	13497	170	1554	13	20	147	3072
Словеније	16966	12575	296	493	7	23	23	38	158	110	37	28	6	55	288	2829
Осталих земаља	30774	16521	139	532	87	373	519	57	1662	205	95	556	2894	367	245	6522
Непознато	21883	18243	321	170	132	561	90	79	206	96	70	320	86	55	175	1279

Табела 5.3-6 (наставак)
Мигрантско становништво по националности, типу миграција и подручју са којег је досељено (у процентима), 2002.

Подручје са којег је лице досељено	Укупно	Срби	Црногорци	Југословени	Албанци	Бошњаци	Бугари	Власи	Мађари	Македонци	Муслимани	Роми	Румуни	Словаци	Хрвати	Остали
Становништво-укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Досељено-укупно	45,8	47,2	62,3	45,8	29,3	35,0	53,5	22,5	32,1	74,4	52,5	32,7	31,8	21,8	53,6	43,4
Досељено из:																
Другог места исте општине:	12,2	12,6	4,6	8,0	15,6	18,7	28,4	13,9	10,5	5,0	13,5	6,5	7,8	6,6	10,8	8,7
централне Србије	9,9	10,9	1,5	1,8	15,5	18,7	27,7	13,9	0,0	1,3	12,1	4,7	0,6	0,3	0,3	3,1
Војводине	2,4	1,7	3,0	6,2	0,1	0,0	0,7	0,0	10,5	3,7	1,4	1,8	7,3	6,3	10,5	5,6
Друге општине истог подручја Србије:	17,2	18,0	11,5	14,2	4,7	10,2	17,7	7,8	18,7	8,3	10,9	16,9	12,5	10,8	8,1	12,9
централне Србије	13,8	15,5	5,6	6,2	4,5	10,2	16,5	7,7	0,1	5,0	9,9	12,4	0,7	0,2	1,6	6,3
Војводине	3,4	2,5	5,9	7,9	0,2	0,0	1,2	0,0	18,6	3,2	1,0	4,4	11,8	10,6	6,5	6,6
Другог подручја СЦГ:	5,4	5,3	40,0	7,4	6,2	3,6	2,8	0,3	1,2	4,5	11,0	6,4	2,1	2,1	3,2	6,6
централне Србије	1,5	1,6	1,8	2,3	0,1	0,0	1,9	0,2	0,5	1,4	1,6	1,3	0,8	1,0	1,2	1,6
Војводине	1,4	1,5	2,1	2,4	0,1	0,1	0,6	0,1	0,6	1,9	0,5	0,8	1,3	1,0	1,3	1,7
Косова и Метохије	1,7	1,7	6,2	1,2	6,0	1,0	0,3	0,0	0,1	1,0	5,9	4,3	0,0	0,1	0,4	2,1
Црне Горе	0,8	0,5	30,0	1,5	0,1	2,4	0,1	0,0	0,0	0,2	3,0	0,0	0,0	0,0	0,3	1,2
Друге републике бивше СФРЈ	10,2	10,7	5,5	15,3	2,4	1,8	1,6	0,2	1,0	55,4	16,2	2,1	0,8	1,5	30,9	12,4
Босне и Херцеговине	4,5	5,0	2,6	6,3	0,2	1,3	0,5	0,0	0,2	1,2	14,0	0,3	0,2	0,3	9,1	4,8
Хрватске	4,7	5,1	1,8	6,5	0,1	0,1	0,4	0,0	0,7	1,6	1,1	0,4	0,5	1,1	21,2	5,4
Македоније	0,7	0,4	0,6	1,8	2,0	0,4	0,6	0,0	0,0	52,2	0,9	1,4	0,0	0,0	0,2	1,2
Словеније	0,2	0,2	0,4	1,2	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,4	0,2	0,0	0,0	0,1	0,4	1,1
Осталих земаља	0,4	0,3	0,2	0,7	0,1	0,3	2,5	0,1	0,6	0,8	0,5	0,5	8,4	0,6	0,3	2,5
Непознато	0,3	0,3	0,5	0,2	0,2	0,4	0,4	0,2	0,1	0,4	0,4	0,3	0,2	0,1	0,2	0,5

Напомена: Према модалитетима пописа становништва 2002. године.

5.4 ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ

Под појмом дневних миграција подразумева се свакодневно путовање лица која живе у једном а раде или се школују у другом насељу.⁵ Дневне миграције становништва представљају један од неизбежних феномена и веома значајну и масовну демографску појаву. Дневним миграцијама највише су обухваћени радници (активно становништво које обавља занимање), али и ученици и студенти путници. На масовност ове појаве утиче не само привлачно дејство градских функција, већ и повољне саобраћајне прилике чиме се скраћује време путовања од места сталног становања до места рада – школовања. Поред објективних, на појаву дневне миграције, свакако, делују и многи субјективни фактори.

Према попису становништва 2002. у Србији готово 794 хиљада лица или 10,6% укупног броја становника у земљи⁶ су дневни мигранти. Највећи број (565 хиљада или 71,8%) дневних миграната су активна лица која обављају занимање, нешто више од 178 хиљада (22,5%) су ученици, док је студената око 50 хиљада (или 6,3%). Удео дневних миграната (10,4%) у укупном становништву централне Србије готово је идентичан као у Србији као целини, док у Војводини износи 11,2% (табела 5.4-1).

Међу дневним мигрантима је знатно више мушких него женских (однос је 60:40). Мушкарци су бројнији и код дневних миграната који су економски активни (обављају занимање), док је женско становништво бројније међу дневним мигрантима из групе студентске и ученичке популације. Већи удео девојака (58,2%) је у студентској популацији дневних миграната, док је код ученика удео дневних миграната по полу изједначен. Готово истоветна полна структура дневних миграната регистрована је и по великим подручјима Србије и то како међу економски активнима тако и међу студентима и ученицима (табела 5.4-1).

Нешто више од три четвртине (75,1%) дневних миграната Србије је из сеоских средина (тзв. остала насеља). Такав однос по типу насеља је и код дневних миграната који обављају занимање (74,9%) као и код укупног броја ученика и студената (75,7%) дневних миграната. Међутим,

ако ову групу посматрамо по степену образовања већи број студената дневних миграната је из градских средина (59,6%), док код ученика изразиту доминацију имају дневни мигранти из осталих насеља (85,6%). У централној Србији и Војводини се битније не разликује структура дневних миграната по типу насеља, с тим што су у Војводини процентни удели у свим категоријама дневних миграната нешто виши у градским, односно нижи у осталим насељима, у односу на централну Србију (табела 5.4-1). Нешто изразитије разлике у структури дневних миграната по типу насеља између Војводине и централне Србије су код категорије студената (65,5% према 55,2% у градским) и ученика (24,4% према 10,9% у осталим насељима).

Дневне миграције активног становништва које обавља занимање по типу миграција (дистанци) указују, да се 63,0% од укупног броја радника дневних миграната Србије креће у оквиру граница општина сталног становања, при чему су израженија кретања из осталих него из градских насеља (82,7% према 17,3%). Нешто више од једне трећине (34,4%) радника дневних миграната раде у другој општини Србије, и код њих су израженија кретања из осталих (62,1%) него градских (37,9%) средина. Нешто преко две хиљаде (или 0,4%) радника дневних миграната из Србије ради у Црној Гори или некој другој држави. Код овог типа дневних миграција знатно су уједначенији удели миграната из градских и осталих насеља (табела 5.4-2).

У централној Србији и Војводини удели дневних миграната према дистанци и по типу насеља, готово су идентични кретањима наведеним за Србију. На оба подручја знатно су већи удели дневних миграната из осталих насеља код активног становништва које обавља занимање у другом насељу исте општине односно друге општине Србије, док је удео радника који раде у Црној Гори или другој држави нешто већи из градских насеља. Међутим, разлике у уделима дневних миграната по типу насеља, у Војводини, су нешто мање, него у централној Србији (табела 5.4-2). Ове разлике се могу довести у везу са структуром насељености, положајем насеља, и бројним, другим чиниоцима.

⁵ Сматра се да се лице свакодневно враћа у место сталног становања и у случају када због природе посла одсуствује од куће дуже од 24 сата.

⁶ У скуп дневних миграната укључено је само становништво у земљи (лицима на раду или боравку у иностранству крајем од годину није постављано питање о дневним миграцијама).

Пописни резултати дневних миграција ученика и студената по типу миграција указују, да се 58,1% укупног броја дневних миграната ове категорије школује у границама општина сталног становања, при чему су знатно интензивнија кретања дневних

миграната из осталих него из градских насеља (92,1% према 7,9%). Готово две петине (39,7%) ученика и студената дневних миграната школује се у некој другој општини Србије, при чему су, и код овог типа миграција, нешто израженија дневна миг-

Табела 5.4-1
Дневни мигранти међу активним становништвом које обавља занимање, студентима и ученицима, по типу насеља и полу, 2002.

Тип насеља	Пол	Укупно	Активно становништво	Студенти и ученици		
				укупно	студенти	ученици
Србија						
Укупно	св.	793517	565054	228463	50169	178294
	м.	478037	367295	110742	20981	89761
	ж.	315480	197759	117721	29188	88533
Градска	св.	197168	141605	55563	29887	25676
	м.	110183	84901	25282	12641	12641
	ж.	86985	56704	30281	17246	13035
Остала	св.	596349	423449	172900	20282	152618
	м.	367854	282394	85460	8340	77120
	ж.	228495	141055	87440	11942	75498
Централна Србија						
Укупно	св.	566355	405192	161163	28809	132354
	м.	345345	266128	79217	12146	67071
	ж.	221010	139064	81946	16663	65283
Градска	св.	124328	93990	30338	15895	14443
	м.	71073	57076	13997	6812	7185
	ж.	53255	36914	16341	9083	7258
Остала	св.	442027	311202	130825	12914	117911
	м.	274272	209052	65220	5334	59886
	ж.	167755	102150	65605	7580	58025
Војводина						
Укупно	св.	227162	159862	67300	21360	45940
	м.	132692	101167	31525	8835	22690
	ж.	94470	58695	35775	12525	23250
Градска	св.	72840	47615	25225	13992	11233
	м.	39110	27825	11285	5829	5456
	ж.	33730	19790	13940	8163	5777
Остала	св.	154322	112247	42075	7368	34707
	м.	93582	73342	20240	3006	17234
	ж.	60740	38905	21835	4362	17473

мирања из неградских (остала насеља) средина него градских (52,7% према 47,3%), док се 183 (или 0,1%) студената и ученика дневних миграната школује изван Србије. Структура дневних миграната из контингента ученика и студената по типу

миграција и типу насеља се битније не разликује по великим подручјима Србије и Војводине, с тим што су у централној Србији израженије разлике у процентном учешћу по типу насеља него у Војводини (табела 5.4-3).

Табела 5.4-2.

Дневне миграције активног становништва које обавља занимање, по типу миграција, 2002.

Тип насеља	Укупно	Раде у:			
		другом насељу исте општине	другој општини у Србији	другој републици или страниј држави	непознато
Србија					
Укупно	565054	356137	194345	2034	12538
Градска	141605	61668	73628	1169	5140
Остала	423449	294469	120717	865	7398
Централна Србија					
Укупно	405192	252887	139042	1856	11407
Градска	93990	38228	50039	1077	4646
Остала	311202	214659	89003	779	6761
Војводина					
Укупно	159862	103250	55303	178	1131
Градска	47615	23440	23589	92	494
Остала	112247	79810	31714	86	637
Структура (у %) по типу (дистанци) миграција					
Србија					
Укупно	100,0	63,0	34,4	0,4	2,2
Градска	100,0	10,9	13,0	0,2	0,9
Остала	100,0	52,1	21,4	0,2	1,3
Централна Србија					
Укупно	100,0	62,4	34,3	0,5	2,8
Градска	100,0	9,4	12,3	0,3	1,1
Остала	100,0	53,0	22,0	0,2	1,7
Војводина					
Укупно	100,0	64,6	34,6	0,1	0,7
Градска	100,0	14,7	14,8	0,1	0,3
Остала	100,0	49,9	19,8	0,1	0,4
Структура (у %) по типу насеља					
Србија					
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Градска	25,1	17,3	37,9	57,5	41,0
Остала	74,9	82,7	62,1	42,5	59,0
Централна Србија					
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Градска	23,2	15,1	36,0	58,0	40,7
Остала	76,8	84,9	64,0	42,0	59,3
Војводина					
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Градска	29,8	22,7	42,7	51,7	43,7
Остала	70,2	77,3	57,3	48,3	56,3

Табела 5.4-3.
Дневне миграције ученика и студената по типу миграција, 2002.

Тип насеља	Укупно	Школују се у:			
		другом насељу исте општине	другој општини у Србији	другој републици или страниј држави	непознато
Србија					
Укупно	228463	132647	90770	183	4863
Градска	55563	10531	42927	119	1986
Остала	172900	122116	47843	64	2877
Централна Србија					
Укупно	161163	101718	54960	147	4338
Градска	30338	4983	23506	92	1757
Остала	130825	96735	31454	55	2581
Војводина					
Укупно	67300	30929	35810	36	525
Градска	25225	5548	19421	27	229
Остала	42075	25381	16389	9	296
Структура (у %) по типу (дистанци) миграција					
Србија					
Укупно	100,0	58,1	39,7	0,1	2,1
Градска	100,0	19,0	77,3	0,2	3,6
Остала	100,0	70,6	27,7	0,0	1,7
Централна Србија					
Укупно	100,0	63,1	34,1	0,1	2,7
Градска	100,0	16,4	77,5	0,3	5,8
Остала	100,0	73,9	24,0	0,0	2,0
Војводина					
Укупно	100,0	46,0	53,2	0,1	0,8
Градска	100,0	22,0	77,0	0,1	0,9
Остала	100,0	60,3	39,0	0,0	0,7
Структура (у %) по типу насеља					
Србија					
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Градска	24,3	7,9	47,3	65,0	40,8
Остала	75,7	92,1	52,7	35,0	59,2
Централна Србија					
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Градска	18,8	4,9	42,8	62,6	40,5
Остала	81,2	95,1	57,2	37,4	59,5
Војводина					
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Градска	37,5	17,9	54,2	75,0	43,6
Остала	62,5	82,1	45,8	25,0	56,4

5.5 ГРАЂАНИ СРБИЈЕ НА РАДУ – БОРАВКУ У ИНОСТРАНСТВУ

У другој половини 1960-их у бившој СФРЈ отпочиње интензивније увођење тржишних критеријума привређивања које је било праћено, за социјалистичке земље потпуно новом праксом отпуштања радне снаге и наглим успоравањем до тада врло интензивног трансфера пољопривредног становништва у непољопривредне делатности. Истовремено, у западноевропским земљама долази до правог економског бума који је условио повећану тражњу за радном снагом која није могла бити задовољена домаћом понудом. У таквим унутрашњим и спољним економским условима, као и спровођењем знатно либералније емиграционе политике од стране југословенске владе, долази до наглог пораста броја наших грађана који одлазе на рад у иностранство (Пенев, 1984).

У складу са новоствореном ситуацијом пописом становништва из 1971. године по први пут је извршено евидентирање југословенских грађана на привременом раду и боравку у иностранству. Све до тада, постојеће евиденције, углавном локалног карактера, засноване на различитој методологији, нису биле свеобухватне, па тако нису ни могле дати реалну оцену укупног броја радника на раду – боравку у иностранству (Стевановић, 1995б). Поменути пописом утврђено је да је у иностранству боравио 203981 грађанин Србије, или 2,8% укупног становништва (табела 5.5-1).

И поред извесних ограничења у земљама пријема највише изазваних економском кризом (започета "првим нафтним ударом" из 1973. године), пописом становништва 1981. утврђено је, да је број грађана Србије на раду – боравку у иностранству већи него 1971. године, и да износи 269012 (3,5% укупног становништва). Између та два пописа становништва повећан је број грађана на раду – боравку из централне Србије (са 133389 на 203421 или за 52,5%), док је из Војводине смањен (са 70592 на 65591 односно за 7,1%).

Рестриктивнија имиграциона политика,⁷ уведена у многим, пре свега западноевропским земљама у којима се и налази највећи број наших радника, као и знатан број повратника из иностранства после

1981. године, допринели су да је број наших грађана на раду – боравку у иностранству, у попису 1991. године готово непромењен у односу на евидентирани број у претходном попису. У време пописа становништва из 1991. године на раду – боравку у иностранству било је 273817 грађана (или 4798 грађана више него 1981), што је представљало 3,5% укупног становништва Србије. Број лица на раду – боравку у иностранству из централне Србије је повећан и у периоду 1981-1991 (за 22874 лица или за 11,2%), док је из Војводине смањен за 18069 лица или за 27,5% (табела 5.5-1).

Друштвено-економске и политичке прилике у Србији током последње деценије двадесетог века допринеле су тренду брзог пораста броја "привремених" миграната. У попису 2002. евидентирано је 414839 лица на раду – боравку у иностранству, што представља 5,3% укупног становништва (у земљи и иностранству). У односу на 1991. број грађана Србије на раду – боравку у иностранству повећан је 54,2%, а у односу на 1971. годину више је него удвостручен (103,4%). Између последња два пописа становништва број лица на раду – боравку у иностранству из централне Србије повећан је за 55,4% (односно за 122730), а из Војводине за 48,7% (односно за 23166). У централној Србији је повећање у односу на 1971. годину износило чак 158,0%, док је у Војводини број лица на раду – боравку у иностранству у 2002. години практично једнак броју у време пописа из 1971. године (табела 5.5-1).

Пописом становништва 2002. године из централне Србије, евидентирано је 344151 лице на раду – боравку у иностранству, што представља 5,9% укупног броја становника. Мада је учешће лица на раду – боравку у иностранству сразмерно ниско, њихов значај је далеко већи него што би се то могло закључити само на основу бројчаног обима овог контингента. Ово посебно што се његово учешће у укупном становништву континуирано повећавало и што је 2002. у односу на 1971. више него дуплирано (са 2,5% на 5,9%), а највише повећано у периоду након пописа из 1991. године (табела 5.5-1).

Према попису из 2002. године, од укупног броја лица на раду – боравку у иностранству са подручја централне Србије, највише их је у Немачкој (79199) или готово свако четврти (23,0%). По броју затим долази Аустрија са 75922 лица (22,1%). Иза те две

⁷ Због економских и социјалних поремећаја који су, између осталог, довели и до пораста незапослености, већина имиграционих западноевропских земаља изменила је политику запошљавања страних радника и то знатним ограничавањем новог запошљавања странаца као и финансијским подстицањем повратка оних страних радника који су на тржишту рада послати конкуренти домаћим радницима.

земље, у којима се налази готово половина (45,1%) свих лица на раду – боравку у иностранству са значајнијим бројем следе Швајцарска са 60365 (17,5%) и Француска са 25225 (7,3%), затим Италија (5,3%) и Шведска (3,3%), док је учешће осталих европских земаља знатно мање (табела 5-5-2). Од ваневропских земаља највећи број грађана централне Србије је на раду – боравку у САД (12608 односно 3,7%), Канади (8458 односно 2,5%) и Аустралији (5693 односно 1,7% у односу на укупан број лица на раду – боравку у иностранству).

Број грађана централне Србије на раду – боравку у иностранству у посматраним земљама пријема је у 2002. години свуда био већи у односу на 1991 (табела 5.5-3). Највеће апсолутно повећање је у Немачкој, Швајцарској, Аустрији које су традиционално имиграционе европске земље, као и у Италији у којој је број тих лица из Србије готово утростручен (индекс 360,1). Значајно повећавање

броја је и у Шведској (за 44,1%) и Француској (за 19,6%). Од ваневропских земаља, САД и Канада, у периоду између два последња пописа становништва бележе надпросечно повећање броја лица на раду – боравку у иностранству, при чему је тај број, у САД више него удвостручен (индекс 244,3), а у Канади повећан за 63,9%. Значајно повећање је и у Аустралији (51,9%). Уочава се и релативно велико повећање (35,5%) броја миграната у "осталим" земљама. Ови подаци потврђују, да је од пописа из 1971. године привремено исељавање наших грађана у иностранство било најмасовније у последњем међупописном периоду (1991-2002), као и да су се током 1990-их, поред традиционалних земаља пријема (Немачка, Аустрија, Швајцарска, Француска и Шведска) као дестинација појавиле и неке друге (Италија и Грчка), али и бивше европске социјалистичке земље (Мађарска, Русија и Чешка). Истовремено је интензивирано и исељавање у прекоокеанске земље (САД, Канада, Аустралија).

Табела 5.5-1
Лица на раду – боравку у иностранству, 1971-2002.

Година пописа	Број	Србија		Центална Србија		Војводина	
		Удео у укупном становништву (у %)	Укупно	Удео у укупном становништву (у %)	Укупно	Удео у укупном становништву (у %)	
1971	203981	2,8	133389	2,5	70592	3,6	
1981	269012	3,5	203421	3,6	65591	3,2	
1991	273817	3,5	226295	3,9	47522	2,4	
2002	414839	5,3	344151	5,9	70688	3,4	

Напомена: Подаци за 1991. су процењени (укључене су процене броја лица на раду – боравку у иностранству у општинама Бујановац и Прешево).

Број лица са раду – боравку у иностранству из Војводине, према попису 2002, износи 70688, што представља 3,4% укупног становништва Покрајине (5.5-1). Као и код централне Србије највећи број лица на раду – боравку у иностранству је у Немачкој (23600 или 33,4%) и Аустрији (11922 или 16,9%) у којима се налази 50,3% укупног броја лица на раду – боравку у иностранству. По броју, али и учешћу затим долази Швајцарска (5386 или 7,6%) и Мађарска (4988 или 7,1%), затим Француска, Шведска и остале, углавном исте земље пријема као и за лица на раду – боравку из централне Србије, али са нешто измењеним редоследом и учешћем (табела 5.5-2). Од ваневропских земаља највећи број грађана Војводине је на раду – боравку у тзв. прекоокеанским земљама: САД-у (3632 или 5,1%), Канади (2458 или 3,5%) и Аустралији (1797 или 2,5%).

У односу на 1991. годину број лица на раду – боравку у иностранству из Војводине већи је 2002. у свим земљама са значајнијим бројем грађана у иностранству (табела 5.5-2). За разлику од централне Србије, традиционалне западноевропске земље пријема миграната из Војводине бележе испод просечно повећање броја лица на раду – боравку у иностранству (Аустрија 12,7%, Шведска 31,9%, Швајцарска 38,7%, Аустрија 41,3%, итд.), што указује да су се та лица из покрајине усмерила ка неким другим европским дестинацијама (Италија, Мађарска, Данска, Холандија, Русија, и друге), посебно ка Италији (релативно повећање од 505,7%) и ка Мађарској (која је, због малог броја лица на раду – боравку у иностранству, у попису становништва 1991. године сврстана у категорију остале земље). Од ваневропских земаља, у Канади, број лица на раду – боравку у иностранству је више него удвостручен

(са 1106 на 2450 или 121,5%), док је у САД тај број готово удвостручен (са 1976 на 3632 или 83,8%), а значајно повећање је и у Аустралији (за 36,4%). Релативно велико повећање броја миграната у "осталим" државама и непознато (индекс 245,3)

више је последица повећања броја лица на раду – боравку у иностранству у земљама које нису појединачно исказане у табели, него категорије непозната држава рада – боравка (табела 5.5-3).

Табела 5.5-2
Лица на раду – боравку у иностранству према земљи боравка, 2002.

Земља	Србија		Централна Србија		Војводина	
	број	%	број	%	број	%
Укупно	414839	100,0	344151	100,0	70688	100,0
Немачка	102799	24,8	79199	23,0	23600	33,4
Аустрија	87844	21,2	75922	22,1	11922	16,9
Швајцарска	65751	15,8	60365	17,5	5386	7,6
Француска	27040	6,5	25225	7,3	1815	2,6
Италија	20428	4,9	18084	5,3	2344	3,3
САД	16240	3,9	12608	3,7	3632	5,1
Шведска	14049	3,4	11236	3,3	2813	4,0
Канада	10908	2,6	8458	2,5	2450	3,5
Аустралија	7490	1,8	5693	1,7	1797	2,5
Холандија	6280	1,5	5343	1,6	937	1,3
Мађарска	5343	1,3	355	0,1	4988	7,1
Русија	5178	1,2	4615	1,3	563	0,8
Велика Британија	4153	1,0	3320	1,0	833	1,2
Остале државе и непознато	41336	10,0	33728	9,8	7608	10,8

Од укупног броја лица у иностранству из Србије евидентираних последњим пописом становништва, до једне године боравка у иностранству је нешто преко 20 хиљада лица или 4,8%. Оних од

1-4 године било је готово 70 хиљада (16,8%), док је лица на раду – боравку у иностранству са дужином боравка у иностранству од 5-9 година било безмало 75 хиљада или 18,1%.

Табела 5.5-3.
Лица у иностранству према земљи пријема, 1991. и 2002.

Земља	Централна Србија			Војводина		
	1991	2002	индекс 2002/1991	1991	2002	индекс 2002/1991
Укупно	221421	344151	155,4	47522	70688	148,7
Немачка	46291	79199	171,1	20938	23600	112,7
Аустрија	58623	75922	129,5	8437	11922	141,3
Швајцарска	33559	60365	179,9	3882	5386	138,7
Француска	21097	25225	119,6	1260	1815	144,0
Италија	5022	18084	360,1	387	2344	605,7
САД	5160	12608	244,3	1976	3632	183,8
Шведска	7796	11236	144,1	2133	2813	131,9
Канада	5162	8458	163,9	1106	2450	221,5
Аустралија	3748	5693	151,9	1317	1797	136,4
Остале државе и непознато	34963	47361	135,5	6086	14929	245,3

Напомена: За централну Србију су за 1991. дати резултати пописа (без процена за општине Бујановац и Прешево).

Ако би овом контингенту придодали и лица са дужином боравка у иностранству од 10-14 година, а таквих је готово 79 хиљада (19,0%), онда, укупан број лица која су отишла у иностранство са дужином боравка мањом до 15 година (период 1989-2002), износи 243579 или 58,7%.

Број лица са дужином боравка од 15 до 29 година (посматрано по петогодишњим групама дужине боравка) знатно је мањи са тенденцијом смањења обима са порастом дужине привременог боравка. Са боравком од 30 и више година је готово 40 хиљада лица или 9,6% од укупног броја евидентираних, док је готово 50 хиљада лица непознате дужине боравка (табела 5.5-4). Тако висок удео (12,7%) лица непознате дужине боравка у иностранству, пре свега, треба довести у везу са начином прикупљања података о становништву на раду – боравку у иностранству (подаци

нису узимани само од грађана на раду – боравку у иностранству већ су они могли бити добијени и од чланова породице у земљи).

Подаци о лицима на раду – боравку у иностранству према земљи боравка и дужини боравка само потврђују већ изнету констатацију да, у последњих петнаестак година, опада привлачност појединих традиционалних земаља пријема (пре свега Шведске и Француске, али и неких других западноевропских земаља), а да се повећава интересовање за нове дестинације (Мађарска, Русија, Велика Британија и друге), као и интензивирање иселјавања ка Канади, САД и Аустралији (табела 5.5-4). Свакако да су томе допринели и нешто, за наше грађане, либералнији имиграциони прописи у тим земљама, али и повећано интересовање поготово младог и образованог становништва.

Табела 5.5-4.

Лица на раду – боравку у иностранству према земљи и дужини рада – боравка, 2002.

Земља	Укупно	Дужина рада – боравка у иностранству (у годинама)									Просечна дужина
		мање од 1 год.	1-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30 и више	непознато	
Укупно	414839	20027	69617	74953	78982	28822	26991	22831	39838	52778	12,9
Немачка	102799	3750	15572	16928	17088	5797	6689	7127	16759	13089	15,0
Аустрија	87844	3091	9048	13027	22387	7501	6830	7064	9229	9667	14,6
Швајцарска	65751	2006	8416	12117	15793	7632	6243	2703	2408	8433	12,4
Француска	2704	952	3211	3081	3576	2314	2756	2714	5365	3071	17,6
Италија	20428	2235	6594	5482	3137	677	539	216	173	1375	6,8
САД	16240	1169	4688	3437	2695	967	606	435	940	1303	9,7
Шведска	14049	602	1704	2230	3013	1035	912	779	1761	2013	14,4
Канада	10908	612	2506	4152	1623	370	228	229	324	864	8,6
Аустралија	7490	291	1313	1541	1378	548	465	314	804	836	12,9
Холандија	6280	303	1852	1225	936	266	292	261	526	619	10,7
Мађарска	5343	297	1583	1826	1191	64	27	10	13	332	6,9
Русија	5178	918	1509	1751	529	77	27	9	11	347	5,4
В. Британија	4153	331	1251	793	1001	171	88	72	137	309	8,6
Остале државе и непознато	41336	3470	10370	7363	4635	1403	1289	898	1388	10520	8,5

Просечна дужина боравка лица на раду – боравку у иностранству према подацима последњег пописа износи 12,9 година. Она је, знатно већа у традиционалним европским земљама пријема (Француска, Немачка, Аустрија и Шведска) у којима се, просечна дужина боравка, креће од 14,4 године до 17,6 година (табела 5.5-4). Просечна дужина боравка велика је и у прекоокеанским земљама (Аустралија – 12,9 година, САД – 9,7 година,

Канада – 8,6 година), док је знатно мања у Русији, Италији, Мађарској и другим, пре свега, европским земљама у којима су интензивнији имиграциони процеси значајнијег обима започели током 1990-их година.

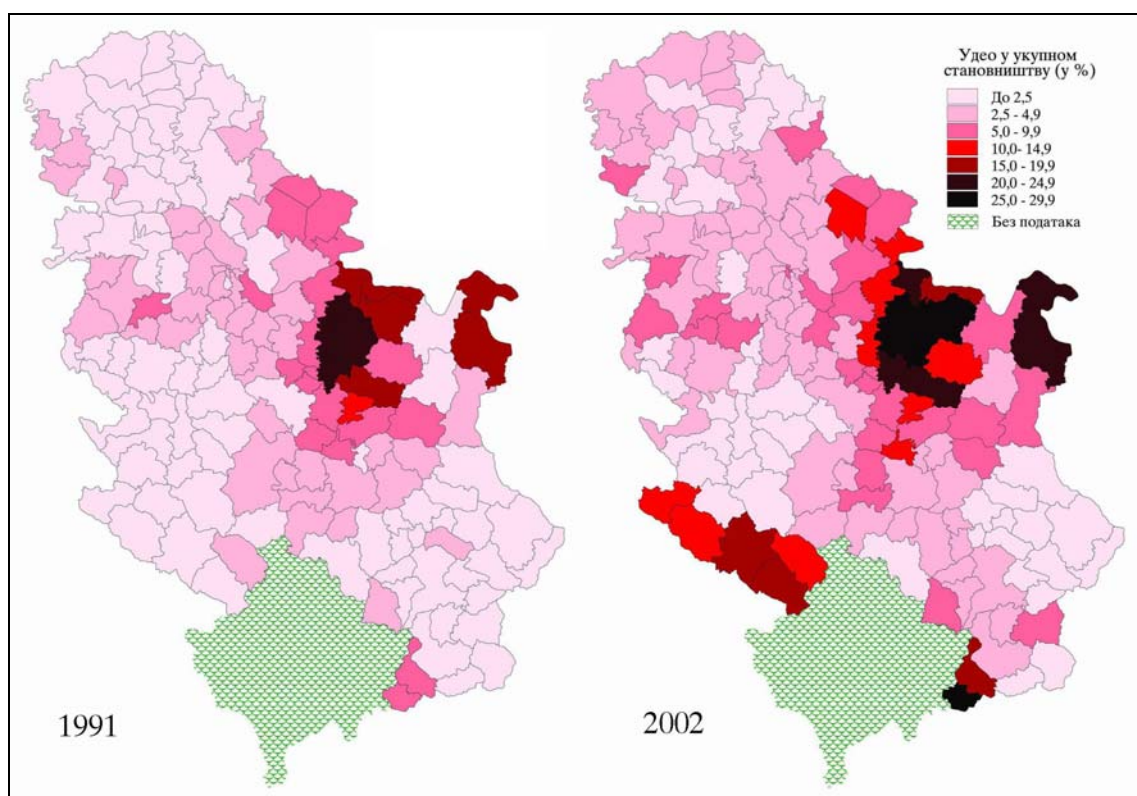
Просторни размештај општина према учешћу лица на раду – боравку у иностранству у укупном становништву (картограм 5.5-1), показује да је североисточни део Србије подручје са највећим

уделом тих лица у иностранству. У општинама Петровац, Кучево, Мало Црниће и Жабари процентни удео лица на раду – боравку у иностранству у укупном становништву општина је већи од 25% при чему у општини Жабари тај удео износи 29,1%. Висок удео "привремене" емиграције имају и општине Прешево (27,3%) и Бујановац (19,4) на југу Србије, као и општине Сјеница (17,6%), Тутин (17,6%), Нови Пазар (11,0%), Пријепоље (10,3%) и Прибој (10,2%) на југозападу Србије. У Војводини само општине Бела

Црква (11,5%) и Алибунар (10,4%) имају удео већи од 10%. С друге стране, Трговиште са 0,4%, Бабушница са 0,6%, Бела Паланка са 0,7% и Нова Варош са 0,9% (све из централне Србије) су са најмањим учешћем наших грађана на раду – боравку у иностранству у укупном становништву општине. Према резултатима пописа 2002. у већини општина Србије (у 107 од 161 општина) учешће лица на раду – боравку иностранству је износило до 5% (табела 5.5-5).

Картограм 5.5-1

Удео лица на раду – боравку у иностранству у укупном становништву општина, 1991. и 2002.

Дистрибуција општина Србије према висини удела лица на раду – боравку у иностранству у њиховом укупном становништву указује да је у периоду између 1991. и 2002. године у многим општинама дошло до интензивирања појаве "исељавања". Док је по попису 1991. године приближно свака друга општина (84) имала удео исељених до 2,5% у

попису 2002. таква је свака четврта (42). Истовремено, број општина са уделом лица на раду – боравку у иностранству од 2,5% до 5,0% и уделом од 5,0% до 10% је знатно повећан, док је број са уделом већим од 10% више него удвостручен (са 11 општина 1991. на 24 општине у 2002. години (табела 5.5-5).

Табела 5.5-5
**Дистрибуција општина према висини удела лица на раду – боравку
у иностранству, 1991. и 2002.**

Удео у (%)	Србија		Централна Србија		Војводина	
	1991	2002	1991	2002	1991	2002
Укупно	161	161	116	116	45	45
0,0 – 2,4	84	42	53	30	31	12
2,5 – 4,9	47	65	37	39	10	26
5,0 – 9,9	19	30	15	25	4	5
10,0 – 14,9	1	10	1	8	-	2
15,0 – 19,9	6	4	6	4	-	-
20,0 - 24,9	4	5	4	5	-	-
25,0 – 29,9	-	5	-	5	-	-

Напомена: За 1991. годину је примењена административна подела која је важила у време спровођења пописа 2002.

Имајући у виду дужину боравка као и земље иселјења могло би се поставити питање да ли су сва та лица на раду – боравку у иностранству или се ради о трајним иселјеницима. Методологијом последњег пописа становништва (2002) у стално

становништво земље сврстана су само лица са боравком до једне године, што практично значи да 95% евидентираних лица у иностранству нису, по овом концепту, статистички сврстана у стално становништво земље.

5.6 ИЗБЕГЛИЦЕ У СРБИЈИ ПРЕМА ПОПИСУ СТАНОВНИШТВА 2002.

У попису становништва 2002. године посебна пажња поклоњена је регистровању избеглих лица на територију централне Србије и Војводине, са простора бивших југословенских република, а сада самосталних држава. Та лица су пописана на истоветан начин као и остало становништво Србије, јер је међународним препорукама Конференције европских статистичара ОУН предвиђено пописивање избеглих лица као сталних становника земље у којој бораве уколико у њој живе дуже од годину дана. С обзиром да се највећи број избеглих лица доселио (избегло) у периоду између 1991. и 1996. године, до пописа 2002. године већина тих лица борави више од годину дана на територији централне Србије и Војводине, те је сврстана у категорију сталног становништва Србије.

Пописом становништва из 2002. године нису обухваћена сва избегла лица у Србију са простора бивше СФРЈ, како због методологије самог пописа, тако и међународних стандарда за одређивање избегличког статуса и републичког законодавства. Наиме, лица која су под притиском напустила раније место становања, и која су се у Србију

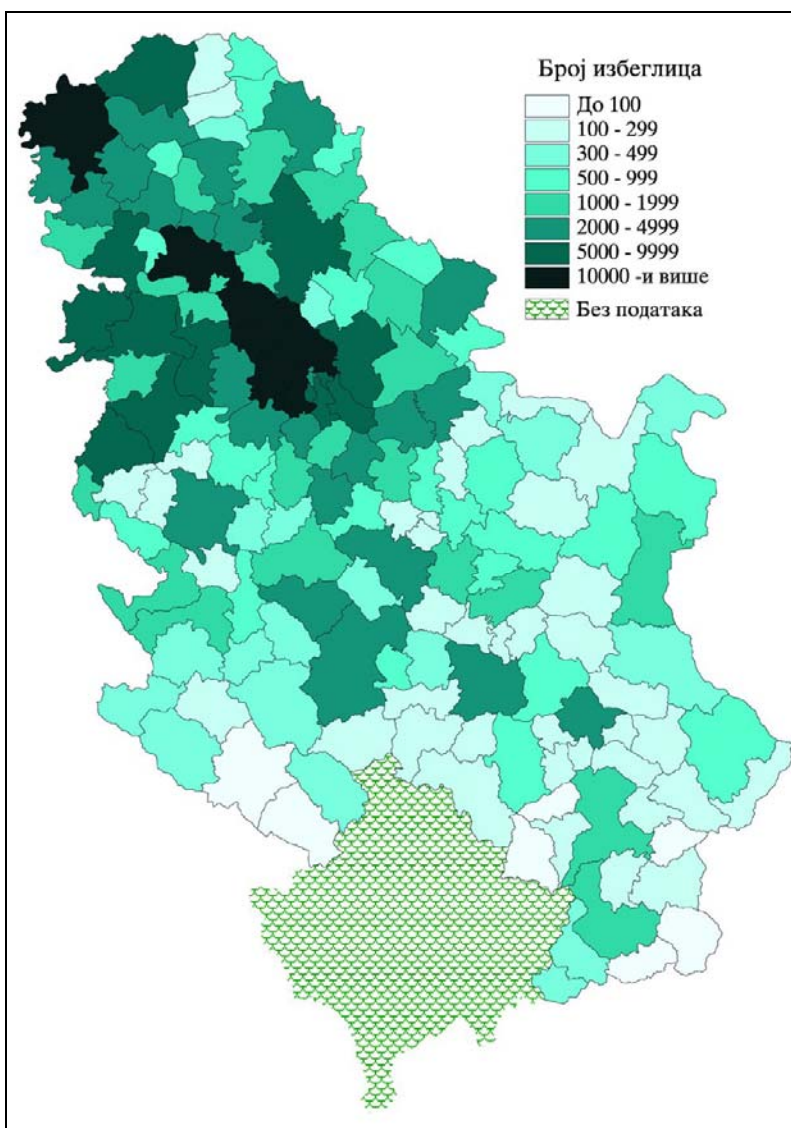
доселила пре јануара 1991. године, нису ни формално могла да имају избеглички статус. Као избегла лица у попису 2002. године нису третирана (иако су пописана) ни интерно расељена лица са Косова и Метохије.

Пописом становништва 2002. године у Србији регистровано је укупно 379135 избеглих лица. Од тог броја, у централној Србији пописано је 192672 или 50,8%, а у Војводини 186463 или 49,2% (табела 5.6-1). Међутим, за сагледавање правих размера (обима) избегличких миграција много је поузданији и временски примеренији попис избеглица из 1996. године када је у централној Србији и Војводини регистровано 597549 избеглица (УНХЦР, 1996). Пописом избеглица из 2001. године на овим подручјима регистровано је 376744 избегла лица. До тако значајног смањења броја избеглица је дошло због тога што су многа избегла лица нашла “трајно решење” (одлазак у треће земље, добијање држављанства Републике Србије, репатријација), услед смртности тог становништва, али и због тога што нису ни регистровани у пописима из 2001. и 2002. године.

Табела 5.6-1.
Избеглице у Србији по подручјима, 1996, 2001. и 2002.

Удео у (%)	1996	2001	2002
	Број		
Србија	597549	376744	379135
Централна Србија	337830	193023	192672
Војводина	259719	183721	186463
	Структура (у %)		
Србија	100,0	100,0	100,0
Централна Србија	56,5	51,2	50,8
Војводина	43,5	48,8	49,2

Картограм 5.6-1
Територијални распоред избеглих лица по општинама, 2002.

Највећа концентрација избеглих лица, по попису становништва 2002. године, је на простору Града Београда где је регистровано 111300 избеглица односно нешто мање од трећине (29,4%) укупног броја. Посматрано по општинама, највећи број избеглих лица је у Земуну (21835), затим Новом Београду (16028), Чукарици (13977) и Палилули (11286). Нешто мањи број регистрован је у општинама Вождовац (8690), Звездара (7756), Гроцка (5991), Раковица (5656) и Обреновац (4590), а више од две хиљаде, осим у општинама Сопот (1337) и Лазаревац (1854), регистровано је у свим осталим београдским општинама. Више од две хиљаде избеглица регистровано је у још десет општина централног дела Републике: Шабац (7001), Лозница (5645), Ниш (4554), Чачак (3439), Краљево (3323), Смедерево (3157), Крагујевац (3098), Ваљево (2554), Аранђеловац (2472) и Крагујевац (2159). У неким општинама централне Србије регистровано је по неколико десетина (мање од сто избеглих лица регистровано је у општинама: Црна Трава, Трговиште, Тутин, Босилеград, Бојник, Медвеђа и Сјеница), али у већини општина пописани број избеглих лица износио је више стотина (картограм 5.6-1). Највећи број избеглих лица на простору централне Србије регистрован је у популационо већим општинама чија средишта представљају и највеће урбане агломерације Републике, а почетком 1990-их и привредно најразвијеније центре.

На простору Војводине највећи број избеглица пописан је у општини Нови Сад (37599 или 20,2%). За разлику од општина централне Србије у којима је, поред општина Града Београда више од две

хиљаде избеглица пописано у још десет општина, на простору Војводине, две хиљаде и више, регистровано је у готово свакој другој (22) покрајинској општини. Поред Новог Сада, већи број избеглица регистрован је у Старој Пазови (12582), Сомбору (11912), Инђији (10444), Руми (9859), Суботици (9534), Панчеву (8294), Зрењанину (7252), Бачкој Паланци (5997), као и у већини општина Срема, средње и западне Бачке. Велики број избеглица на простору Војводине регистрован је не само у популационо већим општинама чија средишта представљају највеће урбане центре Покрајине и Републике (Нови Сад, Суботица, Зрењанин, Сомбор и други), већ и у неким, популационо малим, практично неурбанизованим и привредно неразвијеним (картограм 5.6-1). Поред близине места иселјења, утицај на размештај и место настањивања избеглица у Војводини имао је и својевремени размештај колониста непосредно после Другог светског рата.

Мада је у централној Србији регистрован нешто већи број избеглица, избеглички талас који се слио у Војводину значајније је утицао на демографски раст становништва Покрајине. Тако по попису 2002. избегло становништво чини 9,2% укупног становништва Покрајине, што значи да је готово свако десето пописано лице које живи у Војводини пребегло из бивших југословенских република у време ратних сукоба током последње деценије двадесетог века. Истовремено, у укупном становништву централне Србије учешће избеглог становништва је знатно мање и износи 3,5%. У целини, учешће избеглог у укупном становништву Републике, према попису 2002. године, износи 5,1%.

Табела 5.6-2.

Дистрибуција општина према учешћу избеглог у укупном становништву, 2002.

Удео у укупном становништву (у %)	Србија	Централна Србија	Војводина
0,00-1,99	67	64	3
2,00-4,99	45	36	9
5,00-9,99	34	13	21
10,00-14,99	9	3	6
15,00-19,99	4	0	4
20,00 и више	2	0	2
Укупно	161	116	45

Захваљујући избегличкој популацији, поједине општине, нарочито у Војводини знатно су увећале своје становништво. То се нарочито односи на општине: Шид, у којој је готово свако четврто (23,4%) пописано лице избегло са простора бивше

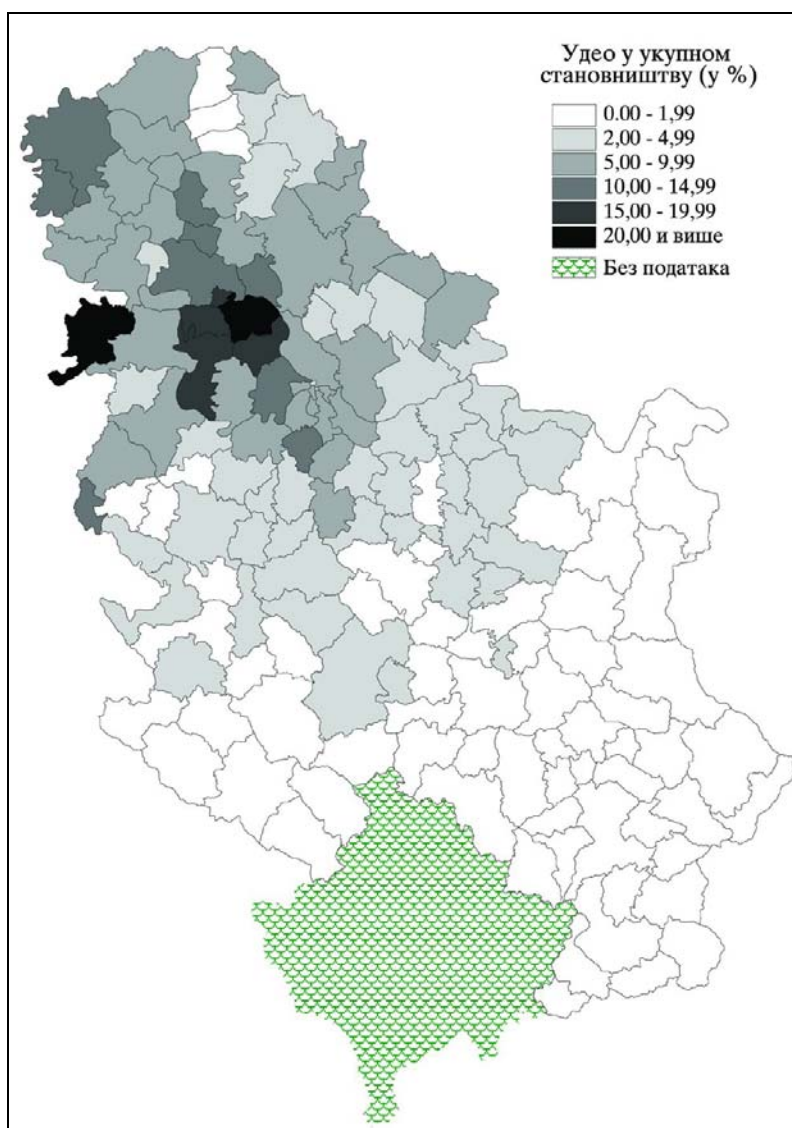
СФРЈ, затим Инђије (21,1%), Сремских Карловаца (18,9%), Старе Пазове (18,6%) и још осам општина Срема, западне и јужне Бачке, у којима учешће избеглог у укупном становништву износи више од 10%. Учешће избеглог у укупном становништву од

5% до 10% registrovano je još u 21 opštini, tako da je u više od dve trećine pokrajinskih opština (33) učestće izbeglog stanovništva pet ili više procenata. Učestće izbegličke populacije sa dva do 5% registrovano je u devet voivođanskih opština, dok je u opštinama Ada, Kañjiza i Senta učestće izbeglica u ukupnom broju stanovnika opštine mañe od 2% (tabela 5.6-2).

U okviru centralne Srbije najviše učestće izbeglica u ukupnom stanovništvu je u beogradskim opštinama Zemun (11,4%) i Barajevo (11,0%),

kao i opštini Mali Zvornik (11,2%). Učestće izbeglica u ukupnom stanovništvu opština veće od 5% registrovano je još u opštinama Loznica (6,5%), Šabać (5,7%) i u Aranđelovcu (5,1%), kao i u deset opština sa područja Grada Beograda. Za razliku od Voivodine, na području centralne Srbije učestće izbeglog u ukupnom stanovništvu je u većini opština (64) mañe od 2%, pri čemu u čak 24 mañe od 1%. Sve ove opštine su izvan administrativnog područja Grada Beograda i ñегове шире гравитационе зоне (картограм 5.6-2).

Картограм 5.6-2
Учестће избеглог у укупном становништву општина, 2002.

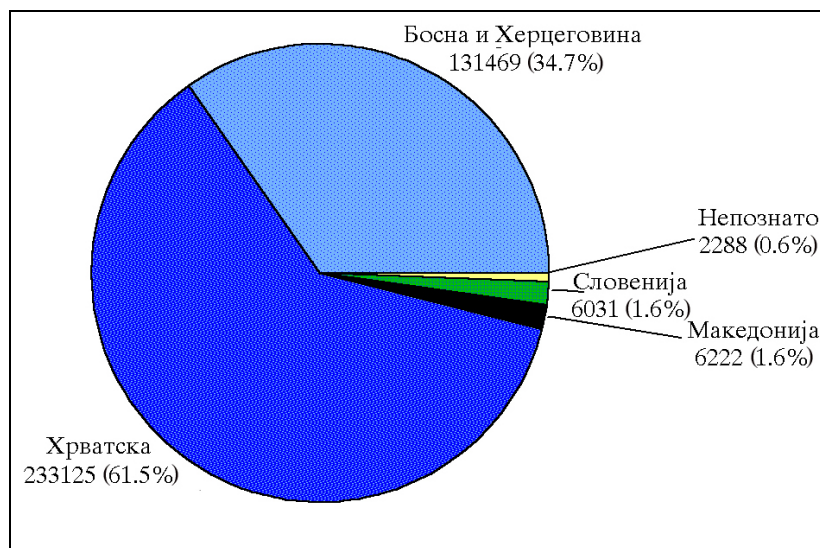
Од укупног броја избеглих из република бивше СФРЈ, највећи број (233125), или нешто мање од

две трећине (61,5%), избегао је са простора Хрватске (графикон 5.6-1). Из Босне и Херцеговине

избегло је 131469 лица или 34,7% док је из осталих република, у којима или није било ратних дејстава (Македонија) или се радило о оружаним сукобима мањег интензитета (Словенија), избегло неупоре-

диво мање лица (6222 или 1,6% односно 6031 или 1,6%), што је и разумљиво имајући у виду природу етничких сукоба и број становника српске националности почетком 1990-их на тим просторима.

Графикон 5.6-1.
Избеглице према републици бивше СФРЈ из које су пребегле у Србију, 2002.

На основу података пописа становништва 2002. може се закључити да се избеглиштво кретало у таласима. Први већи талас је уследио одмах након избијања првих оружаних конфликта током 1991. и 1992., да би током 1993. и 1994. дошло до релативног смиривања, након чега је током 1995. дош-

ло до најмасовнијег процеса исељавања. Збирни број избеглих лица досељених у Србију током 1996. и касније (61922 или 16,3% од укупног броја избеглих) указује да се избеглиштво наставило и у годинама након Дејтонског споразума и успостављања мира на овим просторима (табела 5.6-3).

Табела 5.6-3.
Избегло становништво према републици из које је избегло и години доласка у Србију, 2002.

Република	Укупно	Година доласка					
		1991	1992	1993	1994	1995	1996 и после
Број							
Укупно	379136	46585	75666	18359	14302	152230	61922
Босна и Херцеговина	131469	6581	53244	8318	7807	26324	11755
Хрватска	233125	35811	18163	9367	6108	124846	36084
Македонија	6222	749	2951	212	216	268	470
Словенија	6031	3439	1287	445	153	269	177
Структура (у %)							
Укупно	100,0	12,3	20,0	4,8	3,8	40,2	16,3
Босна и Херцеговина	100,0	5,0	40,5	6,3	5,9	20,0	8,9
Хрватска	100,0	15,4	7,8	4,0	2,6	53,6	15,5
Македонија	100,0	12,0	47,4	3,4	3,5	4,3	7,6
Словенија	100,0	57,0	21,3	7,4	2,5	4,5	2,9

Први талас избеглица са подручја Хрватске уследио је након избијања првих сукоба 1991. године. У тој години на територију Србије избегло је 35811 (или 15,4%) лица. Током наредних година број избеглих лица се смањивао до 1995. у којој избеглички талас достиже врхунац од 124846 избеглих или 53,6% укупног броја избеглих са простора Хрватске (табела 5.6-3). Велики број избеглица у тој години последица је, пре свега, офанзиве хрватске војске на подручје тзв. САО Крајине. Током 1996. па и касније, су настављена принудна исељавања. Од избеглица из Хрватске пописаних у 2002. години, у Србију је у другој половини међупописног раздобља дошло укупно 36087 лица, што је представљало 15,5% свих пописаних избеглица из те бивше југословенске републике.

И са простора Босне и Херцеговине исељавања су започела током 1991. године (табела 5.6-3). Међутим, највећи број избеглих лица са овог подручја пописом становништва 2002. регистрован је у 1992. години (53244 или 40,5%), када су и тамо започела ратна дејства. Исељавања су настављена и у наредне две године, али су била нешто мањег интензитета (9313 у 1993. години, 7807 у 1994), да би у 1995. години поново био забележен значајнији пораст (26324 или 20,0%) у броју избеглих лица, као директна последица ескалације ратних дејстава и каснијег потписивања Дејтонског мировног споразума. Исељавања су настављена током 1996. и касније и то како са простора Федерације Босне и Херцеговине, тако и из општина које припадају Републици Српској, али у знатно мањем обиму.

Анализа по времену досељења у Србију лица избеглих са простора Словеније и Македоније указује да је надполовични број досељених из те две бивше југословенске републике био током 1991. и 1992. године, односно на самом почетку кризе и распада СФРЈ. Током 1991. и 1992. године из Словеније избегло је 4726 или 78,4% укупног броја избеглих из ове републике, а из Македоније 3700 или 59,5%. Из Словеније је највише лице избегло 1991. године (3439 или 57,0%), а из Македоније 1992. године (2951 или 47,4%). Број избеглих у Србију из те две републике бивше СФРЈ у годинама током 1993. и касније знатно је мањи (табела 5.6-3).

Иако структурне карактеристике избеглих лица нису предмет ове анализе треба истаћи да у основним демографским (али и другим квалитативним) карактеристикама нема неке битније разлике између домицилног и избеглог становништва, јер се последњих педесетак година становништво из кога је формиран тзв. избеглички корпус развијало у сличним или готово истим демографским, социо-економским, културним, образовним и другим условима као и остало становништво централне Србије и Војводине. Разлике које се и могу запазити код појединих, пре свега социо-економских обележја, због сразмерно малог учешћа избеглих лица у односу на укупно домицилно становништво, нису могле имати значајнији утицај на свеукупне демографске, социо-економске и друге карактеристике укупног становништва Србије.

6. СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

6.1 СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПО ПОЛУ И СТАРОСТИ

Горан ПЕНЕВ

Да би се добила потпунија информација о неком становништву није довољно разматрати само његову укупност, већ је нужно пратити и његова структурна обележја. Од посебне важности је изучавање старосног и полног састава становништва. Ове, типично биолошке структуре у великој мери утичу на кретање укупног становништва и то преко утицаја на све три компоненте популационе динамике (фертилитет, морталитет и миграције), али су оне истовремено значајно условљене управо нивоом рађања, смртности и обимом миграционих кретања. С тога, с демографског, али и не само демографског аспекта, старост и пол представљају основно и најважније обележје сваке популације.

Свако становништво има другачији састав по старости и полу. У погледу старосне структуре, поједина становништва су релативно млада, јер имају велико учешће младих, док се друга могу сматрати демографски старим јер имају значајно учешће старог становништва. Свака конкретна старосно-полна структура становништва има разноврсне и далекосежне импликације на многе сегменте друштвеног живота (Wertheimer-Baletić, 1999). Тако се, у зависности од старосне структуре, поједине популације међусобно разликују, на пример, према основним здравственим потребама, структури потрошње, па чак и нивоу криминалитета. Уједно, актуелни старосно-полни састав представља јасан одраз промена у дотадашњем демографском развоју сваке конкретне популације, али у великој мери указује и на основне правце будућих демографских трендова.

Старосно-полна структура становништва само теоријски може бити стабилна. Емпиријски посма-

трано, она је једна динамичка категорија, променљива у времену, што је условљено нивоом, правцем и интензитетом промена све три компоненте кретања становништва. У зависности од кретања удела младог и старог становништва, мењање старосног састава може се одвијати у смеру његовог демографског подмлађивања (повећање удела младих) или његовог демографског старења (повећање удела старих). У развијеним земљама су јасно видљиви резултати процеса демографског старења који се у мањој или већој мери континуирано одвија током читаве друге половине 20. века.

Процес старења становништва је последњих деценија захватио и највећи број тзв. земаља у развоју. Мада је у тим земљама та појава знатно мање одмакла него у развијеним деловима света, предвиђања трендова за 21. век указују на неминуемност знатног убрзања њиховог демографског старења (Пенев, 2002).

Најдетаљнија и најпрецизнија анализа старосне и полне структуре становништва се заснива на резултатима потпуних статистичких захвата какви су пописи становништва. У Србији су подаци о старосно-полном саставу становништва прикупљани у свим модерним пописима који су спровођени на њеној државној територији. У попису из 2002. године подаци о старосном саставу становништва су добијени на основу јединственог матичног броја грађана. У табелама коначних пописних резултата старост је исказана у навршеним годинама живота, а за децу млађу од једне године у навршеним месецима. Расположиве су и табеле у којима је старост исказана према годинама рођења.

6.1.1 Састав становништва по полу

Полна структура становништва зависи од удела дечака и девојчица у укупном броју живорођене деце, затим од нивоа смртности по полу, као и од

структуре миграната по полу. Структура живорођених по полу је, практично до недавно, искључиво била одређена биолошким чиниоцима,

а стопа маскулинитета (број особа мушког пола на 1000 особа женског пола) при живорођењу се углавном креће између 1040 и 1080.

Састав становништва по полу је уско повезан са његовим саставом по старости. Због тога се старосна структура такође мора истаћи као битна детерминанта формирања полне структуре становништва. У савременим условима, демографски млађе популације имају веће учешће мушког, док су код старих популација жене углавном бројније. Ове разлике су, с једне стране условљене правилношћу рађања већег броја дечака него девојчица,¹ и касније диференцираном смртношћу по полу, која са старошћу доводи до смањивања разлика у бројности мушког и женског становништва, а најчешће од средовечног узраста и до бројчане доминације жена, која са старошћу постаје све наглашенија.

За Србију је током читавог периода након завршетка Другог светског рата карактеристична бројчана доминација женског становништва (табела 6.1-1). У протеклих пола века, промене у полној структури укупног становништва су се углавном кретале у два различита смера. Може се рећи да су се, све до пописа из 1981, промене у погледу удела становништва по полу одвијале у смеру уравнотежења полне структуре укупног становништва односно мање или више интензивног смањења бројчане доминације становништва женског пола. Током 1980-их отпочиње другачији тренд који је водио ка смањењу удела лица мушког пола, што је још интензивније настављено и у међупописном периоду 1991-2002.

Пописни резултати указују да је између 1948. и 1981. удео мушког у укупном становништву повећан са 48,3% на 49,1%, а стопа маскулинитета (број мушкараца на 1000 жена) повећана са 933,4 на 965,4. "Вишак" жена смањен је са 199.834 у 1948. на 131.448 становника у 1981. години. Тако је, донекле, највише као последица појаве бројчано масовних генерација рођених током 1950-их донекле ублажен "родни" дебаланс, који је био првенствено условљен већим ратним губицима на страни мушког становништва. Међутим, током осамдесетих, а нарочито у међупописном периоду 1991-2002, поново бива присутан процес смањења удела мушког становништва.

Према резултатима Пописа 2002. у Србији су жене бројније за 206.141 лице. Ако се посматра читав

¹ У Србији је у периоду пре пописа 2002 (1996-2001) стопа маскулинитета живорођених износила 1067,0. У истом раздобљу, у централној Србији је на 1000 девојчица рођено 1066,5 дечака, а у Војводини 1068,5.

период 1948-2002, тада је то, у апсолутном износу, највећа разлика на штету броја становника мушког пола. Што се тиче удела у укупном становништву, у 2002. години удео мушкараца је износио 48,6%, а жена 51,4%, а стопа маскулинитета је сведена на ниво од 946,5. То значи да је и током последњег међупописног периода настављено смањење удела мушког у укупном становништву, али да је разлика у односу на удео женског становништва ипак мање изражена него што је то био случај у време прва два послератна пописа, а нарочито у односу на стање регистровано пописом из 1948. године.

Полна структура становништва Србије се битније не разликује по великим подручјима, а идентични су и смерови промена полне структуре становништва централне Србије и Војводине. Разлике које постоје се искључиво односе на полазни ниво вредности стопе маскулинитета као и на интензитет промена који је остварен у појединим међупописним раздобљима. У Војводини су током читавог посматраног периода удели мушкараца у укупном становништву били нижи него у централној Србији. Разлике су биле најизраженије у време пописа из 1948. и 1953. године када су разлике у висини стопе маскулинитета износиле око 25 промилних поена (табела 6.1-1). Последњих деценија се све више смањује разлике у полној структури становништва централне Србије и Војводине, тако да је 2002. она најмања у последњих пола века (разлика у вредности стопа маскулинитета је први пут сведена на мање од 10 промилних поена).

Најважнији непосредни чиниоци смањења удела мушког становништва су промене које су остварене у дистрибуцији укупног становништва по старости, тј. промене које су узроковале интензивирање процеса старења становништва Србије. Наиме, с обзиром на изразите разлике у саставу по полу појединих старосних група, а које се пре свега огледају у бројчаној доминацији мушког становништва код млађих старосних група, односно већем броју жена код средовечног, и њиховој изразитој бројчаној надмоћности код старог становништва, очигледно је да су главни узроци демографског старења уједно и најважнији узроци процеса феминизације укупног становништва.

Овом приликом биће споменути само неки од чинилаца: пад фертилитета односно готово континуирано смањење броја живорођене деце, диференцирана смртност по старости, а на штету становништва мушког пола (дуже очекивано трајање живота жена у свим старостима), и

селективност миграната по старости и полу. Што се тиче дејства миграционих кретања на полну структуру укупног становништва, оно је различито на емиграционим и имиграционим подручјима, али

за полни састав укупног становништва је од важности и о ком типу миграција се ради (унутрашње или спољне, присилне или добровољне, привремене или трајне).

Табела 6.1-1.

Укупно становништво Србије, централне Србија и Војводине, по полу, 1948-2002.

Година	Укупно	Мушко	Женско	Више жена	Удео у укупном (%)		Стопа маскулинитета
					мушко	женско	
Србија							
1948	5800146	2800156	2999990	199834	48,3	51,7	933,4
1953	6171013	2998924	3172089	173165	48,6	51,4	945,4
1961	6678239	3264807	3413432	148625	48,9	51,1	956,5
1971	6998917	3415793	3583124	167331	48,8	51,2	953,3
1981	7460224	3664388	3795836	131448	49,1	50,9	965,4
1991	7548978	3691336	3857642	166306	48,9	51,1	956,9
2002	7498001	3645930	3852071	206141	48,6	51,4	946,5
Централна Србија							
1948	4136934	2004722	2132212	127490	48,5	51,5	940,2
1953	4458394	2175350	2283044	107694	48,8	51,2	952,8
1961	4823274	2361534	2461740	100206	49,0	51,0	959,3
1971	5116976	2503998	2612978	108980	48,9	51,1	958,3
1981	5491043	2705762	2785281	79519	49,3	50,7	971,5
1991	5582611	2736199	2846412	110213	49,0	51,0	961,3
2002	5466009	2660988	2805021	144033	48,7	51,3	948,7
Војводина							
1948	1663212	795434	867778	72344	47,8	52,2	916,6
1953	1712619	823574	889045	65471	48,1	51,9	926,4
1961	1854965	903273	951692	48419	48,7	51,3	949,1
1971	1881941	911795	970146	58351	48,4	51,6	939,9
1981	1969181	958626	1010555	51929	48,7	51,3	948,6
1991	1966367	955137	1011230	56093	48,6	51,4	944,5
2002	2031992	984942	1047050	62108	48,5	51,5	940,7

Напомена: За 1971, 1981. и 1991. подаци се односе на становништво у земљи.

Миграције су као чинилац формирања полне структуре укупног становништва биле од посебне важности, нарочито у последњем међупописном периоду. Велики прилив избеглица (у време пописа из 2002. их је било укупно 379 хиљада) утицао је на повећање разлике у бројности мушког и женског становништва. Наиме, у Србији је 2002. године стопа маскулинитета избеглог станов-

ништва износила 907,6 док је код домицилног она била приметно виша (948,6). Подаци указују да би и у "нормалним" условима била настављена тенденција пораста удела женског становништва, и то на оба велика подручја, али да је доласком великог броја избеглица та разлика на штету мушког становништва још више повећана.

6.1.1.1 Полна структура становништва по старости

Приликом разматрања полне структуре становништва неопходно је и сагледавање његовог старосног састава. То је потребно не само у циљу обogaћивања дескриптивне анализе, већ и ради дубљег проницања у узроке промена, односно у детерминанте формирања састава становништва по полу.

Основна одлика полне структуре становништва Србије посматране по старости је бројчана доминантност мушких код младог становништва односно доминантност жена код средовечног и старог становништва. Према резултатима пописа из 2002. године, мушко становништво је бројније од женског све до петогодишње старосне групе

25-29 године, с тим што се разлика углавном смањује са старашћу (табела 6.1-2). Почев од петогодишње групе 30-34 године мушко становништво је малобројније, а разлика у односу на женско становништво се повећава са старашћу. Једини изузетак је старосна група 45-49 година (рођени између 1952/1953 и 1956/1957, тј. у време послератног *baby-boom* периода који се одликовао релативно високим стопама наталитета које су износиле преко 20 промила) код које је удео

мушких приметно већи од пет година млађе кохорте (стари 40-44). Почев од генерације лица старих 50 година, удео жена у укупном становништву кохорте се нагло повећава са старашћу. Тако, код лица старих 70-74 година жене су за трећину бројније од мушкараца, код лица старих 80-84 године бројчана надмоћ жена достиже готово 80%, док су код најстаријих (преко 95 година) жене двоструко бројније од мушкараца.

Табела 6.1-2
Стопе маскулинитета по старости. Србија, 2002.

Старост	Србија	Централна Србија	Војводина
Укупно	946,5	948,7	940,7
0-4	1055,0	1054,9	1055,2
5-9	1060,2	1061,2	1057,4
10-14	1051,6	1052,3	1049,9
15-19	1045,6	1046,3	1043,8
20-24	1039,9	1034,7	1053,8
25-29	1010,8	1002,7	1033,0
30-34	994,4	986,9	1014,8
35-39	980,0	974,1	995,1
40-44	978,8	972,3	995,7
45-49	993,5	986,7	1011,9
50-54	969,9	964,6	984,1
55-59	920,8	928,7	900,4
60-64	879,6	893,0	844,5
65-69	835,6	851,1	792,4
70-74	759,5	779,0	703,1
75-79	618,9	653,4	520,8
80-84	589,0	624,4	496,4
85-89	559,0	604,8	460,4
90-94	557,4	592,1	471,4
95+	500,7	524,2	431,4
Непознато	871,8	866,0	898,8

Србија се у погледу стопе маскулинитета становништва старијег од 60 година не разликује битније од осталих европских односно развијених земаља света. У Србији на 1000 жена старих 60 или више година долази 769 мушкараца исте старости. И у већини других европских земаља однос броја старих мушког и женског пола је приближно исти. У 2002. години у Француској је стопа маскулинитета старих износила 734, у Швајцарској 744, Шпанији 757, а у Норвешкој 765 (Council of Europe, 2004). Међутим, у Србији је стопа маскулинитета најстаријих (80 или више година), која је у време пописа из 2002. износила 579 била, углавном, виша од вредности у већини осталих европских

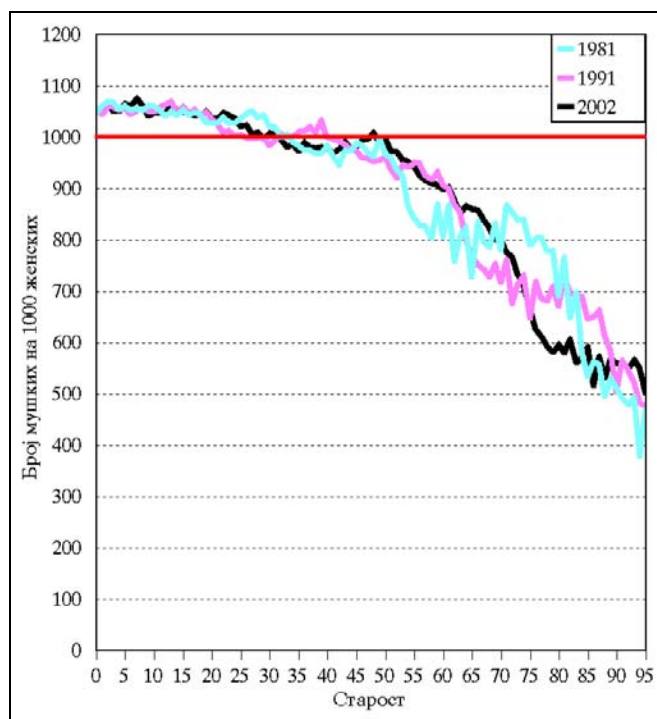
земаља или пак у групи тзв. више развијених региона света (Mirkin, Weinberger, 2000).

По великим подручјима, не могу се приметити неке изразитије разлике у погледу полне структуре становништва по старости. Посматрано по старости, у Војводини су 2002. године стопе маскулинитета све до старосне групе 50-54 године углавном више него у централној Србији, с тим што разлике нису наглашене. Код старог становништва, у Војводини је приметно већи удео женског становништва у односу на централну Србију, а разлика постаје најизраженија код најстаријег становништва (табела 6.1-2).

Ова поређења, пре свега, указују да су у Војводини наглашеније разлике по полу у нивоу смртности старијег средовечног и старог становништва. Према подацима виталне статистике за 2002. годину, у Покрајини су вредности стопа смртности мушког становништва веће од 10 промила почев од старосне групе 50-54 године (12,7 промила). Смртност се интензивно повећава са старашћу, тако да је код петогодишње старосне групе 60-64

она готово 2,5 пута већа (30,8 промила) него код десет година млађе кохорте. Истосмерне промене се одвијају и код смртности женског становништва, али су стопе за одговарајуће петогодишње старосне групе више него двоструко ниже (5,5 односно 14,3 промила). Готово истоветне вредности су регистроване и у години одржавања претходног пописа (1991). Такође, на размере диференциране смртности по полу указују и

Графикон 6.1-1.
Стопе маскулинитета по старости. Србија, 1981, 1991. и 2002.

подаци о очекиваном трајању живота. На основу таблица смртности за 1991. годину, очекивано трајање живота мушког становништва Војводине старог 50 година је износило 21,7 година, а за жене исте старости оно је достигло 26,7 година (разлика 5,0 година). У пописној 2002. години, разлика по полу је смањена на 4,6 година (22,1 према 26,7), али је и даље наглашенија него у централној Србији (износила је 3,8 година). Овом приликом треба посебно истаћи да се Војводина, у Србији, али и у европским оквирима, издваја као подручје са веома кратким животним веком мушког средовечног и старог становништва.

У Србији је тенденција повећања удела жена с повећањем старости присутна током читавог послератног периода. Уколико постоје одређене

разлике, тада се оне првенствено односе на нивое вредности стопа маскулинитета у појединим старосним групама односно на кохорте код којих први пут долази до изједначавања броја мушког и женског становништва односно на узраст после којег је број жена стално већи од броја мушкараца. Тако је 1948. године број мушког становништва први пут мањи од броја женског код генерације лица старих 19 година (утицај велике смртности мушког млађег средовечног становништва током Другог светског рата), 1953. године то је од 24. године, 1961. од 19, а 1971. од 28. године.

У време последња три пописа, старост код које је број жена први пут већи од броја мушкараца је била подложна мањим осцилацијама (1981- 32 године, 1991- 26, а 2002. она је била 29 година –

графикон 6.1-1). Иначе, од 1981. године, у сваком наредном попису је регистрована све већа старост после које је број жена стално већи од

броја мушкараца. 1981. то је почев од старости 34 године, 1991. од 41. године, а у време последњег пописа то је 49. година.

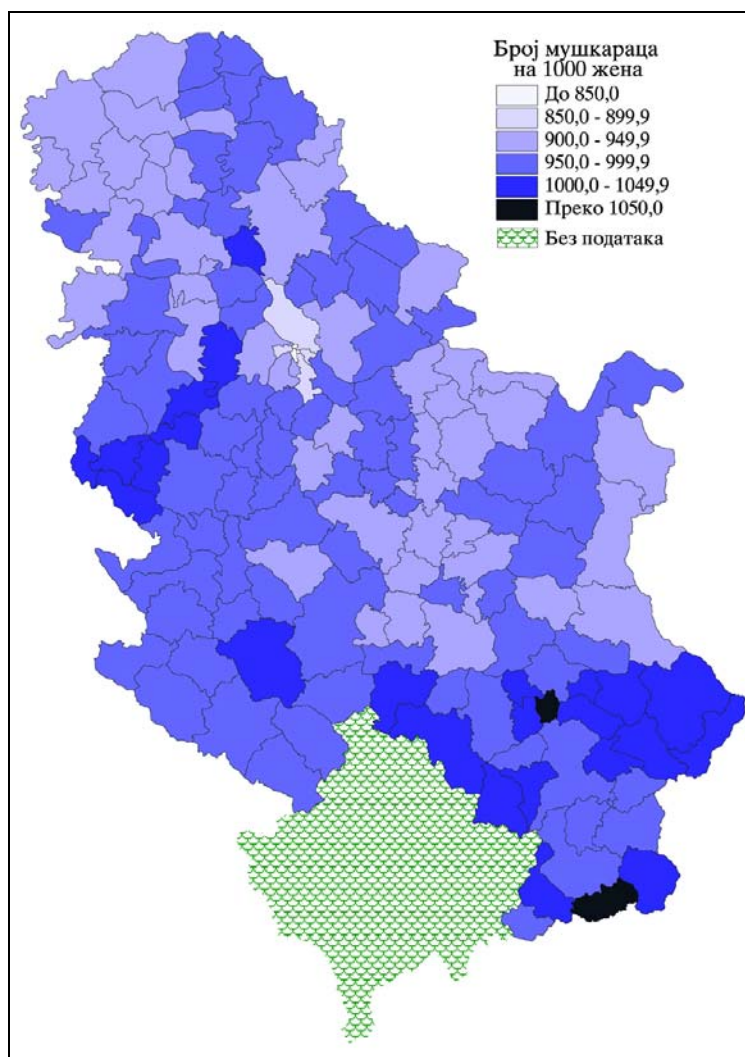
6.1.1.2 Просторни аспект

Резултати пописа из 2002. године указују и на значајне регионалне разлике у полној структури становништва, али треба нагласити да су оне наглашеније у централној Србији него у Војводини (картограм 6.1-1). Према вредностима стопа маскулинитета, недвосмислено се намеће зак-

ључак да су у огромном делу општина жене многобројније од мушкараца. Наиме, према резултатима пописа 2002. од укупно 161 општине у преко четири петине (84%) је број становника женског рода већи од броја лица мушког рода, а у само 26 општина су мушки бројнији.

Картограм 6.1-1.

Стопе макулинитета укупног становништва. Србија, 2002 (по општинама)

"Родни" дебаланс је знатно израженији код општина у којима бројчано доминира женско становништво, него што је то случај у другој групи

општина у којима је бројније мушко становништво. Тако је, на пример, број мушкараца за преко 10% мањи од броја жена у укупно седам општина (све

су на територији Града Београда), а од тога у две за више од 20% мањи (Врачар и Стари Град). С друге стране, у групи од 26 "мушких" општина у 9 је број мушкараца већи од броја жена за мање од 1%, а у 15 између 1% и 5%. У групи општина у којима стопа маскулинитета прелази 1000, највећа разлика у броју мушких и женских је регистрована у Дољевцу и Трговишту где је стопа маскулинитета износила 1050 односно 1084.

Треба истаћи да се општине са највећим "родним" неравнотежама (разлика већа од 5%, без обзира који пол је бројчано доминантан) међусобно углавном битније не разликују у погледу старосне структуре. С изузетком Трговишта, Врбаса, све остале се налазе у највишим стадијумима демографске старости (шести или седми). Међутим, оно што их посебно разликује, то је начин на који су миграције деловале на формирање полне структуре укупног становништва. Код првих, вишак жена је у великој мери резултат досељавања становништва из других крајева земље (Србије или

бивше Југославије), или одсељавања, пре свега у иностранство. Код других, где је више мушких, то су такође миграције, али овог пута исељавања у друге крајеве земље (негативан салдо унутрашњих миграција). Свакако, треба имати у виду да се констатација о већем уделу жена међу мигрантима пре свега односи на унутрашње миграције, и то оне на краћим дистанцама. С тим у вези, због специфичне полне структуре спољних миграната (веће учешће мушког становништва), је важна и напомена да је у општинама где је мушко становништво бројније, врло ниско процентно учешће лица на боравку или раду у иностранству.² Такође, све општине са стопама маскулинитета од преко 1010 су имале испод просечно односно врло мало процентно учешће избеглица у укупном становништву, а зна се да је међу избеглицама веће учешће жена.

² Изузетак је општина Бујановац, али њено становништво спада у групу демографски најмлађих популација у Србији (четврти стадијум демографске старости).

6.1.1.3 Место Србије у ближњем и даљем окружењу

На бројчану доминацију жена, као и на значај диференциране смртности по полу, упућују и међународна поређења. Почетком 2000-их година, жене су представљале апсолутну већину у укупном становништву Европе (табела 6.1-3). Стопе општег маскулинитета су се, посматрано по земљама, кретале у интервалу од 852,7 мушкараца на 1000 жена (Летонија) до 1000,7 (Исланд). Поред Летоније, веома ниске стопе маскулинитета (испод 900) су присутне у још пет земаља (Естонија, Украјина, Русија, Литванија, Белорусија – све бивше совјетске републике). У највећем броју земаља (15 од укупно 39 европских земаља)³ стопе маскулинитета су се кретале у интервалу од 940 до 960. Мушко становништво је бројније од женског у само две земље (уз Исланд, још само у Македонији).⁴

У Србији је вредност стопе маскулинитета (946) изнад европског просека (износи око 930), али је удео мушког у укупном становништву већи у више од двадесет европских земаља. Што се тиче Црне Горе, неравнотежа у броју мушког и женског становништва је мање изражена него у Србији (стопа маскулинитета износи 969). За Црну Гору је карактеристично да се актуелне промене полне структуре становништва, после вишедеценијског сма-

њења разлика, одвијају у смеру пораста удела женског у укупном становништву (Пенев, 2004).

Све земље са највећим уделима женског становништва (стопом маскулинитета испод 900) су уједно и земље чије мушко становништво има најкраће очекивано трајање живота при живорођењу, али и при старости од 45 година.⁵ Такође, што је посебно важно за полну структуру укупног становништва, у тим земљама разлика у дужини средњег трајања живота за мушке и женске на штету мушкараца је највећа.⁶ Истовремено, свих шест споменутих земаља се одликује врло ниским фертилитетом (стопа укупног фертилитета је у 2003. години износила од 1,2 до 1,3 детета по жени).

С друге стране, на Исланду, чије становништво има најуравнотеженију полну структуру, мушко становништво има најдуже средње трајање живота при живорођењу (79,0 година) и најмању разлику по полу (3,4 године). Такође, Исланд је почетком 2000-их година земља са највишим фертилитетом у Европи (1,99 деце по жени у 2003. години).

³ Белорусија, Естонија, Летонија, Литванија, Украјина и Русија спадају у групу седам европских земаља (заједно са Молдавијом) чије мушко становништво има најкраће очекивано трајање живота при живорођењу (у 2003. години оно се кретало од 58,8 у Русији до 66,5 година у Литванији). Исте земље су и европски "рекордери" у "краткоћи" очекиваног трајања живота мушкараца старих 45 година.

⁶ У Европи, једино у тим земљама разлика по полу у дужини очекиваног трајања живота при живорођењу износи преко 10 година (од 11,0 година у Летонији до 13,2 године у Русији).

³ Нису узете у обзир "микро" државе попут Андоре, Сан Марина, Лихтенштајна итд.

⁴ Вишак мушког у односу на женско становништво се у обе државе мери, не хиљадама, већ стотинама лица.

Табела 6.1-3.
**Стопе маскулинитета укупног становништва Србије и европских земаља,
 почетком 2000-их година**

Држава	Година	Свега	Мушко	Женско	Стопа маскулинитета
Албанија	2001	3069275	1530443	1538832	994,5
Аустрија	2003	8067289	3909120	4158169	940,1
Белгија	2003	10355844	5066885	5288959	958,0
Белорусија	2003	9898590	4637741	5260849	881,6
Босна и Херцеговина	2002	3828397	1868270	1960127	953,1
Бугарска	2003	7845841	3816162	4029679	947,0
Велика Британија	2001	59850084	29515941	30334143	973,0
Грчка	2000	10554404	5199841	5354563	971,1
Данска	2003	5383507	2662423	2721084	978,4
Естонија	2003	1356045	624961	731084	854,8
Ирска	2002	3882683	1928276	1954407	986,6
Исланд	2003	288471	144287	144184	1000,7
Италија	2001	57844017	28094857	29749160	944,4
Кипар	2003	802500	393500	409000	962,1
Летонија	2003	2331480	1073057	1258423	852,7
Литванија	2003	3462553	1617304	1845249	876,5
Луксембург	2003	448300	221009	227291	972,4
Мађарска	2003	10142362	4818456	5323906	905,1
Македонија	2002	2038651	1019616	1019035	1000,6
Малта	2003	386938	191975	194963	984,7
Молдавија	2003	3618312	1733308	1885004	919,5
Немачка	2003	82536680	40344879	42191801	956,2
Норвешка	2003	4552252	2256107	2296145	982,6
Пољска	2003	38218531	18506749	19711782	938,9
Португалија	2003	10407465	5030247	5377218	935,5
Румунија	2003	21772774	10627715	11145059	953,6
Русија	2003	143097013	66792683	76304330	875,3
Словачка	2003	5378951	2611921	2767030	943,9
Словенија	2003	1995033	975587	1019446	957,0
Србија и Црна Гора	2003	8099653	3941786	4157867	948,0
Србија	2003	7481245	3637491	3843754	946,3
<i>Црна Гора</i>	<i>2003</i>	<i>618408</i>	<i>304295</i>	<i>314113</i>	<i>968,7</i>
Украјина	2001	49036519	22775737	26260782	867,3
Финска	2003	5206295	2544916	2661379	956,2
Француска	2003	59630121	28974588	30655533	945,2
Холандија	2003	16192572	8015471	8177101	980,2
Хрватска	2003	4442200	2137800	2304400	927,7
Чешка	2003	10203269	4966706	5236563	948,5
Швајцарска	2003	7317873	3578699	3739174	957,1
Шведска	2003	8940788	4427107	4513681	980,8
Шпанија	2002	40409330	19779378	20629952	958,8

Извор: За Србију и Црну Гору процене аутора; за Албанију – резултати пописа; за остале европске земље – Council of Europe (2004).

Напомена: Подаци се односе на стање почетком године (1. јануар) осим за Албанију (1. април) и Босну и Херцеговину (средина године).

6.1.2 Старосна структура

Становништво Србије се, на основу резултата последњег пописа из 2002. године, према свим обележјима демографске старости, може сврстати у групу изразито старих популација, и то не само у европским већ и у светским оквирима. Уједно, промене остварене у последњих неколико деце-

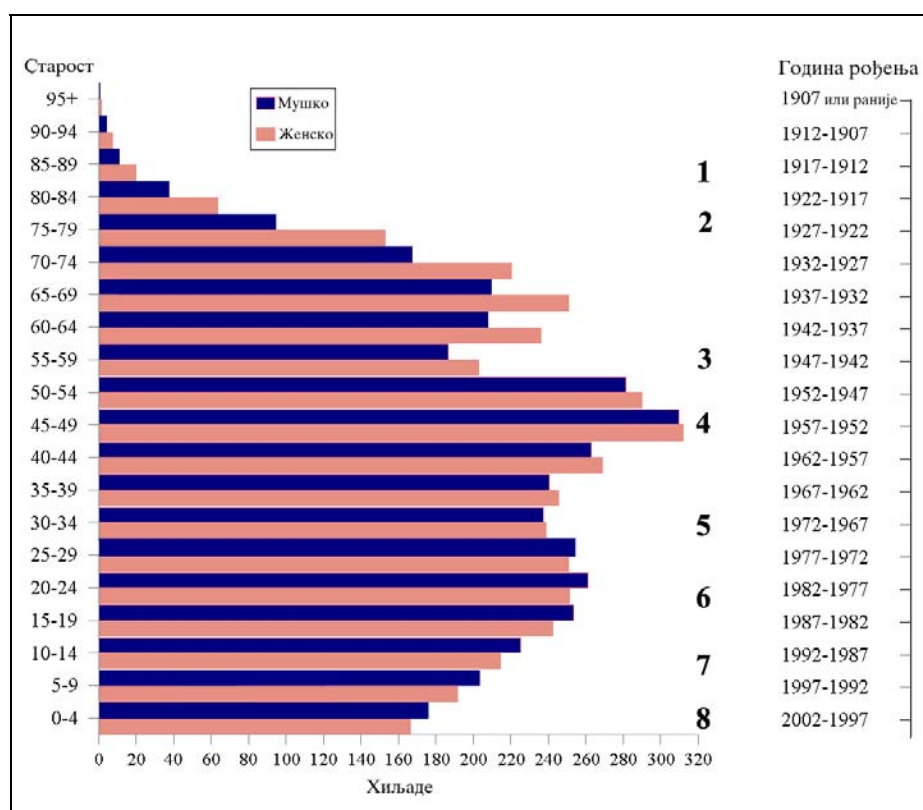
нија, а посебно у протеклом међупописном периоду, указују да је становништво Србије било изложено веома интензивном процесу демографског старења. Удео младих је низак и опадајући, док је удео старих висок и стално расте.

6.1.2.1 Узроци демографског старења

Као и код осталих популација, и у Србији је актуелна старосна структура формирана под непосредним утицајем све три компоненте кретања становништва (фертилитета, морталитета и миграција), али и под снажним дејством наслеђеног старосног састава односно под утицајем тзв. демографске инерције.

У целини посматрано, промене старосног састава становништва Србије у последња два међупописна периода, као и у другој половини 20. века одвијале су се, пре свега, под утицајем пада фертилитета, али и дејством наслеђене старосне структуре.

Графикон 6.1-2.
Становништво по старости и полу. Србија, 2002.

- 1 - "Крње" генерације рођене у време балканских и Првог светског рата - највише страдале у време Другог светског рата
- 2 - Повећано рађање у компензационом периоду након Првог светског рата
- 3 - Смањено рађање током Другог светског рата
- 4 - Повећано рађање након Другог светског рата ("baby-boom" генерације)
- 5 - Смањено рађање због пада фертилитета и уласка "крњих" генерација из Другог светског рата у оптимално репродуктивно доба
- 6 - Повећано рађање због уласка "baby-boom" генерација у оптимално репродуктивно доба
- 7 - Смањено рађање генерација рођених након завршетка "baby-boom" периода
- 8 - Смањено рађање током кризних деведесетих година

На примеру Србије је врло очигледно дугорочно дејство наслеђене старосне структуре на њене будуће трансформације. Наиме, последице поремећаја у старосној структури изазваних Првим, затим Другим светским ратом, наглим порастом фертилитета током раних 1950-их година, и каснијим релативно интензивним смањењем нивоа natalитета, су били доминантни чинилац конкретних одлика старосне структуре становништва Србије током читаве друге половине 20. века (графикон 6.1-2).

Временом, све интензивнијим биолошким одласком крњих генерација које су највише страдале у светским ратовима, дејство ранијих поремећаја старосне структуре бива све мање изражено. Касније, крајем 20. века, све више постаје наглашен утицај дугорочно ниског фертилитета, а у последњих десетак година и бурних миграционих кретања.

Старење становништва је пре свега резултат великог пада фертилитета и његовог дугог задржавања на ниском нивоу. Тако је, на пример, у Србији за педесет година (између 1950. и 2000. године) годишњи број живорођене деце више него преполовљен (са 163,3 хиљада у 1950. на 73,8 хиљада у 2000), као и просечан број деце по жени (стопа укупног фертилитета је са 3,13 деце по жени сведена на 1,47), што је битно сужавало основу старосне пирамиде (старење од базе). Достигнути ниво фертилитета је врло низак, тако да већ пола века (од 1956. године) он не обезбеђује ни просту репродукцију становништва. Почетком 2000-их фертилитет је за око 30% мањи од нивоа неопходног за замену генерација.

Тенденције које су у последњих пола века биле присутне у домену смртности становништва по старости су такође утицале на старосну структуру становништва. Наиме, током педесетих и шездесетих година најзначајније смањење смртности је остваривано код одојчади и мале деце, што је у знатној мери успоравало ефекте пада фертилитета (смртност одојчади је нпр. у 1950. години износила 113 промила, 1975. она је сведена на 28 промила, 2000. на 11 промила, а 2001. и 2002. се стабилизовала на нивоу од 10 промила). Смањење смртности одојчади је било присутно и у другим европским земљама, с тим што је, на пример, у земљама западне и северне Европе пад био мањег интензитета, али је актуелно достигнути ниво знатно нижи (стопа смртности одојчади је у петнаестак европских земља испод 5 промила, а у неким земљама чак испод 4 промила – Шведска, Финска, Норвешка, Исланд, Шпанија, Словенија).

У развијеним западним земљама је од седамдесетих година остварено значајно продужење средњег трајања живота старих, што је у великој мери допринело убрзању тзв. демографског старења с врха старосне пирамиде. Што се тиче Србије, ситуација у погледу продужења очекиваног трајања живота старих је битно другачија. Ако се, на пример, посматра период 1970-2000, очекивано трајање живота је продужено само за 2 (мушкарци) односно за 3 година (жене), а од тога је око 90% било због смањења смртности одојчади. О доприносу смањења смртности код старог становништва (60 или више година) се не може говорити, због тога што је код тих старосних кохорти очекивано трајање живота практично стагнирало. Ако се актуелно стање пореди са средином 20. века, до продужења очекиваног трајања живота старих је ипак дошло и на просторима Србије, једино што је и тада оно било знатно мањег обима него у развијеним земљама, па је и његов утицај на одвијање процеса старења био знатно мање изражен.

Све до 1990-их година у Србији су миграције, због селективности миграната по старости (најбројније је млађе средовечно становништво) различито деловале на формирање старосне структуре. У време позитивног миграционог салда оне су успоравале демографско старење, док су у време негативног миграционог салда миграције утицале на убрзање тог процеса. Међутим, у последњем међупописном периоду (1991-2002) и поред тога што је остварен позитиван миграциони салдо,⁷ миграције су утицале на убрзање процеса старења. Наиме, током 1990-их су, због суштински другачијих разлога за пресељавање, различите старосне структуре одсељеног и досељеног становништва, и то како међусобно, тако и у поређењу са старосном структуром емиграционог и имиграционог контингента током 1970-их и 1980-их година. И поред другачијих карактеристика, међу емигрантима и даље преовлађује млађе становништво, и то пре свега млађе средовечно становништво (млађи од 40 година). Самим тим, одлазак из земље више од 320 хиљада становника (Ренев, 2005) утицао је на убрзање процеса старења становништва Србије. Истовремено, досељено становништво, с обзиром да је углавном реч о тзв. тоталним односно присилним миграцијама, није се, по својој старосној структури, битније разликовало од укупног становништва с подручја одсељавања, али и на подручју досеља-

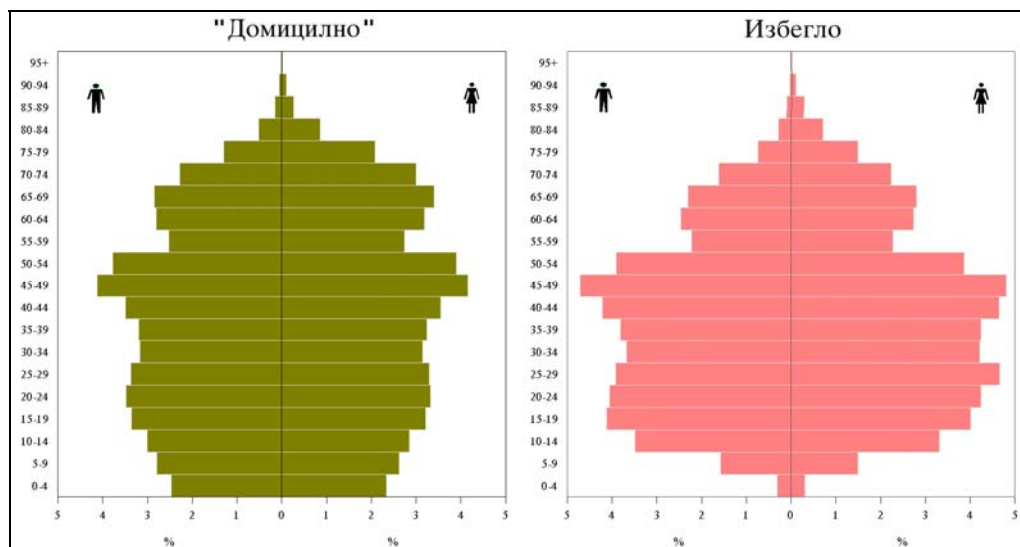
⁷ У Србији је, у раздобљу између пописа из 1991. и 2002. године, број досељених био већи од броја одсељених за 93 хиљаде лица.

вања. Ову констатацију у великој мери потврђују резултати пописа избеглица из 1996. године (Matković, Vujnović, 1996). Подаци пописа становништва из 2002. године указују да је, у међувремену, старосна структура избеглог становништва претрпела значајне промене и постала приметно "деформисана". Промене су најупечатљивије у основи старосне пирамиде (графикон 6.1-3). Међу избеглицама, удео најмлађих је врло низак, и знатно мањи него код осталог, условно речено, домицилног становништва. Тако, на пример, код избеглица удео деце старе 0-4 године (рођени од 1997. до 2002. године) износи свега

0,6% (код "домицилног" 4,8%), а удео деце 5-9 година (генерација рођених 1992-1997) достиже 3,0% (код "домицилног" он је 5,4%). Већ код старосне групе 10-14 година (генерација 1987-1992), удео у укупном становништву не одудара битније од оног код "домицилног" (6,7% према 5,8%). Очигледно је да су ратна збивања и тешки услови избегличког живота снажно утицали на смањење фертилитета тог становништва односно проузроковали његове значајне индиректне демографске губитке који су се огледали преко одлагања или одустајања од рађања.

Графикон 6.1-3.

Старосне пирамиде "домицилног" и избеглог становништва. Србија, 2002.

Истовремено, међу избеглим становништвом је знатно мањи и удео старог становништва (65 или више година). У време пописа из 2002. године, међу избеглицама је удео старих износио "свега" 12,7% док је он код "домицилног" становништва достигао 16,9%. Тако "низак" удео старих је на први поглед неочекиван, с обзиром да је код избеглог становништва забележен врло низак

удео младих. "Несклад" у старосној структури избеглог становништва, који се огледа кроз релативно низак удео лица старих 65 или више година условљен је, с једне стране, релативно интензивном репатријацијом старих, а с друге, њиховом, вероватно, већом смртношћу од уобичајене за лица исте старости код "домицилног" становништва.

6.1.2.2 Укупно становништво по старости

У Србији је пописом из 2002. регистровано 1.177 хиљада лица млађих од 15 година. Истовремено, старих (65 или више година) је било 1.241 хиљада (табела 6.1-4). То значи да је број старих по први пут премашио број младих. Само за 11 година (између 1991. и 2002. године) број младих (до 15 година) је смањен за 273 хиљаде, док је истовремено број старих (65 или више година)

повећан за 348 хиљада лица. Удео младих је смањен са 19,4% на 15,8%, док је удео старих повећан са 11,9% на 16,7%. Сходно томе, забележен је нагли пораст вредности индекса старења (са 0,62 на 1,05).

О размерама поремећаја старосне структуре врло сликовито указује податак о најмање бројним

генерацијама (са мање од 65 хиљада лица). Прва таква кохорта се јавља већ код најмлађих (деца узраста 2 године – рођена 1999/2000, тј. у години НАТО бомбардовања). У поређењу са том генерацијом, претходних педесетак генерација је знатно бројније, неке, као нпр. кохорта старих 49 година (годиште 1952/1953) и двоструко бројније. Следећа малобројна генерација је она која је у

време пописа 2002. била стара 56 године (рођени 1945/1946 тј. у години завршетка Другог светског рата). Упркос дејству морталитета, и претходних двадесет генерација су бројније од тзв. "крње" генерације рођених 1945/1946. Тек од кохорте лица старих 75 година, све наредне старије генерације имају мање од 65 хиљада становника.

Табела 6.1-4.
Становништво по великим старосним групама и полу.
Србија, централна Србија и Војводина, 1981, 1991. и 2002. године

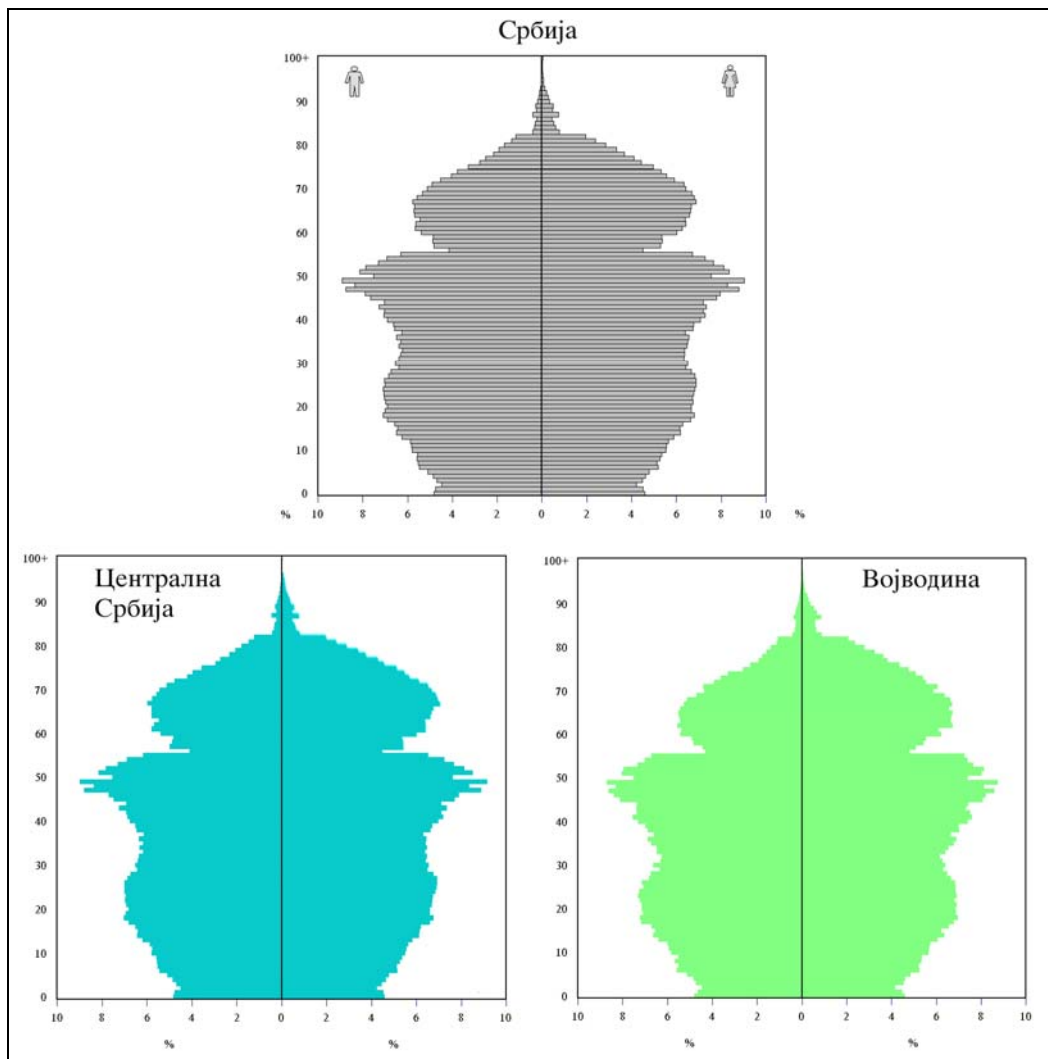
Година	Старост	Број			Удео у укупном (%)		
		свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
Србија							
1981	Укупно	7460224	3664388	3795836	100,0	100,0	100,0
	0-14	1535909	788656	747253	20,7	21,6	19,8
	15-64	5098888	2512598	2586290	68,6	68,8	68,4
	65+	800183	351473	448710	10,8	9,6	11,9
1991	Укупно	7548978	3691336	3857642	100,0	100,0	100,0
	0-14	1449913	744193	705720	19,4	20,4	18,5
	15-64	5138554	2539140	2599414	68,7	69,4	68,0
	65+	892977	373597	519380	11,9	10,2	13,6
2002	Укупно	7498001	3645930	3852071	100,0	100,0	100,0
	0-14	1176761	604258	572503	15,8	16,7	15,0
	15-64	5032805	2494719	2538086	67,6	68,8	66,3
	65+	1240505	524630	715875	16,7	14,5	18,7
Централна Србија							
1981	Укупно	5491043	2705762	2785281	100,0	100,0	100,0
	0-14	1143081	586961	556120	20,9	21,8	20,0
	15-64	3756845	1853061	1903784	68,7	68,7	68,6
	65+	570689	256157	314532	10,4	9,5	11,3
1991	Укупно	5582611	2736199	2846412	100,0	100,0	100,0
	0-14	1070086	549420	520666	19,4	20,3	18,5
	15-64	3794990	1873930	1921060	68,7	69,3	68,2
	65+	655499	281017	374482	11,9	10,4	13,3
2002	Укупно	5466009	2660988	2805021	100,0	100,0	100,0
	0-14	854556	438926	415630	15,7	16,6	14,9
	15-64	3646774	1805130	1841644	67,2	68,3	66,2
	65+	925320	398666	526654	17,1	15,1	18,9
Војводина							
1981	Укупно	1969181	958626	1010555	100,0	100,0	100,0
	0-14	392828	201695	191133	20,0	21,1	19,0
	15-64	1342043	659537	682506	68,3	68,9	67,7
	65+	229494	95316	134178	11,7	10,0	13,3
1991	Укупно	1966367	955137	1011230	100,0	100,0	100,0
	0-14	379827	194773	185054	19,4	20,4	18,4
	15-64	1343564	665210	678354	68,5	69,8	67,3
	65+	237478	92580	144898	12,1	9,7	14,4
2002	Укупно	2031992	984942	1047050	100,0	100,0	100,0
	0-14	322205	165332	156873	15,9	16,9	15,0
	15-64	1386031	689589	696442	68,5	70,3	66,8
	65+	315185	125964	189221	15,6	12,8	18,2

Напомена: За 1981. и 1991. подаци се односе на становништво у земљи.

Старосно-полна структура се најилустративније може сагледати преко старосне пирамиде. За актуелну старосну структуру становништва Србије је карактеристично да се најбројније старосне групе налазе у средишњем делу пирамиде (графикон 6.1-4). У 2002. години, основа пирамиде је врло сужена, што пре свега указује на последице које је на састав становништва по старости имао низак и опадајући наталитет који је регистрован током 1980-их и 1990-их година. Пирамида се постепено шири ка свом средишњем делу, да би максималну ширину достигла код кохорти старих 45 до 53 (свака бројнија од 110 хиљада лица) тј. код генерација рођених између 1948/1949. и 1956/1957, тј. у тзв. послератном *baby boom*

периоду. Код старијег средовечног становништва пирамида постаје све ужа, да би већ обим становништва старости 56 до 59 година (лица рођена за време Другог светског рата, тј. од 1942/1943. до 1945/1946) био у просеку мањи за око 40% од кохорти рођених у годинама великог послератног "полета". Пирамида се, при врху, поново лагано шири (период релативно "нормално" фертилитета), да би сам врх био релативно доста заострен, и то пре свега на левој, "мушкој", страни (краће очекивано трајање живота мушког старог становништва, али и последице значајнијих директних ратних губитака код мушког становништва из "крњих" генерација рођених у време балканских и током Првог светског рата).

Графикон 6.1-4.
Старосне пирамида становништва Србије, централне Србије и Војводине, 2002.

Имајући у виду облик пирамиде (најшири је средишњи део, а основа је ужа од врха), може се закључити да старосна структура становништва Србије почетком 21. века има карактеристике стационарног и регресивног типа, али са доминантнијим особинама другог него првог типа. Слично је и са старосним пирамидама становништва централне Србије и Војводине (графикон 6.1-4), тако да та два нисконаталитетна подручја Србије у погледу нивоа достигнуте демографске

старости, смера и интензитета процеса старења у потпуности поседују карактеристике својствене за Европу и остале развијене регионе света. С друге стране, становништво Косова и Метохије је према достигнутој демографској старости, као и према смеру остварених промена, врло слично становништву неразвијених региона света, а у појединим периодима веома слично становништву групе најмање развијених земаља света.

Табела 6.1-5.

Старосна структура становништва Србије, централне Србије и Војводине по полу, 2002.

Старост	Србија			Централна Србија			Војводина		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
	Број								
Укупно	7498001	3645930	3852071	5466009	2660988	2805021	2031992	984942	1047050
0-4	342335	175748	166587	249760	128218	121542	92575	47530	45045
5-9	394596	203059	191537	286762	147637	139125	107834	55422	52412
10-14	439830	225451	214379	318034	163071	154963	121796	62380	59416
15-19	495651	253353	242298	357874	182988	174886	137777	70365	67412
20-24	512429	261232	251197	369988	188146	181842	142441	73086	69355
25-29	504566	253636	250930	368612	184555	184057	135954	69081	66873
30-34	476447	237553	238894	347168	172438	174730	129279	65115	64164
35-39	486009	240552	245457	347775	171604	176171	138234	68948	69286
40-44	531828	263071	268757	381732	188186	193546	150096	74885	75211
45-49	621553	309769	311784	451958	224469	227489	169595	85300	84295
50-54	571353	281306	290047	416864	204679	212185	154489	76627	77862
55-59	389185	186571	202614	281531	135564	145967	107654	51007	56647
60-64	443784	207676	236108	323272	152501	170771	120512	55175	65337
65-69	460406	209580	250826	341157	156860	184297	119249	52720	66529
70-74	387284	167178	220106	291126	127481	163645	96158	39697	56461
75-79	247338	94552	152786	186734	73797	112937	60604	20755	39849
80-84	100678	37317	63361	74398	28599	45799	26280	8718	17562
85-89	30934	11092	19842	21744	8195	13549	9190	2897	6293
90-94	11746	4204	7542	8553	3181	5372	3193	1023	2170
95+	2119	707	1412	1608	553	1055	511	154	357
Непознато	47930	22323	25607	39359	18266	21093	8571	4057	4514

С обзиром да попис из 2002. није обављен на Косову и Метохији, у овом поглављу ће бити дат само кратак упоредни приказ карактеристика старосне структуре централне Србије и Војводине. Већа пажња није ни потребна, због тога што су, у погледу актуелне старосне структуре, као и досадашњег смера и интензитета промена дистрибуције укупног становништва по старости, разлике између ова два ентитета заиста минималне. Удео младих је готово идентичан (око 22,5 % становништва је млађе од 20 година), док је удео старих на оба подручја врло висок (преко једне петине укупног становништва је старије од 60 година – табела 6.1-5). Ипак, према пописним подацима из 2002. године, учешће старих је нешто веће у централној Србији (23,0% према 21,5% у

Војводини), као и просечна старост (40,4 године у централној Србији и 39,8 година у Војводини). И контуре старосних пирамида су безмало истоветне (графикон 6.1-4). Разлике које постоје су заиста минималне, а становништва оба подручја имају све карактеристике изразито старих популација.

Уколико постоји нека разлика између та два велика подручја Србије, тада се она највише огледа у интензитету одвијања процеса старења. На основу анализе резултата о старосној структури становништва (у земљи) у време одржавања последња три пописа (1981, 1991. и 2002) може се закључити да су, већ неколико деценија, разлике у погледу старосне структуре становништва минималне, али да се процес демографског старења у Војводини одвијао спорије него што је то био случај са

старењем становништва централне Србије (табела 6.1-6). У време пописа из 1981. године, становништво централне Србије је према свим показатељима било демографски млађе од становништва Војводине. У средишњем делу Републике удео младих је био већи, удео старих мањи, а просечна старост је била за 0,6 година мања.

Према резултатима последњег пописа, ситуација је била потпуно обрнута. Почетком 21. века у централној Србији је удео младих у укупном становништву нешто мањи, удео старих за 1,5 процентних поена већи, а просечна старост за 0,6 година већа него код становништва Војводине. Ипак, треба поново истаћи да су разлике минималне и да обе популације спадају међу демографски најстарије у Европи и свету.

Табела 6.1-5. (наставак)

Старосна структура становништва Србије, централне Србије и Војводине по полу, 2002.

Старост	Србија			Централна Србија			Војводина		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
Структура (у процентима)									
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0-4	4,6	4,8	4,3	4,6	4,8	4,3	4,6	4,8	4,3
5-9	5,3	5,6	5,0	5,2	5,5	5,0	5,3	5,6	5,0
10-14	5,9	6,2	5,6	5,8	6,1	5,5	6,0	6,3	5,7
15-19	6,6	6,9	6,3	6,5	6,9	6,2	6,8	7,1	6,4
20-24	6,8	7,2	6,5	6,8	7,1	6,5	7,0	7,4	6,6
25-29	6,7	7,0	6,5	6,7	6,9	6,6	6,7	7,0	6,4
30-34	6,4	6,5	6,2	6,4	6,5	6,2	6,4	6,6	6,1
35-39	6,5	6,6	6,4	6,4	6,4	6,3	6,8	7,0	6,6
40-44	7,1	7,2	7,0	7,0	7,1	6,9	7,4	7,6	7,2
45-49	8,3	8,5	8,1	8,3	8,4	8,1	8,3	8,7	8,1
50-54	7,6	7,7	7,5	7,6	7,7	7,6	7,6	7,8	7,4
55-59	5,2	5,1	5,3	5,2	5,1	5,2	5,3	5,2	5,4
60-64	5,9	5,7	6,1	5,9	5,7	6,1	5,9	5,6	6,2
65-69	6,1	5,7	6,5	6,2	5,9	6,6	5,9	5,4	6,4
70-74	5,2	4,6	5,7	5,3	4,8	5,8	4,7	4,0	5,4
75-79	3,3	2,6	4,0	3,4	2,8	4,0	3,0	2,1	3,8
80-84	1,3	1,0	1,6	1,4	1,1	1,6	1,3	0,9	1,7
85-89	0,4	0,3	0,5	0,4	0,3	0,5	0,5	0,3	0,6
90-94	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,2
95+	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Непознато	0,6	0,6	0,7	0,7	0,7	0,8	0,4	0,4	0,4

6.1.2.3 Стадијуми демографске старости

Један од метода за одређивање карактера старосне структуре становништва је базиран на сврставању популација у стадијуме демографске старости (Пенев, 1995). На основу вредности изабраних показатеља (просечна старост, процентни удео младих до 20 година, процентни удео лица млађих од 40 година, удео старих 60 или више година и индекс старења), свака популација се може сврстати у један од седам стадијума: од ране демографске младости (први стадијум) до стадијума најдубље демографске старости (седми стадијум). Према конкретним вредностима сваког од пет изабраних показатеља (табела 6.1-6),

становништво Србије се 2002. године налазило у стадијуму дубоке демографске старости (шести од седам стадијума).

На основу пописних података из 1981. и 1991. године, становништво Србије је било демографски знатно млађе него 2002. године. У време одржавања последња два пописа која су одржана у 20. веку, оно се, на основу вредности појединачних показатеља, налазило у стадијуму демографске старости (пети од седам стадијума). Ипак, конкретне вредности показују да је 1981. године становништво Србије било демографски млађе него десет година касније (табела 6.1-6).

Табела 6.1-6.

Вредности показатеља демографске старости и достигнути стадијум демографске старости. Србија, централна Србија и Војводина, 1981, 1991. и 2002.

Индикатор	1981		1991		2002	
	вредност	стадијум	вредност	стадијум	вредност	стадијум
Србија						
Просечна старост (год.)	35,8	5	37,7	5	40,2	6
0-19 (%)	27,6	5	26,1	5	22,4	6
0-39 (%)	56,9	5	54,5	5	49,0	6
60+(%)	14,1	4	18,8	5	22,6	6
Индекс старења (60+/до 20)	0,51	5	0,72	5	1,01	6
Централна Србија						
Просечна старост (год.)	35,6	5	37,7	5	40,4	6
0-19 (%)	27,8	5	26,2	5	22,3	6
0-39 (%)	57,2	5	54,5	5	48,8	6
60+(%)	13,7	4	18,9	5	23,0	6
Индекс старења (60+/до 20)	0,49	4	0,72	5	1,03	6
Војводина						
Просечна старост (год.)	36,3	5	37,7	5	39,8	5
0-19 (%)	26,9	5	25,9	5	22,7	6
0-39 (%)	56,2	5	54,5	5	49,7	6
60+(%)	15,3	5	18,7	5	21,5	6
Индекс старења (60+/до 20)	0,57	5	0,72	5	0,95	6

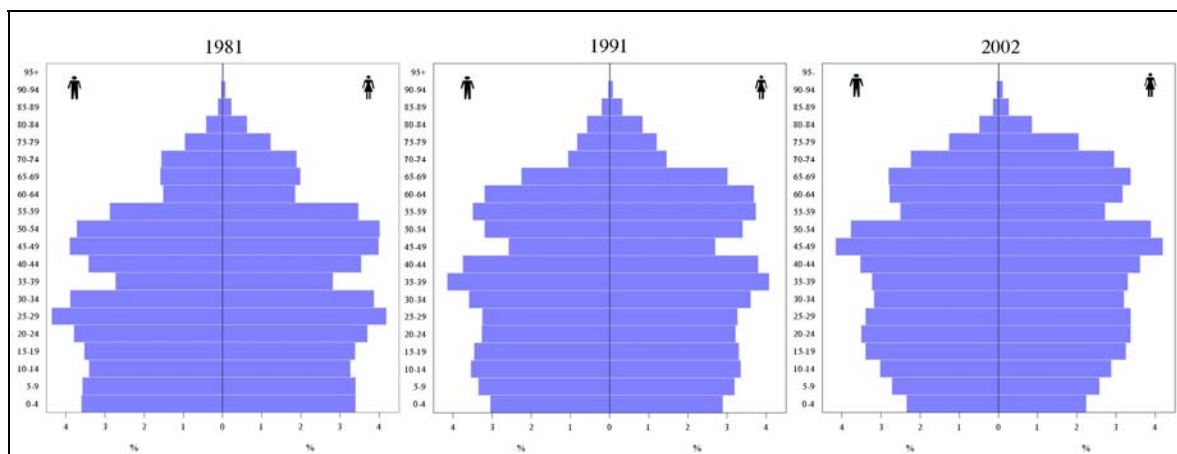
Становништва централне Србије и Војводине су, такође, сврстана у исте стадијуме демографске старости као и становништво Србије у целини. 1981. и 1991. она су се налазила у петом, а 2002. године у шестом стадијуму. Разлике ипак постоје, а тичу се конкретних вредности појединих индикатора, на основу чега се може закључити да је у време одржавања пописа из 1981. године становништво централне Србије било демографски незнатно млађе од становништва Војводине. У време пописа 2002. ситуација је била обрнута –

становништво централне Србије је било незнатно старије.

Истоветан закључак, о присуству интензивног процеса старења становништва Србије, може се стећи и посматрањем промена у облику старосне пирамиде у време последња три пописа (графикон 6.1-5). Из пописа у попис основа пирамиде је постајала све ужа, најшири део пирамиде се померао ка горњем делу пирамиде, а врх је постајао све шири.

Графикон 6.1-5.

Старосне пирамиде становништва Србије, 1981, 1991. и 2002.

6.1.2.4 Диференцираност по полу

Чиниоци који детерминишу полну структуру становништва и његових старосних кохорти утичу и на диференцираност старосне структуре по полу. С обзиром да је о тим факторима (диференцирана смртност по полу, селективност миграната по полу, ниво фертилитета) било говора приликом анализе полне структуре становништва, овог пута ће пажња углавном бити посвећена анализи разлика које постоје у старосној структури мушког и женског становништва Србије.

Резултати пописа становништва Србије из 2002. године потврдили су познату констатацију да је женско становништво демографски старије од мушког и то према вредностима свих изабраних критеријума (удео старих, удео младих, просечна и медијална старост, индекс старења – табела 6.1-7). Уједно, промене у старосној структури, како мушког тако и женског становништва, остварене у периоду од 1981. до 2002. године, биле су усмерене ка наглашеном демографском старењу. А тај процес

Табела 6.1-7.

Основни показатељи старосне структуре укупног, мушког и женског становништва. Србија, 1981, 1991. и 2002. године

Старосна група	1981			1991			2002		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
Укупно	7460224	3664388	3795836	7548978	3691336	3857642	7498001	3645930	3852071
0-14	1535909	788656	747253	1449913	744193	705720	1176761	604258	572503
15-44	3213817	1617139	1596678	3194666	1606346	1588320	3006930	1509397	1497533
45-64	1885071	895459	989612	1943888	932794	1011094	2025875	985322	1040553
65+	800183	351473	448710	892977	373597	519380	1240505	524630	715875
80+	113126	43743	69383	157172	62896	94276	145477	53320	92157
	Удео у укупном становништву (у процентима)								
0-14	20,7	21,6	19,8	19,4	20,4	18,5	15,8	16,7	15,0
15-44	43,2	44,3	42,2	42,7	43,9	41,5	40,4	41,7	39,1
45-64	25,4	24,5	26,2	26,0	25,5	26,4	27,2	27,2	27,2
65+	10,8	9,6	11,9	11,9	10,2	13,6	16,7	14,5	18,7
80+	1,5	1,2	1,8	2,1	1,7	2,5	2,0	1,5	2,4
Показатељ									
Индекс старења	0,52	0,45	0,60	0,62	0,50	0,74	1,05	0,87	1,25
Индекс зависности	0,46	0,45	0,46	0,46	0,44	0,47	0,48	0,45	0,51
Медијална старост	34,1	32,9	35,5	37,2	36,1	38,4	40,7	39,2	42,1
Просечна старост	35,8	34,8	36,8	37,7	36,6	38,8	40,2	39,0	41,5

Напомена: У табели индекс старења представља однос броја лица старих 65 или више година и становништва млађег од 15 година. Индекс зависности представља однос збира броја становника старијих од 65 година и млађих од 15 година и броја лица старих 15 до 64 године.

је приметно више одмакао и уједно се интензивније одвијао код женског него код мушког становништва.

У Србији је, према резултатима пописа из 2002. године, просечна старост женског становништва износила 41,5 године и била је 2,5 године већа од просечне старости мушког становништва. Још већа разлика је код медијалне старости (2,9 године). Код женског становништва су израчунате и знатно веће вредности индекса старења (1,25 према 0,87), а такође и знатно веће учешће становништва старијег од 65 година (18,7% према

14,5%). Треба напоменути да су разлике у вредностима тих основних индикатора старосне структуре становништва биле присутне и у време пописа из 1991. и 1981. године, али су оне, апсолутно и релативно, биле мање него у време пописа из 2002. године.

Промене у старосном саставу по полу су биле присутне на оба велика подручја Србије и имале су идентичан смер, једино што се процес старења, како мушког тако и женског становништва интензивније одвијао у централној Србији него у Војводини (табела 6.1-8).

Табела 6.1-8.

**Основни показатељи старосне структуре укупног, мушког и женског становништва.
Централна Србија и Војводина, 1981, 1991. и 2002. године**

	1981			1991			2002		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
Централна Србија									
Старосна група	Број								
Укупно	5491043	2705762	2785281	5582611	2736199	2846412	5466009	2660988	2805021
0-14	1143081	586961	556120	1070086	549420	520666	854556	438926	415630
15-44	2362234	1186862	1175372	2354650	1180266	1174384	2173149	1087917	1085232
45-64	1394611	666199	728412	1440340	693664	746676	1473625	717213	756412
65+	570689	256157	314532	655499	281017	374482	925320	398666	526654
80+	80482	32514	47968	116038	48173	67865	106303	40528	65775
	Удео у укупном становништву (у процентима)								
0-14	20,9	21,8	20,0	19,4	20,3	18,5	15,7	16,6	14,9
15-44	43,2	44,0	42,4	42,7	43,6	41,7	40,0	41,2	39,0
45-64	25,5	24,7	26,3	26,1	25,6	26,5	27,2	27,1	27,2
65+	10,4	9,5	11,3	11,9	10,4	13,3	17,1	15,1	18,9
80+	1,5	1,2	1,7	2,1	1,8	2,4	2,0	1,5	2,4
Показатељ									
Индекс старења	0,50	0,44	0,57	0,61	0,51	0,72	1,08	0,91	1,27
Индекс зависности	0,46	0,45	0,46	0,45	0,44	0,47	0,49	0,46	0,51
Медијална старост	33,9	32,8	35,0	37,2	36,2	38,3	40,9	39,5	42,2
Просечна старост	35,7	34,8	36,5	37,7	36,7	38,7	40,4	39,2	41,5
Војводина									
Старосна група	Број								
Укупно	1969181	958626	1010555	1966367	955137	1011230	2031992	984942	1047050
0-14	392828	201695	191133	379827	194773	185054	322205	165332	156873
15-44	851583	430277	421306	840016	426080	413936	833781	421480	412301
45-64	490460	229260	261200	503548	239130	264418	552250	268109	284141
65+	229494	95316	134178	237478	92580	144898	315185	125964	189221
80+	32644	11229	21415	41134	14723	26411	39174	12792	26382
	Удео у укупном становништву (у процентима)								
0-14	20,0	21,1	19,0	19,4	20,4	18,4	15,9	16,9	15,0
15-44	43,4	45,0	41,8	42,8	44,7	41,1	41,2	43,0	39,5
45-64	25,0	24,0	25,9	25,7	25,1	26,2	27,3	27,3	27,3
65+	11,7	10,0	13,3	12,1	9,7	14,4	15,6	12,8	18,2
80+	1,7	1,2	2,1	2,1	1,5	2,6	1,9	1,3	2,5
Показатељ									
Индекс старења	0,58	0,47	0,70	0,63	0,48	0,78	0,98	0,76	1,21
Индекс зависности	0,46	0,45	0,48	0,46	0,43	0,49	0,46	0,42	0,50
Медијална старост	34,7	33,1	36,7	37,2	35,8	38,7	40,2	38,4	41,8
Просечна старост	36,3	34,9	37,7	37,8	36,3	39,2	39,8	38,3	41,3

Напомена: Видети напомену уз табелу 6.1-7

6.1.2.3 Функционални старосно-полни контингенти

Остваривање неких права, извршавање појединих обавеза, одвијање одређених активности и слично, не ретко је повезано са достигнутом старошћу односно полом одређеног лица. С тим у вези могу се дефинисати тзв. функционални старосно-полни

контингенти. Старосне границе и пол на основу којих се одређује припадност одређеном функционалном контингенту нису идентичне у свим временским раздобљима и срединама. Достигнути степен развоја, позитивно законодавство, обичајне

норме или лични став аутора су фактори који утичу на прихватање граница функционалних старосних група.

Овом приликом ће бити разматрано кретање неколико изабраних функционалних контингената, а то су: предшколски и школообавезни контингент, пунолетно становништво, радно способно становништво, затим женско фертилно и старачки контингент. Због упоредивости, старосне границе су исте за читаво посматрано раздобље (од 1981. године), без обзира што су у време одржавања појединих пописа старосни интервали неких контингената могли бити другачије дефинисани.

Предшколски контингент (0-6 година). Преко обима овог старосног контингента се најнепосредније одражава кретање нивоа фертилитета или конкретније кретање броја живорођене деце у непосредној прошлости. У Србији је првим пописом становништва у 21. веку регистровано нешто мање од 495 хиљада деце предшколског узраста. У односу на 1991. то је смањење за 142 хиљаде деце или готово за једну четвртину (22,3%), а у поређењу са стањем с почетка 1980-их, смањење износи приближно 238 хиљада деце или за једну трећину (32,4%). Процентно учешће ове старосне групе деце у укупном становништву Покрајине је 2002. године достигло најнижи ниво (6,6%) не само у време последња три пописа (1981, 1991. и 2002) већ и у последњих пола века (од 1948. године).⁸

Школообавезни контингент (7-14 година). У Србији је према резултатима пописа из 2002. године било 681.4 хиљада деце основношколског узраста. У односу на стање у време пописа из 1991. године бројност овог контингента је смањена за 131 хиљаду (16,1%). Међутим, не само да је школообавезни контингент малобројнији у односу на 1991. годину, већ је његов обим најмањи у читавом периоду по завршетку Другог светског рата (од пописа из 1948. године).

На проблем све мањег броја деце у школским клупама указују и подаци о тзв. интерној старосној структури школообавезног контингента. У време пописа из 2002. године у Србији је од укупно 681 хиљаде деце школообавезног узраста, њих 326 хиљада (47,8%) било у старости од 7-10 година (нижи разреди основне школе), а 355 хиљада (52,2%) у старости 11-14 година (виши разреди основне школе). Једанаест година раније (1991) број деце која су стасала за ниже разреде основне школе је био већи за 73 хиљаде, а оних за више разреде је био већи за "свега" 58 хиљада. 1991.

⁸ Поређења ради, 1953. године је удео деце предшколског узраста износио 14,6%.

године бројност те две старосне групе је била готово изједначена (326 према 355 хиљада)

Пунолетно становништво (18 или више година). Контингент пунолетног становништва је најбројнији (5982,8 хиљада или 80,3% укупног становништва). Уједно, то је једини од важнијих функционалних старосно-полних контингената чији се обим и удео у укупном становништву непрестано повећавао током читавог послератног периода. Тако, 1948. године пунолетно становништво није представљало ни две трећине укупног становништва Србије (64,2%), а 2002. четири петине становништва су била лица која су пунолетна.

У поређењу са стањем из 1991. године број пунолетних становника Србије је у 2002. години повећан за 4,5%, што је убедљиво најинтензивније повећање у групи важнијих старосних функционалних контингената код којих је између два пописа забележено повећање бројности (радно способно и женско фертилно становништво).

Радно способно становништво (мушко: 15-64 и женско: 15-59 година). Анализа кретања величине радног контингента је нарочито значајна за сагледавање демографских оквира понуде радне снаге. Остварене промене у економској активности по старости условиле су да преко 95% активног становништва буде у радно способном узрасту, што указује на све мање радно ангажовање лица старијих од 60 односно 65 година (последнице одмаклог процеса дезаграризације), као и на занемарљиво учешће млађих од 15 година у укупној радној снази (в. поглавље 6.6).

Радно способно становништво Србије је према резултатима пописа из 2002. године бројало укупно 4796,7 хиљада лица што је представљало 64,4% укупног становништва Републике. За овај функционални контингент је карактеристично безмало континуирано повећање обима током читавог посматраног периода од 1948. до 2002. године⁹ и релативно стабилно учешће у укупном становништву (око 65%).¹⁰

И поред врло "стабилног" учешћа у укупном становништву, и радно способно становништво је један "динамички" функционални старосни контингент. Уколико се посматра његова интерна старосна структура, може се уочити готово континуирано и веома интензивно повећање удела старијег радно способног становништва (стари 50

⁹ Смањење обима радног контингента је забележено једино у међупописним периодима 1981-1991. и 1991-2002. када је број радно способног становништва опао са 4.961 хиљаде (1981. године) на 4.797 хиљада (2002).

¹⁰ Удео радно способног у укупном становништву се кретао у интервалу од 63,5% (1948) до 66,7% (1971. и 1981. године).

или више година). Средином 20. века (1948. и 1953) удео старијих од 50 година у укупном радном контингенту је износио око 15%. Крајем 20. века и

почетком 21. века удео старијих међу становништвом радно способног достигао је око 25%, са изгледима за даље повећање.

Табела 6.1-9.
Старосно-полни функционални контингенти становништва.
Србија, централна Србија и Војводина 1981, 1991. и 2002.

Контингент	Број			Удео у укупном (%)		
	Србија	Централна Србија	Војводина	Србија	Централна Србија	Војводина
1981						
Предшколски (0-6)	732842	543596	189246	9,9	9,9	9,6
Школообавезни (7-14)	803067	599485	203582	10,8	11,0	10,4
Нижи разреди ОШ (7-10)	407363	305396	101967	5,5	5,6	5,2
Виши разреди ОШ (11-14)	395704	294089	101615	5,3	5,4	5,2
Пунолетно (18 или више)	5596598	4105403	1491195	75,3	75,0	75,9
Радно способно (15-64/м/, 15-59/ж/)	4960845	3658874	1301971	66,7	66,9	66,3
Женско фертилно (15-49)	1892690	1395864	496826	25,5	25,5	25,3
Жене у оптим. репрод. добу (20-34)	872459	645822	226637	11,7	11,8	11,5
Старачки (80 или више)	113126	80482	32644	1,5	1,5	1,7
1991						
Предшколски (0-6)	637308	470908	166400	8,5	8,5	8,5
Школообавезни (7-14)	812605	599178	213427	10,9	10,9	10,9
Нижи разреди ОШ (7-10)	398857	293807	105050	5,3	5,3	5,4
Виши разреди ОШ (11-14)	413748	305371	108377	5,5	5,5	5,5
Пунолетно (18 или више)	5723918	4221097	1502821	76,5	76,5	76,6
Радно способно (15-64/м/, 15-59/ж/)	4863132	3589776	1273356	65,0	65,0	64,9
Женско фертилно (15-49)	1789981	1321252	468729	23,9	23,9	23,9
Жене у оптим. репрод. добу (20-34)	753300	554769	198531	10,1	10,0	10,1
Старачки (80 или више)	157172	116038	41134	2,1	2,1	2,1
2002						
Предшколски (0-6)	495327	360727	134600	6,6	6,6	6,7
Школообавезни (7-14)	681443	493829	187614	9,1	9,1	9,3
Нижи разреди ОШ (7-10)	326051	237032	89019	4,4	4,4	4,4
Виши разреди ОШ (11-14)	355392	256797	98595	4,8	4,7	4,9
Пунолетно (18 или више)	5982807	4362463	1620344	80,3	80,4	80,1
Радно способно (15-64/м/, 15-59/ж/)	4796697	3476003	1320694	64,4	64,1	65,3
Женско фертилно (15-49)	1809317	1312721	496596	24,3	24,2	24,5
Жене у оптим. репрод. добу (20-34)	741021	540629	200392	9,9	10,0	9,9
Старачки (80 или више)	145477	106303	39174	2,0	2,0	1,9

Женско фертилно становништво (15-49). Број жена у репродуктивном добу представља један од најважнијих чинилаца обима рађања. У том смислу, динамика женског фертилног становништва Србије у последњем међупописном периоду је могла да има позитиван утицај на ниво рађања. Ипак, такав закључак се може стећи само на први поглед. Наиме, број жена старих 15-49 година је између 1991. и 2002. године повећан за готово 20 хиљада (са 1.790,0 хиљада на 1.809,3 хиљаде). Међутим, у укупном повећању обима овог кон-

тингента, најинтензивније је било повећање броја жена које су ближе крају него почетку свог репродуктивног периода живота. Тако је број жена у тзв. оптималном репродуктивном добу (жене старе 20-34 године)¹¹ смањен је за више од 12 хиљада. Уједно је смањено и њихово учешће у укупном становништву (са 10,1% на 9,9%), као и укупном женском фертилном контингенту (са

¹¹ Почетком 2000-их година у Србији су жене старе 20-34 године остваривале 84% укупног фертилитета.

42,4% на 40,4%). Иначе, то је најмање процентно учешће жена старих 20-34 године у укупном женском фертилном становништву икада забележено у пописима који су спроведени од 1948. године.

Старачки контингент (80 или више година). Уколико се посматра читаво послератно раздобље (1948-2002), тада су релативно најинтензивније промене остварене у кретању броја становника старијих од 80 година. Оне се огледају кроз готово непрестано повећање обима старачког контингента и његовог удела у укупном становништву,¹² што је још једна потврда веома интензивног одвијања процеса демографског старења. Истовремено, а пре свега до пописа из 1991. године је присутно и веома убрзано "старење старих", тј. повећање удела старачког контингента

¹² У периоду 1948-2002. број лица старијих од 80 година је више него четворостручен (са 39 на 145 хиљада становника), а удео у укупном становништву је утростручен (са 0,7% на 2,0%).

6.1.2.4 Етнички аспект

Иако је Србија у етничком смислу хетерогено подручје, највећи број националности се међусобно не разликује превише у погледу актуелне старосне структуре односно правца и темпа промена старосног састава становништва. Резултати пописа из 2002. су потврдили досадашња сазнања да се последњих деценија код свих националности промене старосне структуре одвијају у смеру интензивног демографског старења, и да је код већине националности он далеко одмакао. Ако се посматрају само бројније националности (са преко 10 хиљада становника), тада се већина може сматрати демографски врло старим, са вредностима основних индикатора који их сврставају у последњи (седми) стадијум демографске старости. Такве карактеристике старосног састава становништва националности су пре свега условљена ниским репродуктивним нормама које су у Србији постале опште прихваћене од огромне већине становништва, и то без обзира на његову етничку припадност. Међутим, интензитет одвијања процеса старења становништва као и актуелно достигнута демографска старост зависе и од смера и интензитета миграционих токова, а такође и од стабилности у изјашњавању о припадности одређеној националности.

У 2002. години се од свих националности (са преко 1.000 припадника) као демографски најстарије могу издвојити Словенци и Немци, са просечном

у укупном старом становништву (старији од 65 година).¹³

У последњем међупописном периоду дошло је до смањења броја лица старијих од 80 година (са 157,2 хиљаде у 1991. на 145,5 хиљада у 2002). Релативно много значајније је било смањење удела тог контингента у укупном становништву старијем од 65 година (са 17,6% на 11,7%). До таквог преокрета је дошло због тога што су у старачки контингент ушле "крње" генерације рођене током Првог светског рата. Међутим, већ почетком 21. века треба очекивати даље интензивно повећање броја лица старих 80 или више година (улазак бројних генерација рођених у периоду између два светска рата, а посебно рођених током компензационог периода из 1920-их година).

¹³ У 1991. години удео старих 80 или више година у укупном старом становништву (старији од 65 година) је износио 17,6%. Десет година раније (1981) њихов удео је био 14,1%, а 1971. године 12,6%.

старошћу од 54,9 односно 52,1 годином и учешћем старих (65+) које је достигло енормних 36% односно 37%. Као демографски врло старе се могу споменути неке које припадају групи националности са већим бројем припадника (преко 20.000). То су, пре свих, становници бугарске, влашке и хрватске националне припадности (са просечном старошћу од 48,5, 47,3 и 47,5 година респективно, и уделима старих од 28,6%, 28,9% и 23,9% респективно).

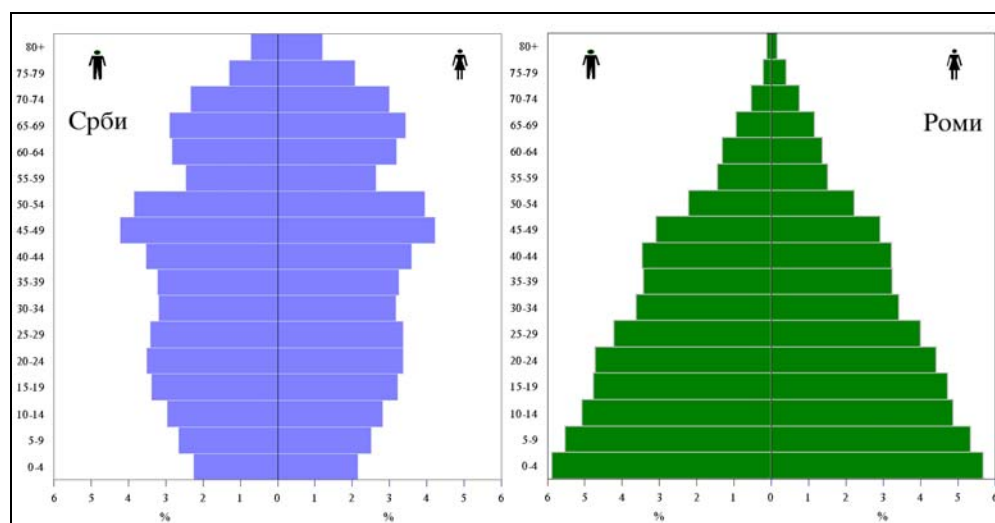
Становништво српске националности се, као најбројније (83% укупног становништва), најмање разликује од просека за Србију. Оно је, према одликама старосне структуре, незнатно старије од просека за укупно становништво. Просечна старост Срба износи износи 40,5 година (за укупно становништво она је 40,2 године), а удео старијих од 65 година је достигао 15,1% (15,6% за укупно).

Старосна структура мањег броја националности је знатно млађа од просека и може се, у српским и европским оквирима, сматрати релативно младом. У ту групу спадају, пре свих, Роми као демографски најмлађа националност (са просечном старошћу од 27,5 година и уделом старијих од 65 година који износи свега 4,3%). Становништво ромске националности се, према достигнутим вредностима већине показатеља демографске старости, може сврстати у трећи од седам стадијума демографске старости, тј. у стадијум

демографске зрелости или прецизније речено у стадијум "ране" демографске зрелости. Натпросечне стопе фертилитета су основни чинилац младе старосне структуре. Према резултатима последњег пописа, кохортни фертилитет женског становништва ромске националности старог 50-54

године је износио 3,0 детета по жени. То је, уз жене бошњачко/муслиманске (3,2) и албанске националности (4,0), убедљиво највиши фертилитет у Србији (завршни кохортни фертилитет свих осталих националности износи испод 2 детета по жени, а просек је 1,8 – в. поглавље 4).

Графикон 6.1-6.
Старосне пирамиде Срба и Рома. Србија, 2002.

Од мањих етничких група, релативно младом старосном структуром се одликују и Горанци (са просечном старошћу од 32,1 године и уделом старих 65 или више година од 6,1%) и неке националности са врло малим уделом у укупном становништву (Египћани, Ашкалије и други).

Један од најважнијих резултата пописа из 2002. године који се односе на националну структуру становништва Србије је релативно велико учешће лица која се нису јасно етнички декларисала (Маринковић, 2005). Ту углавном спадају лица која су искористила своје уставно право и нису хтела да се национално изјасне, као и они који су национално неопредељени, затим лица која су се изјаснила у смислу регионалне припадности. Тој групи, условно, припадају и они који су се изјаснили као Југословени. Код овог становништва, најбројнија је група "неизјашњени и неопредељени" (107,8 хиљада или 1,4% укупног становништва Србије), а сва три контингента заједно броје преко 199,9 хиљада лица или 2,7% укупног становништва Републике. Ови подаци јасно упућују на значај, и то не само бројчани, тог становништва и на потребу детаљније анализе њихових демографских карактеристика. Што се

тиче њиховог старосног састава, оно је демографски млађе од укупног становништва Србије, и то са просечном старошћу која је за становништво које се национално изјаснило као Југословен мања за 1,1 годину, а за лица која су се изјаснила у смислу регионалне припадности за 4,4 година од просека. Демографски је најмлађе становништво које се није национално изјаснило или је остало национално неопредељено. Њихова просечна старост је 35,4 година или за 4,8 година мања од просека, удео старих (65 или више година) је износио свега 10,3%, а индекс старења¹⁴ има готово двоструко мању вредност (0,51 према 1,05).

Приликом анализе демографских карактеристика становништва по националности јављају се проблеми методолошке природе условљени субјективним одређивањем етничке припадности и с тим у вези могућношћу сваког лица да промени изјаву о својој националној припадности. Уз то, често је мењана класификација националности што је најчешће било условљено политичком ситуацијом у време најинтензивнијих припрема за попис. Стога се праћење промена у времену

¹⁴ У овом случају однос старих 65 или више година и млађих од 15 година.

додатно компликује и због чињенице да на динамику становништва по националности, поред три основне компоненте (наталитет, морталитет, миграције) врло битан значај може да има и промена изјаве приликом декларисања о нацио-

налној припадности. Овај чинилац посебно долази до изражаја у турбулентним политичким приликама какве су биле присутне током 1990-их година.

Табела 6.1-10.

Становништво најбројнијих националности по великим старосним групама и неки индикатори демографске старости. Србија, 2002.

Националност	Укупно	0-14		15-64		65+		Индекс старења	Медијална старост	Просечна старост
		број	%	број	%	број	%			
Укупно	7498001	1176770	15,8	5032805	67,6	1240505	16,7	1,05	40,7	40,2
Срби	6212838	949871	15,4	4181933	67,7	1048705	17,0	1,10	41,0	40,5
Црногорци	69049	9513	13,8	48811	70,9	10521	15,3	1,11	42,0	41,0
Југословени	80721	12324	15,3	57240	71,1	10972	13,6	0,89	39,3	39,1
Албанци	61647	18848	31,1	37189	61,4	4528	7,5	0,24	26,3	29,6
Бошњаци	136087	34663	25,7	89399	66,3	10766	8,0	0,31	29,0	31,9
Бугари	20497	2011	9,9	12498	61,6	5798	28,6	2,88	51,4	48,5
Буњевци	20012	2002	10,0	13308	66,6	4670	23,4	2,33	53,3	46,3
Власи	40054	4995	12,6	23209	58,5	11484	28,9	2,30	50,1	47,3
Мађари	293299	38755	13,2	197170	67,4	56779	19,4	1,47	44,7	43,2
Македонци	25847	1882	7,3	19292	74,9	4597	17,8	2,44	47,7	46,3
Муслиман	19503	3424	17,7	14044	72,5	1894	9,8	0,55	36,4	36,4
Роми	108193	34405	32,4	67298	63,4	4537	4,3	0,13	24,4	27,5
Румуни	34576	4989	14,6	22304	65,4	6835	20,0	1,37	42,6	42,3
Русини	15905	2126	13,4	10645	67,0	3106	19,6	1,46	44,1	43,0
Словаци	59021	8127	13,8	39970	67,9	10797	18,3	1,33	43,3	42,1
Хрвати	70602	6362	9,0	47235	67,1	16814	23,9	2,64	49,5	47,5
Остали	35450	3900	11,1	23542	67,2	7590	21,7	1,95	46,4	36,6
Неиз. и неоп.	107732	21499	20,2	74208	69,6	10934	10,3	0,51	34,2	35,4
Регионална пр.	11485	1877	16,4	8732	76,2	851	7,4	0,45	30,4	35,8
Непознато	75483	15197	22,3	44778	65,6	8327	12,2	0,55	34,3	35,6

Напомена: Приказане су само националности са преко 10.000 припадника

6.1.2.5 Разлике по типу насеља

Разлике у нивоу фертилитета, али пре свега разлике у погледу смера и обима миграционих кретања условљавају неуједначени темпо демографског раста, али и разлике у демографским структурама становништва Србије по типу насеља. Према резултатима пописа из 2002. године, градско становништво је демографски млађе од становништва осталих насеља, али разлике нису наглашене – обе субпопулације су демографски старе (налазе се у стадијуму дубоке демографске старости). Тако је, на пример, просечна старост градског становништва мања од просечне старости становништва у тзв. осталим насељима, а разлика је 2,3 година. У градским насељима је мањи и удео лица старијих од 60 година (19,7%

према 26,4%), као и вредност индекса старења. Међутим, у градским насељима мањи је и удео становништва млађег од 20 година, што указује на још увек виши фертилитет сеоског становништва.

Поређења са резултатима ранијих пописа указују да су обе субпопулације изложене интензивном процесу старења. 1991. године, код становништва градских, као и код становништва осталих насеља је удео младих био већи, удео старих мањи, а просечна старост мања за 3,2 године (код градског) односно за 2,2 године (код становништва осталих насеља), што значи да се радило о тзв. потпуном процесу старења (одвијао се симултано од базе и с врха старосне пирамиде).

Табела 6.1-11.

**Важнији показатељи демографске старости становништва по полу и типу насеља.
Србија, централна Србија и Војводина, 1991. и 2002.**

Тип насеља	Пол	Број становника	Просечна старост	Велике старосне групе (у %)				Индекс старења
				0-19	20-39	40-59	60+	
1991								
Србија								
Градска	св	4233289	36,1	27,2	30,3	27,6	14,9	0,548
	м	2049926	35,0	28,7	30,3	27,8	13,2	0,458
	ж	2183363	37,0	25,7	30,3	27,5	16,5	0,642
Остала	св	3589506	39,4	24,7	26,9	26,1	22,3	0,905
	м	1791791	38,2	25,5	28,5	26,2	19,8	0,777
	ж	1797715	40,6	23,9	25,3	26,0	24,9	1,042
Централна Србија								
Градска	св	3111695	35,7	27,5	30,7	27,6	14,3	0,519
	м	1510009	34,8	29,0	30,5	27,7	12,9	0,444
	ж	1601686	36,5	26,1	30,9	27,4	15,6	0,598
Остала	св	2697211	39,7	24,5	26,5	26,1	22,9	0,936
	м	1350977	38,5	25,2	28,1	26,2	20,5	0,815
	ж	1346234	40,8	23,8	24,9	26,0	25,3	1,066
Војводина								
Градска	св	1121594	37,0	26,3	29,3	27,8	16,6	0,630
	м	539917	35,6	28,0	30,0	28,1	13,9	0,498
	ж	581677	38,4	24,8	28,6	27,6	19,0	0,767
Остала	св	892295	38,5	25,2	28,1	26,1	20,6	0,815
	м	440814	37,0	26,3	29,9	26,2	17,5	0,666
	ж	451481	40,0	24,2	26,3	25,9	23,5	0,974
2002								
Србија								
Градска	св	4225896	39,2	22,6	27,9	29,8	19,7	0,872
	м	2020351	38,0	24,2	28,5	29,5	17,8	0,734
	ж	2205545	40,4	21,1	27,4	30,0	21,5	1,017
Остала	св	3272105	41,6	22,3	24,8	26,6	26,4	1,184
	м	1625579	40,2	23,0	26,0	27,7	23,3	1,011
	ж	1646526	42,9	21,5	23,7	25,4	29,4	1,368
Централна Србија								
Градска	св	3073601	39,1	22,7	28,0	29,8	19,5	0,857
	м	1469523	38,0	24,3	28,4	29,4	17,8	0,732
	ж	1604078	40,2	21,2	27,6	30,2	21,0	0,988
Остала	св	2392408	42,1	21,9	24,4	26,2	27,6	1,261
	м	1191465	40,8	22,6	25,5	27,3	24,6	1,091
	ж	1200943	43,3	21,2	23,3	25,1	30,5	1,440
Војводина								
Градска	св	1152295	39,5	22,3	27,7	29,6	20,4	0,913
	м	550828	38,0	23,9	28,9	29,6	17,6	0,739
	ж	601467	41,0	20,9	26,7	29,5	22,9	1,096
Остала	св	879697	40,2	23,3	26,0	27,7	23,0	0,990
	м	434114	38,6	24,2	27,3	29,0	19,5	0,806
	ж	445583	41,7	22,3	24,7	26,4	26,5	1,185

Промене вредности основних индикатора старости становништва указују да се демографско старење ипак брже одвијало код градског становништва.¹⁵

Узроке интензивнијег старења градског становништва треба, пре свега, тражити у карактеру миграционих токова који су били присутни у последњем међупописном периоду. Наиме, током 1990-их година избеглички талас је првенствено био усмерен ка градским срединама што је, с обзиром на специфичну старосну структуру избеглица, утицало на убрзање процеса старења укупног становништва градских насеља. Истовремено, миграције на релацији село-град, које су током претходних деценија представљале најважнију "демографску трансфузију" за градско становништво Србије, нису више имале ранији интензитет, што је значајно ублажило њихово дејство на успоравање одвијања процеса старења. С друге стране, међу емигрантима су бројчано били доминантни становници градова, а међу њима су у највећем броју била лица из контингента младог и млађег средовечног становништва. То је, такође, битно утицало на убрзање процеса старења и то првенствено од базе старосне пирамиде.

Треба имати у виду и да актуелна старосна структура градског становништва није више могла у довољној мери да амортизује даље опадање фертилитета и његов врло низак ниво (нижи него код становништва осталих насеља), што се одразило на смањење броја живорођене деце, повећање броја умрлих и појаву негативног природног прираштаја.¹⁶

И у случају старосне структуре по врсти насеља, практично не постоје сигнификантне разлике по великим подручјима. Оно што је карактеристично за актуелну старосну структуру укупног станов-

ништва и за скорашње промене остварене у међупописном периоду 1991-2002. углавном важи и за становништво по типу насеља.

Према подацима пописа 2002, у централној Србији се процес старења одвијао брже него у Војводини и то како становништва градских тако и становништва осталих насеља. Посебно интензивно је било старење градског становништва централне Србије, чија је просечна старост у међупописном периоду повећана за 3,4 године (са 35,7 на 39,1). У истом периоду, просечна старост градског становништва Војводине је повећана за "само" 1,8 година (са 37,7 на 39,5). У централној Србији се процес старења градског становништва одвијао брже него у Војводини, пре свега због тога што је у том делу Републике било знатно масовније иселјавање младог и млађег средовечног градског становништва, а не због утицаја промене у интензитету и смеру промена компоненти природног кретања становништва (стопе наталитета градског становништва су током читавог међупописног периода биле ниже у Војводини него у централној Србији).

Што се тиче сеоског становништва, оно је на оба велика подручја демографски старије од градског становништва, с тим што је та разлика у централној Србији израженија него у Војводини. Треба истаћи да се старење сеоског становништва односно становништва осталих насеља пре свега одвијало под утицајем наслеђене старосне структуре (карактерише је велики удео старих), а не толико под дејством компоненти кретања становништва (ниво фертилитета је виши него код градског становништва, а вредности нето стопа емиграција односно имиграција ниже него код становништва градских насеља).

Посматрано по појединачним насељима, резултати Пописа 2002. још сликовитије указују на праве размере одмаклости процеса старења становништва Србије (табела 6.1-12). Од укупно 4697 насеља¹⁷ у 2732 (58.2%) становништво се према старосној структури налазило у последњем стадијуму демографске старости, а чак у преко 85% свих насеља се становништво налазило у једном од два последња стадијума демографске старости (стадијум дубоке односно стадијум најдубље демографске старости).

¹⁵ Приликом поређења пописних резултата из 1991. и 2002. године, а који се тичу старосне структуре становништва градских и осталих насеља треба водити рачуна да се подаци по типу насеља за 1991. односе на укупно становништво према тада важећем концепту (становништво у земљи и иностранству). Ипак, овај недостатак не може битије да утиче на коначан закључак у вези смера и интензитета промене старосне структуре становништва градских и осталих насеља.

¹⁶ У међупописном периоду 1981-1991. становништво градских насеља је имало позитиван природни прираштај (Пленев, Стевановић, 1996). У периоду 1991-2002. је такође остварен позитиван, али минималан природни прираштај (број живорођених био је за свега 5,9 хиљада већи од броја умрлих). Почев од 1997. године природни прираштај је стално негативан.

¹⁷ Према списку насеља у Србији је у време пописа 2002. године било укупно 4706 насеља од тога у 9 насеља није пописан ниједан становник.

Табела 6.1-12.

**Дистрибуција насеља по стадијумима демографске старости и типу насеља.
Србија, централна Србија и Војводина, 1991. и 2002.**

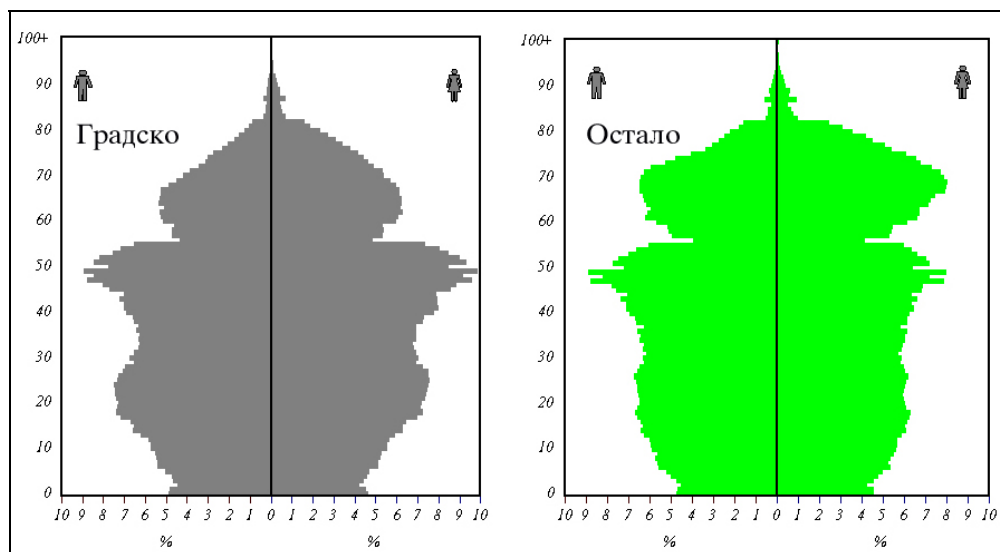
Стадијум демографске старости	Србија			Централна Србија			Војводина		
	свега	град.	остала	свега	град.	остала	свега	град.	остала
Број насеља									
1. Рана демографска младост	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. Демографска младост	7	-	7	-	-	7	-	-	-
3. Демографска зрелост	72	1	71	72	1	71	-	-	-
4. Праг демографске старости	144	3	141	144	3	141	-	-	-
5. Демографска старост	452	78	374	389	66	323	63	12	51
6. Дубока демографска старост	1290	82	1208	963	42	921	327	40	287
7. Најдубља демограф. старост	2732	5	2727	2655	5	2650	77	-	77
Свега насеља	4697	169	4528	4223	117	4113	467	52	415
Структура у процентима									
1. Рана демографска младост	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. Демографска младост	0,1	-	0,2	-	-	0,2	-	-	-
3. Демографска зрелост	1,5	0,6	1,6	1,7	0,9	1,7	-	-	-
4. Праг демографске старости	3,1	1,8	3,1	3,4	2,6	3,4	-	-	-
5. Демографска старост	9,6	46,2	8,3	9,2	56,4	7,9	13,5	23,1	12,3
6. Дубока демографска старост	27,5	48,5	58,2	3,0	60,2	62,9	4,3	64,4	16,5
7. Најдубља демограф. старост	58,2	3,0	60,2	62,9	4,3	64,4	16,5	-	18,6
Свега	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

О одмаклости процеса старења говори и податак да нпр. 181 насеље нема ниједно лице млађе од 20 година, или да у 701 насељу више од половине становништва чине лица старија од 60 година. Истина, насеља без иједног лица млађег од 20 година или са медијалном старошћу становништва која је већа од 60 година према броју становника се сврставају у мала насеља. Она из прве групе

имају у просеку 35 становника, а из друге 120 становника, а највеће (село Извор у општини Сврљиг) има 722 становника. Међутим, треба истаћи да су то насеља која су била изложена веома снажним депопулационим процесима, и да су уједно насеља која, реално посматрано, немају демографску будућност, односно која ће врло брзо, практично, бити без становништва.

Графикон 6.1-7.

Старосне пирамиде становништва градских и осталих насеља. Србија, 2002.

Што се тиче великих градских центара (Београд и остали градови са 100 хиљада или више становника – Суботица, Крагујевац, Ниш и Нови Сад) њихова старосна структура се битније не разликује од старосне структуре укупног градског становништва Србије. Ипак, у овој групи се, не само по популационој величини, издваја Београд који има демографски најстарије становништво. У главном граду је удео младих мањи (20,1%), а удео старих већи (22,6%) не само од просека за градско становништво Србије, већ и у односу на остале градове са 100 или више хиљада становника. Уједно је и просечна старост његових становника (41,0 година) за 1,8 година већа од просечне старости укупног градског становништва.

6.1.2.6 Демографска старост општина

Свођење анализе на општински територијални ниво, омогућава добијање целовитије слике регионалних разлика у погледу старосне структуре становништва Србије. Актуелна старосна структура, тј. достигнута демографска старост становништва општина указује на драматичност достигнуте етапе у демографском развоју. Наиме, на основу претходне анализе јасно се намеће закључак да је код становништва овог дела Србије у великој мери одмакао процес демографског старења, са свим негативним последицама демографске, социјалне, економске, политичке природе. Међутим, свођењем на општински ниво постаје јасно да су бројна подручја без икакве демографске будућности. Од укупно 161 општине у Србији становништво 102 општине се налази у стадијуму дубоке демографске старости, а чак 38 је већ достигло последњи, стадијум најдубље демографске старости. То значи да је становништво преко 85% општина демографски врло старо (табела 6.1-13). Као најстарије се издвајају општине Књажевац, Ражањ, Рековац, Бабушница, Сврљиг, Гаџин Хан, Црна Трава (картограм 6.1-2). Све су са просечном старошћу од преко 47 година и индексом старења који се креће у интервалу од 2,2 до 3,5 (удео старих је од 2,2 до 3,5 пута већи од броја младих).

Ипак, у Србији постоје и општине са знатно повољнијом старосном структуром. Као демографски најмлађа се издваја општина Прешево, чије становништво има просечну старост испод 30 година (29,3), а млади до 20 година представљају 42% укупног становништва општине. Удео старих је релативно низак (11,3%) и готово четири пута мањи од удела младих. Иако демографски најмлађе, становништво Прешева је већ ушло у стадијум демографске зрелости, са тенденцијом

Од осталих већих градова (са преко 50 хиљада становника), према својој старосној структури битније одуарају једино Нови Пазар и у мањој мери Врање и то због своје релативно младе старосне структуре. Ово посебно важи за Нови Пазар где је просечна старост становништва 31,7 година (7,5 мање од просека за градско становништво), и где је сваки трећи становник (34,4%), а тек сваки десети старији од 60 (10,5%). Релативно млада старосна структура Новог Пазара је формирана под утицајем натпросечног фертилитета, али и врло велики позитиван миграциони салдо који је постојао све до почетка 1990-их година.

даљем убрзања процеса старења. Поред Прешева, у демографски млађе општине спадају и општине Тутин, Бујановац и Нови Пазар. У све три општине просечна старост је знатно испод просека за централну Србију (креће се у интервалу од 30,5 до 32,6 година). Удео младих је преко 30% (од 34% до 38%), а удео старих испод 15% укупног становништва општине (од 11,4% до 14,5%). Мада су то општине са натпросечним бројем становника (око 49 хиљада), оне представљају свега 2,6% становништва Србије односно 3,6% становништва централне Србије и никако не могу да поремете слику Србије као подручја са изразито старом популацијом.

И за Војводину, актуелна старосна структура становништва општина поткрепљује закључак о приличној хомогености овог простора у погледу достигнуте демографске старости, али упозорава и на сву драматичност савремене етапе демографског развоја. Од укупно 45 општина, у 38 се становништво налази у стадијуму дубоке демографске старости, једна (Планиште) је у последњем (седмом) стадијуму најдубље демографске старости, а свега 6 у стадијуму демографске старости (пети). Територијално посматрано, и у време претходног пописа из 1991. године нису постојале битније регионалне разлике, Међутим, подаци о тада достигнутој демографској старости указују да се током последњег међупописног периода интензиван процес демографског старења одвијао на целокупном подручју Војводине. 1991. године становништво 38 општина је било у петом, а у преосталих 7 општина у шестом. Исте пописне године, није било општине чије се становништво налазило у тзв. стадијуму најдубље демографске старости.

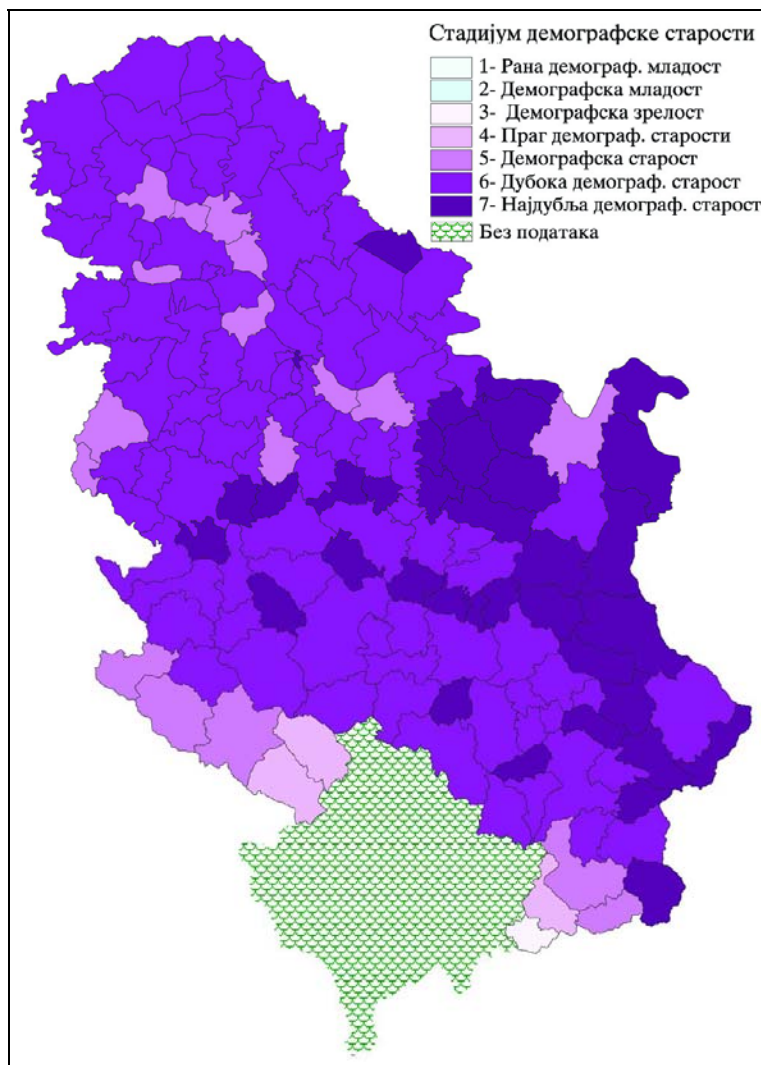
Табела 6.1-13.
**Дистрибуција општина према стадијуму демографске старости.
 Србија, централна Србија и Војводина, 1991. и 2002.**

Стадијум демографске старости	Србија		Централна Србија		Војводина	
	1991	2002	1991	2002	1991	2002
1. Рана демографска младост	-	-	-	-	-	-
2. Демографска младост	-	-	-	-	-	-
3. Демографска зрелост	3	1	3	1	-	-
4. Праг демографске старости	10	3	10	3	-	-
5. Демографска старост	92	17	54	11	38	6
6. Дубока демографска старост	44	102	37	64	7	38
7. Најдубља демографска старост	10	38	10	37	-	1
Свега општина	159	161	114	116	45	45

Уколико се посматра само просечна старост становништва, као један од основних индикатора демографске старости, тада се у 2002. години као

најстарије општине издвајају Бачка Топола, Нова Црња, Ириг, Чока, Сечањ, Алибунар, Житиште, све са преко 41 годином, и Пландиште са 42,3 године

Картограм 6.1-2
**Укупно становништво према достигнутом стадијуму демографске старости.
 Србија, 2002 (по општинама)**

(картограм 6.1-2). Као "најмлађа" се може означити општина Жабаљ са просечном старошћу од 38,1

годином, као и општине Темерин, Врбас и Беочин са старошћу мањом од 38,5 година.

6.1.2.7 Међународна поређења

Према достигнутој демографској старости, становништво Србије спада у групу демографски најстаријих популација Европе. Наиме, демографско старење је основно и опште обележје промене старосног састава како становништва

Европе као целине, тако и свих његових држава. Ако и постоје разлике, оне су у достигнутој демографској старости, које су, пре свега, последица неједнаког нивоа фертилитета, као и у интензитету одвијања процеса старења.

Табела 6.1-13.

Важнији показатељи демографске старости становништво Србије и европских земаља почетком 2000-их година

Држава	Год.	Укупно становништво	Просечна старост	Удео у укупном (%)			Индекс старења (65+/0-14)
				0-14	15-64	65+	
Албанија	2001	3069275	30,7	29,3	62,2	7,5	0,26
Аустрија	2003	8067289	40,1	16,6	67,9	15,5	0,94
Белгија	2003	10355844	40,1	17,4	65,6	17,0	0,98
Белорусија	2003	9898590	37,9	16,9	69,1	14,0	0,83
Бугарска	2003	7845841	40,7	14,6	68,4	17,0	1,17
Босна и Херцеговина	2002	3828397	37,3	18,3	69,5	12,2	0,66
Велика Британија	2001	59850084	38,9	18,9	65,5	15,6	0,82
Грчка	2000	10554404	40,3	15,2	67,6	17,3	1,14
Данска	2003	5383507	39,4	18,8	66,4	14,8	0,79
Естонија	2003	1356045	39,4	16,6	67,6	15,9	0,96
Ирска	2002	3882683	35,0	21,2	67,7	11,2	0,53
Исланд	2003	288471	35,3	22,9	65,4	11,7	0,51
Италија	2001	57844017	41,6	14,4	67,4	18,2	1,27
Кипар	2003	802500	36,0	20,8	67,3	11,8	0,57
Летонија	2003	2331480	39,6	16,0	68,2	15,9	0,99
Литванија	2003	3462553	38,1	18,3	67,0	14,7	0,81
Луксембург	2003	448300	38,3	18,8	67,1	14,0	0,74
Мађарска	2003	10142362	39,7	16,1	68,5	15,4	0,95
Македонија	2002	2038651	34,8	21,5	68,0	10,5	0,49
Малта	2003	386938	37,7	18,9	68,3	12,8	0,68
Молдавија	2003	3618312	34,3	20,7	69,5	9,8	0,47
Немачка	2003	82536680	41,5	15,0	67,5	17,5	1,16
Норвешка	2003	4552252	38,5	20,0	65,2	14,8	0,74
Пољска	2003	38218531	37,2	17,8	69,4	12,8	0,72
Португалија	2003	10407465	39,9	15,8	67,5	16,7	1,05
Румунија	2003	21772774	38,0	17,0	68,8	14,2	0,83
Русија	2003	143097013	38,1	16,2	70,6	13,3	0,82
Словачка	2003	5378951	36,2	18,7	69,9	11,4	0,61
Словенија	2003	1995033	39,6	15,0	70,2	14,8	0,99
Србија и Црна Гора	2003	8099653	40,0	16,1	67,5	16,4	1,02
Србија	2003	7481245	40,4	15,7	67,5	16,8	1,07
<i>Црна Гора</i>	<i>2003</i>	<i>618407</i>	<i>35,7</i>	<i>21,1</i>	<i>67,1</i>	<i>11,8</i>	<i>0,56</i>
Украјина	2001	49036519	38,5	17,2	68,8	14,0	0,81
Финска	2003	5206295	39,9	17,8	66,9	15,3	0,86
Француска	2003	59630121	39,2	18,7	65,0	16,3	0,87
Холандија	2003	16192572	38,6	18,6	67,7	13,7	0,74
Хрватска	2003	4442200	39,8	16,6	67,1	16,3	0,98
Чешка	2003	10203269	39,3	15,6	70,5	13,9	0,89
Швајцарска	2003	7317873	40,0	16,9	67,6	15,5	0,92
Шведска	2003	8940788	40,6	18,0	64,8	17,2	0,95
Шпанија	2002	40409330	40,1	14,6	68,3	17,1	1,17

Извор: За Србију и Црну Гору - процена аутора, за Албанију - попис становништва из 2001, за остале државе Council of Europe (2004).

Напомена: Подаци се односе на стање почетком године (1. јануар) осим за Албанију (1. април) и Босну и Херцеговину (средина године).

Становништво свих посматраних земаља, с изузетком становништва Албаније, налазе се у вишим стадијумима демографске старости. Удео младих (до 15 година) је најмањи у земљама (Италија – 14,4%, Шпанија и Бугарска – 14,6%, Немачка и Словенија – 15,0%) које имају најнижи фертилитет. То су углавном и земље са највећим уделом старих (у Белгији, Бугарској, Шпанији, Шведској, Грчкој, Немачкој и Италији удео лица старих преко 65 година износи преко 17%). Све су то изразито нискофертилитетне земље. Ипак, у овом случају најбитнији су веома успешни резултати који су достигнути у домену продужења животног века становништва (нарочито очекиваног трајања живота старијег средовечног и старог становништва), а посебно уколико су они комбиновани са, у ранијим деценијама, негативним или

актуелно малим позитивним миграционим салдом (земље медитеранског басена) или пак тренутно веома великим негативним миграционим салдом (Бугарска).

Почетком 21. века становништво Србије и Црне Горе спадало је у групу демографски најстаријих (Србија), али и у групу демографски најмлађих европских популација (Црна Гора). Уколико се као критеријум демографске старости узме само просечна старост, тада се Србија са 40,4 године (2003) налази у групи од пет демографски најстаријих европских држава (заједно са Италијом, Немачком, Бугарском и Шведском). Са друге стране, мању просечну старост од становништва Црне Горе (35,7 година) имају једино Исланд, Ирска, Македонија, Молдавија и Албанија.

6.2 БРАЧНОСТ СТАНОВНИШТВА

Мина ПЕТРОВИЋ

6.2.1 Увод

Подаци пописа становништва из 2002. године пружају увид у карактер и темпо промена брачности становништва током 1990-их, као и њихову упоредивост са тенденцијама уоченим у претходним деценијама. Будући да је студија *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године* (РЗС, ЦДИ ИДН, 1995) обухватила детаљну анализу промена у брачности становништва од 1948. године, овом приликом фокус је на периоду 1971-2002.¹

У посматраном периоду дошло је до промена у заступљености појединих структурних категорија брачности у Србији, без значајних разлика између посматраних подручја Републике. Док је период 1948-1961. био обележен порастом брачности становништва: растом удела становништва у браку односно смањењем удела лица која никада нису склапала брак (целибатера), у периоду 1961-2002. уочава се супротна тенденција: долази до опадања брачности односно пораста удела лица која никада нису склапала брак и смањења удела лица у браку (табела 6.2-1).

До пораста целибата долази упркос процесу старења становништва који би требало да условљава и смањење ове категорије брачности јер директно утиче на смањење бројности млађих генерација међу којима је целибат најраспрострањенији. Чињеница да се догађа супротно указује на значај процеса пораста старости уласка у брак и/или опадања универзалности брака односно на неке од промена брачног понашања које воде ка моделу брачности типичном за развијене европске земље.

Учешће разведених лица у брачној структури друга је категорија која може указивати на исте типске промене. Овај аспект промена знатно је

мање изражен и поред лаганог пораста удела разведених чему погодује и процес старења становништва (статус разведености заступљенији је код старије популације). Процес старења, пак, доминантно утиче на приметни пораст обудовелих лица, будући да је овај брачни статус карактеристичан за становништво више старости (табела 6.2-П1 у прилогу).

У Србији је у пописним подацима из 1971. по први пут у периоду након Другог светског рата уочен пораст лица која нису склапала брак као последица пораста старосне границе уласка у први брак односно одлагања брака током 1960-их година. Ове промене временски су се поклапале са сличним променама у брачном понашању у развијеним европским земљама, међутим, у каснијем периоду њихов темпо је био знатно спорији. Отуда је браčnost становништва развијених европских земаља већ средином 1980-их имала структурна обележја која становништво у Србији достиже тек 2002. Разлоге споријих промена брачности становништва у Србији преваходно треба тражити у специфичностима друштвено-економског, а не демографског контекста, имајући у виду одсуство значајних разлика у погледу демографске старости становништва Србије (централне Србије и Војводине) у односу на развијена друштва Европе.

Социјалистичка економија и државна регулатива у значајној мери успориле су процес индивидуализације и трансформације животних стилова и вредности. Ти процеси стоје у основи промена брачности у модерном друштву, а претпостављају економску самосталност појединца и на њој засновану могућност избора опција алтернативних браку (кохабитација и сл.) и/или вишеструких избора у брачној историји (пораст развода и поновних бракова). На специфичан начин подаци о брачности становништва указују на лимите социјалистичког система, чији је економски просперитет у првим деценијама омогућавао,

¹ Приликом обраде података пописа из 1971. није урађена ни основна дистрибуција становништва према брачном стању по полу и старости, те су ови подаци недоступни, чиме је заправо фокус анализе сужен на период 1981-2002.

посебно у случају југословенског друштва, развој вредносног система и модела понашања који је конвергирао западним стандардима, чак по либерализацији развода био је и испред њих. У последњим деценијама социјалистичког система, у периоду економске кризе и спорог економског реструктурирања, међутим, дошло је до стагнације модернизацијских промена у брачном понашању уочених током 1970-их, јер је процес ретрадиционализације јачао значај породице, а самим тим и брака, као битних претпоставки стратешког понашања појадинаца у обезбеђивању неопходних ресурса за живот (Милић, 1995). То се одражава и у подацима пописа из 1981. године, који показују благ пад категорије лица која никада нису склапала брак односно незнатни пораст удела лица у браку.

Подаци пописа 2002. наизглед указују да су се током 1990-их промене у брачности убрзале ка тзв. модерном типу. Чињеница, међутим, да ове промене у својој основи немају економски просперитет, индивидуализацију вредности и животних стилова, чини их квалитативно различитим од идеално типског модела брачности развијеног света. То собом носи и опасност заоштравања негативних демографских и социјалних ефеката које ове промене могу имати, првенствено на даљи пад фертилитета и проблеме социјалне интеграције. Наиме, само у контексту позитивних развојних процеса и адекватне државне интервенције промене у брачном понашању не морају неминовно водити драстичном паду фертилитета односно социјалној аномии (Рашевић, Петровић, 1995).

Табела 6.2-1.
Брачна структура становништва старог 15 и више година, 1971-2002.
(у процентима)

Брачно стање	1971	1981	1991	2002
Србија				
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	21,1	19,7	20,0	24,4
Ожењени/удате	68,0	68,5	67,1	60,4
Удовци/удовице	8,5	8,8	8,6	10,8
Разведени/разведене	2,4	3,0	3,5	4,0
Централна Србија				
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	20,8	19,2	20,0	24,0
Ожењени/удате	68,6	69,5	68,2	61,1
Удовци/удовице	8,1	8,3	8,4	10,6
Разведени/разведене	2,2	3,0	3,3	3,8
Војводина				
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	22,2	20,4	20,0	25,4
Ожењени/удате	66,0	67,1	66,3	58,6
Удовци/удовице	8,9	9,2	9,8	11,4
Разведени/разведене	2,7	3,3	3,9	4,4

У већини бивших социјалистичких земаља у Европи промене брачности становништва у периоду друштвено-економске трансформације имале су негативне социо-демографске ефекте (Маџура, 1997).

У Србији, међутим, дуготрајност блокиране трансформације (Лазич, 2002) и са њом повезани

егзистенцијални проблеми и даље условљавају, с једне стране, стабилност склопљених бракова (што је очито у одсуству значајнијег скока разведених током протекле деценије), а са друге стране, стратегије одлагања брака код млађих генерација, које доминантно одређују и пораст лица која никада нису склопила брак.

6.2.2 Основне промене брачности становништва према старости и полу

Поређење података табела 6.2-1 и 6.2-2, показује да су промене у брачној структури становништва Србије и посматраних подручја под значајним утицајем старења становништва.

При изради података за табелу 6.2-2 старосна структура становништва Србије из 1971. послужила је као основа поређења. Дакле, да је становништво Србије задржало старосну структуру из 1971. године (да становништво није старило) промене брачне структуре становништва у наредним деценијама биле би обележене интензивнијим порастом удела лица која нису склапала брак односно већим смањењем лица у браку, али и

мањим порастом разведених лица. Удео обудовелих лица, међутим, имао би супротну тенденцију од емпиријски забележене према којој је лагано растао од 1971. године, а нешто интензивније у последњој деценији, услед чега је у 2002. достигао вредност забележену пописом 1948. Дакле, стандардизовани подаци указују да овај пораст превасходно одређује процес старења становништва, односно да није било промена у морталитету које би могле утицати на пораст удела обудовелих лица. Другим речима, да становништво није старило удео обудовелих би имао тенденцију пада и, посебно 2002, знатно нижи ниво.

Табела 6.2-2.

Брачна структура укупног становништва стандардизована по старости, 1981, 1991. и 2002.
(у процентима)

Година	Укупно	Неожењени/ неудате	Ожењени/ удате	Удовци/ удовице	Разведени/ разведене
Србија					
1981	100,0	22,9	65,8	8,5	2,8
1991	100,0	25,0	64,1	7,6	3,4
2002	100,0	31,0	57,2	7,7	3,7
Централна Србија					
1981	100,0	22,6	66,3	8,4	2,7
1991	100,0	24,9	64,4	7,5	3,2
2002	100,0	31,0	57,9	7,5	3,6
Војводина					
1981	100,0	23,8	64,5	8,7	3,1
1991	100,0	25,4	63,1	7,7	3,8
2002	100,0	31,7	55,7	8,5	4,1

Стандардизовани подаци потврђују да су емпиријски уочене промене брачности становништва добиле на интензитету у последњој деценији, али да су оне постојале и током 1970-их и 1980-их, примарно кроз пораст старости при уласку у први брак а далеко мање порастом развода бракова. На оба подручја Републике, разлике између стандардизованих и емпиријских података упућују на исте закључке код свих категорија брачности становништва. Иако становништво оба подручја Републике имај типски исту брачност, подручје Војводине потврђује се као подручје нешто вишег

удела лица која нису склапала брак и разведених односно нижег удела лица у браку.

Табела 6.2-3 показује да промене брачне структуре оба пола обележава иста тенденција која одређује динамику структурних промена у укупном становништву, без разлике по посматраним подручјима: након споријих структурних промена брачности током 1980-их, у 1990-им забележен је пораст удела лица која нису склапала брак, обудовелих и разведених, и смањење удела лица која су у браку.

Наведене промене нису утицале на смањење или промену битних карактеристика брачности мушкараца и жена. Наиме, брачну структуру мушкараца обележавају виши удели лица која никада нису склапала брак и лица у браку и нижи удели обудовелих и разведених лица у односу на женску популацију. Ове разлике проистичу из различитих

старосних модела уласка у први брак (мушкарци касније заснивају први брак) различитог понашања у погледу поновног склапања брака (након развода или смрти брачног партнера мушкарци ћешће поново улазе у брак), и разлика у нивоу смртности (дуже очекивано трајање живота жена).

Табела 6.2-3.

Брачна структура становништва старог 15 и више година према полу, 1981, 1991. и 2002.
(у процентима)

Брачни статус	Србија			Централна Србија			Војводина		
	1981	1991	2002	1981	1991	2002	1981	1991	2002
мушкарци									
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Неожењени	23,9	24,3	29,2	23,0	23,9	28,6	25,0	24,6	30,8
Ожењени	70,2	69,5	62,5	70,7	69,2	63,1	69,3	68,3	60,8
Удовци	3,9	3,8	4,8	4,0	3,8	4,9	2,3	3,0	3,7
Разведени	1,9	2,5	3,1	1,9	2,3	2,9	3,3	3,5	4,4
жене									
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Неудате	15,7	16,0	19,9	15,4	16,0	19,8	16,1	15,4	20,3
Удате	67,0	66,1	58,5	67,7	66,0	59,3	65,0	63,4	56,5
Удовице	13,3	13,5	16,4	12,3	12,3	15,9	14,7	15,6	17,9
Разведене	4,0	4,4	4,8	4,0	4,3	4,7	4,2	4,7	5,1

Различити старосни модели уласка у брак остатак су традиционалног културолошког обрасца. У савременом друштву рационалност ове норме се значајно изгубила иако се инерција њеног утицаја на понашање и даље препознаје, мада све мање. Наиме, ова норма је подразумевала да мушкарац мора обезбедити основне егзистенцијалне предуслове својој породици, док жена треба да буде што млађа како би њена биолошка функција рађања била максимизирана. У савременом друштву долази до сталног пораста старости склапања брака код оба пола, будући да егзистенцијална самосталност мушкараца подразумева све дужи процес школовања а потом налажења (адекватног) запослења на тржишту рада. Исти образац, међутим, постаје не само прихваћен од жена већ и неминовност, јер обезбеђење материјалних предуслова заснивању породице све више подразумева запосленост жене односно двојност дохотка у породици за већину социјалних група. Смањење репродуктивних норми (жељеног, очекиваног и реализованог броја деце), као и старосног модела рађања, такође, од битног је утицаја на промене старосног модела уласка у брак, посебно код жена.

Табела 6.2-4 указује на пораст целибата у свим старостима код оба пола. Посебно је значајан

бржи пораст лица која нису склапала брак код жена него мушкараца у нижим старосним групама. Отуда су се, 2002, разлике између мушкараца и жена у нивоу целибата готово изгубиле у старости 15-19 година у којој је целибат најраспрострањенији. Ове разлике имају тенденцију смањивања и у старости 20-24 и 25-29 година, јер се целибат код жена у овим старосним групама повећао за више од 50% односно удвостручио се (респективно), док је пораст целибата мушкараца исте старости, иако приметан, био мањи. Пораст целибата у старијим генерацијама израженији је код мушкараца (посебно у старости 35-39 и 40-59 година). Дакле, ниво целибата мушкараца је виши у свим старосним групама али су разлике међу половима знатно веће у старијим генерацијама (у старосној групи 30-34 година удео целибата мушкараца је за 50% виши но код жена а у старосним групама 35-39 и 40-59 година осцилира око вредности која указује на двоструко виши целибат мушкараца, на свим посматраним подручјима). Такве разлике забележене су и 1991. године, док су у претходним деценијама биле знатно мање, чак, пописни подаци из 1953. и из 1961. указују на готово уједначени ниво целибата мушкараца и жена ових старосних група. Целибат генерација старијих од 60 година је низак и уједначен по полу, али са тенденцијом пораста

(анализиране разлике упућују да треба очекивати појаву вишег целибата мушкараца код најстаријег становништва). Промене нивоа целибата по полу и старости нешто су израженије у централној

Србији будући да је у Војводини његов ниво почетком посматраног периода био незнатно виши (у свим старосним групама код оба пола).

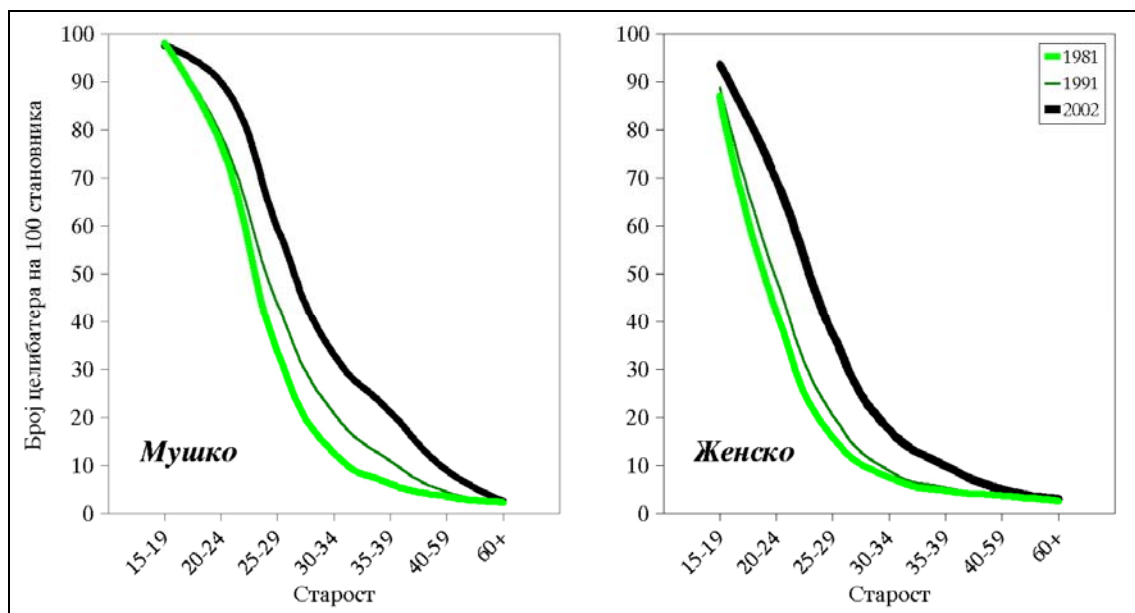
Табела 6.2-4.
Распрострањеност целибата по старости и полу, 1981, 1991. и 2002.
(у процентима)

Старост	Србија			Централна Србија			Војводина		
	1981	1991	2002	1981	1991	2002	1981	1991	2002
мушкарци									
15-19	98,2	98,2	97,6	97,4	97,2	97,3	98,3	97,7	98,1
20-24	77,1	79,0	90,0	76,0	78,6	89,9	77,0	78,4	92,2
25-29	33,9	43,8	59,8	33,1	44,1	59,9	34,4	42,0	59,4
30-34	12,7	20,9	33,1	11,7	20,8	33,1	14,6	20,7	33,0
35-39	6,3	11,0	21,2	5,5	10,5	20,8	8,5	12,4	22,3
40-59	3,6	4,6	9,1	3,5	4,8	8,5	5,2	5,7	10,8
60+	2,4	2,5	2,7	1,9	1,9	2,4	3,5	2,9	3,7
жене									
15-19	87,1	88,9	93,7	86,2	87,8	93,3	87,6	89,3	94,8
20-24	42,4	49,0	69,8	42,2	49,2	69,5	41,4	47,3	70,7
25-29	16,0	20,6	37,6	15,7	21,3	38,1	15,2	6,8	36,2
30-34	7,6	9,0	17,5	7,4	9,2	21,7	7,9	8,2	16,8
35-39	4,8	5,6	10,0	4,7	5,6	11,2	5,2	5,6	9,8
40-59	3,8	3,7	5,1	3,5	3,6	5,3	4,9	4,0	5,3
60+	2,7	2,9	3,1	2,1	2,5	2,8	4,1	3,8	3,7

Анализа распрострањености целибата по старости и полу у посматраном периоду потврђује да је овај феномен превасходно везан за померање старосне границе уласка у брак, али пораст целибата код

средовечног становништва указује и на постепено опадање универзалности брака као форме живота у заједници са партнером односно оснивања породице, посебно у последњој деценији.

Графикон 6.2-1.
Распрострањеност целибата по старости и полу, 1981, 1991. и 2002.

Заступљеност разведених лица у брачној структури становништва према старости и полу указује на више правилности у брачном понашању (табела 6.2-5). Удео разведених има тенденцију пада код млађих генерација и тенденцију пораста

у старијим генерацијама оба пола. То, с једне стране, указује на опадање лица у браку код млађих генерација и, с друге стране, на благу тенденцију пораста развода бракова. Затим, удео разведених виши је код жена но код мушкараца у

Табела 6.2-5.
Стопе разведености по старости и полу, 1981, 1991. и 2002.
(у процентима)

Старост	Србија			Централна Србија			Војводина		
	1981	1991	2002	1981	1991	2002	1981	1991	2002
мушкарци									
15-19	0,1	0,2	0,0	0,1	0,2	0,0	0,1	0,2	0,0
20-24	0,5	0,6	0,2	0,5	0,6	0,2	0,6	0,7	0,2
25-29	1,6	1,6	1,2	1,5	1,4	1,1	1,8	1,9	1,4
30-34	2,4	2,6	2,7	2,2	2,4	2,6	2,8	3,3	3,1
35-39	2,5	3,5	4,2	2,3	3,2	4,0	3,1	4,3	4,9
40-59	2,8	3,7	5,3	2,6	4,0	4,9	3,3	4,3	6,2
60+	1,7	2,6	2,6	1,6	2,1	2,5	2,1	2,5	3,1
жене									
15-19	0,4	0,5	0,1	0,3	0,5	0,1	0,4	0,5	0,1
20-24	1,9	1,6	1,0	1,8	1,5	0,9	2,1	2,0	1,0
25-29	3,4	3,2	2,8	3,3	2,9	2,7	3,7	3,8	3,3
30-34	4,3	4,4	4,9	4,3	4,1	4,6	4,3	5,1	5,5
35-39	4,8	5,5	6,3	4,8	5,3	6,1	4,8	6,0	6,9
40-59	5,8	6,0	7,2	5,8	5,9	7,0	6,0	6,2	7,6
60+	2,9	4,6	4,5	2,8	4,5	4,5	3,3	4,6	4,5

свим старосним групама, уз тенденцију пораста ових разлика у старијим генерацијама. То условљава низак коефицијент маскулинитета ове брач-

не категорије, супротно категорији лица која никада нису склапала брак (табела 6.2-П2 у Прилогу). Оваква дистрибуција разведености по старости и

Табела 6.2-6.
Заступљеност обудовелих по старости и полу, 1981, 1991. и 2002.
(у процентима)

Старост	Србија			Централна Србија			Војводина		
	1981	1991	2002	1981	1991	2002	1981	1991	2002
мушкарци									
15-19	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
20-24	0,1	0,2	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	0,1	0,0
25-29	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1
30-34	0,2	0,3	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2
35-39	0,4	0,5	0,3	0,4	0,5	0,3	0,5	0,5	0,4
40-59	1,9	2,2	2,0	1,9	2,5	1,9	1,8	2,1	2,1
60+	19,4	17,5	16,8	20,8	14,9	16,9	15,8	13,8	16,4
жене									
15-19	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0
20-24	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,2	0,3	0,2	0,2
25-29	0,7	0,6	0,5	0,7	0,6	0,5	0,6	0,6	0,4
30-34	1,2	1,1	1,1	1,2	1,1	1,1	1,2	1,1	1,2
35-39	2,3	2,0	2,0	2,2	2,0	2,0	2,4	2,1	2,1
40-59	9,4	8,9	8,9	9,2	8,4	8,5	10,1	10,3	9,9
60+	49,1	40,5	45,0	48,0	39,6	43,3	51,6	46,9	49,6

полу илуструје чињеницу да се већина бракова разводи после више од 5 година трајања брака (преко 60% са тенденцијом повећања током деведесетих), што уз пораст старости заснивања брака повећава и старост супружника приликом развода брака односно удео разведених лица у старијим генерацијама. Нижа старост жена при уласку у први брак, такође, условљава и веће уделе разведених у нижим старосним групама код жена но код мушкараца, док полне разлике у нивоу разведености у старијим генерацијама одражавају нешто заступљенију праксу уласка у поновни брак код мушкараца. Међу посматраним подручјима нема значајних разлика, иако је у Војводини ниво разведености у посматраном периоду нешто виши у свим старостима код оба пола.

Обудовелост је веома ниска у млађим старосним групама и релативно уједначена по полу (табела 6.2-6). Виши удео обудовелих лица код жена него код мушкараца приметан је у свим старосним групама али ова разлика постаје значајнија у старости 40-59 година, а веома значајна је код становништва старијег од 60 година. Будући да је при посматрању обудовелих лица по старости морталитет примарни узрок распрострањености овог брачног статуса, код оба пола постоји

тенденција раста обудовелих лица са старашћу (што обудовела лица чини просечно најстаријим брачним статусом – табела 6.2-П1 у Прилогу). Ипак, уз разлике у очекиваном трајању живота између мушкараца и жена (у корист жена) утицај разлика у брачном понашању по полу уочавају се и код ове категорије брачности. Заправо, разлике у заступљености овог брачног статуса су између мушкараца и жена највеће, што потврђује и најнижи ниво маскулинитета ове брачне категорије (табела 6.2-П2 у Прилогу). Чињеница да се жене удају раније и то за мушкарце старије од себе условљава ранију појаву и виши ниво обудовелих код жена у свим старостима, а посебно у познијим годинама, док је обрнут случај код мушкараца. Поред тога, већа спремност мушкараца на улазак у поновни брак, посебно у познијим годинама, и овде се појављује као фактор од утицаја.

У односу на претходне пописе подаци пописа из 2002. не указују на значајно померање удела обудовелих по старости ни код жена ни код мушкараца. Између централне Србије и Војводине разлике су незнатне и испољавају се само код најстаријег становништва, у свим посматраним пописима.

6.2.3 Брачна структура становништва по типу насеља

Брачност становништва различитих типова насеља битно је посматрати из најмање два разлога. Прво, градови као развојни центри носиоци су процеса модернизације и индивидуализације који стоје у основи промена брачног понашања, јер се оне заправо зачињу међу образованијим, млађим, и становништвом запосленим у најпродуктивнијим секторима економије у градовима. Вредносни систем и стил живота овог становништва потом се, уколико то општи друштвени услови омогућавају, шире и на осталу популацију. Друго, управо привлачна снага градова, посебно великих, може условити неуједначеност старосне структуре насеља различитог типа, а посредно и разлике у брачности њиховог становништва. Подаци табеле 6.2-7 потврђују да становништво градских насеља има „модернију“ структуру брачности: више уделе целибатера и разведених. Такође, показује се да у томе незнатно предњачи подручје Града Београда (у целини), а нешто више градска подручја Београда. Разлике по типу насеља, међутим, нису толико велике, у централ-

ној Србији нешто су израженије него у Војводини. То, заправо, потврђује да услови живота у нашим градовима, па чак ни у Београду, још не иницирају значајније промене у брачном понашању карактеристичне за развијене европске земље.

Такву тврдњу поткрепљују и подаци табеле 6.2-8, која показује хипотетичку брачну структуру посматраних подручја по типу насеља на основу стандардизације њихове старосне структуре, где је старосна структура укупног становништва Србије узета као стандард. На основу добијених података стварне разлике у понашању између посматраних типова насеља у централној Србији и Војводини мање су но што показују емпиријски подаци. Наиме, разлика у старосној структури (млађе становништво градских насеља) подиже ниво целибата и спушта уделе лица у браку и обудовелих у градовима, односно има супротан ефекат у осталим насељима. Удели разведених су исти и код емпиријских и стандардизованих вредности.

Табела 6.2-7

Брачна структура становништва старог 15 и више година, по типу насеља, 2002.

Брачно стање	Укупно	Градска	Остала	Укупно	Градска	Остала
	број			структура (у процентима)		
Србија	6321231	3566648	2754583	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	1540743	948053	592690	24,4	26,6	21,5
Ожењени/удате	3820251	2082806	1737445	60,4	58,4	63,1
Удовци/удовице	684089	340864	343225	10,8	9,6	12,5
Разведени/разведене	252793	181042	71751	4,0	5,1	2,6
Централна Србија	4611453	2592411	2019042	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	1107190	692267	414923	24,0	26,7	20,6
Ожењени/удате	2818693	1522645	1296048	61,1	58,7	64,2
Удовци/удовице	488764	236648	252116	10,6	9,1	12,5
Разведени/разведене	177373	129130	48243	3,8	5,0	2,4
Војводина	1709778	974237	735541	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	433553	255786	177767	25,4	26,3	24,2
Ожењени/удате	1001558	560161	441397	58,6	57,5	60,0
Удовци/удовице	195325	104216	91109	11,4	10,7	12,4
Разведени/разведене	75420	51912	23508	4,4	5,3	3,2
Београд	1347199	1100980	246219	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	372872	313153	59719	27,7	28,4	24,3
Ожењени/удате	761601	608294	153307	56,5	55,3	62,3
Удовци/удовице	132434	107692	24742	9,8	9,8	10,0
Разведени/разведене	74765	67037	7728	5,5	6,1	3,1

Табела 6.2-8

Брачна структура становништва по типу насеља, стандардизована по старости, 2002.

Брачно стање	Укупно	Градска	Остала
Србија	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	24,4	25,4	22,8
Ожењени/удате	60,4	58,6	63,3
Удовци/удовице	10,8	40,6	11,0
Разведени/разведене	4,0	5,1	2,6
Централна Србија	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	24,1	25,4	22,2
Ожењени/удате	61,3	59,0	64,4
Удовци/удовице	10,4	10,2	10,7
Разведени/разведене	3,9	5,0	2,4
Војводина	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	24,9	25,4	24,3
Ожењени/удате	58,7	57,6	60,2
Удовци/удовице	11,8	11,6	12,1
Разведени/разведене	4,4	5,3	3,2
Београд	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	27,5	28,4	23,4
Ожењени/удате	56,5	55,2	62,6
Удовци/удовице	10,2	10,1	10,6
Разведени/разведене	5,6	6,1	3,1

Стандардизовани подаци, међутим, указују на већу разлику у нивоу целибата између градских и осталих насеља на подручју Београда, односно да је целибат распрострањенији у градским него у сеоским насељима но што показују емпиријски

подаци у табели 6.2-7. То условљава чињеница да на подручју Београда сеоска насеља имају млађу старосну структуру, што подиже удео ове категорије у брачној структури њиховог становништва (на емпиријском нивоу).

Табела 6.2-9
Распрострањеност целибата по старости и полу, према типу насеља, 2002.
(у процентима)

Пол	Тип насеља	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-59	60+
Србија								
Мушко	Градска	97,4	91,8	63,6	33,9	19,8	8,0	2,9
	Остала	97,4	87,9	54,4	32,1	23,1	10,7	2,6
Женско	Градска	95,7	77,0	44,7	21,4	12,0	6,0	3,8
	Остала	90,9	58,5	26,4	11,7	7,0	3,8	2,3
Централна Србија								
Мушко	Градска	97,4	91,9	64,5	34,3	19,3	7,5	2,6
	Остала	97,2	86,8	53,6	31,6	22,8	9,9	2,2
Женско	Градска	95,4	77,5	46,1	22,2	12,3	6,1	3,7
	Остала	90,0	56,6	25,3	11,1	6,5	3,3	2,0
Војводина								
Мушко	Градска	98,4	91,6	61,3	32,8	20,9	9,3	3,6
	Остала	97,8	88,3	56,8	33,3	34,0	12,8	4,0
Женско	Градска	96,2	75,5	40,7	19,3	11,1	5,7	4,2
	Остала	93,0	63,3	39,2	13,2	8,2	4,8	3,2
Београд								
Мушко	Градска	98,1	94,4	72,0	40,9	23,5	9,3	3,2
	Остала	98,3	89,7	58,5	31,2	20,8	8,9	2,7
Женско	Градска	97,2	84,5	55,9	30,1	17,2	8,1	4,7
	Остала	94,6	68,0	34,2	15,6	7,3	3,5	2,1

Табела 6.2-9 илуструје неке специфичности у целибату мушкараца и жена по старости а према типу насеља. Прво, разлика у нивоу целибата старосних група по типу насеља израженија је код жена (конзистентно виши целибат у градским него у осталим насељима), уз најмање разлике у Војводини. Друго, целибат мушкараца није доследно виши у градским насељима у свим старосним групама. Тако је код мушкараца у старосним групама 35-39 и 40-59, а у Војводини и у старости 30-35, као и код најстаријег становништва (преко 60 година), нешто нижи удео целибатера у граду,

са изузетком подручја Београда. Треће, ниво целибата мушкараца виши је од целибата жена у свим старосним групама без обзира на тип насеља. Дакле, целибат мушкараца и у неградским насељима виши је од целибата жена у градским насељима за све старосне групе (осим старијих од 60 година), а ове разлике су најмање на подручју Београда. Све ове чињенице говоре о традиционално утемељеним полним разликама у погледу брачности и значају процеса урбанизације у промени овог модела.

6.2.4 Брачна структура становништва по националности и вероисповести

Анализа брачности становништва према националној припадности на основу података пописа

2002. године сусреће се са неколико озбиљних ограничења. Прво се односи на чињеницу да је

класификација националне или етничке припадности проширена новим модалитетима који нису постојали у ранијим пописима (в. поглавље 1). То је утицало на промене у националној структури становништва те је, на пример, увођењем модалитета Бошњак знатно смањило бројност становништва муслиманске националне припадности (в. поглавље 6.4). Друго ограничење односи се на чињеницу да је национална припадност субјективни доживљај услед чега заступљеност појединих модалитета значајно осцилира у зависно од политичке и опште друштвене ситуације у годинама пописа. У последња два пописа, на пример, значајне су осцилације у броју Југословена или национално неопредељених, при чему је у првом случају дошло до пада а у другом до пораста броја становника. Треће ограничење

односи се на методолошке проблеме две разужене структуре становништва. Наиме, брачну структуру становништва није могуће смислено анализирати на етничким групама мале бројности. Отуда је анализа примењена само на групама већим од 20.000 становника, како у Републици тако и на појединим подручјима. Четврто ограничење односи се на одсуство података о брачности становништва по националној припадности, а према старости и полу, које онемогућава стандардизацију података, што је од посебне важности у анализи етничких група које се налазе у различитим стадијумима демографске старости.

Брачна структура Срба као најбројније етничке групе у централној Србији 2002. у потпуности одговара анализи брачности укупног становништва овог подручја (табела 6.2-10).

Табела 6.2-10.

Брачна структура становништва по националности. Србија, 1991. и 2002.

Националност	Година	Укупно	Неожењени/ неудате	Ожењени/ удате	Удовци/ удовице	Разведени/ разведене
Срби	1991	100,0	19,6	68,4	8,7	3,3
	2002	100,0	24,4	60,7	10,7	3,9
Црногорци	1991	100,0	24,7	65,6	6,8	3,0
	2002	100,0	27,5	58,8	9,1	4,5
Југословени	1991	100,0	26,1	61,5	6,8	5,5
	2002	100,0	27,7	55,3	10,1	6,8
Албанци	1991	100,0	26,9	68,2	3,4	1,5
	2002	100,0	28,9	64,6	5,9	0,4
Бошњаци	1991	-	-	-	-	-
	2002	100,0	28,9	64,6	5,9	0,4
Власи	1991	100,0	10,3	69,2	16,4	4,1
	2002	100,0	14,1	63,6	17,6	4,5
Мађари	1991	100,0	16,7	66,5	12,5	4,4
	2002	100,0	20,9	59,2	14,3	5,5
Муслимани	1991	100,0	29,7	63,7	4,9	1,7
	2002	100,0	27,2	60,5	8,5	3,5
Роми	1991	100,0	19,2	71,2	5,9	3,7
	2002	100,0	26,0	61,9	7,5	4,1
Румуни	1991	100,0	14,3	70,1	12,5	3,1
	2002	100,0	18,9	62,8	14,6	3,3
Словаци	1991	100,0	17,4	67,7	11,8	3,1
	2002	100,0	21,0	61,8	13,5	3,4
Хрвати	1991	100,0	14,7	70,8	10,2	4,2
	2002	100,0	18,2	60,9	15,7	5,1
Неизјашњени и неопредељени	1991
	2002	100,0	32,6	51,7	9,0	6,0

Уочене разлике у брачности међу посматраним етницитетима делимично треба приписати различитој демографској старости. Тако високе уделе целибатера имају етничке групе са највишим уделима становништва старости млађег од 20 година, на пример, Албанци (40,0% становништва старости 0-19 година, 10,9% преко 60 година), и Бошњаци (34,9% и 11,7%, респективно). Међутим, старосни модел уласка у брак је такође веома битан, те тако Роми, демографски изузетно млада националност (40,9% становништва старости млађе од 20 година и 7,0% преко 60 година), због ранијег склапања брака имају нижи ниво целибата од Албанаца и Бошњака.

Власи су једна од демографски најстаријих етничких група (само 16,8% становништва млађег од 20 година и чак 35,9% старијих од 60 година), што одређује и висок удео обудовелих лица и низак целибат, на који, међутим, утиче и традиција веома раног склапања брака. Југословени, пак, иако једна од група са старијим становништвом (15,1% до 20 година и 26,3% преко 60 година)

имају знатно виши целибат од Влаха, што указује на различит модел, пре свега, каснијег уласка у брак и/или мање универзалности брака. У централној Србији у погледу разведености, највиши удео разведених лица имају Југословени и лица која се нису национално изјаснила или која су национално неопредељена. На основу карактеристика брачности те две групе становништва могло би се закључити да је међу њима највише носилаца промена у брачном понашању ка типу карактеристичном за савремена друштва, дакле образованија и градска популација. Старосна структура национално неизјашњених и неопредељених указује и да је реч о популацији млађој него што је укупно становништво овог дела Србије (23,9% је млађе од 20 година и 17,3% старије од 60 година), премда не и изразито младој да би се тиме могао објаснити највиши ниво целибата, од чак 30%.

У основи, брачност становништва појединих етничких група је без битних разлика на посматраним подручјима Републике (табеле 6.2-11 и 6.2-12).

Табела 6.2-11
Брачна структура становништва по националности. Централна Србија, 1991. и 2002.

Националност	Година	Укупно	Неожењени/ неудате	Ожењени/ удате	Удовци/ удовице	Разведени/ разведене
Срби	1991	100,0	19,4	68,7	8,6	3,3
	2002	100,0	24,0	61,2	10,7	3,9
Црногорци	1991	100,0	23,9	67,0	6,4	2,7
	2002	100,0	23,2	62,4	9,0	5,1
Југословени	1991	100,0	6,0	61,0	7,2	5,8
	2002	100,0	24,9	55,5	12,0	7,5
Албанци	1991	100,0	27,7	67,5	3,5	1,4
	2002	100,0	28,9	64,5	6,0	0,3
Бошњаци	1991	-	-	-	-	-
	2002	100,0	29,9	61,3	6,5	1,4
Власи	1991	100,0	10,3	69,2	16,4	4,1
	2002	100,0	14,1	63,6	17,6	4,5
Муслимани	1991	100,0	29,9	63,4	5,0	1,7
	2002	100,0	28,0	59,7	8,7	3,3
Роми	1991	100,0	18,5	72,5	5,6	3,4
	2002	100,0	24,2	64,0	7,3	3,9
Неизјашњени и неопредељени	1991
	2002	100,0	30,0	53,3	9,7	6,3

Релативно вишем целибату Југословена у Војводини доприноси њихова млађа структура станов-

ништва но у централној Србији (26,5% до 20 година и 13,5% преко 60 година), а исто важи и за

национално неопредељене (31,8% до 20 година и 11,1% преко 60 година), што њихов иначе висок целибат додатно подиже (на највиши ниво у Војводини од 35,3%). Међу осталим етничким групама у Војводини се по вишем уделу целибатера но у централној Србији издвајају и Црногорци, код којих вероватно удружено делују традиција каснијег уласка у брак и, такође, нешто повољнија старосна структура но у централној Србији (до 20 година 24,3% и 19,4% преко 60 година, у односу на 16,3% и 25,4%, респективно у централној Србији). Срби, као најбројнија етничка група имају брачне карактеристике сличне укупном становништву Војводине, но и овде је приметан ефекат нешто повољније старосне структуре на удео целибатера но у

централној Србији. Мађари, Румуни, Словаци, Хрвати су етничке групе релативно уједначених старосних структура, које карактерише демографска старост, чије су брачне карактеристике, такође, веома сличне, са нешто већим учешћем разведених лица код Мађара и Хрвата.

Подаци у табелама 6.2-10, 6.2-11 и 6.2-12 садрже и упоредне податке последња два пописа, али је због свих наведених ограничења, а посебно промене бројности одређених националности, таква анализа прилично непоуздана. У сваком случају, промене брачности свих посматраних група уклапају се у општу тенденцију промена брачности укупног становништва посматраних подручја.

Табела 6.2-12.
Брачна структура становништва по националности. Војводина, 1991. и 2002.
(у процентима)

Националност	Година	Укупно	Неожењени/ неудате	Ожењени/ удате	Удовци/ удовице	Разведени/ разведене
Срби	1991	100,0	20,3	66,9	9,2	3,6
	2002	100,0	26,2	58,8	10,8	4,1
Црногорци	1991	100,0	26,0	63,2	7,3	3,5
	2002	100,0	31,7	55,2	9,1	3,9
Југословени	1991	100,0	26,3	62,0	6,5	5,2
	2002	100,0	29,6	55,1	8,8	6,3
Мађари	1991	100,0	16,8	66,4	12,5	1,3
	2002	100,0	21,0	59,2	14,2	5,4
Румуни	1991	100,0	14,3	70,1	12,5	3,1
	2002	100,0	18,9	62,8	14,6	3,3
Словаци	1991	100,0	17,5	67,6	11,9	3,0
	2002	100,0	21,1	61,8	13,5	3,3
Хрвати	1991	100,0	15,8	70,6	9,7	3,9
	2002	100,0	20,6	59,6	14,8	5,0
Неизјашњени и неопредељени	1991
	2002	100,0	35,3	50,1	8,3	5,8

У табели 6.2-13 презентирани су подаци о брачној структури становништва према вероисповести, чију анализу, мање или више, прате иста ограничења као и анализу брачности становништва по националној припадности. Стога су изнети само подаци за припаднике највећих конфесија на одређеним подручјима, односно у Републици. У недостатку података о брачности према старосно-полној структури сваке од посматраних вероисповести реално је претпоставити да међу њима нема типски значајних

разлика. Наиме, везујући вероисповест са етничким групама које су њихови носиоци у Србији, разлике у брачности добрим делом дугују се неуједначеним старосним обележјима. Тако припадници исламске вероисповести имају највиши удео целибатера а најнижи обудовелих лица и припадају демографски најмлађим етничким групама (Албанци, Бошњаци и Муслимани) док је супротно са припадницима католичке вероисповести уједно и најстаријим етничким групама (Мађари, Хрвати). Реално је претпоставити да би

стандардизација брачности по старости указала и на деловање других фактора, попут промена у понашању ка све дужем одлагању или трајном целибату, као пракси заступљенијој код католика и православца у односу на становништво исламске вероисповести. Такође, реално је претпоставити да удео разведених, и поред разлика у старосној структури, које се логички изражавају у добијеним подацима, ипак указује на различито понашање

припадника посматраних конфесија, будући највиши код католика а најмањи код припадника исламске вероисповести, што је у складу и са традицијом тих конфесија. Верски неизјашњени, пак, у највећој мери кореспондирају национално неизјашњеним или национално неопредељеним лицима (преко 67%) на шта упућују и карактеристике њихове брачности.

Табела 6.2-13.
Брачна структура становништва по вероисповести, 2002.
(у процентима)

Брачно стање	Православна	Исламска	Католичка	Протестантска	Неизјашњени
Србија					
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	24,3	29,2	20,8	20,8	30,5
Ожењени/удате	60,8	62,3	58,9	60,9	54,4
Удовци/удовице	10,7	6,5	14,8	14,1	9,2
Разведени/разведене	3,9	1,5	5,4	4,0	5,5
Централна Србија					
Укупно	100,0	100,0	(100,0)	(100,0)	100,0
Неожењени/неудате	23,8	29,3	(11,8)	(22,1)	27,8
Ожењени/удате	61,4	62,2	(60,8)	(62,2)	56,3
Удовци/удовице	10,7	6,5	(20,7)	(11,4)	9,8
Разведени/разведене	3,9	1,4	(6,5)	(4,1)	5,5
Војводина					
Укупно	100,0	(100,0)	100,0	100,0	100,0
Неожењени/неудате	26,1	(25,8)	21,4	20,7	33,1
Ожењени/удате	59,0	(64,8)	58,8	60,8	52,5
Удовци/удовице	10,7	(5,9)	14,4	14,4	8,6
Разведени/разведене	4,0	(3,4)	5,4	4,0	5,5

Напомена: Подаци у заградама се односе на конфесије са мање од 25 хиљада припадника.

6.2.5 Међународна поређења

Подаци у табели 6.2-14 пружају могућност упоређења брачне структуре Србије, централне Србије и Војводине и одређених европских земаља.² Оба подручја Републике имају ниже нивое целибата и разведености него најразвијеније земље Европе. Обележја брачности

становништва Србије блиска су јужноевропским земљама (Италија, Шпанија), као и другим постсоцијалистичким земљама, премда се Чешка, Мађарска и Румунија издвајају по вишем уделу разведених лица, а Словенија по нивоу целибатора карактеристичном за западноевропске земље.

² Подаци су базирани на резултатима пописа који су спроведени у тим земљама у периоду од 1999. до 2001. године.

Табела 6.2-14.
Брачна структура становништва старог 15 и више година по полу у Србији и неким европским земљама, око 2000. године
 (у процентима)

Држава	Мушкарци				Жене			
	неожењени	ожењени	удовци	разведени	неудате	удате	удовице	разведене
Бугарска	15	77	5	3	7	71	17	5
Данска	36	53	4	8	27	50	13	10
Италија	32	64	3	1	24	59	15	2
Мађарска	29	58	9	4	19	51	11	19
Пољска	21	73	3	5	12	66	18	4
Румунија	25	70	3	3	15	65	5	15
Словенија	39	54	3	4	29	52	13	6
Финска	37	51	4	10	28	47	13	12
Холандија	34	57	3	6	26	55	11	8
Хрватска	28	65	4	3	18	68	19	4
Чешка	27	62	3	9	17	57	15	11
Шпанија	31	64	3	2	23	60	13	3
<i>Србија</i>	<i>29</i>	<i>63</i>	<i>5</i>	<i>3</i>	<i>20</i>	<i>59</i>	<i>16</i>	<i>5</i>

Извор: За европске земље www.eurostat.ec.eu.

Табела 6.2-15.
Просечна старост при ступању у први брак, 2002.
 (упоредни преглед са неким европским земљама)

Држава	Старост мужа	Старост жене
Данска	32,0	29,5
Мађарска	28,2	25,3
Пољска	26,8	24,3
Словенија	30,2	27,1
Холандија	30,8	28,0
Чешка	28,0	25,0
Шведска	32,8	30,0
<i>Србија</i>	<i>28,8</i>	<i>25,5</i>

Извор: Као за табелу 6.2-14.

Дакле, централна Србија и Војводина се још нису значајније примакле типу брачности најразвијенијих европских земаља (попут Финске, Данске, Холандије) нити, бар не још, интензитет анализираних промена условљава структурне помаке забележене у периоду транзиције других пост-социјалистичких земаља (попут Чешке, Мађарске, Румуније или Словеније). Истовремено, међутим, брачност становништва Србије значајно се разликује од становништва Бугарске са традиционално ниским целибатом и код жена и код мушкараца.

Подаци у табели 6.2-15 указују да се уочене разлике у нивоу целибата између становништва Србије и најразвијенијих европских земаља, као и у односу на друге постсоцијалистичке земље, не могу објаснити само нижом (различитом) старошћу мушкараца и жена при ступању у први брак. Премда су ове разлике у односу на развијене европске земље уочљиве, оне су мање но у погледу заступљености целибата, што говори о значају разлика у погледу универзалности брака, која је у Србији, и поред очигледне тенденције опадања ипак још релативно висока у европским размерама.

П Р И Л О Г

Табела 6.2-П1.

Просечна старост према категоријама брачног стања и полу, 1981, 1991. и 2002.
(у годинама)

Брачно стање	1981		1991		2002	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Централна Србија						
Неожењени/неудате	24,0	24,8	24,4	24,7	27,1	26,7
Ожењени/удате	46,3	43,4	48,7	45,7	51,6	48,3
Удовци/удовице	69,8	65,9	68,8	66,8	70,9	68,9
Разведени/разведене	45,6	45,6	46,2	48,7	50,0	51,2
Војводина						
Неожењени/неудате	25,3	26,9	26,1	26,7	27,9	27,2
Ожењени/удате	46,5	43,2	48,2	45,0	50,6	47,3
Удовци/удовице	69,2	67,0	68,4	67,1	69,7	68,7
Разведени/разведене	45,8	46,6	46,4	48,3	49,2	50,1

Табела 6.2-П2.

Стопа маскулинитета према брачном стању и старости, 1981, 1991. и 2002.
(на 1000 жена)

Старост	Централна Србија			Војводина		
	1981	1991	2002	1981	1991	2002
Неожењени/неудате						
Укупно	1436	1490	1343	1446	1483	1394
15-19	1176	1154	1092	1165	1157	1080
20-29	1940	1767	1423	2047	1886	1461
30-39	1494	2114	1899	1826	2461	2099
40+	827	915	1310	863	1025	1506
Ожењени/удате						
Укупно	1002	995	990	993	998	991
15-19	154	162	194	136	131	198
20-29	684	605	555	667	617	566
30-39	1026	951	861	1002	956	868
40+	1130	1128	1110	1130	1135	1114
Удовци/удовице						
Укупно	309	290	290	207	207	228
15-19	227	311	159	286	424	208
20-29	237	229	130	251	263	130
30-39	200	240	151	207	234	155
40+	312	288	293	206	206	229
Разведени/разведене						
Укупно	446	473	580	493	586	667
15-19	198	511	328	187	504	382
20-29	405	458	364	441	463	394
30-39	516	565	598	647	708	649
40+	436	477	591	497	566	693

6.3 ОБРАЗОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА

Биљана СТАНКОВИЋ

Образовна структура становништва је узрочно-последично повезана са осталим структурама становништва, али и са друштвено-економским, културним и свим другим условима, утицајима и променама. Две основне карактеристике које се посматрају приликом анализе образовне структуре становништва су писменост и школска спрема. Према методологији пописа, писменим се сматрају лица старија од десет година која су завршила

више од три разреда основне школе, затим она која су завршила један до три разреда основне школе, као и лица без школе која су била у стању да напишу и прочитају кратак текст у вези са свакодневним животом. Подаци о школској спреми односе се на највишу завршену школу, односно врсту школе чијим је завршавањем лице стекло највиши степен образовања.

6.3.1 Писменост

Резултати пописа 2002. године показују да је настављена тенденција смањивања броја и удела неписменог у укупном становништву, забележена свим послератним пописима становништва. Укупан број неписмених становника Србије (старијих од 10 година) износи 232925, што чини 3,5% укупног становништва (табела 6.3-1). У поређењу са подацима претходног пописа из 1991. године, удео неписмених смањен је скоро на

половину, а у односу на попис из 1981. године скоро на трећину. Веће смањење заступљености неписмених постигнуто је међу становништвом мушког пола. 1981. године процентно учешће неписмених мушкараца било је 3,8%, што је три и по пута више него 2002. године када износи 1,1%. Учешће неписмених жена од 15,4% било је више од два и по пута веће него 2002. године, када износи 5,7%.

Табела 6.3-1.
Становништво старо 10 и више година према писмености и полу.
Србија, 1981, 1991. и 2002.

Година	Свега			Мушко			Женско		
	укупно	неписмено број	%	укупно	неписмено број	%	укупно	неписмено број	%
Србија									
1981	6653803	646814	9,7	3257766	125333	3,8	3396037	521481	15,4
1991	6864099	418942	6,1	3349834	71975	2,1	3514265	346967	9,9
2002	6761061	232925	3,4	3267118	35271	1,1	3493943	197654	5,7
Централна Србија									
1981	4894605	545101	11,1	2406134	98674	4,1	2488471	446427	17,9
1991	5098779	346330	6,8	2496452	56035	2,2	2602327	290295	11,2
2002	4929487	188835	3,8	2385133	26484	1,1	2544354	162351	6,4
Војводина									
1981	1759198	101713	5,8	851632	26659	3,1	907566	75054	8,3
1991	1765320	72612	4,1	853382	15940	1,9	911938	56672	6,2
2002	1831574	44090	2,4	881985	8787	1,0	949589	35303	3,7

Знатне разлике у уделима неписмених које постоје између подручја централне Србије и Војводине, условљене нивоом друштвено-економског и културног развоја, исказане у претходним пописима, постоје и сада, иако је очигледна тенденција њиховог смањења. Удео неписмених у укупном становништву централне Србије 2002. године износи 3,8%, а Војводине за трећину мање, 2,4 %.

6.3.1.1 Писменост по полу

Неписменост женског становништва је знатно више изражена, удео неписмених жена 2002. године износи 5,7% (табела 6.3-1). Разлика према полу константно постоји, заступљеност неписмених жена је и у свим претходним пописима и на оба велика подручја знатно већа. Уочава се тенденција повећања релативних разлика. Док је према попису из 1981. године међу неписменима у Србији било четири пута више жена него мушкараца, 2002. године их је пет пута више. То се може објаснити још увек присутним приликама везаним за положај жена, али и дужим животним веком жена и њиховом бројчаном доминацијом у старијим узрастима, у којима је неписменост жена најизраженија. Разлике по полу су нарочито повећане у централној Србији, где је 1981. године било четири и по пута више, 1991. године пет пута, а 2002. године шест пута више неписмених жена него мушкараца.

6.3.1.2 Писменост по општинама

Када се посматра дистрибуција неписменог становништва на нижем територијалном нивоу, на нивоу општина, виде се велике разлике, условљене различитим нивоом њиховог друштвено-економског развоја (табела 6.3-2). Општа стопа неписмености у Србији 2002. године креће се у распону од 0,3% у општини Врачар, до 15,3% у општини Бојник. Евидентне су велике разлике по полу. Док се стопе неписмености мушкараца крећу у мањем распону, од 0,1% у општини Савски Венац до 4,8% у општини Бојник, стопе неписмености жена су у распону од ниских 0,5% у општинама Врачар и Стари Град, до веома високих 25,8%, такође у општини Бојник.

У двадесет пет општина, или 15,5% од укупног броја, проценат неписмених је низак, до 2,0%. То су београдске општине и општина Чачак, као и Суботица, Нови Сад и друге општине у Војводини (Кањижа, Ада, Чока, Сента, Ковачица и друге). У већини, скоро половини општина Србије, удео

У централној Србији, где су размере неписмености биле знатно веће него у Војводини, за само двадесет година процентна заступљеност неписмених снижена је на трећину. У Војводини је ово снижавање нешто мање, за 59%. На оба подручја, више су смањени удели неписменог мушког становништва, нарочито у централној Србији, скоро на четвртину вредности из 1981. године.

Процентно учешће неписмених мушкараца у укупном неписменом становништву централне Србије и Војводине је врло слично (1,1 односно 1,0%). Другачији културни обрасци дуго присутни на ова два подручја, међутим, условили су велике разлике међу уделима неписмених жена (6,4 односно 3,7%). Ипак, постоји тенденција смањења ових разлика, 2002. године учешће неписмених жена у централној Србији је за 73% веће него у Војводини, док је 1991. године било скоро двоструко, а 1981. године више него двоструко веће него у Војводини.

У Војводини су у свим пописним годинама разлике према полу мање изражене него у централној Србији. Ипак, у последњих двадесет година оне су се на овом подручју повећавале, у правцу повећања учешћа неписмених жена. Док је 1981. године процентно учешће неписмених жена било два и по пута веће него мушкараца, 2002. године године је преко три и по пута веће.

неписмених се креће од 2,0 до 4,9%. Реч је пре свега о великим градовима и општинама у централној Србији (Ниш, Крагујевац, Шабац, Ваљево, Краљево, Крушевац, Бор, Зајечар, Књажевац, Параћин, Пирот, Ужице и други), затим неким мањим попут Прибоја, Врњачке бање, Љига и других, као и општинама у Војводини (Вршац, Зрењанин, Врбас, Кула, Бечеј, Апатин и друге). У свакој петој општини процентна заступљеност неписмених је од 5,0 до 7,4%. Међу њима су две мале општине у Војводини, Пландиште и Нова Црња, а остале тридесет две су на подручју централне Србије (Неготин, Мајданпек, Врање, Алексинац, Косјерић, Лесковац, Тутин, Ражањ и друге). У свакој десетој општини учешће неписмених је од 7,5 до 10,0%. То су пре свега мале општине у централној Србији, углавном њеним јужним и источним деловима (Дољевац, Кучево, Сјеница, Босилеград, Сурдулица, Брус, Медвеђа и друге). У девет општина, или 5,6%, стопа

неписмености је, међутим, висока, у распону од 10,0 до 14,9%. Реч је о малим општинама јужне и југосточне Србије (Владичин Хан, Жагубица,

Бујановац, Блаце, Лебане, Црна Трава, Трговиште, Гаџин Хан и друге). Само у једној општини, Бојник, учешће неписмених је преко 15,0%.

Табела 6.3-2.

Дистрибуција општина према уделу неписмених међу становништвом старијим од 10 година. Србија, 1991. и 2002.

Удео неписмених (у %)	Србија		Централна Србија		Војводина	
	број	%	број	%	број	%
1991						
Укупно	161	100,0	116	100,0	45	100,0
До 2,0	10	6,2	8	6,9	2	4,4
2,0-4,9	34	21,1	8	6,9	26	57,8
5,0-7,4	35	21,7	23	19,8	12	26,7
7,5-9,9	28	17,4	23	19,8	5	11,1
10,0-14,9	39	24,2	39	33,6	-	-
15,0 и више	15	9,3	15	12,9	-	-
2002						
Укупно	161	100,0	116	100,0	45	100,0
До 2,0	25	15,5	15	12,9	10	22,2
2,0-4,9	78	48,4	45	38,8	33	73,3
5,0-7,4	32	19,9	30	25,9	2	4,4
7,5-9,9	16	9,9	16	13,8	-	-
10,0-14,9	9	5,6	9	7,8	-	-
15,0 и више	1	0,6	1	0,9	-	-

Напомена: Подаци за 1991. годину се односе на број општина према административно-територијалној подели која је важила у време одржавања пописа 2002.

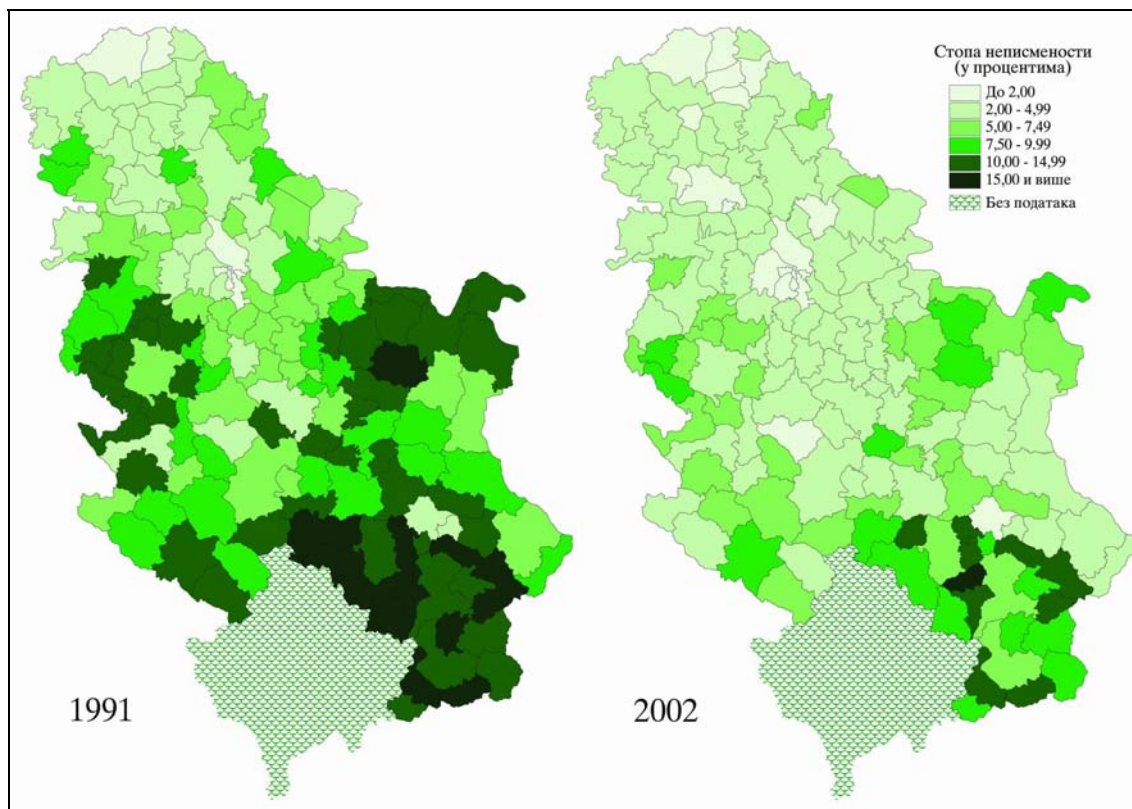
У односу на 1991. годину, постигнут је знатан напредак, значајно повећање удела општина са мањим и смањење удела општина са већим процентом неписмених. Једну деценију раније, наима, у свакој десетој општини учешће неписмених било је веће од 15,0%, у свакој четвртој од 10,0-14,9%, и свакој шестој 7,5-9,9%. У приближно свакој петој општини процентна заступљеност неписмених била је 2,0-4,9%, а у исто толико општина у распону 5,0-7,4%. У десет, или 6,2% од укупног броја општина, удео је био низак, до 2,0%.

Уочава се да 2002. године постоје велике разлике у уделима неписменог становништва по општинама између централне Србије и Војводине. Наима, у Војводини, у свим општинама, осим у две, удео неписмених је мањи од 5,0%. Од тога, у више од петине општина учешће неписмених је мање од 2,0%, а у скоро три четвртине општина налази се у распону од 2,0-4,9%. У централној Србији, међутим, у приближно половини од укуп-

ног броја општина процентна заступљеност неписмених је мања, а у другој половини већа од 5,0%. Само у једној општини удео неписмених је већи од 15,0%, али је у свакој седмој општини у распону од 7,5-9,9%, и у девет општина, или 7,8% од укупног броја, у распону од 10,0-14,0%.

И 1991. године ситуација је била знатно повољнија у Војводини. Ни у једној општини удео неписмених није био већи од 9,9%, а у већини, 57,8% општина, учешће неписмених кретало се у распону 2,0-4,9%. У централној Србији, међутим, у највише општина, више од трећине, заступљеност неписмених била је у распону од 10,0-14,9%. У односу на 1991. годину, у Војводини је дошло до великог повећања учешћа општина са најнижим уделом неписмених, као и општина са уделом 2,0-4,9%. У централној Србији се побољшање огледа пре свега у смањењу заступљености општина са веома високим процентом неписмених и повећању удела општина са учешћем неписмених до 4,9%.

Картограм 6.3-1
Стопе неписмености становништва старијег од 10 година.
Србија 1991. и 2002 (по општинама).

6.3.1.3 Писменост по типу насеља

Значајне разлике у уделу неписмених постоје између становништва градских и осталих насеља (табела 6.3-3). Међу становништвом сеоских насеља је три и по пута више неписмених него међу становништвом градских насеља. Разлике су наглашеније међу женама, удео неписмених жена на селу је четири пута већи него у граду. У централној Србији, међу сеоским становништвом

неписмени су заступљени чак преко четири пута више него међу градским, при чему су разлике нешто веће међу женама. У Војводини су, међутим, ове разлике мање наглашене. У сеоским насељима је два и по пута више неписмених него у градским, а разлике међу уделима неписмених жена у сеоским и градским насељима су, чак, мање изражене него међу мушкарцима.

Табела 6.3-3.
Неписмено становништво старо 10 и више година по типу насеља и полу. Србија, 2002.

Тип насеља	Србија			Централна Србија			Војводина		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
Градска									
Неписмени (број)	59076	9096	49980	43159	6312	36847	15917	2784	13133
Стопа неписмености (у %)	1,6	0,5	2,5	1,6	0,5	2,5	1,5	0,6	2,4
Остала									
Неписмени (број)	173849	26175	147674	145676	20172	125504	28173	6003	22170
Стопа неписмености (у %)	5,9	1,8	9,9	6,8	1,9	11,6	3,6	1,6	5,5

Између градског и сеоског становништва постоје извесне разлике у полној структури неписмених. У Србији, у градским насељима, неписмено је 2,5% жена, односно пет пута више него мушкараца (0,5%). У сеоским насељима неписмено је 9,9% жена, што је пет и по пута више него мушкараца (1,8%). У градским насељима централне Србије међу неписменима је пет пута више жена него мушкараца, док их је у сеоским шест пута више. У Војводини је, међутим, другачији однос, у градским насељима је међу неписменима четири пута више жена него мушкараца, док их је у сеоским насељима три и по пута више.

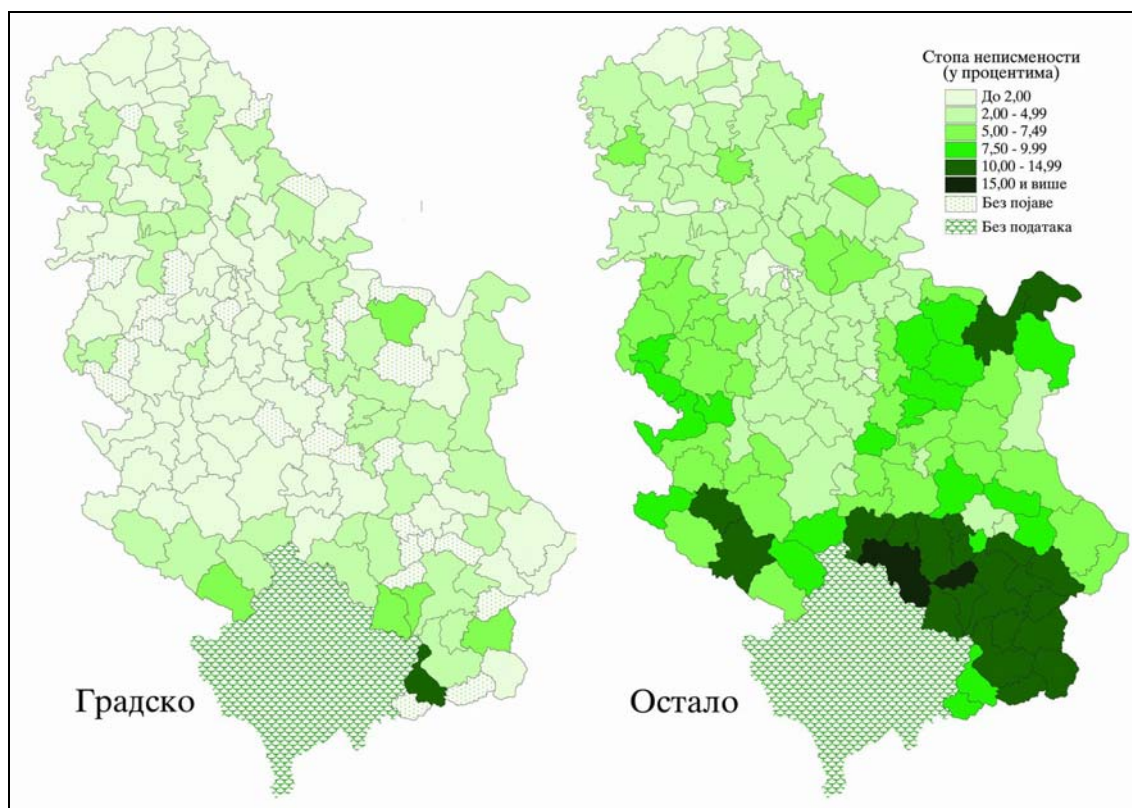
У градским насељима Србије 2002. године стопе неписмености се крећу од 0,3 у општини Врачар до 12,0% у општини Бујановац (картограм 6.3-2). У општини Бујановац се уочава једна специфичност – то је општина у којој је приметно већи удео неписмених међу становништвом градских него осталих насеља, где износи 9,4%. Ова општина има једно градско насеље и у њему Роми чине

приближно трећину становништва. То је објашњење тако високог удела неписмених. Наиме, међу становништвом ромске националности стопа неписмености је веома висока у свим узрастима, о чему ће бити речи даље (в. део 6.3.1.6).

Међу мушким становништвом градских насеља стопа неписмености се креће у распону од 0,1% у општини Савски венац, до 5,8% у општини Бујановац, док је међу женским становништвом распон много већи и креће се од 0,5% у општини Врачар и Стари град, до 18% у општини Бујановац.

У сеоским насељима, распон између највише и најниже стопе неписмености је већи и креће се од 1,5% у општини Кањижа, до 18% у општини Куршумлија. Међу мушким становништвом, стопа је најнижа у општини Лапово, где износи 0,3%, а највиша у општини Куршумлија, 6,3%. Међу женским становништвом, стопа неписмености се креће од 1,9% у општини Кањижа, до 30,3% у општини Куршумлија.

Картограм 6.3-2.
Стопа неписмености становништва градских и осталих насеља.
Србија, 2002. (по општинама)

6.3.1.4 Писменост пољопривредног и непољопривредног становништва

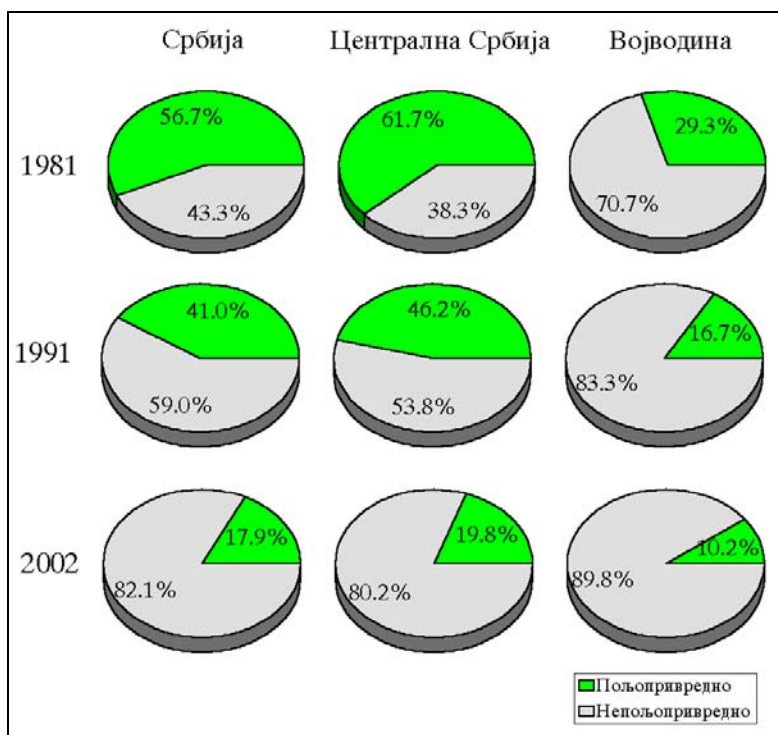
Разлике у заступљености неписмених постоје и између пољопривредног и непољопривредног становништва (табела 6.3-4). Удео неписмених и међу мушкарцима и међу женама је скоро двоструко већи међу пољопривредницима него међу непољопривредницима. То је пре свега условљено стањем на подручју централне Србије, где су разлике наглашеније, док је на подручју Војводине стање другачије. У Војводини су разлике у уделу неписмених у пољопривредном и непољопривредном становништву веома мале. Такође, на овом подручју нема ни великих разлика између учешћа мушкараца и жена међу неписменима у пољопривредном и непољопривредном становништву.

У односу на 1981. годину, позитивне промене су се догодиле на оба подручја. И пре двадесет година, у Војводини је стање било знатно повољније. Удео неписмених међу пољопривредницима био је

само за половину већи него међу непољопривредним становништвом, разлике међу уделима мушкараца мање изражене него у централној Србији, а разлике између учешћа неписмених жена у непољопривредном и пољопривредном становништву нису биле велике. На подручју централне Србије, међутим, неписмених међу пољопривредницима било је готово четири пута више него међу непољопривредним становништвом, а разлике међу мушкарцима наглашеније.

Удео неписменог пољопривредног становништва у укупном неписменом становништву Србије 2002. године је троструко мањи него 1981. године, што је више од смањења учешћа пољопривредног у укупном становништву у том периоду. И поред интензивнијег смањења неписмености код пољопривредног становништва, оно учествује са високих 17,9% у укупном броју неписмених у 2002. години (графикон 6.3-1).

Графикон 6.3-1.
Учешће пољопривредног и непољопривредног становништва у укупном неписменом становништву. Србија, 1981-2002.

Табела 6.3-4.
Непољопривредно и пољопривредно становништво старије од 10 година, према полу и писмености. Србија, 1981. 1991. и 2002.

	Србија			Централна Србија			Војводина		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
1981									
Укупно становништво	6420721	3129934	3290787	4717684	2308164	2409520	1703037	821770	881267
Неписмени (број)	638707	122906	515801	539135	97103	442032	99572	25803	73769
Стопа неписмености (у %)	9,9	3,9	15,7	11,4	4,2	18,3	5,8	3,1	8,4
Непољопривредно становништво									
Укупно	4658794	2356563	2302231	3317251	1707334	1609917	1341543	649229	692314
Неписмени (број)	276800	52127	224673	206340	35845	170495	70460	16282	54178
Стопа неписмености (у %)	5,9	2,2	9,8	6,2	2,1	10,6	5,3	2,5	7,8
Пољопривредно становништво									
Укупно	1761927	773371	988556	1400433	600830	799603	361494	172541	188953
Неписмени (број)	361907	70779	291128	332795	61258	271537	29112	9521	19591
Стопа неписмености (у %)	20,5	9,2	29,4	23,8	10,2	34,0	8,1	5,5	10,4
1991									
Укупно станов.	6570670	3191274	3379396	4848990	2361504	2487486	1721680	829770	891910
Неписмени (број)	408496	69304	339192	336424	53530	282894	72072	15774	56298
Стопа неписмености (у %)	6,2	2,2	10,0	6,9	2,3	11,4	4,2	1,9	6,3
Непољопривредно становништво									
Укупно	5375148	2652488	2722660	3899243	1946388	1952855	1475905	706100	769805
Неписмени (број)	240828	41586	199242	180795	29164	151631	60033	12422	47611
Стопа неписмености (у %)	4,5	1,6	7,3	3,7	1,2	6,1	3,5	1,5	5,3
Пољопривредно становништво									
Укупно	1195522	538786	656736	949747	415116	534631	245775	123670	122105
Неписмени (број)	167668	27718	139950	155629	24366	131263	12039	3352	8687
Стопа неписмености (у %)	14,0	5,1	21,3	16,4	5,9	24,6	4,9	2,7	7,1
2002									
Укупно станов.	6761061	3267118	3493943	4929487	2385133	2544354	1831574	881985	949589
Неписмени (број)	232925	35271	197654	188835	26484	162351	44090	8787	35303
Стопа неписмености (у %)	3,5	1,1	5,7	3,8	1,1	6,4	2,4	1,0	3,7
Непољопривредно становништво									
Укупно	6024170	2888053	28009	4384532	2108298	2276234	1639638	779755	859883
Неписмени (број)	191121	28009	163112	151514	20524	130990	39607	7485	32122
Стопа неписмености (у %)	3,2	1,0	5,2	3,5	1,0	5,8	2,4	1,0	3,7
Пољопривредно становништво									
Укупно	736891	379065	357826	544955	276835	268120	191936	102230	89706
Неписмени (број)	41804	7262	34542	37321	5960	31361	4483	1302	3181
Стопа неписмености (у %)	5,7	1,9	9,7	6,9	2,2	11,7	2,3	1,3	3,6

Напомена: У укупно становништво за 1981. и 1991. годину нису урачуната лица на привременом раду у иностранству и чланови породице који са њима бораве. Подаци за централну Србију за 1991. годину односе се на пописано становништво (без процена за становништво општине Бујановац и Прешево које је бојкотовало попис).

Извор: за 1981. и 1991. годину резултати одговарајућег пописа, а за 2002. годину саопштење Гордане Бјелобрк (2005).

Према резултатима пописа, удео пољопривредног у укупном становништву Србије је знатно мањи (10,9%). Све то, не само да указује на већу распрострањеност неписмености код пољопривредног становништва, већ и на одмакlost процеса

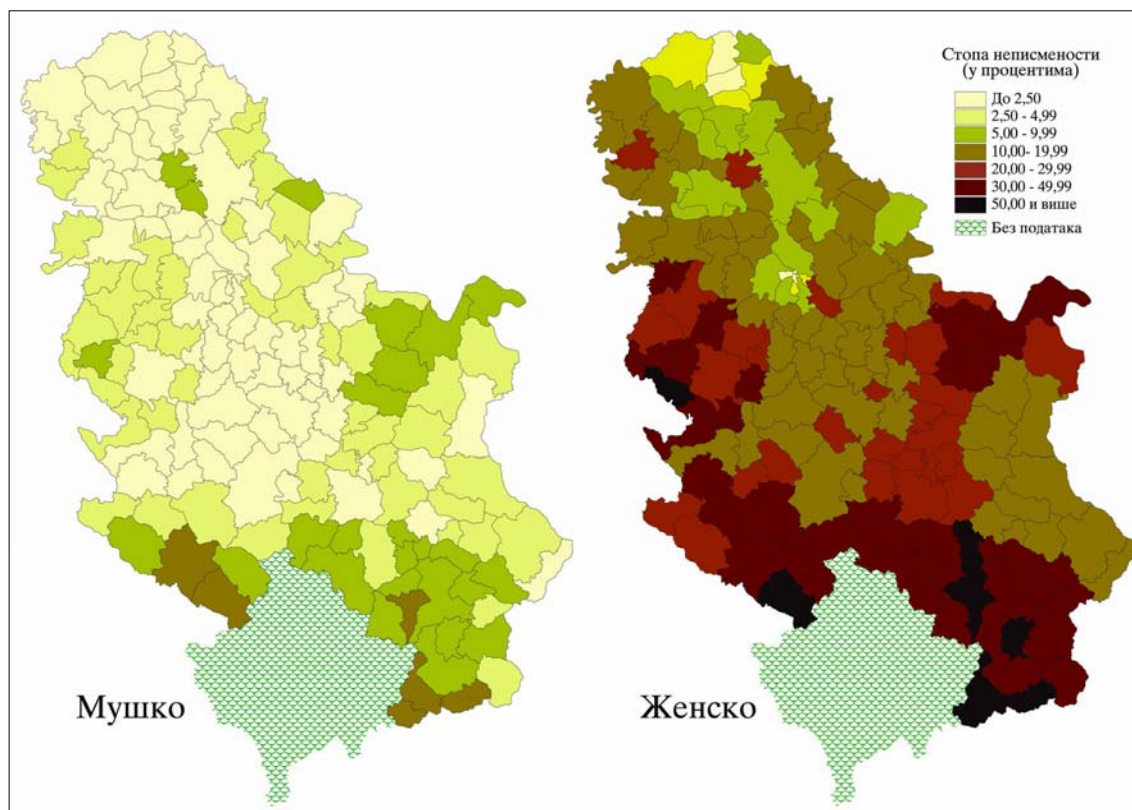
старења те популације (в. поглавље 6.6). Разлике у стопама неписмености пољопривредног и непољопривредног становништва су нарочито присутне у централној Србији, а у Војводини их готово нема.

6.3.1.5 Писменост по старости и полу

Подаци о дистрибуцији по старости показују очигледан напредак у погледу писмености, постигнут захваљујући вишедеценијском друштвено-економском развоју, континуираном процесу описмењавања, увођењу обавезног осмогодишњег школовања, као и ширењу мреже школа. Проблем неписмености у Србији у 2002. години, напиме, пре свега постоји међу становништвом старијим од 65 година, односно оним које је у време увођења обавезног осмогодишњег школо-

вања већ било у узрасту старијем од основношколског (табела 6.3-5). Тако, док међу становништвом узраста 15-19 година има тек 0,7% неписмених, у узрасту од 65 година и више година неписмена је свака седма особа. У свим старосним групама испод педесете године удео неписмених је мањи од 1,0. Старији од 65 година чине три четвртине, а млади узраста 15-19 година 1,4% од укупног броја неписмених.

Картограм 6.3-3.
Удео неписмених у укупном становништву старијем од 60 година, по полу.
Србија, 2002. (по општинама)

Табела 6.3-5.

Неписмено становништво старо 10 и више година, по полу и старости, Србија, 2002.

Старост	Укупно			Мушкарци			Жене		
	број	структура (у %)	стопа неписмености (на 100 станов.)	број	структура (у %)	стопа неписмености (на 100 станов.)	број	структура (у %)	стопа неписмености (на 100 станов.)
Србија									
Укупно	232925	100,0	3,4	35271	100,0	1,1	197654	100,0	5,6
10-14	3023	1,3	0,7	1486	4,2	0,7	1537	0,8	0,7
15-19	3338	1,4	0,7	1617	4,6	0,6	1721	0,9	0,7
20-24	3146	1,4	0,6	1500	4,3	0,6	1646	0,8	0,7
25-29	2822	1,2	0,6	1279	3,6	0,5	1543	0,8	0,6
30-34	2865	1,2	0,6	1235	3,5	0,5	1630	0,8	0,7
35-39	3287	1,4	0,7	1243	3,5	0,5	2044	1,0	0,8
40-44	4282	1,8	0,8	1566	4,4	0,6	2716	1,4	1,0
45-49	5481	2,4	0,9	1828	5,2	0,6	3653	1,8	1,2
50-54	5719	2,5	1,0	1631	4,6	0,6	4088	2,1	1,4
55-59	7103	3,0	1,8	1516	4,3	0,8	5587	2,8	2,8
60-64	15231	6,5	3,4	2266	6,4	1,1	12965	6,6	5,5
65 и више	172738	74,2	13,9	17315	49,1	3,3	155423	78,6	21,7
Непознато	3890	1,7	8,1	789	2,2	3,5	3101	1,6	12,1
Централна Србија									
Укупно	188835	100,0	3,9	26484	100,0	1,1	162351	100,0	6,4
10-14	2002	1,1	0,6	965	3,6	0,6	1037	0,6	0,7
15-19	2331	1,2	0,7	1109	4,2	0,6	1222	0,8	0,7
20-24	2215	1,2	0,6	1014	3,8	0,5	1201	0,7	0,7
25-29	1957	1,0	0,5	873	3,3	0,5	1084	0,7	0,6
30-34	2020	1,1	0,6	852	3,2	0,5	1168	0,7	0,7
35-39	2253	1,2	0,6	818	3,1	0,5	1435	0,9	0,8
40-44	2939	1,6	0,8	1032	3,9	0,5	1907	1,2	1,0
45-49	3784	2,0	0,8	1220	4,6	0,5	2564	1,6	1,1
50-54	3937	2,1	0,9	1121	4,2	0,5	2816	1,7	1,3
55-59	4872	2,6	1,7	1050	4,0	0,8	3822	2,4	2,6
60-64	11239	6,0	3,5	1644	6,2	1,1	9595	5,9	5,6
65 и више	145961	77,3	15,8	14156	53,5	3,6	131805	81,2	25,0
Непознато	3325	1,8	8,4	630	2,4	3,4	2695	1,7	12,8
Војводина									
Укупно	44090	100,0	2,4	8787	100,0	1,0	35303	100,0	3,7
10-14	1021	2,3	0,8	521	5,9	0,8	500	1,4	0,8
15-19	1007	2,3	0,7	508	5,8	0,7	499	1,4	0,7
20-24	931	2,1	0,7	486	5,5	0,7	445	1,3	0,6
25-29	865	2,0	0,6	406	4,6	0,6	459	1,3	0,7
30-34	845	1,9	0,7	383	4,4	0,6	462	1,3	0,7
35-39	1034	2,3	0,7	425	4,8	0,6	609	1,7	0,9
40-44	1343	3,0	0,9	534	6,1	0,7	809	2,3	1,1
45-49	1697	3,8	1,0	608	6,9	0,7	1089	3,1	1,3
50-54	1782	4,0	1,2	510	5,8	0,7	1272	3,6	1,6
55-59	2231	5,1	2,1	466	5,3	0,9	1765	5,0	3,1
60-64	3992	9,1	3,3	622	7,1	1,1	3370	9,5	5,2
65 и више	26777	60,7	8,5	3159	36,0	2,5	23618	66,9	12,5
Непознато	565	1,3	6,6	159	1,8	3,9	406	1,2	9,0

Увид у дистрибуцију неписмених по старости и полу показује да велике разлике у уделу неписмених које постоје између мушкараца и жена потичу првенствено услед разлика које постоје у старијим узрастима, условљених неповољнијим положајем жена у друштву у прошлости. Неписмено женско становништво сконцентрисано је у узрасту 65 и више. О томе да разлике у друштвено-економском положају жена и традиционални систем вредности још увек постоје говори податак да су у свим узрастима, осим у узрасту 10-14 година када се налазе на истом нивоу, стопе неписмености жена веће. Те разлике нису велике, али се повећавају, нарочито после узраста од 40 година. У узрасту од 65 и више

година оне постају драстичне, међу женама је више од петине неписмено, а међу мушкарцима само 3,3%. Односно, удео неписмених међу женама старијим од 65 година је седам пута већи него међу мушкарцима.

Велико учешће неписмених међу становништвом старијих узраста и разлике по типу насеља могу се видети и на табели 6.3-6. Поређење удела неписмених у три старосне групе: у групи старих 50 година и више, затим 60 година и више, и 65 година и више, показује да што је већа старост посматране групе становништва, већи је и удео неписмених у укупном становништву тог узраста (картограм 6.3-3).

Табела 6.3-6.

**Неписмено становништво старо 50 и више година, 60 и више и 65 и више година.
Србија, према полу и типу насеља, 2002. године**

	Србија			Централна Србија			Војводина		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
50 и више година									
Број	200791	22728	178063	166009	17971	148038	34782	4757	30025
Стопа неписмености (на 100 становника)	7,6	1,9	12,3	8,5	2,0	14,0	5,0	1,5	7,7
Градска									
Број	46791	4601	42190	34047	3084	30963	12744	1517	11227
Стопа неписмености (на 100 становника)	3,3	0,7	5,5	3,4	0,7	5,6	3,3	0,9	5,1
Остала									
Број	154000	18127	135873	131962	14887	117075	22038	3240	18798
Стопа неписмености (на 100 становника)	12,3	3,2	20,2	14,1	3,4	23,3	7,1	2,3	11,0
60 и више година									
Број	187969	19581	168388	157200	15800	141400	30769	3781	26988
Стопа неписмености (на 100 становника)	11,2	2,7	17,7	12,6	2,9	20,3	7,1	2,1	10,6
Градска									
Број	43068	3793	39275	31646	2583	29063	11422	1210	10212
Стопа неписмености (на 100 становника)	5,2	1,1	8,3	5,3	1,0	8,7	4,9	1,3	7,4
Остала									
Број	144901	15788	129113	125554	13217	112337	19347	2571	16776
Стопа неписмености (на 100 становника)	16,9	4,2	26,9	19,2	4,5	31,0	9,6	3,0	14,3
65 и више година									
Број	172738	17315	155423	145961	14156	131805	26777	3159	23618
Стопа неписмености (на 100 становника)	13,9	3,3	21,7	15,8	3,6	25,0	8,5	2,5	12,5
Градска									
Број	39162	3249	35913	29161	2249	26912	10001	1000	9001
Стопа неписмености (на 100 становника)	6,6	1,3	10,5	6,9	1,2	11,1	6,0	1,5	9,0
Остала									
Број	133576	14066	119510	116800	11907	104893	16776	2159	14617
Стопа неписмености (на 100 становника)	20,5	5,1	32,1	23,3	5,5	37,0	11,3	3,6	16,5

Удео неписмених у групи старих 65 година и више је за око четири петине већи него у групи старих 50 година и више. То је правилност која се уочава на подручју централне Србије и Војводине, без разлике по типу насеља. Са повећањем старости, међутим, разлике у стопама неписмености по типу насеља смањују

се на оба подручја, али више у централној Србији. Разлике у стопама неписмености према полу су константне у свим посматраним старосним групама и у оквиру сваког подручја, у Србији неписмених жена је шест и по пута више, на подручју централне Србије седам пута, а Војводине пет пута више него мушкараца.

6.3.1.6 Писменост по националности

Учешће неписменог становништва различитих националности у укупном неписменом становништву Србије 2002. године различито је (табела 6.3-7 на страни 167). На једној страни, међу становништвом неких националности, као што су Мађари, Словаци, Русини, Буњевци, проблем неписмености скоро да не постоји (не треба изгубити из вида да у свакој популацији постоји један мали број лица која нису у стању да се опишме). На другој страни, међу становништвом појединих националности, а највише код Рома и Влаха, удели неписмених су веома велики. Удели Влаха у укупном неписменом становништву су три пута, а Рома скоро шест пута већи него удели у укупном

становништву Србије. Како на висину опште стопе неписмености у великој мери утиче старосна структура становништва, увид у дистрибуцију неписмених према старости омогућио је боље сагледавање проблема. Проблем неписмености Влаха, наиме, присутан је пре свега међу старијим становништвом, посебно код жена (табела 6.3-8). Стопа неписмености у млађимзрастима је ниска, све до узраста 35-39 година је испод јединице и тек у старосној групи 55-59 година достиже вредност просечне стопе неписмености за Србију. У узрасту 65 и више година, налази се на нивоу од 28%. Стопа неписмености жена овог узраста је петоструко већа него код мушкараца и износи 41,5%.

Табела 6.3-8.

Неписменост становништва влашке националности по полу и старости. Србија, 2002.

Старост	Становништво (старије од 10 година)			Број неписмених			Удео неписмених (у %)		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
Укупно	36820	18014	18806	3873	565	3308	10,5	3,1	17,6
10-14	1761	940	821	14	7	7	0,8	0,7	0,9
15-19	1728	908	820	11	5	6	0,6	0,6	0,7
20-24	1593	855	738	13	6	7	0,8	0,7	0,9
25-29	1972	1127	845	17	13	4	0,9	1,2	0,5
30-34	2139	1195	944	20	10	10	0,9	0,8	1,1
35-39	2193	1253	940	31	10	21	1,4	0,8	2,2
40-44	2306	1325	981	34	15	19	1,5	1,1	1,9
45-49	2866	1547	1319	69	27	42	2,4	1,7	3,2
50-54	2961	1497	1464	71	24	47	2,4	1,6	3,2
55-59	2551	1220	1331	97	20	77	3,8	1,6	5,8
60-64	2900	1334	1566	193	32	161	6,7	2,4	10,3
65 и више	11484	4648	6836	3214	374	2840	28,0	8,0	41,5
Непознато	366	165	201	89	22	67	24,3	13,3	33,3

Код становништва ромске националности, где општа стопа неписмености износи веома високих 19,7%, међутим, ситуација је сасвим другачија (табела 6.3-9). Док проблем неписмености у Србији 2002. постоји пре свега због распрострањености неписмености међу старим становништвом, и то пре свега женским, код становништва ромске на-

ционалности стање је другачије. Стопа неписмености Рома висока је у свимзрастима, креће се од 13,7% у старосној групи 10-14 година до 57,2% у узрасту од 65 и више година. Стопе су високе код оба пола, али су знатно веће код женског становништва, удео неписмених жена је скоро два и по пута већи него мушкараца и износи 27,6%.

Табела 6.3-9.

Неписменост становништва ромске националности по полу и старости. Србија, 2002.

Старост	Становништво (старије од 10 година)			Број неписмених			Удео неписмених (у %)		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
Србија									
Укупно	84361	42408	41953	16581	5019	11562	19,7	11,8	27,6
10-14	10573	5389	5184	1451	629	822	13,7	11,7	15,9
15-19	10099	5072	5027	1527	605	922	15,1	11,9	18,3
20-24	9724	5018	4706	1317	502	815	13,5	10,0	17,3
25-29	8720	4472	4248	1080	350	730	12,4	7,8	17,2
30-34	7489	3846	3643	1007	329	678	13,4	8,6	18,6
35-39	7092	3640	3452	1159	326	833	16,3	9,0	24,1
40-44	7090	3660	3430	1338	367	971	18,9	10,0	28,3
45-49	6383	3273	3110	1455	359	1096	22,8	11,0	35,2
50-54	4731	2362	2369	1163	285	878	24,6	12,1	37,1
55-59	3128	1516	1612	954	220	734	30,5	14,5	46,0
60-64	2842	1377	1465	1055	264	791	37,1	19,2	54,0
65 и више	4537	1879	2658	2593	612	1981	57,2	32,6	74,5
Непознато	1953	904	1049	482	171	311	24,7	18,9	29,6
Централна Србија									
Укупно	61668	30864	30804	11387	3260	8127	18,5	10,6	26,4
10-14	7553	3841	3712	945	387	558	12,5	10,1	15,0
15-19	7362	3687	3675	1085	406	679	14,7	11,0	18,5
20-24	7164	3645	3519	935	334	601	13,1	9,2	17,1
25-29	6456	3327	3129	759	231	528	11,8	6,9	16,9
30-34	5318	2728	2590	699	207	492	13,1	7,6	19,0
35-39	5022	2539	2483	761	191	570	15,1	7,5	23,0
40-44	5158	2634	2524	885	208	677	17,2	7,9	26,8
45-49	4763	2422	2341	945	227	718	19,8	9,4	30,7
50-54	3529	1778	1751	760	193	567	21,5	10,9	32,4
55-59	2292	1093	1199	619	120	499	27,0	11,0	41,6
60-64	2106	1025	1081	717	177	540	34,0	17,3	49,9
65 и више	3426	1452	1974	1928	459	1469	56,3	31,6	74,4
Непознато	1519	693	826	349	120	229	23,0	17,3	27,7
Војводина									
Укупно	22693	11544	11149	5194	1759	3435	22,9	15,2	30,8
10-14	3020	1548	1472	506	242	264	16,8	15,6	17,9
15-19	2737	1385	1352	442	199	243	16,2	14,4	18,0
20-24	2560	1373	1187	382	168	214	14,9	12,2	18,0
25-29	2264	1145	1119	321	119	202	14,2	10,4	18,0
30-34	2171	1118	1053	308	122	186	14,2	10,9	17,7
35-39	2070	1101	969	398	135	263	19,2	12,3	27,1
40-44	1932	1026	906	453	159	294	23,4	15,5	32,4
45-49	1620	851	769	510	132	378	31,5	15,5	49,2
50-54	1202	584	618	403	92	311	33,5	15,8	50,3
55-59	836	423	413	335	100	235	40,1	23,6	56,9
60-64	736	352	384	338	87	251	45,9	24,7	65,4
65 и више	1111	427	684	665	153	512	59,9	35,8	74,8
Непознато	434	211	223	133	51	82	30,6	24,2	36,8

Табела 6.3-7.

Неписмено становништво по националности (стари 10 и више година). Србија, 2002.

Националност	Укупно	Број неписмених	Удео у укупном становништву (у %)	Удео у укупном неписменом (у %)	Стопа неписмености (у %)
Србија					
Укупно	6761061	232925	100,0	100,0	3,4
Срби	5621106	188124	83,1	80,8	3,3
Црногорци	63451	677	0,9	0,3	1,1
Југословени	73274	707	1,1	0,3	1,0
Албанци	49047	3778	0,7	1,6	7,7
Бошњаци	114063	5692	1,7	2,4	5,0
Мађари	269296	2932	4,0	1,3	1,1
Муслимани	17411	816	0,3	0,4	4,7
Бугари	19281	1051	0,3	0,5	5,5
Буњевци	18785	204	0,3	0,1	1,1
Власи	36820	3873	0,5	1,7	10,5
Македонци	24788	465	0,4	0,2	1,9
Роми	84361	16581	1,2	7,1	19,7
Румуни	31344	1453	0,5	0,6	4,6
Русини	14577	59	0,2	0,0	0,4
Словаци	53847	363	0,8	0,2	0,7
Хрвати	66913	1315	1,0	0,6	2,0
Централна Србија					
Укупно	4929487	188835	100,0	100,0	3,8
Срби	4430789	158588	89,9	84,0	3,6
Црногорци	31377	286	0,6	0,2	0,9
Југословени	29068	316	0,6	0,2	1,1
Албанци	47599	3745	1,0	2,0	7,9
Бошњаци	113682	5681	2,3	3,0	5,0
Мађари	3039	33	0,1	0,0	1,1
Муслимани	14150	678	0,3	0,4	4,8
Бугари	17709	1032	0,4	0,5	5,8
Буњевци	241	-	0,0	0,0	0,0
Власи	36725	3859	0,7	2,0	10,5
Македонци	13700	135	0,3	0,1	1,0
Роми	61668	11387	1,3	6,0	18,5
Румуни	3950	199	0,1	0,1	5,0
Русини	267	-	0,0	0,0	0,0
Словаци	2264	9	0,0	0,0	0,4
Хрвати	13919	141	0,3	0,1	1,0
Војводина					
Укупно	1831574	44090	100,0	100,0	2,4
Срби	1190317	29536	65,0	67,0	2,5
Црногорци	32074	391	1,8	0,9	1,2
Југословени	44206	391	2,4	0,9	0,9
Албанци	1448	33	0,1	0,1	2,3
Бошњаци	381	11	0,0	0,0	2,9
Мађари	266257	2899	14,5	6,6	1,1
Муслимани	3261	138	0,2	0,3	4,2
Бугари	1572	19	0,1	0,0	1,2
Буњевци	18544	204	1,0	0,5	1,1
Власи	95	14	0,0	0,0	14,7
Македонци	11088	330	0,6	0,7	3,0
Роми	22693	5194	1,2	11,8	22,9
Румуни	27394	1254	1,5	2,8	4,6
Русини	14310	59	0,8	0,1	0,4
Словаци	51583	354	2,8	0,8	0,7
Хрвати	52994	1174	2,9	2,7	2,2

Ове разлике су присутне у свим старосним групама и са узрастом се значајно повећавају – док је у старосној групи 15-19 година удео неписмених девојака за две трећине већи од удела неписмених младића, већ у узрасту 25-29 година је више него двоструко већи и износи 17,2%. Вероватно је да је то условљено не само мањим школовањем ромских жена, него и њиховим мањим запошљавањем. У старијим узрастима неписмених жена је троструко више него мушкараца.

Стопе неписмености Рома у Војводини се налазе на нешто вишем нивоу него у централној Србији. То важи за општу стопу неписмености која износи 22,9%, као и за стопе неписмености у свим старосним групама. Разлике између два подручја су нарочито изражене код становништва старијег од 40 година. Међу неписменим ромским становништвом у Војводини су, међутим, мање изражене разлике по полу него у централној Србији.

Смањење процентне заступљености неписмених међу ромским становништвом Србије у десетогодишњем периоду знатно је мање него што је смањење удела неписмених у укупном становништву. Наиме, поређењем удела неписмених међу ромским становништвом старим 15 и више година

6.3.1.7 Поређење са европским земљама

Из поређења са подацима о писмености у групи европских земаља за које су били доступни статистички подаци, види се да је заступљеност неписменог становништва у Србији 2002. године још увек висока (табела 6.3-10). То се пре свега односи на женско становништво Србије, код кога је стопа неписмености 2002. године два и по пута већа него у Румунији и Хрватској, три пута већа него у Бугарској, а чак многоструко већа него у Словенији, Пољској, земљама бившег Совјетског савеза. Иако је смањење које се одвијало у двадесетогодишњем периоду у већини земаља било сличног интензитета, како су се и 1981. године у овим земљама стопе налазиле на знатно нижем нивоу него стопе у Србији, резултат је знатно виши удео неписменог женског становништва у Србији 2002. године. Ово се нарочито односи на неписменост женског становништва централне Србије.

Иако неписменост међу мушким становништвом Србије 2002. године није велика, она је ипак знатно виша него што је у Мађарској, Пољској, Хрватској, Словенији, земљама бившег Совјетског савеза. На нивоу од 1,1%, колико износи 2002. године у Србији, у Мађарској се налазила још 1981. године.

2002. и 1991. године, види се да је постигнуто смањење за око петину вредности. До позитивних промена, смањења учешћа неписмених дошло је међу становништвом старим 30 година и више. Међутим, позитивне промене нису се догодиле управо у млађим узрастима. Податак да су 2002. године стопе неписмености Рома у централној Србији у узрасту 15-19 година веће него у узрасту 10-14 година, нарочито међу женама, додатно указује на неопходност свеобухватне акције усмерене на описмењавање Рома и њихово укључивање у редовно осмогодишње школовање.

Извесне нејасноће које се уочавају у појединим подацима могу потицати од лошег обухвата ромског становништва пописом, затим промена које су се код извесног броја Рома догодиле у националном изјашњавању, миграција и других фактора. Као неопходност намеће се потреба дубље анализе и свестранијег приступа проблему неписмености Рома, што је нужан предуслов мењања њиховог неповољног социо-економског положаја. Не треба изгубити из вида да је реч о демографски најмлађој националности, где просечна старост износи 27,5 година а удео старих 65 и више година само 4,3%.

Удели неписменог мушког становништва у Србији 1981. године су се налазили на вишем нивоу него у већини посматраних земаља, са изузетком Албаније, и били су слични уделима у земљама Јужне Европе. У двадесетогодишњем периоду дошло је до великог смањења стопе у свим европским земљама, тако да се може рећи да је многим од њих неписменост мушкараца практично искоренена.

Вредан пажње је и податак да ни у једној од посматраних европских земаља неписменост женског становништва није петоструко већа од мушког, као што је то случај у Србији 2002. године. У Мађарској, Пољској, Словенији, као и земљама бившег Совјетског савеза разлика између удела неписмених мушкараца и жена нема или су оне минималне, а у Бугарској, Румунији, Грчкој, Шпанији неписменост жена је два до три пута већа него мушкараца. И на почетку посматраног периода, у европским земљама су разлике између учешћа мушкараца и жена међу неписменима биле знатно мање изражене него у Србији. Све наведено указује да је потребно и могуће смањити неписменост у Србији, нарочито код одређених социјалних и етничких група.

Табела 6.3-10.
Неписмено становништво старо 15 година и више (у процентима).
Неке европске земље, 1981, 1991. и 2000.

Држава	1981		1991		2000	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Албанија	20,3	45,9	12,6	32,1	9,8	23,0
Белорусија	0,4	1,9	0,3	1,0	0,3	0,6
Бугарска	2,6	6,6	1,6	3,6	1,0	2,1
Грчка	3,5	13,0	2,2	7,1	1,5	4,0
Италија	2,6	4,5	1,6	2,8	1,1	2,0
Летонија	0,7	1,4	0,5	0,8	0,3	0,5
Литванија	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Мађарска	1,1	1,7	0,7	1,1	0,5	0,8
Молдавија	1,8	7,4	0,9	3,7	0,5	1,7
Пољска	0,6	1,1	0,3	0,5	0,3	0,3
Португалија	12,7	21,9	8,5	15,4	5,2	10,0
Румунија	2,0	6,7	1,4	4,3	1,0	2,8
Руска федерација	0,5	1,7	0,4	1,0	0,3	0,6
Словенија	0,5	0,6	0,4	0,5	0,3	0,4
<i>Србија</i>	<i>4,1</i>	<i>16,5</i>	<i>2,3</i>	<i>11,9</i>	<i>1,1</i>	<i>6,0</i>
Украјина	0,4	1,2	0,3	0,8	0,3	0,5
Хрватска	1,6	8,8	1,0	4,8	0,7	2,7
Шпанија	3,2	7,7	2,1	4,9	1,4	3,2

Извор: United Nations Statistical Yearbook, 45th issue, CD-ROM (SYB-CD); за Србију резултати пописа становништва из 1981, 1991. и 2002. године.

6.3.2 Школска спрема

Резултати пописа 2002. године су показали да највише становника Србије старијих од 15 година, 41,1%, има средњу стручну спрему (табела 6.3-11). Затим следе особе са основним образовањем, 23,9%, и њихов удео је нешто већи од учешћа особа које су без школе или немају завршену потпуну основну школу (укупно 21,8%). Међу овим последњим, две трећине су особе које имају завршених 4-7 разреда основне школе. Више или високо образовање има сваки девети становник, или 11% становништва.

Између централне Србије и Војводине нема велике разлике у уделима особа са основном и средњом школом. Разлике постоје у процентном учешћу особа са најнижим и највишим образовањем. У централној Србији је, наиме, за петину већи удео особа без школе или са 1-3 разреда основне школе, али је исто толико веће и учешће особа са вишим и високим образовањем.

Посматрано по полу, у Србији је ниво школованости жена нижи него мушкараца (табела 6.3-11). Међу особама са најнижим нивоом образовања, које су без школе или имају 1-3 разреда основне школе је три пута више жена. Само су удели мушкараца и жена који су завршили основну школу слични. Међу особама које су завршиле средњу или вишу и високу школу мушкарци су за петину бројнији.

У Војводини су у нешто мањој мери него у централној Србији изражене разлике између удела мушкараца и жена који су завршили средњу или вишу и високу школу. Такође, мање су наглашене и разлике између процентне заступљености жена и мушкараца без школе или са 1-3 разреда основне школе. Из поређења са резултатима пописа 1981. и 1991. године може се видети у којој мери се ниво школованости становништва Србије повећао (табела 6.3-12).

Табела 6.3-11.
Становништво старо 15 и више година према школској спреми и полу.
Србија, 2002.

Пол	Укупно		Без школе и 1-3 разреда осн. шк.		4-7 разреда основне шк.		Основно образовање		Средње образовање		Више и високо образовање	
	број	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	
Србија												
Свега	6321231	483679	7,6	896847	14,2	1509462	23,9	2596348	41,1	697000	11,0	
Мушко	3041667	114512	3,8	374016	12,3	698692	23,0	1401683	46,1	373285	12,3	
Женско	3279564	369167	11,2	522831	15,9	810770	24,7	1194665	36,4	323715	9,9	
Централна Србија												
Свега	4611453	373576	8,1	651184	14,1	1083898	23,5	1845166	40,0	534919	11,6	
Мушко	2222062	84430	3,8	282559	12,7	505863	22,8	989067	44,5	289424	13,0	
Женско	2389391	289146	12,1	368625	15,4	578035	24,2	856099	35,8	245495	10,3	
Војводина												
Свега	1709778	110103	6,4	245663	14,4	425564	24,9	751182	43,9	162081	9,5	
Мушко	819605	30082	3,7	91457	11,2	192829	23,5	412616	50,3	83861	10,2	
Женско	890173	80021	9,0	154206	17,3	232735	26,1	338566	38,0	78220	8,8	

Табела 6.3-12.
Становништво старо 15 и више година према школској спреми.
Србија, 1981, 1991. и 2002.

Година	Укупно		Без школе и 1-3 разреда осн. шк.		4-7 разреда основне шк.		Основно образовање		Средње образовање		Више и високо образовање	
	број	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	
Србија												
1981	6145622	1060992	17,3	1690803	27,5	1410308	22,9	1574217	25,6	373734	6,1	
1991	6294350	779092	12,4	1334229	21,2	1541778	24,5	2022048	32,1	564304	9,0	
2002	6321231	483679	7,7	896847	14,2	1509462	23,9	2596348	41,1	697000	11,0	
Централна Србија												
1981	4516125	842706	18,7	1345253	29,8	893299	19,8	1131997	25,0	289901	6,4	
1991	4666891	608036	13,0	960506	20,6	1130226	24,2	1484715	32,0	443618	8,9	
2002	4611453	373576	8,1	651184	14,1	1083898	23,5	1845166	40,0	534919	11,6	
Војводина												
1981	1629497	218286	13,4	345550	21,2	517009	31,7	442220	27,2	83833	5,1	
1991	1627459	171056	10,5	373723	23,0	411552	25,3	537333	33,0	120686	7,4	
2002	1709778	110103	6,4	245663	14,4	425564	24,9	751182	43,9	162081	9,5	

Напомена: Разлику до укупно чине лица са непознатом школском спремом

У последње две деценије, највеће побољшање постигнуто је код становништва без школе и са три разреда основне школе, као и са непотпуном основном школом. Удео лица без школе и са 1-3 разреда основне школе у последњој деценији је снижен за 40%, а лица са 4-7 разреда основне школе за трећину, што су смањења већа од оних постигнутих у периоду 1981-1991. година. У последњих десет година процентна заступљеност лица са завршеном средњом школом је повећана

за 28%, што је такође нешто више од повећања забележеног у периоду 1981-1991. Удели лица са основним образовањем у последњих двадесет година су стабилни, битно се не мењају – нешто мање од четвртине становништва старијег од 15 година има основно образовање. Мање повећање у последњих десет година него у периоду 1981-1991. година забележено је само код удела становништва са вишим и високим образовањем.

У периоду 1981-1991. година повећање је износило 48%, а у периоду 1991-2002. година 22%.

Иако између подручја централне Србије и Војводине 2002. године нема велике разлике у уделу лица без завршене основне школе, са завршеном основном, као и средњом школом, промене су се одвијале донекле различито. У централној Србији 1981. године процентна заступљеност лица без завршене основне школе била је већа него у Војводини, али је и смањење које је уследило у периоду 1981-2002. година на овом подручју било веће, тако да су 2002. године удели приближно једнаки на оба подручја. Учешће лица са основном школом у периоду 1981-2002. година у централној

Србији је за петину повећано, а у Војводини за исто толико смањено у односу на 1981. годину. У односу на 1991. годину, међутим, на оба подручја удели су скоро непромењени. Кретање процентног учешћа лица са средњом школом у посматраном периоду одвијало се слично на оба подручја. Што се тиче удела лица са вишом и високом школом, који је 2002. године, као и у претходним годинама посматрања, већи у централној Србији него у Војводини, уочава се да се у посматраном периоду интензивније повећање одвијало у Војводини. Треба нагласити да је повећање процентне заступљености особа са вишим и високим образовањем на оба подручја било веће у периоду 1981-1991. година, него у периоду 1991-2002.

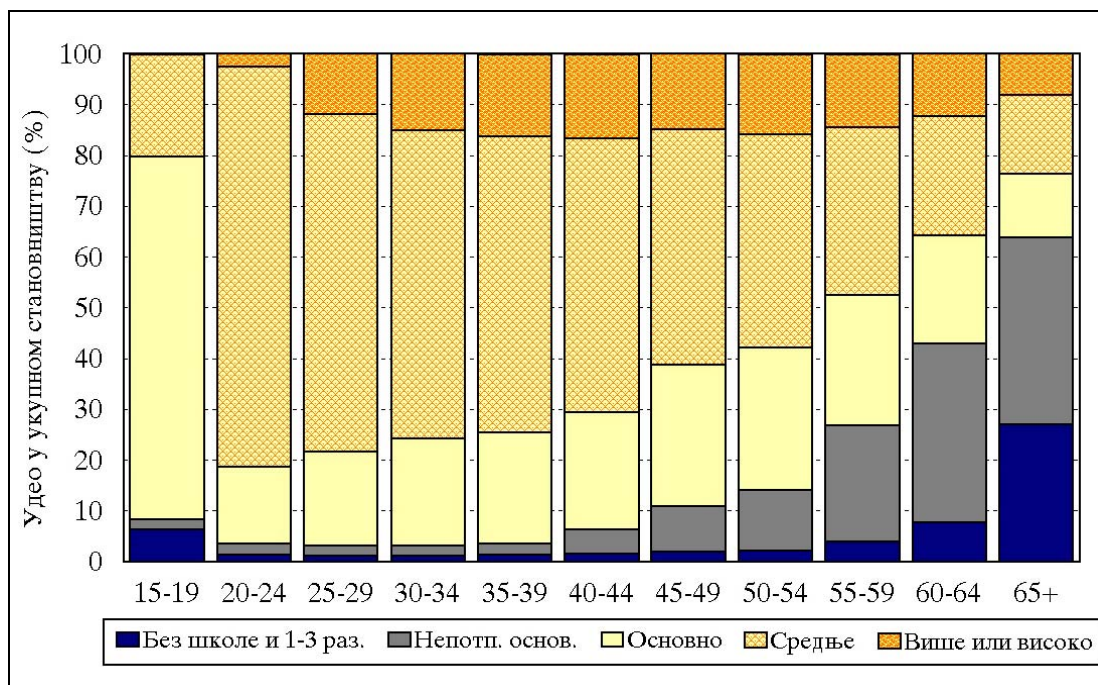
6.3.2.1 Становништво према школској спреми, старости и полу

Ниво школског образовања је различит у зависности од старости, што је условљено позитивним променама у образовном систему, све већим школовањем младих и повећавањем броја лица која завршавају више нивое школовања

(табела 6.3-13). Без обзира о ком нивоу школованости се ради, код старијег средовечног и старог становништва удели лица са одређеном школском спремом се снижавају са старашћу (графикон 6.3-2).

Графикон 6.3-2.

Становништво старије од 15 година, по школској спреми и старости. Србија, 2002.

Табела 6.3-13 а.
Становништво старије од 15 година, по школској спреми и старости.
Србија, 1991. и 2002.

Старост	Без школе и непотпуно основно		Основно образовање		Средње образовање		Више и високо образовање	
	1991	2002	1991	2002	1991	2002	1991	2002
Србија								
Свега	33,6	21,8	24,5	23,9	32,1	41,1	9,0	11,0
15-19	11,2	8,0	70,3	68,7	17,4	19,5	0,0	0,0
20-24	4,6	3,4	24,7	14,8	66,8	77,0	2,8	2,6
25-29	5,3	3,1	24,3	18,0	58,0	64,7	11,7	11,6
30-34	9,5	3,0	25,9	20,4	49,7	58,9	14,4	14,7
35-39	14,4	3,5	29,4	21,1	42,3	56,6	13,4	15,7
40-44	18,3	6,2	28,8	22,5	38,2	52,5	14,3	16,2
45-49	33,4	10,6	24,8	27,2	28,9	45,3	12,4	14,5
50-54	46,5	13,8	19,4	27,5	22,7	40,9	10,9	15,5
55-59	58,3	26,3	13,1	25,2	19,6	32,4	8,4	14,3
60-64	68,1	42,3	10,7	20,9	13,8	23,3	6,9	12,2
65 и више	76,1	63,1	8,5	12,6	10,0	15,2	4,8	8,2
Централна Србија								
Свега	33,6	22,2	24,2	23,5	31,8	40,0	9,5	11,6
15-19	10,9	7,7	70,7	68,9	17,3	19,1	0,0	0,0
20-24	4,4	3,1	24,3	14,8	67,3	76,8	2,8	2,6
25-29	5,2	2,9	24,0	17,8	57,9	64,2	12,2	12,0
30-34	9,8	2,8	25,7	20,1	48,9	58,0	15,1	15,4
35-39	14,7	3,4	29,2	20,8	41,5	55,2	14,1	16,8
40-44	18,6	6,3	28,5	22,2	37,3	51,2	15,1	16,9
45-49	33,7	11,0	24,4	27,0	28,2	43,9	13,3	15,2
50-54	46,4	14,1	19,0	27,2	22,5	39,6	11,6	16,3
55-59	58,8	26,8	12,7	24,7	19,1	31,2	9,0	15,1
60-64	68,5	42,4	10,0	20,6	13,6	22,5	7,5	12,9
65 и више	75,6	63,5	8,0	12,0	10,3	14,7	5,5	8,8
Војводина								
Свега	33,5	20,8	25,3	24,9	33,0	43,9	7,4	9,5
15-19	12,2	8,8	69,0	68,4	17,9	20,5	0,0	0,0
20-24	5,2	4,2	25,8	14,9	65,3	77,6	2,9	2,6
25-29	5,6	3,7	25,2	18,6	58,3	66,3	10,4	10,6
30-34	8,8	3,5	26,3	21,4	51,7	61,4	12,7	12,7
35-39	13,4	3,8	30,0	22,1	44,8	59,9	11,3	13,1
40-44	17,3	5,7	29,7	23,2	40,6	55,8	11,9	14,3
45-49	32,7	9,5	26,0	27,7	30,7	49,2	10,0	12,7
50-54	46,8	13,1	20,3	28,5	23,4	44,3	8,9	13,3
55-59	56,7	25,1	14,6	26,4	21,1	35,6	7,0	12,2
60-64	67,2	42,2	12,6	21,7	14,5	25,3	5,2	10,2
65 и више	77,3	62,1	10,0	14,1	9,3	17,0	2,7	6,4

Напомена: Разлику до укупно чине лица са непознатом школском спремом

Табела 6.3-13 б.
Становништво мушког пола старије од 15 година, по школској спреми и старости.
Србија, 1991. и 2002.

Старост	Без школе и непотпуна		Основно образовање		Средње образовање		Више и високо образовање	
	1991	2002	1991	2002	1991	2002	1991	2002
Србија								
Свега	26,5	16,1	24,3	23,0	37,6	46,1	10,7	12,3
15-19	11,7	8,4	69,2	67,6	18,1	20,2	0,0	0,0
20-24	4,2	3,5	25,4	15,5	67,8	76,8	1,5	1,9
25-29	4,4	3,1	24,3	18,7	60,9	67,0	9,6	8,4
30-34	7,4	2,8	23,9	20,3	53,8	61,8	14,4	12,0
35-39	11,3	3,0	26,7	20,6	47,4	59,1	14,0	14,0
40-44	13,9	4,7	25,2	20,0	44,5	55,9	15,9	16,2
45-49	24,0	8,0	23,0	23,6	36,9	50,1	15,6	15,5
50-54	34,7	10,0	19,4	23,0	30,8	46,6	14,5	17,7
55-59	45,8	17,9	14,0	21,8	27,2	39,5	12,4	18,2
60-64	57,7	30,7	11,4	19,7	19,3	30,8	11,0	16,9
65 и више	67,4	50,2	9,0	12,4	14,3	22,0	8,7	14,0
Централна Србија								
Свега	26,8	16,5	24,1	22,8	36,8	44,5	11,4	13,0
15-19	11,2	7,9	69,7	67,8	18,0	19,8	0,0	0,0
20-24	3,9	3,0	24,9	15,4	68,5	76,7	1,6	2,1
25-29	4,1	2,7	24,0	18,4	60,9	66,5	10,3	8,8
30-34	7,2	2,5	23,9	19,8	53,1	61,0	15,2	12,8
35-39	11,3	2,7	27,1	20,1	46,3	57,8	14,8	15,3
40-44	13,9	4,5	25,8	19,8	42,8	54,6	17,0	17,2
45-49	24,1	8,0	23,2	24,0	35,5	48,2	16,7	16,3
50-54	35,1	10,0	19,1	23,5	29,8	44,4	15,4	18,7
55-59	46,8	18,2	13,5	22,2	26,0	37,2	13,2	19,3
60-64	58,5	31,3	10,6	19,7	18,6	28,9	11,7	17,8
65 и више	67,5	51,3	8,2	11,9	13,9	20,4	9,7	14,8
Војводина								
Свега	25,8	14,8	24,8	23,5	39,9	50,3	8,6	10,2
15-19	13,3	9,6	67,8	67,0	18,3	21,0	0,0	0,0
20-24	5,2	4,7	26,8	15,7	66,0	77,1	1,3	1,7
25-29	5,2	4,0	25,4	19,7	60,9	68,2	7,8	7,3
30-34	7,8	3,6	23,9	21,7	55,6	63,9	12,2	9,7
35-39	11,5	3,7	25,8	21,9	50,6	62,4	11,6	10,9
40-44	13,6	5,2	23,6	20,6	49,2	59,3	13,1	13,8
45-49	23,8	7,9	22,6	22,7	40,5	55,0	12,4	13,4
50-54	33,7	10,0	20,2	21,6	33,5	52,4	12,0	15,1
55-59	42,8	17,2	15,4	21,0	30,8	45,6	10,2	15,3
60-64	55,1	29,0	13,9	19,8	21,5	36,0	8,9	14,4
65 и више	67,1	46,6	11,3	14,1	15,4	27,1	5,5	11,5

Напомена: Разлику до укупно чине лица са непознатом школском спремом

Табела 6.3-13в.
Становништво женског пола старије од 15 година, по школској спреми и старости.
Србија, 1991. и 2002.

Старост	Без школе		Основно образовање		Средње образовање		Више и високо образовање	
	1991	2002	1991	2002	1991	2002	1991	2002
Србија								
Свега	40,2	27,2	24,7	24,7	27,0	36,4	7,4	9,9
15-19	10,7	7,6	71,4	69,9	16,7	18,8	0,1	0,0
20-24	5,1	3,3	24,0	14,2	65,7	77,3	4,1	3,3
25-29	6,2	3,1	24,3	17,3	55,0	62,5	13,9	14,8
30-34	11,7	3,2	27,9	20,6	45,5	56,1	14,5	17,4
35-39	17,5	4,1	32,1	21,7	37,1	54,1	12,9	17,4
40-44	22,8	7,6	32,5	24,9	31,7	49,1	12,6	16,1
45-49	42,6	13,2	26,6	30,8	21,1	40,6	9,3	13,6
50-54	57,7	17,6	19,4	31,9	15,0	35,4	7,4	13,4
55-59	70,0	34,1	12,3	28,2	12,5	25,9	4,7	10,6
60-64	77,2	52,6	10,0	21,9	9,0	16,7	3,3	8,0
65 и више	82,3	72,6	8,2	12,7	6,9	10,3	2,0	3,9
Централна Србија								
Свега	40,1	27,5	24,3	24,2	27,1	35,8	7,7	10,3
15-19	10,6	7,5	71,8	70,0	16,5	18,3	0,1	0,0
20-24	5,0	3,2	23,8	14,2	66,2	76,9	4,0	3,2
25-29	6,3	3,0	24,1	17,2	54,8	61,8	14,2	15,1
30-34	12,3	3,2	27,6	20,4	44,7	55,1	14,9	18,0
35-39	18,2	4,1	31,3	21,4	36,6	52,7	13,5	18,3
40-44	23,4	8,1	31,3	24,6	31,7	47,9	13,3	16,6
45-49	43,1	13,9	25,6	30,0	21,1	39,6	9,9	14,2
50-54	57,2	18,0	19,0	30,7	15,4	35,0	7,9	14,1
55-59	70,2	34,8	11,8	27,0	12,6	25,6	4,9	11,1
60-64	77,2	52,2	9,5	21,4	9,1	16,9	3,7	8,5
65 и више	81,7	72,7	7,8	12,2	7,6	10,3	2,4	4,2
Војводина								
Свега	40,6	26,3	25,7	26,1	26,6	38,0	6,3	8,8
15-19	11,2	7,9	70,4	69,8	17,5	19,9	0,0	0,0
20-24	5,3	3,5	24,8	14,0	64,5	78,2	4,5	3,6
25-29	5,9	3,4	24,9	17,5	55,6	64,4	13,1	13,9
30-34	9,8	3,5	28,7	21,1	47,8	58,8	13,3	15,7
35-39	15,4	4,0	34,3	22,3	38,8	57,5	11,1	15,2
40-44	21,2	6,3	35,9	25,8	31,8	52,3	10,7	14,8
45-49	41,4	11,2	29,3	32,9	21,2	43,4	7,8	12,0
50-54	59,0	16,2	20,5	35,2	13,9	36,4	6,0	11,6
55-59	69,6	32,2	13,8	31,3	12,2	26,7	3,9	9,4
60-64	77,2	53,4	11,5	23,4	8,6	16,2	2,2	6,7
65 и више	83,8	72,3	9,2	14,2	5,4	10,3	1,0	3,0

Напомена: Разлику до укупно чине лица са непознатом школском спремом

Међу особама оба пола, у најмлађој старосној групи, 15-19 година, више од две трећине особа има завршену основну школу. Приближно свака пета особа је са средњим образовањем. Треба имати у виду да је релативно високо учешће лица без школе или са 1-3 разреда основне школе условљено методолошким разлозима (графикон 6.3-1). Наиме, лица старија од 15 година, која још увек похађају основну школу, сврстана су у ту групу. Процентна заступљеност особа без школе је у старосној групи 15-19 година већа него у наредним узрастима, све до педесете године, и због тога што се основна школа у извесном броју случајева завршава са закашњењем.

У старосној групи 20-34, и међу мушкарцима и женама најбројнији су удели особа са средњим образовањем, и то три четвртине од укупног броја у узрасту 20-34 година, и око половине у узрасту 30-34 година. Затим следе удели особа са основним образовањем, које има приближно свака пета особа у узрасту 30-34 година. Следеће по заступ-

љености су особе са вишим и високим образовањем, а најмање је процентно учешће особа без школе, око 3%.

Као у претходној, и у старосној групи 35-49 редослед код оба пола је исти, али је већа процентна заступљеност особа са основном школом и без школе, а мања са средњом школом.

Међу особама старим 50-60 година, редослед заступљености појединих нивоа образовања је међу мушкарцима непромењен, али је међу женама заступљеност особа са средњим и основним образовањем приближно једнака. Међу женама је веће учешће особа без школе него оних са високим и вишим образовањем, што није случај код мушкараца у овој старосној групи.

У групи становника старих 60 година и више, највећа је заступљеност особа без школе, нарочито висока међу женама, затим са средњим образовањем међу мушкарцима и основним међу женама, док су удели са вишим и високим образовањем најмањи.

6.3.2.2 Промене у периоду 1991-2002

Промене у школованости становништва Србије у периоду од 1991-2002. године одвијале су се у правцу побољшања образовне структуре (табела 6.3-13).

Процентно учешће особа без школе и са непотпуном школом се за трећину смањило. Међу особама узраста 30-54 година постигнуто је веће смањење, на трећину, док је у најмлађим и најстаријим узрастима оно мање. У уделу особа са основном школом нема велике промене у односу на 1991. годину, али је то због тога што су се у млађим и старијим узрастима одиграле различите промене. Наиме, у узрасту од 15-44 година удели особа са основном школом су смањени, док су у узрасту од 45 година и старијем повећани, што се такође може сматрати позитивном тенденцијом.

Удео особа са средњом школом је повећан за четвртину. Повећање је било присутно у свим старосним групама, на оба подручја и код оба пола.

Процентна заступљеност становништва са вишим и високим образовањем 2002. године је такође већа него десет година раније, за око петину. На оба подручја, позитивне промене су се одиграле у узрастима старијим од 35 година, док у млађим узрастима нема побољшања. Ако се, на пример,

пореде удели особа са вишим и високим образовањем узраста 25-29 година са овим уделима особа старијих генерација, узраста 40-49, што су, условно речено, генерације њихових родитеља, види се да је удео „родитеља“ са вишим и високим образовањем већи, што представља не само одсуство напретка него и негативну тенденцију. То је присутно пре свега међу мушкарцима, међу женама је забележено извесно побољшање. С обзиром на то да се број младих који уписују студије повећава (РЗС, 2005а), ово запажање упућује на проблем ефикасности студирања као и емиграције високообразованог становништва мушког пола овог узраста. На другој страни, у сличном поређењу генерација са средњом школом, приметно је знатно повећање удела код млађих узраста у односу на генерације „родитеља“, што говори о побољшању образовне структуре на нивоу средњег образовања.

Посматрано по полу, у десетогодишњем периоду веће побољшање постигнуто је међу женама, удео жена са вишим и високим образовањем повећан је за трећину. Тако су се смањиле разлике по полу, 2002. године удели мушкараца са вишим и високим образовањем су већи за четвртину, док су 1991. године били за скоро половину већи него међу женама. Ове разлике, иако су смањене, и

сада као и десет година раније, потичу пре свега од ниже заступљености жена са овим нивоом образовања у старијим узрастима. Наиме, у узрасту до 35 година 1991. године, а у узрасту до 45 година 2002. године, удели високообразованих међу женама већи су него међу мушкарцима.

Међу мушким становништвом се уочавају и неке неповољне тенденције. Наиме, учешће особа са вишим и високим образовањем у старосној групи 25-34 година и незнатно у групи 45-49 година мање је него пре десет година. Посматрано у апсолутним бројевима, у централној Србији је 1991. године било 49843 мушкараца узраста 25-34 године са вишим и високим образовањем, а 2002. године 38421. У Војводини је смањење удела забележено у старосној групи 25-39 година. На овом подручју 1991. године било је 24248 мушкараца овог узраста са вишом и високом школом, а 2002. године 18880. Ово је податак који заслужује пажњу, посебно у вези са "одливом" мозга, масовним одласком високообразованих младих људи у иностранство у последњој деценији.

6.3.2.3 Становништво према школској спреми и типу насеља

Разлике у нивоу образовања постоје и између становништва градских и осталих насеља Србије (табела 6.3-14). Док је највећи проценат становништва градских насеља са средњим образовањем, у сеоским насељима преовладава становништво са основним образовањем. Велике разлике међу становништвом ова два типа насеља постоје у уделу особа без завршене основне школе, који су више него троструко већи у сеоским него у градским насељима. У сеоским насељима је заступљеност особа са основним образовањем за трећину већа, а са средњим образовањем за 40% мања у односу на градска насеља. Највеће су разлике у уделима особа са вишим и високим образовањем, којих је у градским насељима четири и по пута више него у сеоским.

Другачији токови урбанизације, добра мрежа путева, тзв. "урбанизација села" и друге специфичности развоја Војводине условили су и мање разлике између образовне структуре становништва градских и сеоских насеља него што је то у централној Србији. Док је у централној Србији у сеоским насељима становништво без завршене основне школе више него три и по пута заступљеније него у градским, у Војводини је два пута. На подручју Војводине су мање разлике између града и села и у заступљености лица која су завршила средњу школу. То важи и за становништво са завршеном вишом школом и факул-

Смањење удела особа са вишим и високим образовањем међу женским становништвом забележено је у старосној групи 20-24 година, за петину, и у централној Србији и Војводини. У том узрасту, 1991. године у централној Србији било је 7322 жена са овим нивоом образовања, а 2002. године 5880, док је у Војводини њихов број износио 2816, односно 2479. Претпоставка о мањој ефикасности студирања представља једно од могућих објашњења. У прилог томе говори и податак да је проценат деветнаестогодишњих девојака које после средње школе уписују прву годину студија 2002. године за око петину већи него десет година раније. И ако се узме у обзир чињеница да је међу уписаним студенткињама један број оних које не улазе у стално становништво централне Србије и Војводине, ипак важи констатација да се број уписаних студенткиња повећава. У свим осталим узрастима, осим узраста 20-24 година, проценти високообразованих међу женама су у десетогодишњем периоду повећани.

тетом, кога је у градским насељима Војводине три пута више него у сеоским, док је у централној Србији пет и по пута више.

Образовна структура становништва градских насеља централне Србије је нешто повољнија у односу на Војводину. Удели особа без завршене основне школе су за четвртину мањи а са завршеном вишом и високом школом за четвртину већи него у Војводини. Са друге стране, образовна структура становништва сеоских насеља Војводине је повољнија. Учешће особа без завршене основне школе је приближно за четвртину мање, а са завршеном средњом школом за четвртину веће него међу становништвом сеоских насеља централне Србије. И процентна заступљеност особа са завршеном вишом школом и факултетом је за трећину већа.

У Србији је образовна структура жена на свим нивоима школованости, укључујући и нешколованост, неповољнија. Међу особама са најнижим нивоом образовања, које су без школе или имају 1-3 разреда основне школе жене су три пута бројније, док су међу особама које су завршиле средњу или вишу високу школу мушкарци за петину бројнији. Посматрано по полу и типу насеља, разлике у заступљености мушкараца и жена без основне школе, као и са основним и средњим образовањем мање су изражене у сеоским него у

градским насељима Србије. У сеоским насељима мушкараца и жена са вишим и високим образовањем. нешто су наглашеније разлике између учешћа

Табела 6.3-14.

Становништво старо 15 и више година према полу, школској спреми и типу насеља. Србија, 2002.

Пол/тип насеља	Укупно број	Без школе и 1-3 раз. осн. шк.		4-7 разреда основне шк.		Основно образовање		Средње образовање		Више и високо образовање	
		број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Србија											
Свега	6321231	483679	7,6	896847	14,2	1509462	23,9	2596348	41,1	697000	11,0
Мушко	3041667	114512	3,8	374016	12,3	698692	23,0	1401683	46,1	373285	12,3
Женско	3279564	369167	11,2	522831	15,9	810770	24,7	1194665	36,4	323715	9,9
Градска											
Свега	3566648	146494	4,1	251592	7,1	733390	20,6	1754701	49,2	597257	16,7
Мушко	1682030	36149	2,1	76563	4,6	300755	17,9	905914	53,9	317218	18,9
Женско	1884618	110345	5,9	175029	9,3	432635	23,0	848787	45,0	280039	14,9
Остала											
Свега	2754583	337185	12,2	645255	23,4	776072	28,2	841647	30,6	99743	3,6
Мушко	1359637	78363	5,8	297453	21,9	397937	29,3	495769	36,5	56067	4,1
Женско	1394946	258822	18,6	347802	25,0	378135	27,1	345878	24,8	43676	3,1
Централна Србија											
Свега	4611453	373576	8,1	651184	14,1	1083898	23,5	1845166	40,0	534919	11,6
Мушко	2222062	84430	3,8	282559	12,7	505863	22,8	989067	44,5	289424	13,0
Женско	2389391	289146	12,1	368625	15,4	578035	24,2	856099	35,8	245495	10,3
Градска											
Свега	2592411	102746	4,0	156643	6,0	518713	20,0	1271764	49,1	467529	18,0
Мушко	1222504	24795	2,0	46550	3,8	210830	17,2	649289	53,1	250236	20,5
Женско	1369907	77951	5,7	110093	8,0	307883	22,5	622475	45,4	217293	15,9
Остала											
Свега	2019042	270830	13,4	494541	24,5	565185	28,0	573402	28,4	67390	3,3
Мушко	999558	59635	6,0	236009	23,6	295033	29,5	339778	34,0	39188	3,9
Женско	1019484	211195	20,7	258532	25,4	270152	26,5	233624	22,9	28202	2,8
Војводина											
Свега	1709778	110103	6,4	245663	14,4	425564	24,9	751182	43,9	162081	9,5
Мушко	819605	30082	3,7	91457	11,2	192829	23,5	412616	50,3	83861	10,2
Женско	890173	80021	9,0	154206	17,3	232735	26,1	338566	38,0	78220	8,8
Градска											
Свега	974237	43748	4,5	94949	9,7	214677	22,1	482937	49,6	129728	13,3
Мушко	459526	11354	2,5	30013	6,5	89925	19,6	256625	55,8	66982	14,6
Женско	514711	32394	6,3	64936	12,6	124752	24,2	226312	44,0	62746	12,2
Остала											
Свега	735541	66355	9,0	150714	20,5	210887	28,7	268245	36,5	32353	4,4
Мушко	360079	18728	5,2	61444	17,1	102904	28,6	155991	43,3	16879	4,7
Женско	375462	47627	12,7	89270	23,8	107983	28,8	112254	29,9	15474	4,1

У сеоским насељима централне Србије разлике по полу на свим нивоима школованости мање су изражене, осим када је реч о вишем и високом образовању. У Војводини су разлике по полу међу

особама без основне школе, као и са основним образовањем такође мање наглашене у сеоским насељима. Разлике по полу у уделима особа са

средњим, као и вишим и високим образовањем, међутим, на овом подручју мање су изражене у градским насељима.

6.3.2.4 Поређење са европским земљама

Ниво школованости становништва Србије може се проценивати и на основу поређења са другим европским земљама. Дат је преглед заступљенос-

ти особа са терцијарним нивоом образовања (више и високо образовање), узраста 25-34 године, у појединим европским земљама (табела 6.3-15).

Табела 6.3-15.

Удео лица са терцијарним нивоом образовања (вишим и високим образовањем) у укупном становништву старости 25-34 године, по полу (у процентима).
Неке европске земље, 1991. и 2001. година

Држава	1991			2001		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
Аустрија	8	8	8	14	15	14
Велика Британија	19	19	18	29	30	29
Грчка ^{а)}	25	24	26	24	21	27
Италија	7	7	6	12	10	13
Мађарска ^{б)}	14	11	17	15	13	16
Немачка	21	23	19	22	23	20
Пољска ^{в)}	10	9	11	15	12	18
Португалија	9	7	10	14	10	17
Словачка ^{а)}	13	13	12	12	11	12
Србија	13	12	16	13	10	16
Турска	6	7	5	10	11	9
Француска	20	19	21	34	32	37
Холандија	22	23	22	27	26	27
Чешка ^{а)}	12	13	11	11	12	11
Швајцарска	21	29	13	26	35	17
Шведска	27	26	28	37	34	39
Шпанија	16	15	18	36	32	39

Напомена: У недостатку расположивих података за 1991. годину, коришћени су подаци за временски најближе касније године: ^{а)}1994; ^{в)}1995; ^{б)}1996. година.

Извор: OECD (2003); За Србију, резултати пописа 1991. и 2002. године

У посматраним европским земљама, 2001. године учешће особа са вишим и високим образовањем узраста 25-34 године је различито, од најнижег у Турској, 10% до највишег у Шпанији и Француској, 36 односно 34%. По висини учешћа особа са овим нивоом образовања од 13%, Србија се налази на сличном нивоу као група бивших социјалистичких земаља, Мађарска, Чешка, Словачка, Пољска. Заједничка одлика је и то да у десетогодишњем периоду у овим земљама није дошло до побољшања. Аустрија, као и Италија и Португалија, и поред постигнутог напретка, по висини учешћа такође се налазе у овој групи земаља.

Десет година раније, по висини процентног учешћа особа са вишим и високим образовањем издвајале су се Шведска, Холандија, Грчка. У Шведској и Холандији, као и у Великој Британији, у десетогодишњем периоду забележен је напредак. У Грчкој, међутим, стање је скоро непромењено, као и у Немачкој. Највеће побољшање постигнуто је у Шпанији где је више него удвостручена заступљеност особа са вишим и високим образовањем.

Иако су и пре десет година у већини посматраних земаља удели образованих жена били нешто већи него мушкараца, у међувремену су разлике по полу повећане у корист жена. Изузетак предста-

вља Швајцарска, где је удео образованих мушкараца у обе године посматрања двоструко већи од удела жена. У Србији су удели образованих жена 2002. године исти као и десет година раније, али су удели мушкараца нешто мањи. Ситуација је иста и у Чешкој и Словачкој Републици. Поређење са европским земљама и одсуство напретка у

десетогодишњем периоду у уделу високообразованих у најпродуктивнијој старосној групи, а код мушкараца и смањење процентног учешћа, указују на потребу акција усмерених на повећање ефикасности студирања и побољшање образовне структуре становништва Србије и када је реч о вишим нивоима образовања.

6.4 СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПРЕМА НАЦИОНАЛНОЈ ПРИПАДНОСТИ И МАТЕРЊЕМ ЈЕЗИКУ

Нада РАДУШКИ

6.4.1 Национални састав становништва

6.4.1.1 Методолошки аспекти анализе националног састава

Националност, као важно етничко обележје, од великог је интереса за континуирано праћење и анализу у земљама на чијој територији живе бројне етничке заједнице диференциране према демографским, социо-економским и културним карактеристикама. Међутим, да ли ће ово питање бити укључено у пописно-статистичка истраживања зависи у великој мери од друштвеног уређења и политичког става државе према националном питању.¹

У садржај свих југословенских пописа после Другог светског рата, фигурирало је питање о националности чиме је створена статистичка основа за компарацију података и анализу промена у етничкој структури које су се десиле у протеклом периоду. Пописи представљају један од најважнијих извора за проучавање етничких процеса, али постоје извесна методолошка ограничења при коришћењу резултата више sukcesивних пописа. Зато је неопходно познавање пописне методологије, односно потребно је разумети дефиниције, терминологију, класификације и друге елементе везане за методолошко-садржинско питање ове проблематике, а посебно када је реч о појединим модалитетима националности на које су промењена методолошка решења и етнополитичке околности имали највише утицаја.

Према методологији примењеној у пописима становништва, главни критеријум који се користи при одређењу националне припадности јесте субјективна изјава, што значи да свако лице има право слободног изјашњавања или неизјашњавања о својој националности. При томе, никакви документи нису потребни као доказ, али се

¹ Обележја као што су национална припадност, матерњи језик и религија спадају, према Препорукама Конференције европских статистичара за попис становништва и станова ОУН, у групу допунских или факултативних обележја, за разлику од основних обележја (држављанство, земља/место рођења) која се могу сматрати обавезним.

подразумевало да се објективне чињенице поклапају са изјавом и опредељењем. Принцип субјективности омогућује промену националног опредељења и то привремену (услед политичких, социо-психолошких и других разлога) или сталну (услед асимилационих процеса), што донекле отежава компарацију пописних података. Међутим, имајући у виду историјске и развојне процесе интеграције, асимилације, стварање нових етничких група и слично, субјективна промена националне припадности је, са друштвеног становишта, уколико није последица директног насилног притиска, заправо објективна промена (Петровић, 1983). Наиме, сваки попис је рефлексовао актуелне друштвене и политичке прилике што је утицало на национално изјашњавање и етничку алтернацију, а самим тим и на коначне резултате пописа.²

Поред принципа субјективности, за ову етничку одредницу карактеристична је различита терминологија која је коришћена у југословенској званичној статистици мада без јасних објашњења у пописним инструкцијама. Тако, користио се назив "народност" (1948, 1953 и 1961), "народност или етничка припадност" (1971), "народ, народност или етничка група" (1981), "национална припадност" (1991) и "национална или етничка припадност" (2002). Ови термини су се често мешали и употребљавали као синоними, али упркос променама и сталним варијацијама у пописима, њихов значај остаје исти.

² У већини земаља централне и источне Европе, статистичка истраживања ретко покушавају да објективно идентификују етничке групе, већ се базирају на субјективној перцепцији што претпоставља да се становништво самодефинише у смислу националне или етничке припадности. У западноевропским државама (Француска и др.) преовладава мишљење да у попис становништва не треба укључити националност и вероисповест јер су то субјективна питања односно лична ствар сваког појединца. Такође, англосаксонска имиграциона друштва више су заинтересована за селективни аспект етничитета, док се експлицитно дефинисање етничких група не користи (Courbage, 1998).

Примена (или промена) одређених пописно-методолошких решења имала је кључну улогу првенствено код Муслимана, Југословена и лица која су се декларисала у смислу регионалне припадности, а који су имали различити третман условљен друштвеним и политичким факторима.

У попису 1948. године први пут је уведена одредница "народност".³ Према пописној методологији предвиђено је да Муслимани који су југословенског етничког порекла (а не остали, као Турци, Албанци, Роми) изаберу посебну формулацију одговора.⁴ Приликом шифрирања пописних података национално одређени Муслимани укључивани су у односну националност (нпр. Срби-муслимани у Србе, Хрвати-муслимани у Хрвате, итд.), док су посебно исказивани само Муслимани неопредељени. За лица која су се изјаснила у смислу регионалне припадности (нпр. Шумадинац, Далматинац и сл.) предвиђено је да се решење доноси од случаја до случаја (нпр. Шумадинци су укључивани у Србе, Далматинци у Хрвате и сл.), или у групу "остале и непознате народности".

У следећем попису (1953), за Муслимане и лица која нису осећала јаку националну припадност уведене су категорије "Југословени неопредељени" (ако су југословенског порекла) и "национално-неопредељени" (за остале, тј. припаднике националних мањина). Овакво методолошко решење највише се одразило на неопредељене Муслимане (опредељени су уписивали народност којој припадају као и у попису 1948), због којих је дошло до наглог пораста броја лица у првој категорији. Лица која су навела регионалну припадност груписана су, такође, у "Југословене неопредељене".

Пописну методологију из 1961. године одликује увођење нове одреднице: "Муслиман у етничком смислу" која се односила на лица југословенског порекла која се сматрају Муслиманима у смислу

етничке, а не верске припадности.⁵ Задржана је опција "Југословени неопредељени" за лица (југословенског порекла) која се нису ближе национално одређила, као и за оне који су навели регионалну припадност.

Од 1971. године званична статистика убраја Муслимане у један од шест конститутивних народа СФРЈ, а овај статус ће задржати и у наредна два пописа (1981. и 1991). У појмовном одређењу, реч Муслиман са великим почетним словом означавао је националну, а са малим словом верску припадност, при чему је идентификација религије са националним обележјем и његовим називом представљало јединствен случај у свету (Радовановић, 1995). Овај попис донео је и највеће измене у статистичко-методолошком смислу. Први пут уведена је дихотомна класификација становништва (која ће фигурирати и у попису 1981) на: "национално се изјаснили" и "нису се национално изјаснили". Друга група обухватила је три категорије: "нису се уопште изјаснили" односи се на лица која желе да искористе своје уставно право (члан 41. Устава СФРЈ) и не изјасне се о својој националности. Друга, "изјаснили се као Југословени", није значила националну припадност јер су у коначној класификацији сврстани у неопредељене, али је илустрација оних који нису желели да се декларишу и почетак креирања нове етничке групе. И трећа категорија "изјаснили се у смислу регионалне припадности", предвиђена је на основу ранијих пописа (као и пробног из 1969. године) јер се очекивало декларисање лица и на овакав начин. Међутим, оваква могућност изјашњавања изазвала је бурне реакције и критике ("национално узнемиравање", "национални раздор" и сл.), због чега пописне инструкције нису биле јединствене, односно остављено је републикама и покрајинама да самостално одлучују о (не) прихватању оваквог одговора.⁶

³ Пре Другог светског рата, у попису 1921. године, етничка структура могла се утврдити само посредно преко питања о матерњем језику и вероисповести. Али ова два обележја нису укрупњена тако да је група српскохрватског језика остала нерашчлањена, док се македонски језик није могао уписивати као одговор. Због тога за Македонце и Црногорце статистички показатељи нису били расположиви. У следећем попису (1931) питање о народности било је само формалне природе јер су сва лица југословенског етничког порекла исказивана као једна целина тј. као "југословенска" народност, док су остали наводили своју националну припадност.

⁴ За давање одговора на ово питање упутство је гласило: "свако лице уписаће које је народности на пример, Србин, Хрват, Македонац, Црногорац, Мађар, Шиптар, Румун и слично. Муслимани ће ставити Србин-муслиман, Хрват-муслиман, неопредељен-муслиман" (*Упоредни преглед резултата пописа од 1921-1981*, СЗС, Београд, 1988.)

⁵ У упутствима за спровођење пописа је наведено: "Муслиман уписују само лица југословенског порекла која се сматрају Муслиманима у смислу етничке припадности, док припадници нејугословенских народа (Турци, Шиптари и сл.), као и други који се сматрају припадницима исламске верске заједнице не треба да уписују овај одговор већ своју националну припадност. С обзиром да одговор 'Муслиман' означава етничку а не верску припадност, тај одговор могу да упишу и атеисти ако сматрају да припадају тој етничкој групи." ("Национални састав становништва по општинама, Попис становништва и станова 1971. Објашњења и напомене", *Статистички билтен*, 727, СЗС, Београд, 1972)

⁶ Тако, у Хрватској и Босни и Херцеговини лица која су се изјаснила у смислу регионалне припадности сврстана су у групу: "није се изјаснио", док је у осталим републикама прихваћен такав облик националног декларисања. У Босни и Херцеговини владајуће структуре су претпостављале да би избор ове опције могао ојачати регионалне тенденције због све присутнијег термина "Босанац", односно да ће се на овакав начин декларисати велики број становништва муслиманске националности. У Хрватској разлоге треба тражити у присут-

Следећи попис 1991. године остаће запамћен по бурним политичким догађајима у време његове припреме и спровођења, претходећи дезинтеграцији државе, рату и стварању нових држава на простору СФРЈ. Главна методолошка разлика у односу на претходна два пописа јесте што се изгубила основна подела становништва на национално опредељена и неопредељена лица. При томе је у коначној класификацији дошло до “трансфера” Југословена из неопредељених у опредељена лица будући да су сврстани одмах после конститутивних народа (Срба и Црногораца), као и укључења три нове националности (Буњевци, Египћани и Шокци).

У погледу етничких обележја попис становништва 2002. године је један од најсвеобухватнијих с обзиром да су укључени: националност, матерњи језик, вероисповест и држављанство. Међутим, одржан у радикално промењеним друштвеним околностима, највише се рефлектовао на Муслимане у смислу њиховог статуса и на Југословене тако што се драстично смањио њихов број због промене у изјашњавању. Велике недоумице у вези третмана муслиманске националности резултат су крупних политичких промена (међународно признање Босне и Херцеговине као самосталне државе), али и нејединственог става код самих

ном страху од територијалних претензија бројчано релевантне италијанске мањине у Истри. Тако, резултати каснијег пописа (1991) показују да се у многим општинама Истре чак 11-35% становништва декларисао као Истријани (Mrđen, 2002).

6.4.1.2 Промене у националном саставу становништва

Србија је у етничком смислу мултинационална заједница што је резултат бројних историјских, географских, демографских, политичких и других фактора. Поред већинске националности, у Србији живе многобројне етничке заједнице изразито диференциране према демографским, образовним, културним и економским карактеристикама, религији и језику, територијалном размештају, политичкој организованости и националној еманципацији.

У периоду после Другог светског рата промене у етничкој структури биле су условљене у највећој мери разликама у природном прираштају и миграцијама становништва по националности, али у већој или мањој мери и неким недемографским факторима, као што су промена приликом изјашњавања о националној припадности, различита методолошка решења приликом пописа, буђење националне свести код појединих нацио-

Муслимана, па је поред постојеће одреднице уведен и нови модалитет – Бошњак за исказивање етничког идентитета у суштини једног истог народа. Тако су Муслимани у пописима, генерално, прешли пут од национално неопредељених лица, преко Југословена неопредељених, затим конститутивног народа до статуса националне мањине. У коначној, знатно детаљнијој класификацији, после конститутивних народа (Срби и Црногорци), наведени су Југословени, а затим све остале националности укључујући, поред Бошњака још три нове (Ашкалије, Цинцаре и Горанце). Методологија у односу на претходни попис није се променила у погледу кључних елемената.⁷

⁷ Што се тиче бивших југословенских република, у Хрватској је наредни попис одржан 2001. године, у Словенији 2002, Македонији 1994. и 2002. године, док је за Босну и Херцеговину још увек неизвесно. Методологија пописа је другачија него што је била у бившој СФРЈ, односно у претходном попису (1991). То се, пре свега, односи на термин (народна/етнична припадност у Словенији, народност у Хрватској и национална припадност у Македонији), али много више на начин постављања питања и број понуђених категорија. У Хрватској је примењена опција тзв. затвореног одговора која је подразумевала унапред понуђену само једну категорију (Хрват/Хрватица), док је за остале који су се изјаснили за неку другу уписиван одговор, при чему за лица која нису желела да се национално декларирају практично није постојала опција (одговор се уписивао на месту предвиђеном за друге националности). За разлику од Хрватске, у попису Словеније су постојале три могућности: тзв. затворени одговор са понуђеним националностима (Словенци, Италијани и Мађари), затим тзв. отворени одговор – није се нудио ниједан одговор тј. слободно изјашњавање и трећа могућност неизјашњавања, односно недеklarисања. У Македонији је у попису 2002. године на исти начин постављано питање о националној припадности (отворени одговор) као и 1991. године, уз предвиђену могућност неизјашњавања (Mrđen, 2002).

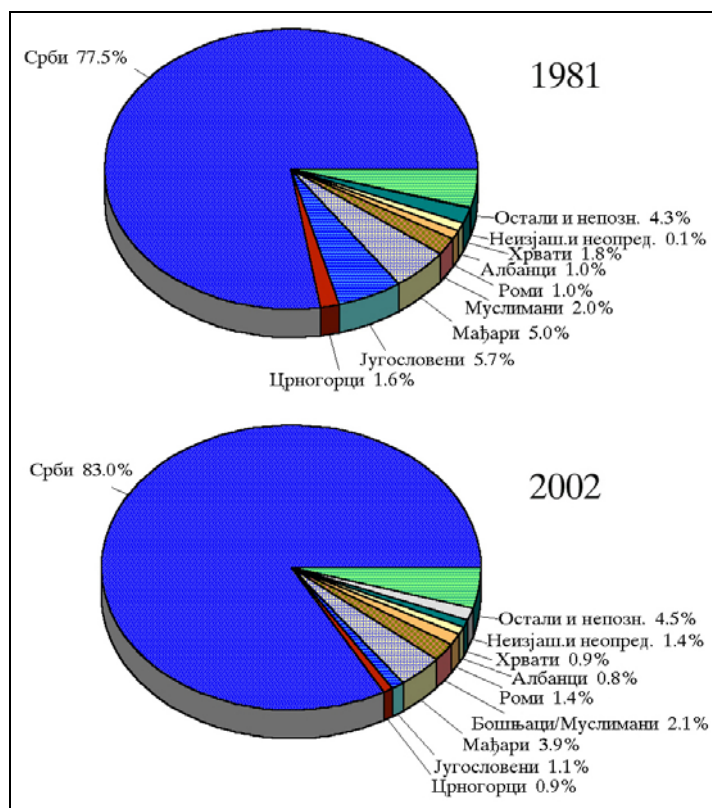
Последњи попис становништва спроведен у Србији 2002. године, има несумњиво велику важност не само као основни извор за проучавање етничке структуре, већ и што указује на битне етнодемографске промене које су се десиле у радикално измењеним политичким и економским околностима крајем 1990-их година. С тим у вези, ова анализа биће фокусирана првенствено на анализу података последњег пописа, али и испитивање етничких процеса у периоду од 1981. до 2002. године, у циљу сагледавања релевантних демографских промена и популационе динамике различитих националности. Такође, биће дата анализа националне структуре становништва по општинама која указује на специфичан територијални размештај и изражен процес националне хомогенизације становништва током посматраног периода.

Србија. Према попису 2002. године, Србија представља подручје хомогеног етничког састава будући да од 7,5 милиона становника, Срби, као већински народ, чине 82,9%. Према квантитативној релевантности, на другом месту су Мађари (293,3

хиљада или 3,9%), затим Бошњаци заједно са Муслиманима (155,6 хиљада или 2,1%), Роми (108,2 хиљада или 1,4%) и Југословени (80,7 хиљада или 1,1%), док све остале националности појединачно бележе удео испод 1%. Релативно је велики удео лица која нису желела да се национално изјасне и одреде о својој етничкој припадности (107,7 хиљада или 1,4%), као и оних који су се декларисали у смислу регионалне припадности (11,5 хиљада или 0,2%) (табела 6.4-1).

Посматрано по националности, Срби су имали лагано, али континуирано повећање бројности (за 431, 8 хиљада, а индекс раста 107,5) и удела (са 77,5% у 1981. на 82,9% у 2002 – графикон 6.4-1), што је утицало на смањење етничке хетерогености и мајоризацију становништва Србије у смислу повећања удела већинске у укупној популацији. У последњем међупописном периоду позитиван миграциони салдо захваљујући у првом реду доласку великог броја избеглица имао је пресудан утицај на популационо кретање припадника српске националности.

Графикон 6.4-1.
Становништво Србије према националном саставу, 1981. и 2002.

Поред Срба, повећање су забележили још само Роми, Бошњаци/Муслимани, Власи и неке мање етничке групе (Украјинци и др.). При томе, највећи пораст забележили су *Власи* (индекс раста 174,4), тако да 2002. године имају 40,1 хиљада (0,5%) припадника и битно измењено место на етничкој карти Србије. Треба, међутим, истаћи да су Власи само у последњем међународном

периоду (1991-2002) имали пораст бројности (за око 2,5 пута) док су у претходном имали супротне трендове у популационој динамици. Изразите варијације у бројности од пописа до пописа, резултат су првенствено деловања субјективног фактора, односно честе промене у изјашњавању о националности, што је типично за поједине припаднике те етничке заједнице.

Табела 6.4-1.
Етничка структура становништва Србије, 1981-2002.

Националност	1981		1991		2002		Индекс раста 2002/1981
	број	%	број	%	број	%	
Укупно	7460224	100,0	7576837	100,0	7498001	100,0	100,5
Срби	5781040	77,5	6061917	80,0	6212838	82,9	107,5
Црногорци	118739	1,6	117761	1,6	69049	0,9	58,2
Југословени	423351	5,7	312595	4,1	80721	1,1	19,1
Албанци	72487	1,0	74303	1,0	61647	0,8	85,0
Бошњаци/Муслимани	152868	2,0	176401	2,3	155590	2,1	101,8
Бошњаци	-	-	-	-	136087	1,8	-
Муслимани	152868	2,0	176401	2,3	19503	0,3	12,8
Бугари	32687	0,4	26416	0,3	20497	0,3	62,7
Буњевци	-	-	21236	0,3	20012	0,3	-
Власи	22961	0,3	15675	0,2	40054	0,5	174,4
Горанци	-	-	-	-	4581	0,1	-
Мађари	376351	5,0	337479	4,5	293299	3,9	77,9
Македонци	46335	0,6	44028	0,6	25847	0,3	55,8
Немци	4625	0,1	4745	0,1	3901	0,1	84,3
Роми	72711	1,0	90853	1,2	108193	1,4	148,8
Румуни	46246	0,6	37818	0,5	34576	0,5	74,8
Руси	2601	0,0	2429	0,0	2588	0,0	99,5
Русини	19147	0,3	17795	0,2	15905	0,2	83,1
Словаци	70616	0,9	65363	0,9	59021	0,8	83,6
Словенци	11283	0,2	7811	0,1	5104	0,1	45,2
Украјинци	5266	0,1	4957	0,1	5354	0,1	101,7
Хрвати	135000	1,8	94244	1,2	70602	0,9	52,3
Чеси	3036	0,0	2675	0,0	2211	0,0	72,8
Остали	17073	0,2	11318	0,1	11711	0,2	68,6
Неизјаш. и неопред.	6123	0,1	9988	0,1	107732	1,4	1759,5
Регионална припадност	6180	0,1	4706	0,1	11485	0,2	185,8
Непознато	33498	0,4	34324	0,5	75483	1,0	225,3

Извор: Коначни резултати пописа становништва за одговарајуће године.

Напомена: За 1981. годину дати су подаци за становништво у земљи у циљу што приближнијег усклађивања са подацима из 1991. и методологијом пописа из 2002. године, а према којој укупно становништво чини становништво у земљи и лица на привременом раду и боравку у иностранству до годину дана

Роми, за разлику од Влаха, бележе апсолутно и релативно повећање током посматраног периода (са 72,7 хиљада на 108,2 хиљада, или са 1,0% на 1,4%) што показује и индекс раста (148,8). Наиме, код ове националне мањине од 1970-их година долази до "буђења" националне свести и све чешћег изјашњавања за ромску националност, па су атипичне варијације у бројности више карактер-

истичне за раније пописе. Ипак, тзв. етничка мимикрија и даље је присутна појава код Рома само мањег интензитета.

Бошњаци, као што је истакнуто у методолошким напоменама, први пут су уведени у пописну класификацију националности 2002. године. У циљу јаснијег сагледавања популационе динамике

исказани су заједно са Муслиманима. Тако, подаци показују да бележе лагани раст броја и удела (са 152,9 хиљада на 155,6 хиљада, или са 2,0% на 2,1%), при чему је пораст у првом међународном периоду (1981-1991) последица позитивног и релативно високог природног прираштаја, док је у другом раздобљу (1991-2002) њихов број и удео чак смањен као резултат удруженог деловања емиграција и промене у изјашњавању о етничком идентитету.

Све остале националности у протекле две деценије забележиле су апсолутно и релативно опадање, а највише Југословени (индекс раста 19,1), Хрвати (52,3), Македонци (55,8) и Црногорци (58,2). При томе је најинтензивније смањење регистровано у последњем међународном периоду проузроковано дугогодишњим ниским или негативним природним прираштајем, емиграцијама, као и етничком алтернативом веома израженом, услед драматичних друштвених околности у том времену. Најилустративнији пример су Југословени и Црногорци код којих велика колебања у националном декларисању настају управо у време бурних етнонационалних и политичких превирања. Тако је у 2002. години број и удео *Југословена* (80,7 хиљада или 1,1%) за готово четири пута мањи у односу на 1991. годину, док је *Црногораца* (69,0 хиљада или 0,9%) само деценију раније било за око 40% више.

Да је попис становништва барометар политичких прилика у том тренутку, потврђује и број национално неизјашњених и неопређених лица који је 2002. године (107,7 хиљада) већи за преко десет пута у односу на претходни попис, односно преко 15 пута у поређењу са 1981. годином.

Са етничког аспекта, Србију карактеришу велике регионалне разлике будући да је централна Србија релативно хомогено подручје, док Војводина представља прави етнички мозаик многобројних националности које живе на њеној територији.

Централна Србија. У етничкој структури, Срби броје 4,9 милиона и чине 89,5% укупног становништва централне Србије, што ово подручје чини наглашено хомогеном и готово монолитном,⁸ с обзиром да остале етничке заједнице партиципирају са врло ниским уделима (Бошњаци/Муслимани 2,8%, Роми 1,4% и Албанци 1,1%) или

⁸ У литератури се наводи подела на монолитни састав (када једна група чини преко 90%), наглашено хомогени састав (80-89%), нижа хомогеност тј. нижа хетерогеност (70-79%), виша хетерогеност (60-69%) и врло висока хетерогеност становништва (50-59%). Свакако, ове границе се могу постављати и у другим распонима у зависности од бројчаних односа етничких група (Петровић, 1983).

маргиналним (испод 1%). После започетог правца ублажавања етничке хомогености и повећања хетерогености, од 1980-их година се јавља обрнут случај – степен етничке хомогености, изражен уделом најбројније групе, се повећава. Тако се и број националности које партиципирају са уделом од преко 1% смањило са шест у 1981. на четири у 2002. години (табела 6.4-2).

Припадници *српске* националности су имали у посматраном периоду (1981-2002) повећање удела (за четири процентна поена – графикон 6.4-2), при чему се њихов број у иницијалном периоду (1981-1991) повећао (за 237,2 хиљада), а у последњем (1991-2002) опао (за 45,6 хиљада). У првом периоду апсолутни пораст био је већи од (позитивног) природног прираштаја што указује на допринос миграционе компоненте и промене етничке припадности, док је у последњем међународном раздобљу негативни природни прираштај био већи од апсолутног смањења, али које је донекле ублажило заједничко деловање миграционе компоненте и субјективног фактора. Наиме, током 1990-их година у централну Србију стигао је велики број избеглица (претежно српске националности) који су у већем броју и остали на том подручју (192,7 хиљада према последњем попису) што је ублажило веће смањење броја Срба, док се истовремено један број лица и декларисао за ову националност (Црногорци, Југословени и др.). С друге стране, треба имати у виду да се и велики број Срба због политичко-економске ситуације одселио у иностранство (Raduški, 2003).

Поред Срба, повећање удела у укупном становништву централне Србије у периоду 1981-2002, имали су још Бошњаци/Муслимани (индекс раста 102,3), Роми (146,0) и Власи (174,4), као и неке бројчано мање етничке групе (Украјинци, Руси).

Бошњаци/Муслимани су, према подацима из 2002. године, друга по бројности етничка заједница (151,5 хиљада или 2,8%). Међутим, друштвено-политичке околности у којима је спроведен последњи попис утицали су на различито национално опредељивање овог становништва, па је регистровано 135,7 хиљада Бошњака (2,5%) и 15,9 хиљада Муслимана (0,3%). Популациону динамику ове националности одликује стални пораст броја и удела изузев у последњем међународном периоду (смањење за 19,1 хиљада, а удела са 3,0% на 2,8%). Имајући у виду њихов позитиван и релативно висок прираштај, негативна просечна годишња стопа раста упућује на пресудни утицај миграционе компоненте (иселњавање), а не искључује се ни

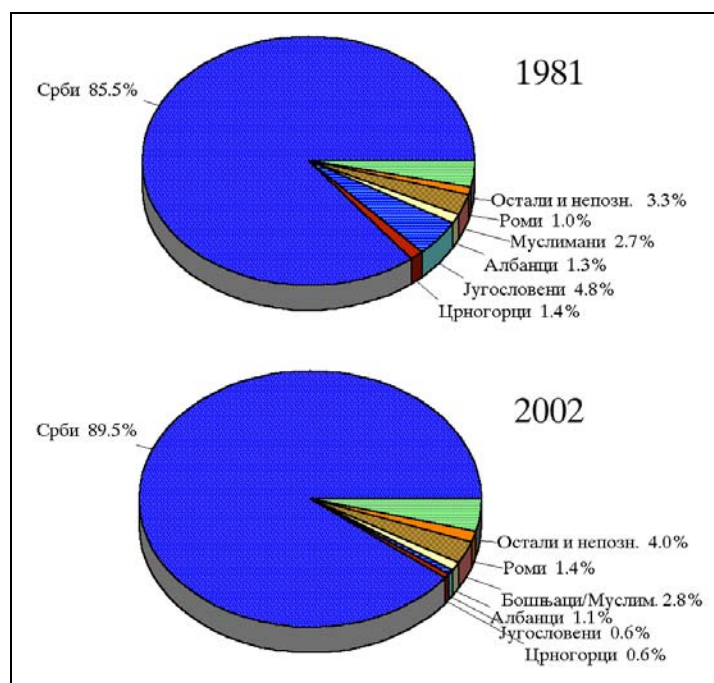
промена приликом изјашњавања о националној припадности.

Роми се, према подацима последњег пописа, налазе на трећем месту у етничкој структури централне Србије (79,1 хиљада или 1,4%). Временски посматрано, субјективни фактор имао је код ове националности дивергентно кретање и несумњиво велики утицај на популациону динамику. Од 1970-их година Роми све јасније изражавају свој етнички идентитет за разлику од ранијег времена када су се углавном изјашњавали као већинска националност на подручју где живе. У периоду 1981-1991 пораст броја Рома (са 54,2 хиљада на 67,6

хиљада, а удела са 1,0% на 1,2%) првенствено је резултат високог природног прираштаја, а у мањој мери и субјективног фактора, док је у последњем међупописном раздобљу поново дошло до промене националне припадности у негативном смеру, као и емиграција на шта указују нешто веће вредности прираштаја од пораста. Наиме, повећање броја Рома (за око 18%) мање је од очекиваног, с обзиром на неке повољне новонастале околности (добивање званичног статуса националне мањине, активности ромских покрета и невладиних организација и др.).

Графикон 6.4-2.

Становништво централне Србије према националном саставу, 1981. и 2002.

Албанци (60,0 хиљада или 1,1% у 2002. години) су само у последњем међупописном раздобљу имали смањење бројности упркос њиховом позитивном и релативно високом природном прираштају што указује првенствено на емиграције (према Косову и Метохији или у иностранство). Субјективни фактор код ове етничке заједнице мање је релевантан јер се они ретко декларишу за другу националност посебно имајући у виду етничку хомогенизацију и високу територијалну концентрисаност на југу Србије.

Честа промена етничког идентитета је појава иманентна *влашкој* националној мањини. Атипичне варијације у бројности не могу се објаснити демографским чиниоцима већ сталним деловањем субјективног фактора (само различитог смера) било између два пописа или пописа и регистрације виталних догађаја. Тако је 1991. године у поређењу са иницијалном пописном годином (1981) њихов број смањен за трећину, да би 2002. године био више него удвостручен (40,0 хиљада или 0,7%) иако су негативни трендови у природном обнављању стално присутни. Апсолутни пораст у последњем међупописном периоду (око 24,5

хиљада) знатно већи од прираштаја јасно указује на пресудни утицај промене у изјашњавању, односно све чешће одређивања за ову етничку групу.

Код свих националности, изузев српске, ромске и влашке, забележене су негативне стопе раста у раздобљу 1991-2002, али су узроци били различити. Највеће етнoдемографске промене у популационом кретању и на етничкој мапи централне Србије имали су, несумњиво, *Југословени*. Ова категорија лица нема посебно етничко порекло, а заједничка одредница им је идентификација са државом у којој живе. Зато се преовлађујућа друштвено-политичка клима и околности под којима су спровођени пописи највише рефлектовала управо на Југословене. Њихов број се

(са увођењем овог модалитета у пописну класификацију) константно повећавао да би максималан број забележен 1981. године, у време снажно изражене идеје југословенства (262,5 хиљада или 4,8%) када су били чак на другом месту (после Срба). Након тога, у наредна два пописа њихов број се нагло смањује због промене у изјашњавању условљене националним и политичким околностима. Наиме, већ у попису 1991. године они су носили име према држави која није постојала у некадашњим оквирима, да би у попису 2002. вероватно последњи пут добили прилику да се изјасне као Југословени, с обзиром да је већ наредне године и званично, конституисањем државне заједнице Србија и Црна Гора, СР Југославија престала да постоји. У 2002.

Табела 6.4-2.
Етничка структура становништва централне Србије, 1981-2002.

Националност	1981		1991		2002		Индекс раста (2002/1981)
	број	%	број	%	број	%	
Укупно	5491043	100,0	5606642	100,0	5466009	100,0	99.5
Срби	4699406	85,6	4936600	88,0	4891031	89,5	104.1
Црногорци	76024	1,4	73311	1,3	33536	0,6	44.1
Југословени	262514	4,8	141829	2,5	30840	0,6	11.7
Албанци*	68746	1,3	71790	1,3	59952	1,1	87.2
Бошњаци/Муслимани	148091	2,7	170645	3,0	151539	2,8	102.3
Бошњаци	-	-	-	-	135670	2,5	-
Муслимани	148091	2,7	170645	3,0	15869	0,3	10.7
Бугари	30393	0,6	24137	0,4	18839	0,3	62.0
Буњевци	-	-	-	-	246	0,0	-
Власи	22904	0,4	15544	0,3	39953	0,7	174.4
Горанци	-	-	-	-	3975	0,1	-
Мађари	4697	0,1	4189	0,1	3092	0,1	65.8
Македонци	28064	0,5	26913	0,5	14062	0,3	50.1
Немци	1072	0,0	1048	0,0	747	0,0	69.7
Роми	54212	1,0	67646	1,2	79136	1,4	146.0
Румуни	5050	0,1	3026	0,1	4157	0,1	82.3
Руси	1580	0,0	1422	0,0	1648	0,0	104.3
Русини	429	0,0	390	0,0	279	0,0	65.0
Словаци	3366	0,1	3120	0,1	2384	0,0	70.8
Словенци	7954	0,1	5139	0,1	3099	0,1	39.0
Украјинци	498	0,0	468	0,0	719	0,0	144.4
Хрвати	29985	0,5	21716	0,4	14056	0,3	46.9
Чеси	1107	0,0	879	0,0	563	0,0	50.9
Остали	4756	0,1	6389	0,1	6400	0,1	134.6
Неизјаш. и неопредељ.	3702	0,1	4914	0,1	52716	1,0	1424.0
Регионал. припадност	4617	0,1	2254	0,0	1331	0,0	28.8
Непознато	31876	0,6	23273	0,4	51709	0,9	162.2

Извор и напомена као за табелу 6.4-1.

* За становништво албанске националности нису дати пописни резултати већ званичне процене (попис 1991. је био бојкотован од стране Албанаца, како на Косову и Метохији, тако и у општинама Бујановац и Прешево).

години регистровано их је 30,8 хиљада (0,6%) што је за готово пет пута мање него 1991, а чак девет пута него 1981. године, што указује на неупоредиво већи значај субјективног фактора код ове националности у односу на компоненте демографског развоја. Иначе, треба истаћи да је увођење ове категорије у пописну класификацију имало битног утицаја и на промене у бројности других националности.

Црногорци су, такође, имали негативне трендове у демографском развоју због дејства субјективног фактора који је имао пресудну улогу у време бурних националних превирања. Распад заједничке државе, ратно окружење и национално “пребројавање” утицали су да се 1991. године

изјасне другачије (као Срби најчешће), па је њихов број у периоду 1981-1991 смањен (са 76,0 хиљада на 73,3 хиљада). Последњи попис одржан је у атмосфери политичких расправа о будућем статусу Србије и Црне Горе, што се такође одразило на њихову бројност (33,5 хиљада или 0,6%), односно регистровано је преко два пута мање припадника црногорске националности него у претходном попису.

Још три националности – Бугари, Македонци и Хрвати партиципирају 2002. године са релативно значајнијим уделом, док све остале (Румуни, Мађари, Горанци, Словенци и др.) са готово маргиналним у укупном становништву централне Србије.

Табела 6.4-3.
Етничка структура становништва Војводине, 1981-2002.

Националност	1981		1991		2002		Индекс раста (2002/1981)
	број	%	број	%	број	%	
Укупно	1969181	100,0	1970195	100,0	2031992	100,0	103,2
Срби	1081634	54,9	1125317	57,1	1321807	65,0	122,2
Црногорци	42715	2,2	44450	2,3	35513	1,7	83,1
Југословени	160837	8,2	170766	8,7	49881	2,5	31,0
Албанци	3741	0,2	2513	0,1	1695	0,1	45,3
Бошњаци и Муслимани	4777	0,2	5756	0,3	4051	0,2	84,8
Бошњаци	-	-	-	-	417	0,0	-
Муслимани	4777	0,2	5756	0,3	3634	0,2	76,1
Бугари	2294	0,1	2279	0,1	1658	0,1	72,3
Буњевци	-	-	21236	1,1	19766	1,0	-
Власи	57	0,0	131	0,0	101	0,0	177,2
Горанци	-	-	-	-	606	0,0	-
Мађари	371654	18,9	333290	16,9	290207	14,3	78,1
Македонци	18271	0,9	17115	0,9	11785	0,6	64,5
Немци	3553	0,2	3697	0,2	3154	0,2	88,8
Роми	18499	0,9	23207	1,2	29057	1,4	157,1
Румуни	41196	2,1	34792	1,8	30419	1,5	73,8
Руси	1021	0,1	1007	0,1	940	0,0	92,1
Русини	18718	1,0	17405	0,9	15626	0,8	83,5
Словаци	67250	3,4	62243	3,2	56637	2,8	84,2
Словенци	3329	0,2	2672	0,1	2005	0,1	60,2
Украјинци	4768	0,2	4489	0,2	4635	0,2	97,2
Хрвати	105015	5,3	72528	3,7	56546	2,8	53,8
Чеси	1929	0,1	1796	0,1	1648	0,1	85,4
Остали	12317	0,6	4929	0,3	5311	0,3	43,1
Неизјаш. и неопред.	2421	0,1	5074	0,3	55016	2,7	2272,4
Регионал.припадност	1563	0,1	2452	0,1	10154	0,5	649,6
Непознато	1622	0,1	11051	0,6	23774	1,2	1465,7

Извор и напомена као за табелу 6.4-1.

Код *Бугара* (18,8 хиљада или 0,3%) присутан је дугогодишњи тренд опадања броја и удела у етничкој структури. Такође, *Македонци* (14,1 хиљада или 0,3%) и *Хрвати* (14,1 хиљада или 0,3%) имају негативне тенденције у популационом кретању, а главни разлог је негативни природни прираштај због изразито старе старосне структуре, емиграција према матичној држави интензивираних 1990-их година, мада је у значајној мери присутан и субјективни фактор због релативно великог броја етнички хетерогених бракова.

Број национално неизјашњених и неопредељених лица 2002. године (52,7 хиљада или 1,0%), јасно рефлектује актуелне прилике, а енормно повећање, у поређењу са подацима претходних пописа, имплицира да велики део становништва свој осећај револта или несигурности изражава кроз одбијање да се декларише.

Војводина. За разлику од централне Србије, Војводина има веома хетерогену етничку структуру бимодалног типа јер, мада многобројне националности живе на овом подручју, изразито преовлађују две – Срби (65,0%) и Мађари (14,3%), који 2002. године заједно чине преко три четвртине укупног становништва. Следећи по уделу су Словаци (2,8%), Хрвати (2,8%) и Југословени (2,5%), а затим следе Црногорци (1,7%), Румуни (1,5%), Роми (1,4%) и Буњевци (1%). У поређењу са стањем из 1981. године, број националности са уделом од преко 1% остао је готово непромењен, али је ситуација 2002. године битно другачија у погледу редоследа тих националности у етничкој структури Војводине (табела 6.4-3).

Сталне миграције (како досељавања тако и исељавања) биле су и остале главни чинилац демографског развоја и промене етничке слике Војводине. Тако је поменуто повећање и поред негативног природног прираштаја првенствено резултат већег броја досељених него одсељених. С тим у вези, треба имати у виду долазак огромног броја избеглица током 1990-их година, који је превазишао чак и велику колонизацију Војводине после Другог светског рата. Наиме, број колониста износио је 258,0 хиљада (Ђурђевић, 1995), док је регистрован број избеглица у Војводини, према првом попису ових лица из 1996. године, износио 260,0 хиљада (Матковић, 1997). Мада се током времена њихов број смањило, последњи попис становништва, који је обухватио и избегличку популацију, показао је да су у великој већини остали на том подручју (186,5 хиљада). Истовремено, као директна последица изразито хомогене националне структуре избеглица јесте мајоризација укупног војвођанског становништва у

смислу знатног повећања удела Срба (са 57,1% на 65,0%) у последњем међупописном периоду.

У целом посматраном раздобљу (1981-2002) присутан је тренд смањивања степена етничке хетерогености Војводине (графикон 6.4-3). Међутим, за разлику од иницијалног периода када је удео Срба релативно мало порастао (са 54,9% на 57,1%) у последњем међупописном периоду забележено је значајно повећање њиховог удела (65,0%). У 2002. години Срби броје 1,3 милиона што је у односу на стање из 1991. повећање за 196,5 хиљада или осам процентних поена. Стопа раста у том периоду била је позитивна и знатно већа (готово пет пута) од просечне за укупно војвођанско становништво, као и од стопа раста припадника других националности (изузев Рома) које су биле чак негативне. Апсолутни пораст забележен код Срба, упркос негативно природном прираштају, резултат је интензивних имиграција (избеглице) и промена у изјашњавању (опредељивање за српску националност). Истовремено, економске и политичке емиграције утицале су супротном смеру на популациону динамику ове националности.

Мађари су, по броју и уделу 2002. године (290,2 хиљада или 14,3%), најзначајнија национална мањина у Војводини. Њихов број и удео се у поређењу са 1981. годином (371,7 хиљада или 18,9%) знатно смањило као резултат првенствено негативно трендова у природном обнављању становништва условљених ниским наталитетом и високим морталитетом услед старе старосне структуре. У последњем међупописном раздобљу, број Мађара се смањило за 43,1 хиљада (или за 13%) при чему је апсолутно смањење надмашило укупан негативни укупни природни прираштај што упућује на пресудни утицај емиграција, док је субјективни фактор био од мањег значаја.

Словаци (56,6 хиљада или 2,8%) су, такође, забележили апсолутно и релативно смањење у односу на 1981. годину (67,3 хиљада или 3,4%), али су због веће стопе раста у односу на друге националности (осим Срба и Рома) имали помак са петог на треће место у етничкој структури Војводине. Негативни природни прираштај и укупно смањење су релативно уравнотежене величине, па дејство осталих фактора (миграција, промена националне припадности и др.) није било од значајнијег утицаја.

Припадници *хрватске* националности, према подацима из 2002. године (56,5 хиљада или 2,8%) имали су значајно смањење броја (за готово половину), као и удела (са 5,3% на 2,8%) у односу

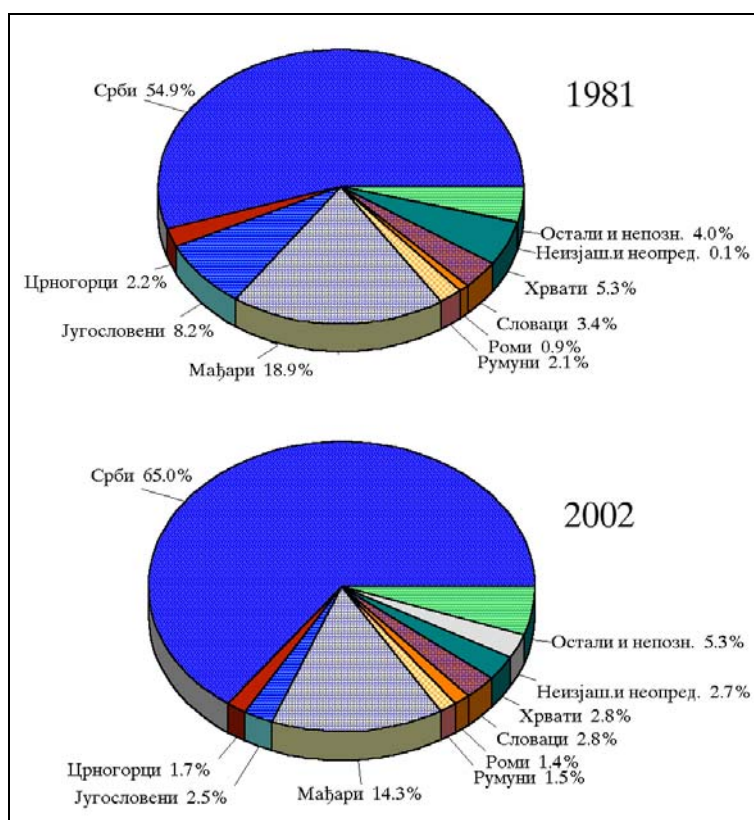
на две деценије раније. У последњем међу-пописном периоду негативна просечна годишња стопа раста била је једна од највиших у Војводини, а апсолутно смањење знатно превазилази негативни природни прираштај што указује на исељавања (највероватније према матичној држави), али и промене у изјашњавању о националној припадности.

Мада је негативни природни прираштај карактеристика како укупног војвођанског становништва тако и готово свих етничких заједница, важна

детерминанта популационог кретања јесте и субјективни фактор чије је деловање посебно дошло до изражаја крајем XX века. У том смислу еклатантан пример представљају *Југословени* јер је управо за Војводину карактеристично, с обзиром на њен изразити етнички, верски и културни диверзитет, декларисање великог броја лица на овакав начин. Број Југословена се, током времена, константно повећавао да би максималан број регистрован у попису 1991. године (170,8 хиљада или 8,7%).

Графикон 6.4-3.

Становништво Војводине према националном саставу, 1981. и 2002.

Иако су већ у припремама за тај попис почела “национална пребројавања” и позивање Југословена од стране националистичких покрета да се декларишу “на прави начин”, ипак је у Војводини регистровано повећање њиховог броја управо због етничке шароликости овог подручја, с једне и

сложених политичких прилика, с друге стране. Међутим, последњи попис, одржан у радикално промењеним друштвеним и геополитичким околностима, поново се највише рефлектовао на Југословене у смислу драстичног смањења њиховог броја (49,9 хиљада или 2,5%) што је

несумњиво последица промене националног опредељења.⁹

Црногорци (35,5 хиљада или 1,7%) бележе стални пораст у периоду после Другог светског рата изузев у последњем међупописном раздобљу. Мада имају негативни природни прираштај (од друге половине 1990-их година) укупно апсолутно смањење, у периоду 1991-2002, је ипак веће, што упућује на етничку алтернацију карактеристичну, као што је истакнуто и за ову националност.

Код румунске националности депопулација је резултат у првом реду негативног прираштаја, као и неких демографских фактора, па је 2002. године регистровано 30,4 хиљада (1,5%) Румуна што је у односу на претходни попис смањење за преко 10%, а око једне четвртине у односу на стање из 1981. године.

Роми (29,1 хиљада или 1,4%) су једини, поред Срба, имали позитивни популациони раст и континуирано апсолутно и релативно повећање у целом посматраном времену. Ромску популацију одликује висок природни прираштај који је, у периоду 1991-2002, ипак био нешто мањи од

⁹ "У перцепцији националиста управо су Југословени фиксирани као група "однарођених" чланова властите етничке групе која нацију подрива изнутра, демографски је круни, а културно слаби и лишавља политичког утицаја. У току припремних радњи за спровођење пописа 2002. године о Југословенима се говорило као о измишљотини и превари, а националисти су их позивали да се врате у окриље "матичне нације". На то их је, осим националистичких разлога, терао и закон о мањинама који је остваривање колективних права условљао одређеним цензусом. Ишчезавање Југословена није, стога, само индикатор измене етничке структуре, него и успона и победе шовинизираних (етно)националиста" (Хелсиншки одбор за људска права, 2004).

6.4.1. 3 Национални састав становништва по општинама

Просторни размештај становништва према националности, као веома важан аспект демографског развитка, под утицајем је првенствено диференцираног природног прираштаја и миграционог салда по националности, али и деловања многих других разноврсних фактора (економски, политички, културни и сл.). Генерално посматрано, у Србији, с једне стране, присутна је изразита концентрација и етничка хомогенизација становништва, док с друге стране, постоји висок степен просторне дисперзивности карактеристичан за друге етничке заједнице. У 1990-им годинама изражен је процес хомогенизације националне структуре становништва на шта указују и подаци последњег пописа. Тако, поред већинске, још пет националности (Мађари, Албанци, Бошњаци/Муслимани, Бугари, и Словаци) имају високу тери-

апсолутног пораста као резултат промене у националном изјашњавању, али (за разлику од централне Србије) у позитивном смеру.

Буњевци, према методологији претходних пописа, нису исказивани одвојено тако да се њихово популационо кретање може пратити само на основу последња два пописа. У 1991. години регистровано их је 21,2 хиљада (1,1%), при чему је на тај број утицало и другачије методолошко решење, јер се оправдано претпоставља да су се Хрвати у извесном броју декларисали као Буњевци. По последњем попису чине релевантну етничку заједницу у Војводини (19,8 хиљада или 1,0%).

Остале многобројне националности одликују, такође, негативни трендови у природном кретању становништва, емиграције, промене у изјашњавању, али и асимилациони процеси условљени њиховом просторном дисперзивношћу, малобројношћу, великим бројем мешовитих бракова и друго. Мада су слични трендови у природном обнављању становништва, присутне су разлике када је реч о субјективном фактору који је имао различит утицај на популациону динамику етничких заједница (већи код малобројнијих и обрнуто) па самим тим и на промену етничке слике.

И на подручју Војводине индикативан је огроман број национално неодређених и неизјашњених лица (55,0 хиљада или 2,7%) који бележе знатно повећање у поређењу са претходним пописним подацима, а што најбоље одсликава етнополитички тренутак у коме је попис 2002. године спроведен.

торијалну концентрацију на појединим подручјима, са апсолутном или релативном етничком доминацијом у најмање једној општини. Са регионалног аспекта постоје јасне разлике у просторној дистрибуцији становништва, па стварни увид у етничке процесе, националну шароликост, компактност или дисперзивност етничких заједница јасније илуструју подаци по општинама централне Србије и Војводине (картограм 6.4-1).

Централна Србија. Према важећој административно-територијалној подели на дан пописа 2002. године, централна Србија има 18 округа са укупно 116 општина. У свим окрузима Срби су у већини при чему је етнички најхомогенији Моравички округ (97,9% Срби), док је највећа хетерогеност у Рашком округу (64,7% Срби) са великим уделом бошњачке и муслиманске

националности, као и Пчињском округу, где поред Срба (64,6%), живе Албанци, Бугари, Роми и највећи проценат “осталих националности”.

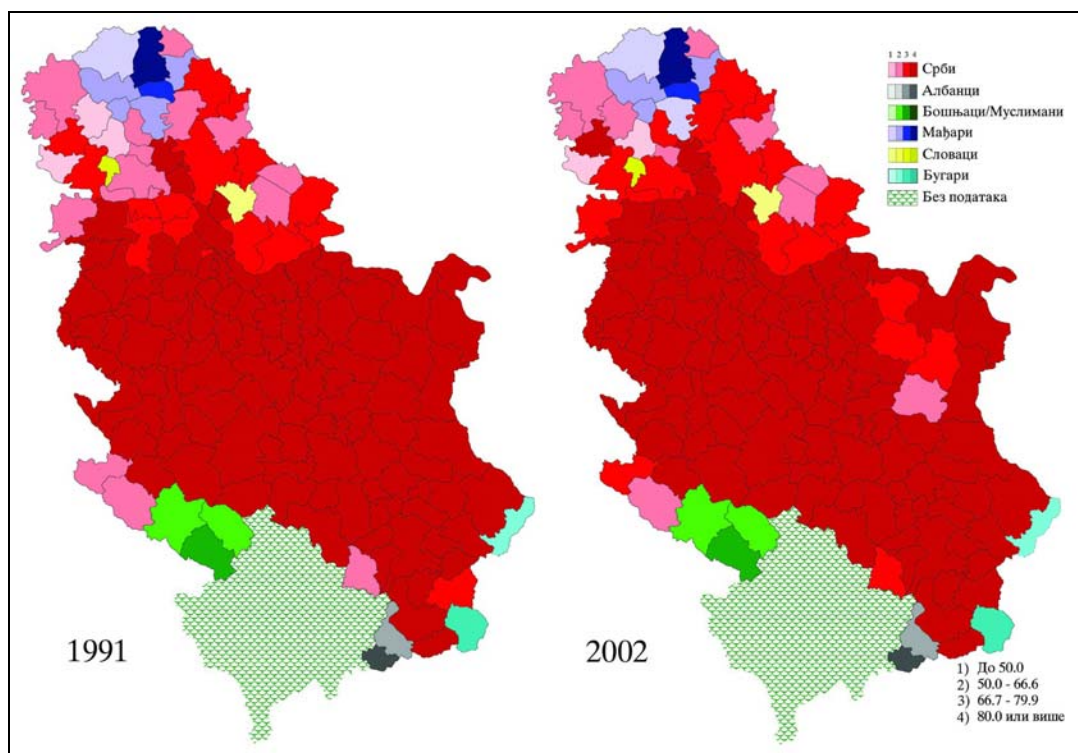
Веома висок степен етничке хомогености одликује српско становништво јер имају апсолутну етничку превагу у 109 општина (94% територије општина), од којих су неке изразито хомогене (нпр. Кнић 99,0%, Чајетина 99,0%, Љиг 98,8% и др.). У осталих седам општина налазе се на другом месту, као што су три у којима доминирају Бошњаци/Муслимани (удели Срба крећу се од 4,3% до 23,5%), две општине са већинском албанском популацијом (Срби 8,5% и 34,1%) и две општине са бугарском већином (Срби 13,2% и

25,6%). У последњем међупописном периоду, етнoдемографске промене огледају се, пре свега, у повећању удела већинског у становништву општина свих округа, осим Браничевског, Борског и Зајечарског у којима је присутан супротан процес, јер је значајно повећан удео лица која су се определила за влашку националност. Повећање удела Срба било је највеће на подручју Града Београда, а нарочито у његовим појединим општинама (нпр. Земун, Чукарица), што је првенствено последица доласка великог броја избеглица (претежно српске националности). Такође, пораст удела Срба у већини општина условљено је у значајној мери и изјашњавањем за српску националност (нпр. Југословени, Црногорци).

Картограм 6.4-1.

Становништво већинске националности према уделу у укупном становништву (у %).

Србија, 1991. и 2002. (по општинама)

Просторна дистрибуција становништва показује да је етнички простор Срба знатан и функционално повезан, изразито хомоген, док је висока територијална концентрација релевантних националних мањина присутна на периферним деловима централне Србије (нпр. Бошњаци и Муслимани настањени су у региону Санџака, Албанци готово

искључиво на југу Србије, и др.). Реч је о погранично настањеним мањинама које имају специфичан територијални распоред и етничку доминацију, па питање њиховог статуса и територијално-политичког организовања даје посебну тежину и значај мањинском питању (Јањић, 1996).

Бошњаци/Муслимани имају апсолутну већину у три општине: Тутин (28,5 хиљада или 94,9%), Нови Пазар (67,2 хиљада или 78,2%) и Сјеница (21,2 хиљада или 75,5%) у којима живи 70,5% укупног броја Бошњака/Муслимана са подручја централне Србије, што јасно илуструје степен њихове концентрације у овом региону. Иначе, у поменутим општинама само мали број лица се у последњем попису изјаснио као припадник муслиманске националности (нпр. у Тутину 223 Муслимана, а 28,3 хиљада Бошњака). У осталим општинама удео Бошњака/Муслимана мањи је од 1%, изузев у Пријепољу (41,1%) и Прибоју (23,0%), затим Новој Вароши (7,6%) и Малом Зворнику (где се, иначе, једино више лица декларисало као Муслиман 3,5%, него Бошњак 0,8%). У поређењу са претходним пописом дошло је до извесних промена које указују на даље јачање процеса хомогенизације. Наиме, у Сјеници и Тутину дошло је до смањења бројности, али је удео ове националности остао готово непромењен, док је у општини Нови Пазар регистровано повећање (са 62,4 хиљада на 67,2 хиљада, тј. са 75,4% на 78,2%), а истовремено смањење удела српске националности (са 22,5% на 20,5%). У свим осталим општинама дошло је до опадања удела бошњачке односно муслиманске националности, а највише у Малом Зворнику (са 1306 или 9,5% на 596 или 4,3%) где, иначе, од свих општина централне Србије, има највише избеглица (11,2%), што је узроковало повећање етничке хомогености становништва те општине.

Албанци су територијално готово потпуно концентрисани у две општине у којима имају апсолутну етничку превагу: Прешево (31,1 хиљада или 89,1%) и Бујановац (23,7 хиљада или 54,7%) у којима живи 91,5% Албанаца са подручја централне Србије, а заједно са општином Медвеђа (2,8 хиљада или 26,2%) чак 96,1%. У осталим општинама партиципирају са врло малом бројношћу и ниским уделом (до 0,2%), што указује на изразит процес националне хомогенизације на југу Србије. Албанци су у последњем међупописном раздобљу имали негативне трендове у популационом развоју, али су задржали апсолутну етничку превагу у поменуте две општине, у којима је дошло до смањења броја и удела (са 60,1% на 54,7% и незнатно у Прешеву – са 89,9% на 89,1%), као и у општини Медвеђа (са 27,4% на 26,2%). У овим општинама се и број Срба смањило мада је њихов релативан удео порастао услед веће негативне стопе раста других националности.

Припадници *бугарске* националности претежно су настањени у пограничним областима југоисточне

Србије, према Бугарској, у Пчињском и Пиротском округу. У две општине чине већинско становништво: Босилеграду (7,0 хиљада или 71,6%), и Димитровграду (5,8 хиљада или 52,8%) у којима је, иначе, концентрисано преко две трећине (око 68%) укупног броја Бугара са подручја централне Србије. Треба имати у виду изразито велики број национално неизјашњених лица у овим општинама (11,3% односно 12,6%), што донекле ствара нејасну етничку слику. Посебно је индикативан број оних у категорији “непознато” (1% односно 6%) јер доводи у питање апсолутну доминантност припадника бугарске националности у Димитровграду.¹⁰ У поређењу са 1991. годином Бугари су задржали етничку већину, при чему су у обе поменуте општине имали апсолутно смањење, а релативно само у једној (Босилеград). Истовремено, Срби су имали повећање, а Југословени смањење удела јер су се у последњем попису другачије национално определили (највероватније као Срби), или се нису декларисали.

Када је реч о осталим бројчано релевантним етничким заједницама присутна је њихова висока територијална концентрисаност (мада немају етничку превагу ни у једној општини) у појединим регионима (нпр. Власи у источној Србији), или велика просторна дисперзивност (нпр. Роми, Југословени).

Власи су концентрисани у Браничевском, Борском и Зајечарском округу, у којима живи око 38 хиљада или 94,3% њиховог укупног броја са подручја централне Србије. Најзначајнији удео имају у општинама Кучево (5,2 хиљада или 27,7%), Бољевац (3,2 хиљада или 26,3%), Жагубица (3,3 хиљада или 22,0%), Бор (10,1 хиљада или 18,0%) и Мајданпек (2,8 хиљада или 11,9%), а у којима је у односу на претходни попис удео повећан од два до преко осам пута. Иначе, у истим општинама раније су забележени знатнији удели Срба, као и већи број Југословена који су 2002. године очигледно променили етничку припадност. Због битног смањења удела Срба (нпр. у Кучеву за око 27 процентних поена тј. са 93,6% на 66,9%) повећана је етничка хетерогеност поменутих општина и округа (нарочито Браничевског).

Роми су, супротно од влашке мањине, изразито дисперзивно настањени што је често значајан индикатор за разумевање њиховог начина живота, социо-економског положаја и степена интегра-

¹⁰ Наиме, када се од укупног броја становника општине Димитровград одузме број лица која се налазе у категорији “непознато”, у етничкој структури те општине Бугари имају апсолутну већину (52,7%), док, ако се то не узме у обзир, они имају релативну већину (49,7%).

саности у друштво. Готово четвртина ромске популације живи у региону Београда (19,2 хиљада или 1,2%), а у оквиру београдских општина највише у Земуну (2,6%). Од осталих градских центара бројчано их је највише у Лесковцу (7,0 хиљада) и Нишу (5,7 хиљада), док највеће уделе бележе у три општине: Бојник (10,4%), Сурдулица (9,5%) и Бујановац (8,9%). Роми су, с обзиром на позитивне трендове у популационој динамици, имали повећање у свим општинама изузев у Пчињском округу.

Југословене, такође, одликује наглашена просторна дисперзивност, али велика већина (22,2 хиљада или 1,4%), тачније 72% од укупног броја, живи у региону Београда који је био и остао центар југословенства. Затим, значајнији удео бележе у општинама југоисточне и источне Србије где живи измешано српско и бугарско, односно српско и влашко становништво, а најмањи на просторима где су претежно настањени Албанци и Бошњаци/Муслимани. У периоду 1991-2002, забележили су велико смањење бројности и удела, а нарочито у поменутих етнички хетерогеним општинама (нпр. у Бору са 3,1% на 0,6%, у Димитровграду са 22,4% на 4,0%, у Босилеграду са 14,2% на 2,9%).

Црногорци су највише концентрисани у региону Београда (21,2 хиљада или 1,3%), што чини готово две трећине њиховог укупног броја у централној Србији. Висок степен територијалне покретљивости везан је за њихово досељавање у Београд после Другог светског рата по основу школовања и запошљавања, као и сталне сеобе са Косова и Метохије. Њихов удео у осталим општинама кретао до 3,5%, са највећом процентном заступљеношћу у Медвеђи (3,5%) и Кладову (2,4%).

Војводина. За разлику од централне Србије, Војводину одликује веома шаролик етнички састав становништва. Етнички диверзитет овог подручја манифестује се не само у великом броју националности различитих по етничким, верским, језичким и културним особеностима, већ и у њиховом просторном размештају. Према административно-територијалној подели и стању на дан пописа 2002, Војводина има седам округа са укупно 45 општина.

Срби чине апсолутну већину у 33 општине (са уделом који се креће у интервалу од 52,0% до 92,5%), а релативну у две (Врбас 47,8% и Бач 46,7%) што представља укупно 77,8% територије општина Војводине. Највећу концентрацију имају у Сремском округу (84,5%), а најмању у Севернобачком (24,8%), док посматрано по општинама максимални удео бележе у општини Пећинци

(92,5%) а најмањи у Кањижи (7,4%). У односу на стање из 1991. године, Срби су етничку превагу забележили у истом броју општина, али су при томе имали 32 општине са апсолутном и три општине са релативном већином (Врбас, Бач и Кула). Даље, у свим општинама дошло је до повећања удела већинске националности (условљеног доласком великог броја избеглица), а приметно је повећан и број општина у којима Срби чине изразиту већину тј. преко две трећине становништва (са 20 на 25 општина).

Мађари, по бројности друга етничка заједница у Војводини, имају апсолутну превагу у шест општина (Кањижа 86,5%, Сента 80,5%, Ада 76,6%, Бачка Топола 58,9%, Мали Иђош 55,9% и Чока 51,6%) и релативну већину у две општине (Бечеј 48,8% и Суботица 38,5%). У овим општинама живи више од половине (59,7%) Мађара са простора Војводине. Просторна дистрибуција мађарског становништва указује на високу концентрацију и просторну поларизацију, с обзиром да само у два округа (Севернобачки и Севернобанатски) живи преко половине укупног броја Мађара, док на пример у Сремском округу чине само 1,3%. У протеклом периоду Мађари су забележили у свим општинама смањење бројности, али су задржали етничку доминацију у осам општина при чему су 1991. године имали седам општина са апсолутном и једну општину са релативном већином (Суботица).

Словаци су национална мањина која има етничку превагу у две општине без значајнијих промена у односу на претходни попис: апсолутну у Бачком Петровцу (9,8 хиљада или 66,4%) и релативну у Ковачици (11,5 хиљада или 41,1%). У осталим општинама имају ниске уделе изузев у Бачу (19,8%) и Бачкој Паланци (9,6%), а најмање су заступљени у окрузима са већинским мађарским становништвом.

Остале националности у Војводини немају бројчану етничку доминацију и одликује их релативно висок степен просторне дисперзије. Значајно је поменути *Хрвати* код којих је у последњем међупописном периоду дошло до битнијих промена на општинском нивоу. На пример, велико смањење броја и удела бележе у општини Сремски Карловци (са 1312 или 17,7% на 753 или 8,5%), Инђији (са 4374 или 10,2% на 1904 или 3,8%), и Шиду - за три пута (са 5809 или 16,3% на 2086 или 5,4%) услед негативних трендова у природном обнављању становништва и иселјавања. Иначе, треба споменути да се управо у поменутих општинама налази највећи удео избеглих лица (19%, 21%, односно 23%). У оста-

лим, такође, бележе смањење удела (највеће у Јужно-бачком и Сремском округу), изузев у општинама Северно-бачког округа (Мали Иђош, Суботица). У 2002. години, Хрвата је највише у Апатину (11,5%) и Суботици (11,2%).

Просторна дистрибуција *Црногораца* је специфична јер је њихов удео низак (око 1%), изузев у три општине: Врбас (11,4 хиљада или 24,8% - на другом месту после Срба), Мали Иђош (2,8 хиљада или 20,8%) и Кула (7,9 хиљада или 16,3%). У овим општинама дошло је до приметног смањења удела Црногораца првенствено као резултат промене у њиховом изјашњавању.

Румуни су претежно настањени у Јужно-банатском округу, а од њиховог укупног броја у Војводини, преко једне трећине (39,4%) је концентрисано само у две општине: Алибунар (6,1 хиљада, или 26,5%) и Вршац (5,9 хиљада или 10,9%), у којима су на другом месту после Срба.

Русини су значајно концентрисани у Кули (5,4 хиљада или 11,2%) и Врбасу (3,8 или 8,2%), у којима живи 60% припадника русинске националности са подручја Војводине.

Буњевци су концентрисани искључиво у Северно-бачком и Западно-бачком округу (97,5%). На пример, само у Суботици живи преко 83% укупног броја војвођанских Буњеваца (16,3 хиљада или 11,0%).

За разлику од ових националности, *Југословени* су готово равномерно распоређени на читавом подручју Војводине, са нешто већом заступљеношћу у

Суботици (5,8%) и Сомбору (5,2%) где су 1991. године били чак три пута бројнији. Такође, *Роми* су просторно веома дисперзивно настањени са повећањем удела у становништву свих општина Војводине, а релативно их има највише у општинама Нова Црња (6,8%) и Беочин (6,5%).

Дакле, основне трендове у територијалној дистрибуцији и концентрацији становништва према националности одликују одређене регионалне специфичности, као и изражена просторно-демографска поларизација. Поједина подручја имају сложенији етнички састав, док на другим јача етничка хомогенизација становништва, што је условљено диференцираним природним прираштајем и етноцентричним миграцијама, као и сложеном политичком и социо-економском ситуације крајем 20. и почетком 21. века.

У целини посматрано, можемо закључити да је етничка структура становништва централне Србије и Војводине сложена и у сталним променама. Анализа показује да су у променама етничке структуре приметно учествовали етногенетски процеси било у смеру учврштивања групног идентитета, па чак и појаве нових група, било у смеру асимилације сличних етничких група и присуства промене националне припадности под утицајем актуелних друштвених збивања. Дакле, бројни и разноврсни чиниоци утицали су на етничку структуру становништва, а истовремено актуелни етнички односи детерминисали су демографске и друштвено-политичке карактеристике ових подручја.

6.4.2 Становништво према матерњем језику и националности

Матерњи језик представља једно од најважнијих обележја за анализу етничке структуре становништва. Имајући у виду да је национална припадност због субјективности критеријума приликом декларисања променљива и нестабилна категорија условљена различитим факторима, матерњи језик је објективнији и често поузданији показатељ. Комбинација језика и националности представља уобичајен метод сагледавања разлика између објективних етничких особина и субјективног опредељивања, па се тако могу добити прецизније и потпуније информације о етничком саставу становништва. Ипак, одговор о матерњем језику не треба схватити као "контролу" поузданости одговора о националном опредељивању, већ је то пре слика присутности и интензитета етногенетских и интеграционих процеса (Петровић, 1991).

Питање о матерњем језику било је укључено у садржај свих југословенских пописа (почев од 1953. године), што омогућује упоредивост података упркос неким мањим пописно-методолошким изменама. Наиме, пописи становништва имали су идентична методолошка решења у смислу примене објективног критеријума приликом прикупљања података, док су се дефиниције у извесној мери разликовале. Тако, у попису 1953. године под матерњим језиком се подразумевао "језик којим лице у свом домаћинству претежно говори, односно језик који само лице сматра као свој матерњи", док је у свим наредним пописима (1961-2002) то "језик који је неко лице научило да говори још у раном детињству, односно језик који лице сматра својим матерњим ако се у домаћинству говорило више језика". За децу млађу од 10 година

(у пописима 1953 и 1961), односно 15 година (у пописима 1971-2002) изјаву је давао један од родитеља или старатељ.¹¹

Међутим, тешкоће за детаљнију анализу и компарацију података сукцесивних пописа становништва јављају се у првом реду због различитих коначних класификација матерњег језика. Појаву нових националности или садржинска промена истих модалитета, услед политичких одлука или методолошких решења, пратила је и другачија, промењена класификација матерњег језика. Исто тако, битно измењени друштвени услови утицали су, између осталог и на диференцирање једног истог језика на више "нових". Тако, главна разлика у пописима становништва приликом шифрирања података односи се на модалитет српског односно хрватског језика, па су се и класификације разликовале по третману овог обележја: српско-хрватски (пописи 1953. и 1961), српски, српско-хрватски, хрватски и хрватско-српски као једна опција (пописи 1971, 1981. и 1991) и њихово раздвајање на два модалитета: српски и хрватски (попис 2002). Истовремено, у последњем попису уведена је нова одредница – босански језик паралелно са појавом тог модалитета у класификацији националности (Бошњак), као и други језици аналогно новим националностима (на пример, цинцарски и сл.). Али, без обзира на поменуте измене и све екстензивније класификације,¹² пописно-статистички подаци о матерњем језику пружају важне информације о етничкој структури, а нарочито указују на изражене процесе асимилације мањих етничких заједница или пак процесе етничке диференцијације код других.

У овом делу студије биће дата анализа становништва Србије, централне Србије и Војводине према националној припадности и матерњем

језику на основу података пописа 2002. године, као и компарирање са релевантним резултатима претходног пописа у циљу утврђивања динамике овог обележја с обзиром на велике етничке промене које су се десиле у последњем међупописном периоду. При томе, треба имати у виду да се за 1991. годину располаже само подацима за пописано становништво будући да процене за непописана лица (Албанце у две општине централне Србије), према овом обележју, нису рађене, као и да је реч о другачијем концепту сталног становништва у односу на онај који је примењен у последњем попису.

Србија. У Србији, према подацима из 2002. године, од укупно 7,5 милиона, за српски као матерњи језик декларисало се 6,6 милиона становника (88,3%). На другом месту је мађарски језик (286,5 хиљада или 3,8%), затим босански (134,7 хиљада или 1,8%) и ромски (82,2 хиљада или 1,1%), док остали језици партиципирају појединачно са мање од 1% (табеле 6.4-4 и 6.4-4а). Оваква структура становништва према матерњем језику у високом степену коинцидира са етничком структуром Србије.

Треба истаћи да основна одлика класификације последњег пописа јесте да исти језик којим су говорила четири народа у бившој СФРЈ (Срби, Хрвати, Црногорци и Муслимани), након распада земље добија национална имена (српски, хрватски, босански) полазећи са становишта да је језик највидљивије етничко обележје и битан конститутивни елемент нације.¹³

Посматрано по националности, генерално, постоји висока подударност језика и етничке припадности. Тако су Срби готово искључиво навели српски језик као матерњи (99,6%) и врло мали проценат влашки (0,2%). Исто тако, за српски језик, поред Срба, определили су се у високом проценту Црногорци (99,3%), Југословени (87,8%), али и многе

¹¹ Већина европских земаља у својим националним пописима становништва има питање о језику (матерњи, говорни, главни и многи други варијетети), а који могу често имати само танку везу са националним пореклом. На пример, у Швајцарској, као мултијезичкој држави, прво пописно питање се не односи на матерњи језик, већ на језик којим лице обично говори у кући и у школи (или на послу), док друго питање покрива језик на којем лице размишља и који зна најбоље. У Румунији се пописно питање односи на матерњи језик (језик којим је лице говорило у детињству), док у Мађарској поред питања о матерњем постоји и питање о говорном језику. У Словачкој се под матерњим језиком подразумева "језик којим лице говори са својим родитељима", а у Бугарској језик који лице најбоље говори и којим најчешће комуницира у породици (Courbage, 2000).

¹² Коначна (детаљна) класификација матерњег језика према попису из 2002. године садржи чак 30 модалитета: српски, албански, босански, бугарски, влашки, грчки, дански, енглески, италијански, јеврејски, кинески, мађарски, македонски, немачки, норвешки, пољски, ромски (цигански), румунски, руски, словачки, словеначки, турски, украјински, француски, холандски, хрватски, цинцарски, чешки, шведски, остали језици и непознато.

¹³ Мада свака нација има право да језик којим говори назива именом своје нације, треба имати у виду историјске околности и језичке законитости које не дозвољавају да се произвољно мењају стандардни називи језика. Тако, српско-хрватски језик добија национална имена (српски и хрватски) мада лингвисти сматрају да је то и даље један језик без обзира на раздвајања из политичких разлога, у коме има само регионално условљених варијација и разлика. Диференцирање једног језика често садржи неке архаичне термине или једноставно води креирању новог језика као, на пример, босанског. Што се тиче црногорског језика, који према мишљењу лингвиста представља варијанту српско-хрватског говорног језика упркос неким морфолошким и лексичким особеностима, често се истичало да порицање постојања овог језика значи негирање црногорске националне индивидуалности, док су други мишљења да се појединим нацијама не може оспорити право постојања зато што немају језик означен именом своје нације (Ичевић, 1998).

Табела 6.4-4.
Становништво према националности и матерњем језику. Србија, 2002.

	Свега	Српски	Албански	Босански	Бугарски	Влашки	Мађарски	Македонски	Ромски	Румунски	Словачки	Хрватски	Остали језици	Неизј. и неоп.
Укупно	7498001	6620699	63835	134749	16459	54818	286508	14355	82242	34515	57498	27588	40858	63877
Срби	6212838	6187731	4	17	149	15190	446	467	2054	556	146	819	615	4644
Црногорци	69049	68587	7	2	1	-	19	6	3	1	3	8	262	150
Југословени	80721	70837	310	37	239	217	4489	409	213	516	617	573	1509	755
Албанци	61647	635	60862	47	-	1	8	5	1	-	-	-	19	69
Бошњаци	136087	3530	5	132411	-	-	2	1	-	-	-	6	34	98
Бугари	20497	4796	-	2	15258	-	25	6	3	-	-	-	275	132
Буњевци	20012	11829	-	-	-	-	462	-	-	-	-	713	6904	104
Власи	40054	3088	-	-	1	36806	-	-	1	120	-	-	4	34
Горанци	4581	4091	48	7	-	-	-	63	-	-	-	-	322	50
Мађари	293299	17761	4	1	2	1	274296	3	35	32	58	117	641	348
Македонци	25847	13118	14	-	2	3	8	12531	17	3	1	3	60	87
Муслимани	19503	16165	625	2037	1	-	4	59	82	-	-	4	320	206
Немци	3901	1857	-	1	1	7	245	-	1	3	4	12	1731	39
Роми	108193	26451	536	-	4	141	507	68	78970	814	7	1	234	460
Румуни	34576	2536	-	-	-	52	19	-	32	31815	1	3	43	75
Руси	2588	891	-	-	-	-	4	6	-	1	3	2	1672	9
Русини	15905	2725	-	-	-	-	42	-	-	1	3	1	13095	38
Словаци	59021	3043	-	-	1	2	131	1	1	-	55695	10	51	86
Словенци	5104	2475	-	-	-	1	21	-	-	-	9	8	2550	40
Украјинци	5354	2530	-	-	-	-	6	-	-	-	2	1	2799	16
Хрвати	70602	44799	1	25	-	-	626	2	2	7	32	23996	793	319
Чеси	2211	966	-	-	-	-	10	-	-	2	9	6	1212	6
Остали	11711	6221	852	40	22	10	378	49	18	27	20	210	3718	146
Неизј. и неоп	107732	77211	316	56	589	1870	3536	418	322	272	633	804	1185	20520
Рег.припад.	11485	10060	2	37	2	4	694	5	171	50	67	41	243	109
Непознато	75483	36766	249	29	187	513	530	256	316	295	188	250	567	35337

друге националности са релативно значајним процентом, као на пример, Горанци (89,3%), Буњевци (59,1%), Македонци (50,8%) и други (графикон 6.4-4). Интересантно је да су се Муслимани претежно декларисали за српски (82,9%), а затим босански језик (10,4%), као и Хрвати код којих готово две трећине (63,5%) као матерњи сматра српски, а око једне трећине хрватски језик.

Врло висока коинциденција језика и националне припадности присутна је код Албанаца, (98,7% је навело албански као матерњи језик), Бошњака (97,3% босански језик) затим Словака (94,4%) и Мађара (93,5%), а код којих је одмах на другом месту српски као матерњи. Насупрот овим националностима нижи степен подударности националности и језика регистрован је код Бугара (74,4%) и Рома (73,0%), а најнижи код и Македонаца (48,5%) и Хрвата (34,0%).

Централна Србија. Подаци из 2002. године показују да од 5,5 милиона становника централне Србије 5,1 милиона становника (92,6%) се декларисало за српски као матерњи језик, затим 134,6 хиљада лица (2,5%) је навело босански, 61,5 хиљада (1,1%) албански, 60,3 хиљада (1,1%) ромски и 54,7 хиљада (1,0%) влашки (табеле 6.4-5 и 6.4-5а). Остали језици партиципирају са знатно нижим уделима. Састав становништва према матерњем језику у значајној мери коинцидира са етничком структуром централне Србије.

Србе одликује у потпуности поклапање матерњег језика са етничком припадношћу на шта указује податак да је 4,9 милиона (99,5%) изјавило да им је матерњи језик српски. Само мањи број (15,2 хиљада или 0,3%) навело је влашки језик. Српски језик је матерњи и за Црногорце (99,3%), Југословене (92,7%), као и неке мање етничке групе.

Табела 6.4-4а.
Становништво према националности и матерњем језику. Србија, 2002.
(у процентима)

	Свега	Српски	Албан-ски	Босан-ски	Бугар-ски	Влаш-ки	Мађар-ски	Маке-донски	Ром-ски	Румун-ски	Сло-вачки	Хрват-ски	Остали језици	Неизј.и неопз.
Укупно	100,0	88,3	0,9	1,8	0,2	0,7	3,8	0,2	1,1	0,5	0,8	0,4	0,5	0,9
Срби	100,0	99,6	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Црногорци	100,0	99,3	0,0	0,0	0,0	-	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,2
Југословени	100,0	87,8	0,4	0,0	0,3	0,3	5,6	0,5	0,3	0,6	0,8	0,7	1,9	0,9
Албанци	100,0	1,0	98,7	0,1	-	0,0	0,0	0,0	0,0	-	-	-	0,0	0,1
Бошњаци	100,0	2,6	0,0	97,3	-	-	0,0	0,0	-	-	-	0,0	0,0	0,1
Бугари	100,0	23,4	-	0,0	74,4	-	0,1	0,0	0,0	-	-	-	1,3	0,6
Буњевци	100,0	59,1	-	-	-	-	2,3	-	-	-	-	3,6	34,5	0,5
Власи	100,0	7,7	-	-	0,0	91,9	-	-	0,0	0,3	-	-	0,0	0,1
Горанци	100,0	89,3	1,0	0,2	-	-	-	1,4	-	-	-	-	7,0	1,1
Мађари	100,0	6,1	0,0	0,0	0,0	0,0	93,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,1
Македонци	100,0	50,8	0,1	-	0,0	0,0	0,0	48,5	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	0,3
Муслимани	100,0	82,9	3,2	10,4	0,0	-	0,0	0,3	0,4	-	-	0,0	1,6	1,1
Немци	100,0	47,6	-	0,0	0,0	0,2	6,3	-	0,0	0,1	0,1	0,3	44,4	1,0
Роми	100,0	24,4	0,5	-	0,0	0,1	0,5	0,1	73,0	0,8	0,0	0,0	0,2	0,4
Румуни	100,0	7,3	-	-	-	0,2	0,1	-	0,1	92,0	0,0	0,0	0,1	0,2
Руси	100,0	34,4	-	-	-	-	0,2	0,2	-	0,0	0,1	0,1	64,6	0,3
Русини	100,0	17,1	-	-	-	-	0,3	-	-	0,0	0,0	0,0	82,3	0,2
Словаци	100,0	5,2	-	-	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	-	94,4	0,0	0,1	0,1
Словенци	100,0	48,5	-	-	-	0,0	0,4	-	-	-	0,2	0,2	50,0	0,8
Украјинци	100,0	47,3	-	-	-	-	0,1	-	-	-	0,0	0,0	52,3	0,3
Хрвати	100,0	63,5	0,0	0,0	-	-	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0	34,0	1,1	0,5
Чеси	100,0	43,7	-	-	-	-	0,5	-	-	0,1	0,4	0,3	54,8	0,3
Остали Неизј.и неопред	100,0	53,1	7,3	0,3	0,2	0,1	3,2	0,4	0,2	0,2	0,2	1,8	31,7	1,2
Регион.припад.	100,0	87,6	0,0	0,3	0,0	0,0	6,0	0,0	1,5	0,4	0,6	0,4	2,1	0,9
Непознато	100,0	48,7	0,3	0,0	0,2	0,7	0,7	0,3	0,4	0,4	0,2	0,3	0,8	46,8

(Горанци 92,0% и др.). Поред њих, у мањем проценту и Бугари су се изјаснили за тај језик (21,5%), Македонци (37,6%), Роми (25,3%) и Хрвати (чак 61,7%).

Поред Срба, подједнако високу подударност етничке припадности и матерњег језика имају Албанци (99,1%) и Бошњаци (97,5%). *Црногорци* су се декларисали за српски матерњи језик (99,3%), али треба напоменути да у коначној класификацији није постојало обележје црногорски језик.¹⁴

Код *Бошњака* и *Муслимана* са промењеним статусом дошло је и до промене приликом декларисања о етничкој припадности, као и о матерњем језику. Иако је генерално гледано, висока коинциденција језика и националности у оквиру истог етничког корпуса (88,6%), разлике су битне у зависности од националне припадности, јер се код *Муслимана* знатно више декларисало за српски (82,5%) него босански језик (12,6%), док је код *Бошњака* обрнута ситуација тј. 132,3 хиљада (97,5 %) има босански, а 3,2 хиљада (2,4%) српски матерњи језик.

Код лица која су се декларисала као *Југословени*, у структури према матерњем језику, најчешће се јавља српски језик (92,7%), док је удео оних са македонским (1%), хрватским (0,9%) бугарским

¹⁴ Са тог аспекта, интересантно је погледати резултате пописа који је спроведен у Црној Гори 2003. године. Анализа становништва према националној припадности и матерњем језику показује да код лица црногорске националности не постоји висок степен коинциденције та два етничка обележја. Наиме, из података проистиче да се од 267.669 Црногораца, већина декларисала за српски као матерњи језик, односно 156.374 (58,4%), док се за црногорски језик изјаснило 106.214 (39,7%), и мали проценат за неке друге језике (0,3% албански, 0,2% ромски итд.). Од укупног броја Срба (198.414 или 32%),

99,6% се декларисало за српски, а само 0,2% за црногорски као матерњи језик. У том смислу, од укупног становништва Црне Горе (620.145) 22,0% је навело црногорски, а 63,5% српски као матерњи језик.

(0,7%) или влашким (0,7%) знатно мањи. Судаћећи према језику, као Југословени претежно су се декларисала лица српског етничког порекла мада и све друге националности, али у знатно мањем проценту. Из овога се може закључити да је удео

становништва са српским матерњим језиком у структури Југословена на истом нивоу као и у укупном становништву, док удео других матерњих језика битно варира односно не одговара њиховом уделу у укупној популацији централне Србије.

Табела 6.4-5.
Становништво према националности и матерњем језику. Централна Србија, 2002.

	Свега	Српски	Албански	Босански	Бугарски	Влашки	Мађарски	Македонски	Ромски	Румунски	Словачки	Хрватски	Остали језици	Неизј.и неоп.
Укупно	5466009	5063679	61466	134563	15539	54726	2303	10203	60303	5033	2433	6535	9658	39598
Срби	4891031	4868457	4	14	147	15170	71	456	1845	475	4	394	429	3565
Црногорци	33536	33313	7	2	1	-	1	6	3	-	-	6	94	103
Југословен	30840	28585	220	30	220	215	124	308	133	48	35	274	417	231
Албанци	59952	418	59407	45	-	1	1	5	-	-	-	-	11	64
Бошњаци	135670	3206	5	132325	-	-	1	1	-	-	-	6	29	97
Бугари	18839	4045	-	2	14392	-	2	4	2	-	-	-	269	123
Буњевци	246	230	-	-	-	-	6	-	-	-	-	2	8	-
Власи	39953	3071	-	-	1	36742	-	-	1	100	-	-	4	34
Горанци	3975	3656	47	7	-	-	-	55	-	-	-	-	166	44
Мађари	3092	1102	-	1	-	-	1944	2	1	-	1	6	16	19
Македонци	14062	5289	14	-	2	3	-	8670	4	-	-	3	28	49
Муслимани	15869	13098	332	1994	1	-	-	53	60	-	-	4	169	158
Немци	747	316	-	1	-	7	5	-	1	-	-	5	399	13
Роми	79136	20040	428	-	4	140	3	44	57611	366	1	1	117	381
Румуни	4157	283	-	-	-	52	1	-	18	3783	-	1	4	15
Руси	1648	396	-	-	-	-	2	6	-	1	1	1	1234	7
Русини	279	111	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	166	1
Словацки	2384	80	-	-	-	-	-	-	1	-	2287	3	4	9
Словенци	3099	1242	-	-	-	1	1	-	-	-	4	3	1825	23
Украјинци	719	207	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	508	4
Хрвати	14056	8674	1	14	-	-	7	2	-	-	2	5222	35	99
Чеси	563	272	-	-	-	-	-	-	-	1	2	2	281	5
Остали	6400	3009	669	33	16	10	30	42	11	14	1	29	2443	93
Неизј.и неоп.	52716	39450	177	43	578	1868	79	335	200	75	78	387	546	8900
Рег.припад.	1331	1092	1	27	1	4	1	1	141	3	2	4	39	15
Непознато	51709	24037	154	25	176	513	24	213	271	137	15	181	417	25546

Власи су се декларисали да им је матерњи језик влашки који је, иначе, код ове националности често прецизнији индикатор етничке структуре. Број лица са влашким матерњим језиком (54,7 хиљада) већи од укупног броја Влаха (40,0 хиљада) указује на њихову промену националне припадности у негативном смеру. Од укупног броја Влаха велика већина је навела влашки (92%), на другом месту српски (7,7%), а тек потом румунски (0,3%) који, упркос великој сличности, не доживљају као свој матерњи језик.

Повезујући два примарна етничка обележја види се да је број лица у последњем попису са ромским матерњим језиком (60,3 хиљада) мањи од укупног

броја Рома (79,1 хиљада) што указује на асимилацију и то променом објективне етничке особине (језик), док се неромска националност лица са ромским матерњим језиком може тумачити на различите начине. Подаци даље показују да у структури ромске популације 57,6 хиљада (72,8%) се декларисало за ромски језик, а око 21,3 хиљада лица за неки други, што значи да приближно сваки четврти Ром има неромски матерњи језик (најчешће српски 25,3%, затим албански 0,5%, румунски 0,5% и др.). Очигледно је да код половичне етнохомогенизације (потпуна је кад ни националност ни опредељивање лица ромског порекла нису такви) много чешћа промена језика

него етничке припадности. Усвајање другог језика најпре као говорног, а затим и као матерњег, веома је битан чинилац етничких и асимилационих процеса. Овај “спољни” језик постаје временом све више говорни језик, док се етнички језик задржава у комуникацији са сународницима и унутар породице (Петровић, 1991).

Слично, код *Бугара* је свако пето лице навело српски матерњи језик, а 76,3% бугарски. Неподударност је присутна и код *Македонаца* јер преко једне трећине (37,6%) сматра српски језик за матерњи, док се 61,7% определило за македонски. Највеће одступање забележено је код *Хрвата* –

Табела 6.4-5а.
Становништво према националности и матерњем језику. Централна Србија, 2002.
(у процентима)

	Свега	Српски	Албански	Босански	Бугарски	Влашки	Мађарски	Македонски	Ромски	Румунски	Словачки	Хрватски	Остали језици	Неизј.и непоз.
Укупно	100,0	92,6	1,1	2,5	0,3	1,0	0,0	0,2	1,1	0,1	0,0	0,1	0,2	0,7
Срби	100,0	99,5	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Црногорци	100,0	99,3	0,0	0,0	0,0	-	0,0	0,0	0,0	-	-	0,0	0,3	0,3
Југословени	100,0	92,7	0,7	0,1	0,7	0,7	0,4	1,0	0,4	0,2	0,1	0,9	1,4	0,7
Албанци	100,0	0,7	99,1	0,1	-	0,0	0,0	0,0	-	-	-	-	0,0	0,1
Бошњаци	100,0	2,4	0,0	97,5	-	-	0,0	0,0	-	-	-	0,0	0,0	0,1
Бугари	100,0	21,5	-	0,0	76,4	-	0,0	0,0	0,0	-	-	-	1,4	0,7
Буњевци	100,0	93,5	-	-	-	-	2,4	-	-	-	-	0,8	3,3	-
Власи	100,0	7,7	-	-	0,0	92,0	-	-	0,0	0,3	-	-	0,0	0,1
Горанци	100,0	92,0	1,2	0,2	-	-	-	1,4	-	-	-	-	4,2	1,1
Мађари	100,0	35,6	-	0,0	-	-	62,9	0,1	0,0	-	0,0	0,2	0,5	0,6
Македонци	100,0	37,6	0,1	-	0,0	0,0	-	61,7	0,0	-	-	0,0	0,2	0,3
Муслимани	100,0	82,5	2,1	12,6	0,0	-	-	0,3	0,4	-	-	0,0	1,1	1,0
Немци	100,0	42,3	-	0,1	-	0,9	0,7	-	0,1	-	-	0,7	53,4	1,7
Роми	100,0	25,3	0,5	-	0,0	0,2	0,0	0,1	72,8	0,5	0,0	0,0	0,1	0,5
Румуни	100,0	6,8	-	-	-	1,3	0,0	-	0,4	91,0	-	0,0	0,1	0,4
Руси	100,0	24,0	-	-	-	-	0,1	0,4	-	0,1	0,1	0,1	74,9	0,4
Русини	100,0	39,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,4	59,5	0,4
Словаци	100,0	3,4	-	-	-	-	-	-	0,0	-	95,9	0,1	0,2	0,4
Словенци	100,0	40,1	-	-	-	0,0	0,0	-	-	-	0,1	0,1	58,9	0,7
Украјинци	100,0	28,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	70,7	0,6
Хрвати	100,0	61,7	0,0	0,1	-	-	0,0	0,0	-	-	0,0	37,2	0,2	0,7
Чеси	100,0	48,3	-	-	-	-	-	-	-	0,2	0,4	0,4	49,9	0,9
Остали	100,0	47,0	10,5	0,5	0,3	0,2	0,5	0,7	0,2	0,2	0,0	0,5	38,2	1,5
Неизј.и неопр.	100,0	74,8	0,3	0,1	1,1	3,5	0,1	0,6	0,4	0,1	0,1	0,7	1,0	16,9
Рег.припад.	100,0	82,0	0,1	2,0	0,1	0,3	0,1	0,1	10,6	0,2	0,2	0,3	2,9	1,1
Непознато	100,0	46,5	0,3	0,0	0,3	1,0	0,0	0,4	0,5	0,3	0,0	0,4	0,8	49,4

чак 61,7% се изјаснило за српски, а само 37,1% за хрватски. Дакле, може се закључити да је, релативно посматрано, алтерофонија најчешћа код етничких заједница са мањим бројем припадника (код којих је други језик – претежно српски, заступљен у великој мери), код бројчано већих националности алтерофонија је релативно ређа, да би најмање била заступљена код Срба као већинског становништва.

Иначе, код лица која нису желела да се национално декларишу или определе, 74,8% је навело српски, затим влашки (3,5%) и бугарски

(1,1%), док је код оних који су се изјаснили у смислу регионалне припадности, такође, најчешћи српски језик (82%), затим ромски (10,6%) и босански (2,0%).

Компарацијом података последњег и претходног пописа може се видети да је код појединих националности (Срби, Албанци, Бошњаци/Муслимани) временом појачана коинциденција ова два етничка обележја, док је код других смањена (Роми, Бугари и др.). Евидентна је промена код лица са српским матерњим језиком у смислу њиховог већег удела 1991. године (93,4%) што је

разумљиво имајући у виду да је тада, према пописној методологији, фигурирао само један модалитет (српски, српскохрватски, хрватски и хрватскосрпски) па су одговори Срба, Хрвата и Муслимана приликом шифрирања података сврставани у исту групу (касније издиференцирану на три нова језика). Иначе, у попису 1991. године само 20,0% припадника муслиманске националности се декларисало за српскохрватски језик, а већина за бошњачки језик који, међутим, није био предвиђен пописном класификацијом због чега су такви одговори сврстани у "остале језике" (Радовановић, 1995). У попису 2002. године, поређења ради, од укупног броја Бошњака/Муслимана 10,7% се декларисало за српски језик.

Код Бугара, у попису 1991. године, постојала је нешто већа подударност језика и националности (79,6%), као и код Рома (79,6%), при чему се код ових етничких заједница мањи број изјаснио за српски (19,8%, односно 19,1%) него 11 година касније. Код Срба и Албанаца је забележен супротан тренд, обе националности имале су у повећање степена подударности 2002. године. Број Влаха у претходном попису био је четири пута мањи од броја лица са влашким језиком, док је у попису 2002. године та дискрепанција значајно мања. Код Македонаца није било значајнијих промена тј. стабилни су у свом изјашњавању.

Табела 6.4-6.
Становништво према националности и матерњем језику. Војводина, 2002.

	Свега	Српски	Албански	Босански	Бугарски	Влашки	Мађарски	Македонски	Ромски	Румунски	Словачки	Хрватски	Остали језици	Неизј. и непоз.
Укупно	203199	155702	2369	186	920	92	284205	4152	21939	29512	5506	21053	3120	2427
	2	0									5		0	9
Срби	1321807	1319274	-	3	2	20	375	11	209	81	142	425	186	1079
Црногорци	35513	35274	-	-	-	-	18	-	-	1	3	2	168	47
Југословени	49881	42252	90	7	19	2	4365	101	80	468	582	299	1092	524
Албанци	1695	217	1455	2	-	-	7	-	1	-	-	-	8	5
Бошњаци	417	324	-	86	-	-	1	-	-	-	-	-	5	1
Бугари	1658	751	-	-	866	-	23	2	1	-	-	-	6	9
Буњевци	19766	11599	-	-	-	-	456	-	-	-	-	711	6896	104
Власи	101	17	-	-	-	64	-	-	-	20	-	-	-	-
Горанци	606	435	1	-	-	-	-	8	-	-	-	-	156	6
Мађари	290207	16659	4	-	2	1	272352	1	34	32	57	111	625	329
Македонци	11785	7829	-	-	-	-	8	3861	13	3	1	-	32	38
Муслимани	3634	3067	293	43	-	-	4	6	22	-	-	-	151	48
Немци	3154	1541	-	-	1	-	240	-	-	3	4	7	1332	26
Роми	29057	6411	108	-	-	1	504	24	21359	448	6	-	117	79
Румуни	30419	2253	-	-	-	-	18	-	14	28032	1	2	39	60
Руси	940	495	-	-	-	-	2	-	-	-	2	1	438	2
Русини	15626	2614	-	-	-	-	42	-	-	1	3	-	12929	37
Словаци	56637	2963	-	-	1	2	131	1	-	-	53408	7	47	77
Словенци	2005	1233	-	-	-	-	20	-	-	-	5	5	725	17
Украјинци	4635	2323	-	-	-	-	6	-	-	-	2	1	2291	12
Хрвати	56546	36125	-	11	-	-	619	-	2	7	30	18774	758	220
Чеси	1648	694	-	-	-	-	10	-	-	1	7	4	931	1
Остали	5311	3212	183	7	6	-	348	7	7	13	19	181	1275	53
Неиз. и непоз	55016	37761	139	13	11	2	3457	83	122	197	555	417	639	11620
Рег. припад.	10154	8968	1	10	1	-	693	4	30	47	65	37	204	94
Непознато	23774	12729	95	4	11	-	506	43	45	158	173	69	150	9791

Војводина. Од укупне војвођанске популације, око 1,6 милиона лица (76,6%) у попису 2002. године се декларисало за српски као матерњи језик. На другом месту је мађарски (284,2 хиљада или 14,0%), затим словачки (55,1 хиљада или

2,7%), румунски (21,9 хиљада или 1,5%), ромски (21,9 хиљада или 1,1%) и хрватски (21,1 хиљада или 1,0%). Остали језици (албански, бугарски, македонски и др.) партиципирају са маргиналним уделима (табеле 6.4-6 и 6.4-6а).

Врло висока коинциденција матерњег језика и националне припадности регистрована је код Срба (99,8%), код којих готово да није заступљен ниједан други језик. Такође, српски језик су као одговор навели Црногорци (99,3%), а у већем или мањем проценту готово и све друге националности у Војводини (42,1% Чеха, 50,1% Украјинаца, 48,9% Немаца и други).

Високу подударност језика и националности имају још Словаци (94,3%), Мађари (93,8%) и Румуни (92,2%), код којих је такође на другом месту српски језик. Интересантно је да су Албанци, поред изјашњавања за албански матерњи језик (85,8%) у релативно великом проценту навели српски језик

(12,8%), али треба имати у виду њихову малобројност на овом подручју. Југословени у Војводини су се првенствено декларисали за српски (84,7%), а затим за мађарски (8,8%) и словачки (1,2%), при чему су код њих заступљени и готово сви остали језици (румунски, ромски, албански, и др.), али у знатно мањем проценту.

Све остале националности на подручју Војводине (а посебно у поређењу са централном Србијом) имају мање поклапање ова два етничка обележја. Најмању, односно изражену неподударност националности и матерњег језика бележе Хрвати код којих је само једна трећина навела хрватски као матерњи језик, затим мађарски (1,1%), а велика

Табела 6.4-6а.
Становништво према националности и матерњем језику. Војводина, 2002
(у процентима)

	Свега	Српски	Албански	Босански	Бугарски	Влашки	Мађарски	Македонски	Ромски	Румунски	Словачки	Хрватски	Остали језици	Неизј.и неоп.
Укупно	100,0	76,6	0,1	0,0	0,0	0,0	14,0	0,2	1,1	1,5	2,7	1,0	1,5	1,2
Срби	100,0	99,8	-	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Црногорци	100,0	99,3	-	-	-	-	0,1	-	-	0,0	0,0	0,0	0,5	0,1
Југословени	100,0	84,7	0,2	0,0	0,0	0,0	8,8	0,2	0,2	0,9	1,2	0,6	2,2	1,1
Албанци	100,0	12,8	85,8	0,1	-	-	0,4	-	0,1	-	-	-	0,5	0,3
Бошњаци	100,0	77,7	-	20,6	-	-	0,2	-	-	-	-	-	1,2	0,2
Бугари	100,0	45,3	-	-	52,2	-	1,4	0,1	0,1	-	-	-	0,4	0,5
Буњевци	100,0	58,7	-	-	-	-	2,3	-	-	-	-	3,6	34,9	0,5
Власи	100,0	16,8	-	-	-	63,4	-	-	-	19,8	-	-	-	-
Горанци	100,0	71,8	0,2	-	-	-	-	1,3	-	-	-	-	25,7	1,0
Мађари	100,0	5,7	0,0	-	0,0	0,0	93,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,1
Македонци	100,0	66,4	-	-	-	-	0,1	32,8	0,1	0,0	0,0	-	0,3	0,3
Муслимани	100,0	84,4	8,1	1,2	-	-	0,1	0,2	0,6	-	-	-	4,2	1,3
Немци	100,0	48,9	-	-	0,0	-	7,6	-	-	0,1	0,1	0,2	42,2	0,8
Роми	100,0	22,1	0,4	-	-	0,0	1,7	0,1	73,5	1,5	0,0	-	0,4	0,3
Румуни	100,0	7,4	-	-	-	-	0,1	-	0,0	92,2	0,0	0,0	0,1	0,2
Руси	100,0	52,7	-	-	-	-	0,2	-	-	-	0,2	0,1	46,6	0,2
Русини	100,0	16,7	-	-	-	-	0,3	-	-	0,0	0,0	-	82,7	0,2
Словаци	100,0	5,2	-	-	0,0	0,0	0,2	0,0	-	-	94,3	0,0	0,1	0,1
Словенци	100,0	61,5	-	-	-	-	1,0	-	-	0	0,2	0,2	36,2	0,8
Украјинци	100,0	50,1	-	-	-	-	0,1	-	-	-	0,0	0,0	49,4	0,3
Хрвати	100,0	63,9	-	0,0	-	-	1,1	-	0,0	0,0	0,1	33,2	1,3	0,4
Чеси	100,0	42,1	-	-	-	-	0,6	-	-	0,1	0,4	0,2	56,5	0,1
Остали	100,0	60,5	3,4	0,1	0,1	-	6,6	0,1	0,1	0,2	0,4	3,4	24,0	1,0
Неиз.и неоп.	100,0	68,6	0,3	0,0	0,0	0,0	6,3	0,2	0,2	0,4	1,0	0,8	1,2	21,1
Рег.припад.	100,0	88,3	0,0	0,1	0,0	-	6,8	0,0	0,3	0,5	0,6	0,4	2,0	0,9
Непознато	100,0	53,5	0,4	0,0	0,0	-	2,1	0,2	0,2	0,7	0,7	0,3	0,6	41,2

већина српски (63,9%). Слично је и код Македонаца – само 32,8% се декларисало за македонски, а преко 66,4% за српски, као и код Бугара будући да се само половина (52,2%) определила за бугарски језик. Свакако, треба

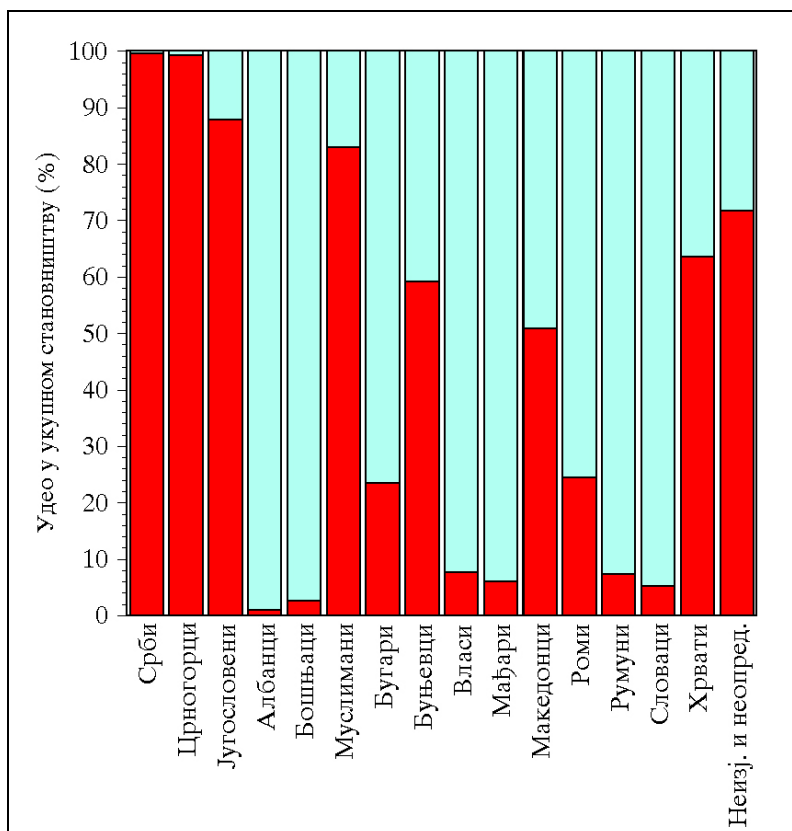
имати у виду малобројност неких етничких заједница, затим националну хетерогеност становништва Војводине и велики број етнички мешовитих бракова, па код лица која потичу из оваквих бракова често не постоји подударност у

изјавама о националној припадности и матерњем језику.

Док су се *Муслимани* већином декларисали за српски језик (84,8%) и врло мало за босански (1,2%), код *Бошњака* у Војводини (за разлику од централне Србије) постоји изразито непоклапање језика и етничитета јер се већина (77,7%) декларисала за српски, а само једна петина (20,6%) за босански језик. Свакако, треба имати у виду, приликом тумачења овог податка, малу бројност Бошњака (417), као и незнатан утицај политичких партија које пропагирају њихово изјашњавање за босански језик.

Од осталих релевантних етничких заједница треба споменути *Буњевце* који су се већином декларисали за српски (58,7%), хрватски (3,6%) и мађарски (2,3%), али и око једне трећине лица (34,9%) навело је неки други језик који је у коначној класификацији сврстан у "остале језике". Роми, поред ромског језика (73,5%), изјашњавају се за српски као матерњи (22,5%), али и друге језике (мађарски 1,7%, румунски 1,5% и сл.) што је код ове националности стално присутна појава.

Графикон 6.4-4.
Становништво српског матерњег језика према националности. Србија, 2002.

Иначе, код национално неизјашњених и недеklarисаних лица, око две трећине (68,6%) има српски матерњи језик, затим мађарски (6,3%) или неки из групе осталих језика (24,0%). Сличан је редослед и код лица која су се изјаснила у смислу регионалне припадности, али са много већом процентном заступљеношћу српског матерњег језика (88,3%).

У последњем међуписном периоду, промене у етничкој структури Војводине пратиле су истовремено и промене у дистрибуцији укупног становништва према матерњем језику, па су у складу са тим највеће промене удела лица са српским матерњим језиком (са 73,4% у 1991. на 76,6% у 2002.), док је удео лица са мађарским језиком смањен (са 17,1% на 14,0%), као и са словачким (са 3,1% на 2,7%). Што се тиче степена

подударности језика и националности није било значајнијих промена изузев пописно-методолошких измена о којима је већ било речи и следствено томе промене у кретању становништва које се декларисало за српски, хрватски односно босански језик. Иначе, висока подударност језика и националности код Срба (99,8%), присутна 1991. године, задржана је и у последњем попису. Код Југословена је нешто мањи проценат лица која су се изјаснила за српски у односу на стање из 1991.године (86,2%), при чему треба имати у виду другачију методологију, односно да се извршен број лица највероватније определио за хрватски, као посебан модалитет или неки други језик. Код већине осталих релевантних националности дошло је до смањења степена подударности. На пример, у попису 1991. године већи степен поклапања језика и националности имали су Македонци (44,9%), Роми (79,9%), па чак и оне етничке заједнице код којих је иначе висока коинциденција (Румуни 95,0%, Словаци 95,7% и др.). Једино је код Муслимана супротан тренд јер

се 1991. године 78,1% декларисало за српски, док је 2002. године (ако посматрамо заједно Бошњаке и Муслимане) тај проценат био већи.

Може се закључити да анализа становништва према матерњем језику и националној припадности јасно указује, пре свега, на сложеност и испреплетаност етногенетских процеса. Неподударност која у извесној мери постоји између језичке и етничке припадности последица је у првом реду различитих асимилационих кретања. Тако, припадници појединих националности приликом декларисања могу прећи у други национални корпус, али не и у погледу изјашњавања о матерњем језику. Насупрот томе, мале, просторно дисперзивне етничке групе које живе растркано на национално хомогеном подручју могу задржати своју националност дуже или краће време, али прелазе са "изворно" матерњег језика на други тј. преовлађујући језик средине што у већини случајева коначно води и ка промени етничке припадности односно ка асимилацији.

6.5 САСТАВ СТАНОВНИШТВА ПРЕМА ВЕРОИСПОВЕСТИ

Анкица КУБУРОВИЋ

Питање о вероисповести постављено је у три пописа после Другог светског рата: 1953, 1991. и 2002. године. Начин и садржај постављеног питања о вероисповести имају одређени утицај на изјашњавање пописаног лица. Отуда је потребно детаљније указати на начине на који су у пописима прикупљани подаци о верској припадности становништва.

У попису становништва из 1953. године питање о вероисповести је формулисано као “однос према вери” уз дато објашњење да “лице које има одређено верско убеђење уписује вероисповест коју исповеда, лице које нема никакво верско убеђење уписује без вере”. У пописници из 1991. године питање о вероисповести је само наведено као једно од социо-демографских обележја становништва, без додатних упутстава и објашњења, док за националну опредељеност стоји назначено да по Уставу грађанин може и да се не изјасни. У последњем попису, 2002. године, поред оба обележја је наведено да “према члану 43. Устава Савезне Републике Југославије, није дужан да се изјасни”. Ни у једном од пописа нису понуђени модалитети одговора, већ је то остављено да се упише на онај начин како се пописано лице изјаснило. Дакле, у попису 1953. године, потенциран је став према религиозности уопште, док у друга два пописа вероисповест више представља социо-културно обележје становништва, при чему је у последњем наглашенија субјективност и слобода у изражавању верске опредељености.

У пописима становништва пре Другог светског рата, 1921. и 1931. године, одговори о вероисповести представљали су формалну припадност

одређеној вероисповести, а не субјективан став о припадању некој вероисповести, или став заснован на личним схватањима религије и на слободи верског убеђења која је загарантована Уставом.

Однос према вероисповести као социо-демографском обележју које се прикупља у оквиру пописа становништва, као и начин формулисања питања није исти у свим државама. Ово би требало имати у виду при поређењу структуре становништва Србије према вероисповести са другим земљама.

Међу балканским државама у последњим пописима становништва у Албанији (2001) и Грчкој (2001) није постављано питање о верској припадности. У Бугарској (2001) и Румунији (2002) питање је формулисано на исти начин. Наведене су могуће опције одговора које представљају најчешће вероисповести у тим државама. Разлика је у томе што је у Бугарској као модалитет наведено “неизјашњени”. У Хрватској (2001) је напоменуто да појединац не мора да се изјасни, али није наведено као могући одговор. Од вероисповести наведена је само католичка, мада је остављена могућност уписивања друге вероисповести. Једино је у Македонији (2002), уз напомену да по члану 11. Закона о попису, пописано лице може да се не изјасни из приватних разлога, остављена отворена могућност изјашњавања о вероисповести без икаквих понуђених модалитета (Kotzamanis, Mrdjen, Parant, 2003). Специфичност постављеног питања о вероисповести у Словенији (2002) је у томе што се међу понуђеним модалитетима одговора налази и опција да пописано лице не жели да се изјасни.

6.5.1 Становништво Србије према вероисповести на основу пописа обављених после Другог светског рата

Према подацима пописа 2002. године близу 6,4 милиона становника се изјаснило да припада православној вероисповести, што је 85% укупно становништва Србије (табела 6.5-1). Око 411

хиљада становника је католичке (нешто изнад 5%), а око 240 хиљада становника исламске вероисповести (око 3%). Близу 200 хиљада становника није се изјаснило по питању верске припадности и

они чине нешто мање од 3% становништва Србије. Удео оних који “нису верници” је мањи од 1% (нешто преко 40 хиљада лица).

У односу на 1991. годину удео православног становништва је повећан за близу четири процентна поена (табела 6.5-1). Повећање удела становништва исламске вероисповести је још слабије. Заступљеност становништва католичке вероисповести је смањена за један процентни поен. У попису 1991. године већи је удео

становника који нису верници (око 2%), али и удео оних који су обухваћени категоријом “непознато” (око 5%), него у последњем попису. Релативно висок удео “непознатих” 1991. године делом би се могао објаснити изостајањем модалитета “неизјашњени”, у оквиру којег се 2002. године налази мање од 3% становништва. Према методологији пописа становништва 1991. године лица која се нису изјаснила по питању вероисповести груписана су у категорију “непознато”.

Табела 6.5-1.
Становиштво према вероисповести. Србија, 1953, 1991. и 2002.

Вероисповест	Србија		Централна Србија		Војводина	
	број	%	број	%	број	%
1953						
Укупно	6171013	100,0	4458394	100,0	1712619	100,0
Православна	4422330	71,7	3646608	81,8	775722	45,3
Католичка	607612	9,8	45995	1,0	561617	32,8
Исламска	155657	2,5	152403	3,4	3254	0,2
Протестантска	111556	1,8	6383	0,1	105173	6,1
Остале	34411	0,6	1732	0,0	32679	1,9
Није верник	826954	13,4	596034	13,4	230920	13,5
Неизјашњени	-	-	-	-	-	-
Неопредељен верник	1725	0,0	1092	0,0	633	0,0
Непознато	10768	0,2	8147	0,2	2621	0,2
1991						
Укупно	7759571	100,0	5745682	100,0	2013889	100,0
Православна	6347026	81,8	5176332	90,1	1170694	58,1
Католичка	496226	6,4	37543	0,7	458683	22,8
Исламска	224120	2,9	214345	3,7	9775	0,5
Протестантска	88275	1,1	9350	0,2	78925	3,9
Остале	6500	0,1	5190	0,1	1310	0,1
Није верник	159642	2,1	80514	1,4	79128	3,9
Неизјашњени	-	-	-	-	-	-
Неопредељен верник	8222	0,1	4193	0,1	4029	0,2
Непознато	429560	5,5	218215	3,8	211345	10,5
2002						
Укупно	7498001	100,0	5466009	100,0	2031992	100,0
Православна	6371584	85,0	4970109	90,9	1401475	69,0
Католичка	410976	5,5	22663	0,4	388313	19,1
Исламска	239658	3,2	231585	4,2	8073	0,4
Протестантска	80837	1,1	8678	0,2	72159	3,6
Остале	20083	0,3	15132	0,3	4951	0,2
Није верник	40068	0,5	27485	0,5	12583	0,6
Неизјашњени	197031	2,6	95887	1,8	101144	5,0
Неопредељен верник	473	0,0	55	0,0	418	0,0
Непознато	137291	1,8	94415	1,7	42876	2,1

Најзначајнија промена структуре према вероисповести у односу на 1953. годину јесте смањење удела становника који “нису верници”, а тада су чинили близу 14% становништва (табела 6.5-1). Објашњење се у значајној мери може тражити у измењеном социјалном контексту и друштвеној клими у погледу изјашњавања о религији уопште и исказивања националне и етничке припадности као релевантих социо-културолошких обележја. Удео становништва католичке вероисповести је готово дупло мањи него 1953. године када је износио близу 10%. Повећање удела становништва православне вероисповести 2002. године, за око тринаест процентних поена, као и пораст удела припадника исламске вероисповести за мање од једног процентног поена могу се, између осталог, објаснити променама у исказивању верске опредељености.

Структура становништва према вероисповести разликује се по подручјима Републике Србије. Православно становништво је преовлађујуће, али постоји разлика у погледу његовог удела у укупном становништву сваког од подручја (табела 6.5-1). У централној Србији нешто изнад 90% (нешто мање од пет милиона становника), а у Војводини око 70% становништва (нешто мање од 1,5 милиона становника) је православне вероисповести.

Осим тога што је у централном делу Републике Србије хомогенији састав становништва према вероисповести, разлика у односу на Покрајину постоји у уделу најзаступљенијих вероисповести на овим просторима, као и у уделу осталих модалитета одговора (табела 6.5-1). Нешто преко 4% становништва централне Србије изјаснило се да припада исламској вероисповести (више од 230 хиљада становника). Удео припадника католичке и протестантске вероисповести је мањи од 1%, што је ниже од заступљености и “неизјашњених” и оних који су сврстани у категорију “непознато” (близу 2%).

У Војводини једна петина становништва припада католичкој вероисповести (близу 390 хиљада ста-

новника). Нешто мање од 4% чине они који су се изјаснили као протестанти (око 72 хиљаде становника). Припадници исламске вероисповести чине мање од 1% становништва Покрајине (око 8 хиљада становника). Нешто више од 100 хиљада становника није се изјаснило у погледу верске припадности, што је 5% укупног становништва. Близу 43 хиљаде становника припада категорији “непознато” и они чине око 2% становништва Војводине.

У односу на 1991. годину у централној Србији не постоје значајније промене удела четири најзаступљеније вероисповести на простору Републике (табела 6.5-1). У односу на 1953. годину, осим смањеног учешћа оних који “нису верници”, повећан је удео становништва православне вероисповести за око десет процентних поена.

Промене структуре према вероисповести израженије су на подручју Војводине него у централном делу Републике (табела 6.5-1). У односу на попис из 1953. године у Покрајини је мањи удео становништва католичке вероисповести за око четрнаест процентних поена, док је удео православног становништва повећан за готово једну четвртину. У односу на 1991. годину заступљеност припадника католичке вероисповести смањена је за око четири процентна поена, а удео православаца повећан за око десет процентних поена. Значајно мањи удео становништва обухваћеног категоријом “непознато” (са нешто изнад 10% на 2%), делимично се може објаснити заступљеношћу становништва које се 2002. године није изјаснило, а који су 1991. године сврстани у оквиру категорије “непознато”. Промене удела становништва према вероисповести могу се објаснити другачијим изјашњавањем о верској припадности, посебно припадника православне вероисповести. Промене удела категорија “није верник”, “непознато” и “неизјашњени”, делом су условљене разликама у груписању одговора у пописима, као и измењеним социјалним контекстом и социјалном климом у погледу исказивања верске припадности.

6.5.2 Просторни аспекти састава становништва по вероисповести

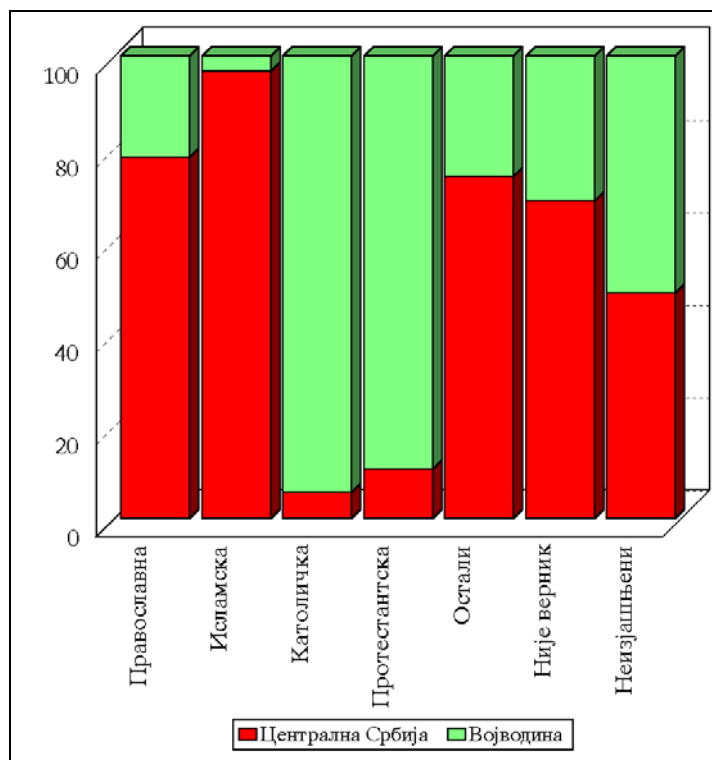
Становништво православне вероисповести распрострањено је на целокупној територији Републике. Ипак, 78% припадника ове вероисповести је у централној Србији, што је највећим делом условљено популационом величином тог подручја (графикон 6.5-1). Припадници исламске вероиспо-

вести сконцентрисани су на подручју централне Србије, а припадници католичке вероисповести у Војводини. Око 95% припадника ових вероисповести налази се на једном од два велика подручја Србије. Значајна је просторна концентрација становништва протестантске вероисповести на

подручје Покрајине (готово 90% припадника ове вероисповести). Лица која су се изјаснила да “нису верници”, мада на оба подручја чине мање од 1% становништва, већим делом се налазе у централној Србији (више од две трећине). Груписани у

оквиру категорије “неизјашњени”, имају већег удела у становништву Војводине (5%), али су они релативно уједначено дистрибуирани на оба подручја (графикон 6.5-1).

Графикон 6.5-1.
Становништво најбројнијих вероисповести по подручјима. Србија, 2002.
(у процентима)

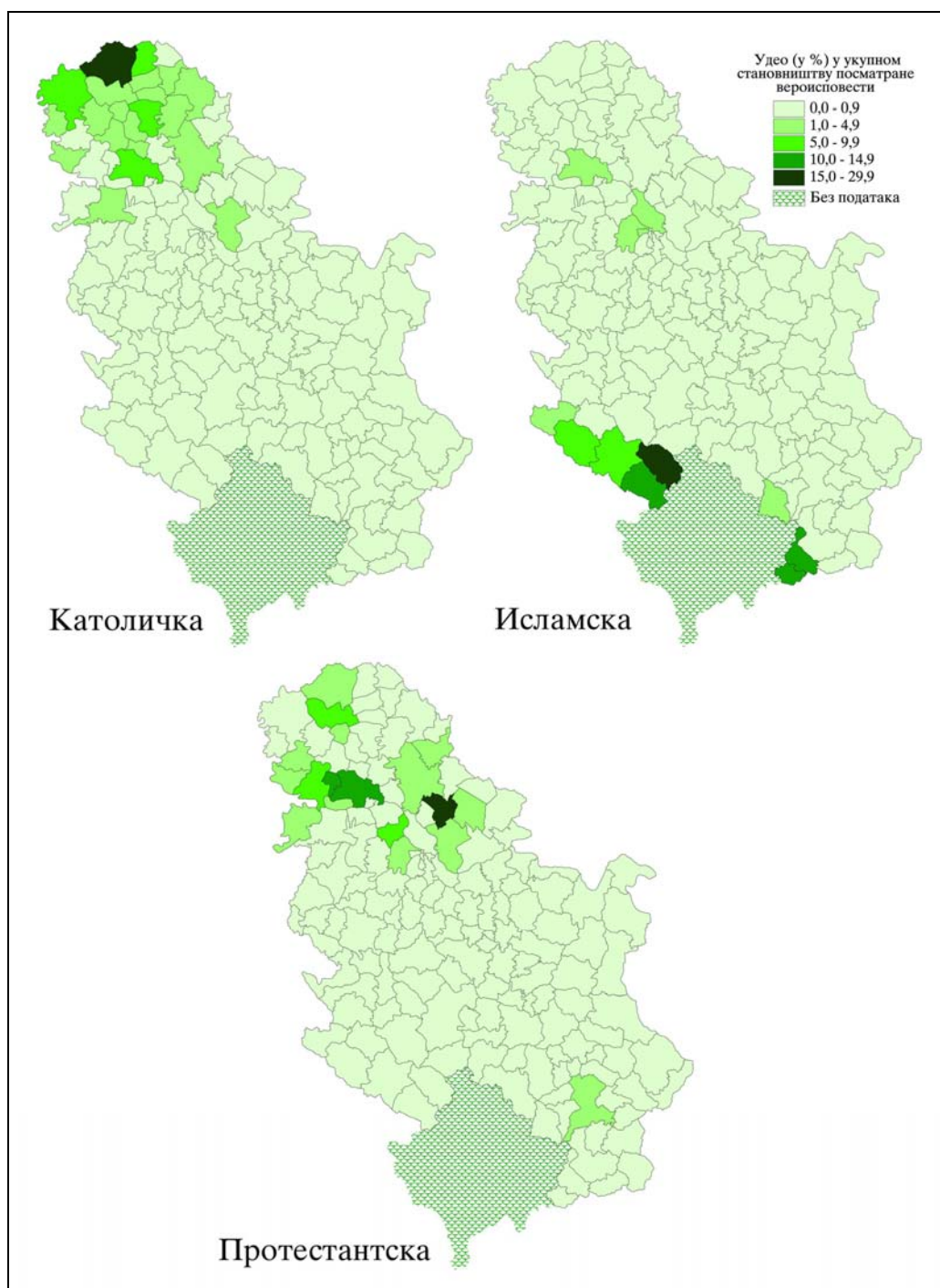
Припадници католичке, исламске и протестантске вероисповести концентрисани су у одређеним регионима и општинама (картограм 6.5-1).

Становништво католичке вероисповести у значајној мери је концентрисано на простору Бачког округа (картограм 6.5-1). Више од једне петине припадника католичке вероисповести налази се на територији општине Суботица (нешто више од 93 хиљаде становника). У општинама Сомбор, Нови Сад и Кањижа живи између двадесет седам и двадесет четири хиљаде становника католичке вероисповести, што је близу једне петине припадника ове вероисповести. Нешто више од 20 хиљада становника у општинама Бечеј и Сента изјаснило се да припада католичкој вероисповести, што је 10% укупног броја католика у Србији. Највећи број припадника католичке вероисповести на подручју централне Србије живи у београдској општини Земун (више од три хиљаде и пет

стотина становника), што је мање од 1% католичког становништва у Србији.

Становништво исламске вероисповести највећим делом се налази у Рашком и Пчињском округу (картограм 6.5-1). Готово једна трећина исламског становништва Србије живи у општини Нови Пазар (нешто више од 67 хиљада становника). У општинама Прешево, Тутин и Бујановац живи између тридесет и двадесет пет хиљада становника исламске вероисповести, што је нешто више од једне трећине припадника ове вероисповести у Србији. Ван подручја просторне концентрације највећи број становника исламске вероисповести забележен је у београдским општинама Палилула (близу пет хиљада становника) и Земун (око четири хиљаде и пет стотина становника), што је око 2% припадника исламске вероисповести у Србији.

Картограм 6.5-1.
 Просторна дистрибуција становништва католичке, исламске и протестантске вероисповести.
 Србија, 2002. (по општинама)

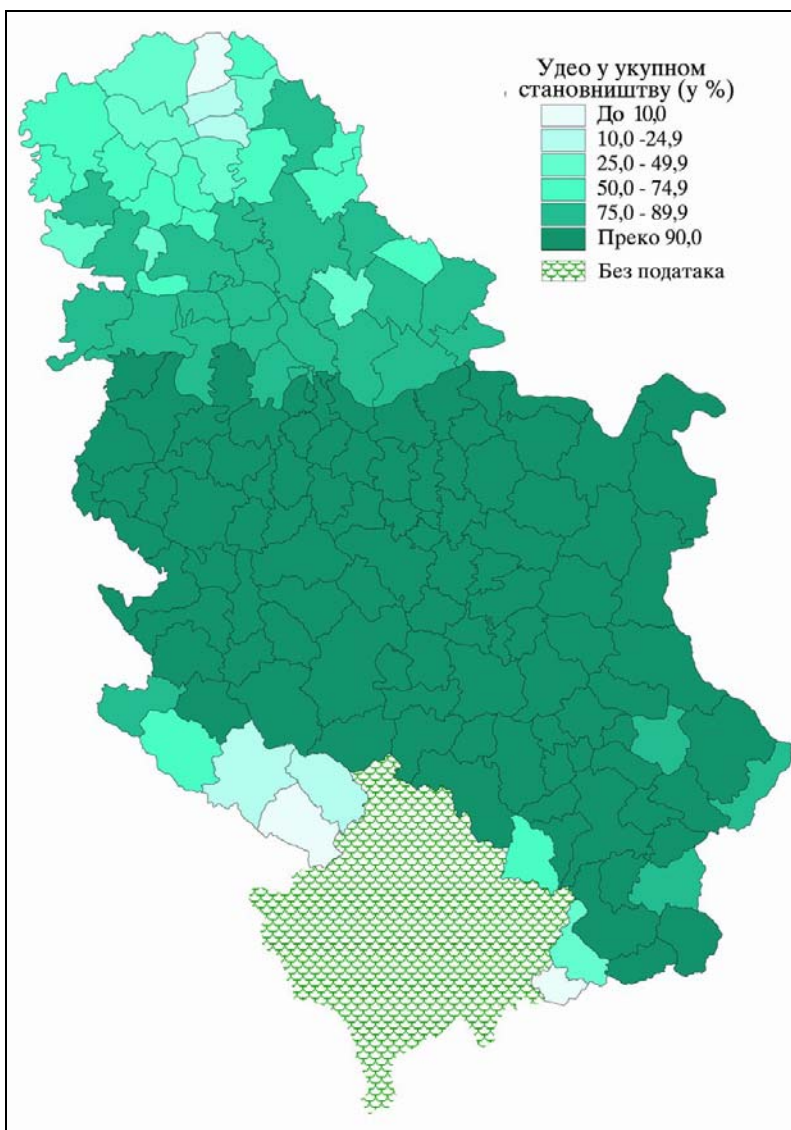
Припадници протестантске вероисповести концентрисани су у општинама јужног Баната и јужне Бачке (картограм 6.5-1). Око 15% припадника ове вероисповести налази се у општини Ковачица

(близу дванаест хиљада и пет стотина становника), а нешто изнад 10% живи у Бачком Петровцу као и у Новом Саду (око девет хиљада и пет стотина становника). Више од 5% протестаната у

Србији живи у свакој од следећих општина: Стара Пазова, Бачка Паланка и Бачка Топола. На подручју централног дела Републике највећи број је забележен у општини Лесковац (око две хиљаде и осам стотина становника), што је чак 3,5% припадника протестантске вероисповести.

Више од половине становништва које је изјавило да “није верник” налази се у десет београдских општина. Највећи број је забележен у општини Нови Београд (више од седам хиљада и пет стотина становника) и они чине готово једну петину декларисаних као “није верник”.

Картограм 6.5-2.
Удео становништва православне вероисповести у укупном становништву.
Србија, 2002. (по општинама)

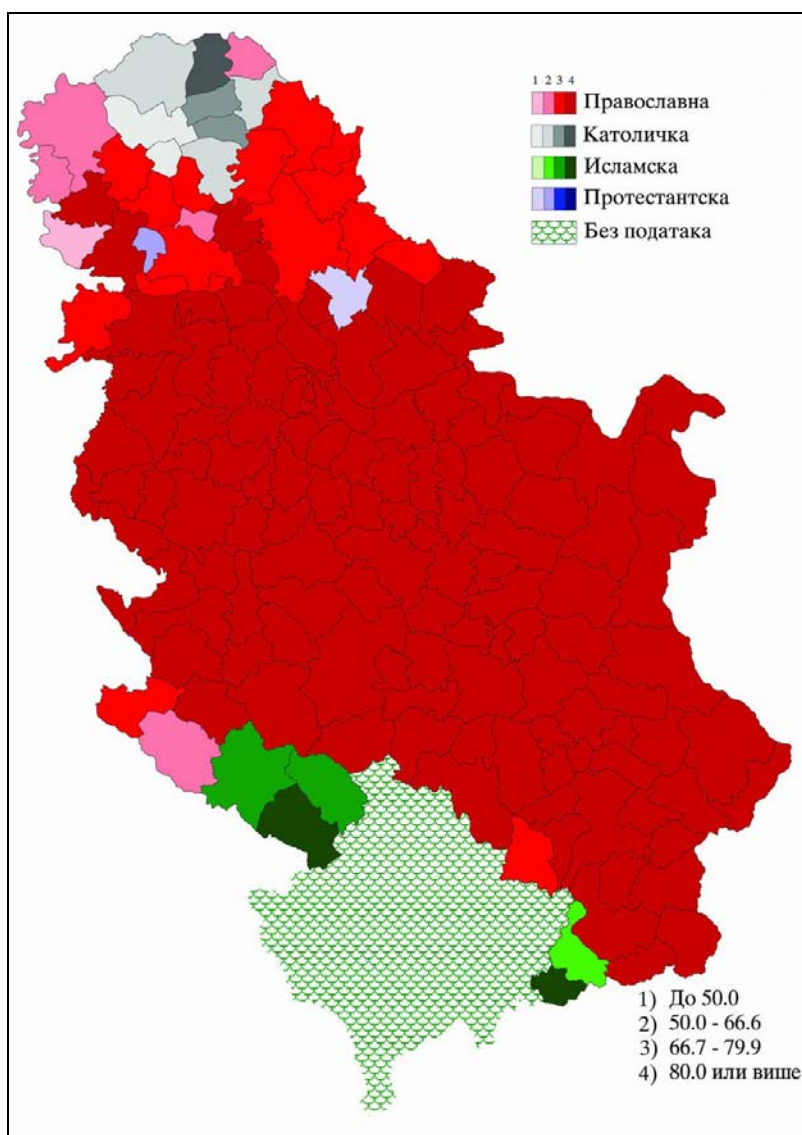
Нешто више од 5% оних који “нису верници” налази се на подручју општине Земун (нешто изнад две хиљаде становника). Између 3% и 5% становништва које се изјаснило да “није верник” налази се у општинама Раковица, Врачар, Чукарица, Вождовац, Палилула, Савски Венац, Стари

Град и Звездара. На подручју општине Нови Сад око четири хиљаде и пет стотина становника “нису верници”, што је 10% укупног броја овако изјасњених. Око 5% оних који “нису верници” налази се у општини Суботица (мање од две хиљаде становника).

Највећи број становника који се није изјаснио на питање о вероисповести забележен је у општини Нови Сад (око 16 хиљада становника), што је мање од 10% укупног броја “неизјашњених”. Више од 5% “неизјашњених” налази се у општини Нови

Београд (око 13 хиљада становника). Између 3% и 5% оних који се нису изјаснили живи у општинама, Зрењанин, Земун, Сомбор и Суботица. Више од 2% “неизјашњених” налази се у свакој од следећих општина Панчево, Ниш и Апатин.

Картограм 6.5-3.
Процентно учешће становништва већинских вероисповести. Србија, 2002. (по општинама)

Становништво *православне вероисповести* у 146 општина (од 161 општине) Србије чини апсолутну или релативну већину (картограми 6.5-2 и 6.5-3). У 101 општини припадници православне вероисповести чине више од 90%, а у 24 општине од 80% до 90% укупног становништва. У 16 општина удео православног становништва је између две трећине

(66,7%) и четири петине (80,0%) укупног становништва: Шид, Нови Сад, Сечањ, Кикинда, Зрењанин, Сремски Карловци, Прибој, Врбас, Србобран, Беоцин, Пландиште, Нови Бечеј, Житиште, Нова Црња, Кула и Медвеђа. Православно становништво чини апсолутну већину, али са уделом мањим од две трећине укупног станов-

ништва, у општинама Сомбор, Темерин, Нови Кнежевац, као и општине Апатин и Пријепоље. Истовремено, близу две трећине становника општина Апатин и Пријепоље су припадници православне вероисповести. У општини Бач преовлађује православно становништво, али они чине мање од половине становништва ове општине.

У општинама Прешево и Кањижа удео православног становништва је мањи од 10%. Најмањи удео православног становништва забележен је у општини Тутин (4,4%).

Становништво *католичке вероисповести* чини апсолутну већину у шест војвођанских општина (картограм 6.5-3). У општини Кањижа изразита је доминација католичког становништва – близу 90%. Значајну већину припадници католичке вероисповести чине у општинама Сента – готово 80%, Ада – нешто више од 75% и Суботица – нешто више од две трећине. У општинама Чока и Бечеј нешто више од половине становника су припадници католичке вероисповести. У општинама Бачка Топола (близу половине становништва) и Мали Иђош (40%) становници који исповедају католичку веру чине релативну већину. Око једне трећине становништва општина Бач, Темерин, Нови Кнежевац, Апатин и Сомбор припада католичкој вероисповести. У општинама Србобран и Кула католичко становништво чини око једне четвртине, а у општинама Нова Црња и Нови Бечеј око једне петине укупног броја становника. Нешто више од 15% становништва општине Житиште припада католичкој вероисповести, а више од 10% у општинама: Сечањ, Врбас, Кикинда, Сремски Карловци, Пландиште, Зрењанин, Ириг и Ковин. У општинама Рума, Вршац, Инђија, Жабаљ, Бела Црква, Оџаци, Тител, Шид, Нови Сад и Беочин удео припадника католичке вероисповести је између 5-10%. Припадници католичке вероисповести чине између 2% и 5% становништва општина: Ковачица, Стара Пазова, Панчево, Сремска Митровица, Опово и Бачка Паланка. У још две војвођанске општине удео католичког становништва је већи од 1% – Бачки Петровац и Алибунар.

На подручју централне Србије највећи удео становништва католичке вероисповести забележен је у општини Земун (1,9%). Припадници католичке вероисповести чине више од 1% становништва у београдским општинама: Нови Београд, Стари Град, Савски Венац, Врачар и Палилула.

Становништво *исламске вероисповести* чини апсолутну већину у пет општина: Тутин – 95%, Прешево – близу 90%, Нови Пазар – нешто мање од 80%, Сјеница – око 75%, Бујановац – две трећине становништва. (картограм 6.5-3). Значајна заступљеност исламског становништва забележена је у општини Пријепоље – око 40%. Четвртина становништва општина Медвеђа и Прибој припада исламској вероисповести. Мање од 10% становништва општина Беочин и Нова Варош припада исламској вероисповести, а мање од 5% у општинама Земун, Палилула и Мали Зворник. Више од 1% становништва општина Бач, Чукарица, Стари Град, Бор, Крупањ, Нови Београд и Пожаревац је исламске вероисповести.

Општина са највећим уделом становништва протестантске вероисповести јесте Бачки Петровац, где се више од две трећине становника изјаснило да припада овој вероисповести (картограм 6.5-3). Мада најбројнији у општини Ковачица (нешто више од 12 хиљада становника) удео припадника протестантске вероисповести (око 45%) је незнатно виши од удела становништва православне вероисповести (нешто више од 40%). У општини Бачка Топола више од 10% становништва припада протестантској вероисповести. У општинама Бач, Бачка Паланка и Стара Пазова они чине близу 10%, а у општинама Алибунар, Шид, Беочин и Пландиште више од 5% становништва. У општинама: Зрењанин, Панчево, Чока, Оџаци, Нови Сад и Житиште удео припадника протестантске вероисповести је 2-4%. Мање од 2% становништва општина Суботица и Лесковац се изјаснило као протестанти, а у општинама Инђија, Сента и Србобран они чине нешто изнад 1% становништва. Једино је још у општини Вршац удео припадника ове вероисповести 1%.

Удео становника који су се изјаснили да “нису верници” ни у једној општини није изнад 5%. Најзаступљенији су у београдским општинама. У Општини Савски Венац готово 4% становништва “није верник”, у општинама Нови Београд и Стари Град нешто изнад 3%, а у општини Врачар нешто мање (2,8%). У општини Нови Сад удео оних који “нису верници” је око 1,5%, а више од 1% становништва општина Звездара, Суботица, Земун, Раковица, Вождовац и Палилула “нису верници”. У 151 општини (од 161) удео оних који су се изјаснили да “нису верници” је мањи од 1%. У 119 општина број становника који “нису верници” је мањи од 100. У 35 општина њихов број је мањи од 10, а у општинама Бујановац, Мерошина, Осечина, Прешево и Трговиште нема становника који “нису верници”.

Највећи удео “неизјашњених” је у општини Апатин (12,4%), која има хетерогену структуру становништва према вероисповести, мада близу две трећине припада православној вероисповести. У општини Сурдулица, где припадници православне вероисповести чине нешто више од 85%, готово 10% становништва није се изјаснило по питању вероисповести. Ово би се, једним делом, могло објаснити изјашњавањем припадника Ромске националности о вероисповести, који чине једну трећину становништва општине. Више од 5% становништва 21 општине није се изјаснило у

погледу верске припадности. То су углавном општине у Војводини, у београдским општинама Нови Београд и Савски Венац, у општинама на југу Србије Димитровград и Владичин Хан. У 29 општина удео “неизјашњених” креће се 3-5%, више од 2% становништва није се изјаснило у 16 општина, а више од 1% у 26 општине. “Неизјашњених” има у свим општинама. У 30 општина мање од 100 становника није се изјаснило, а најмањи број је у општинама Тутин (12 становника) и Црна Трава (10 становника).

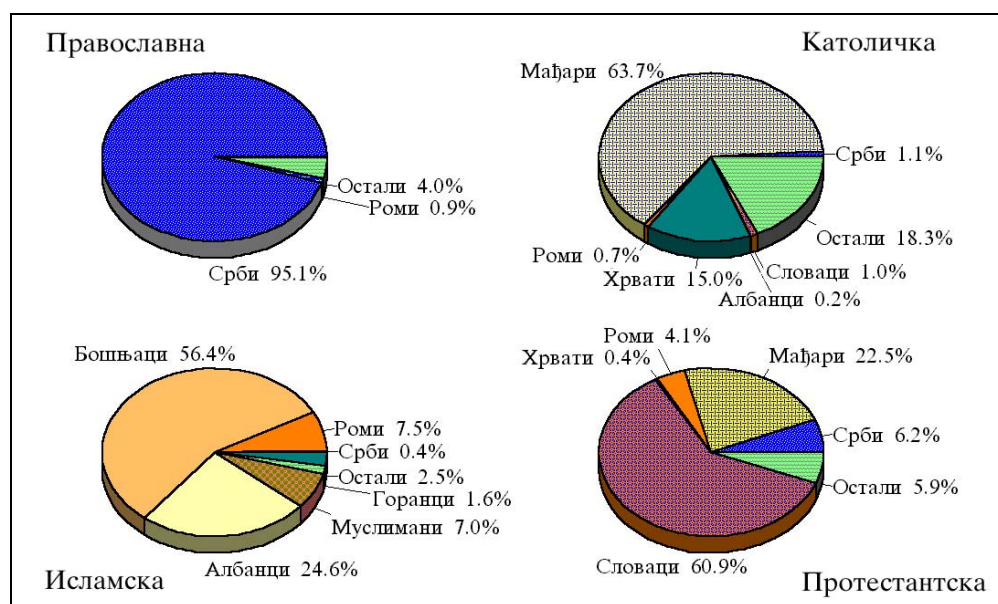
6.5.3 Вероисповест и национална припадност

Изјашњавање о вероисповести, као субјективан став пописаног лица, у значајној мери је повезано са националним идентитетом и представља један од елемената обележја културе одређене нације и друштвене заједнице у целини (Брезник, 1999).

Евидентна је повезаност исказивања верске и националне припадности (графикон 6.5-2). Међу припадницима православне вероисповести доминирају Срби (95%), који као најбројнији (нешто више од 6,200 хиљада становника) чине нешто

више од 80% становништва Србије. Код становништва католичке вероисповести преовлађују Мађари (више од две трећине) и Хрвати (15%), око 4% чине Буњевци, а Југословени, као и Русини око 3%. Више од половине припадника исламске вероисповести чине Бошњаци, а готово четвртину Албанци. Мање од 10% исламских верника чине Роми, као и Муслимани, а мање од 2% Горанци. Међу протестантима најзаступљенији су Словаци (око две трећине) и Мађари (нешто више од једне петине), а око 4% су Роми.

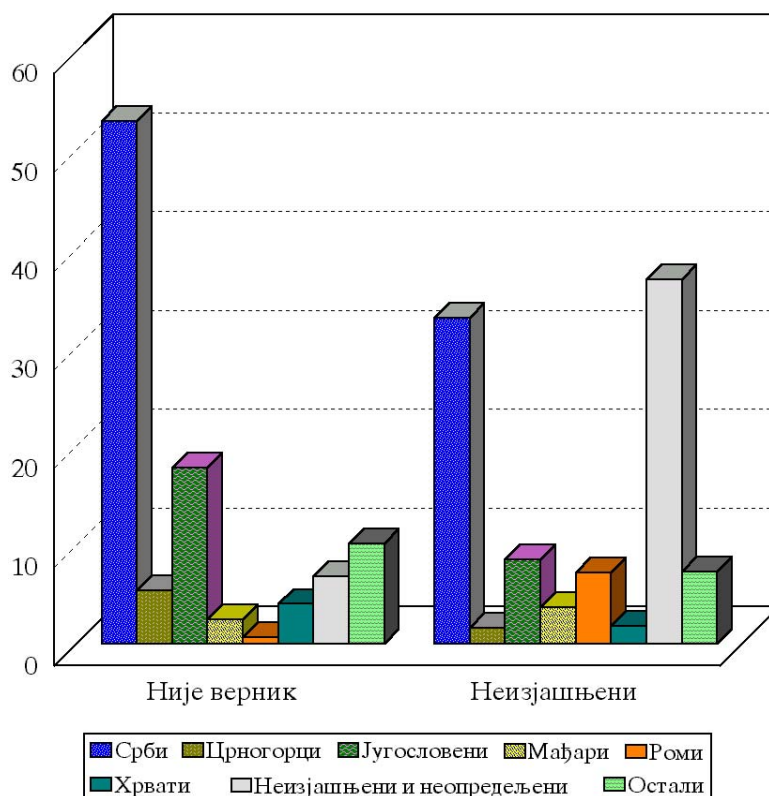
Графикон 6.5-2.
Становништво према вероисповести и националној припадности. Србија, 2002.

Посматрајући структуру популационо најбројнијих вероисповести према националној припадности треба имати у виду да је заступљеност појединих националности, између осталог, условљена и њиховом бројношћу. Отуда је значајан удео Срба,

као најбројније националности, у категоријама "није верник" и "неизјашњени", без обзира што су се они доминантно изјашњавали као православци (графикон 6.5-3).

Графикон 6.5-3.
Атеисти и конфесионално неизјашњени према националној припадности. Србија, 2002.
(у процентима)

Међу онима који "нису верници" осим Срба (нешто више од половине) значајна је заступљеност Југословена (близу једне петине). Мање од 10% су они који се нису изјаснили/определили по питању националне припадности. Црногорци чине нешто више од 5% оних који "нису верници", Хрвати и Мађари 2-4%.

Међу "неизјашњенима" нешто више од једне трећине чини део становништва који се није изјаснио ни у погледу националне припадности, а готово исти је и удео Срба (графикон 6.5-3). Мање од 10% чине Роми, као и Југословени.

Повезаност националне и верске припадности јаснија је када се анализира изјашњавање о вероисповести припадника конкретне националности. Припадници одређених националности се доминантно опредељују за одређену вероисповест

(табела 6.5-2). Тако се Срби и Власи готово сто процентно изјашњавају као припадници православне, а Бошњаци као припадници исламске вероисповести.

Наглашена припадност одређеној вероисповести постоји код Албанаца – око 95% су припадници исламске вероисповести, код Црногораца, Бугара, Македонаца, Руса – око 90% су припадници православне вероисповести, код Мађара, Буњеваца и код Хрвата – око 90% су припадници католичке вероисповести.

Јасна повезаност националне и верске припадности постоји код Муслимана – више од 85% и код Горанаца – нешто више од 80% припада исламској вероисповести, више од 80% Словака припада протестантској, а више од 80% Румуна православној вероисповести.

Табела 6.5-2.
Становништво према националној припадности и вероисповести. Србија, 1953, 1991. и 2002.
(структура у процентима)

Национална припадност	Укупно (број)	Православна	Католичка	Исламска	Протестантска	Остале	Није верник	Неизјашњени	Неопредељен верник	Непознато
1953										
Укупно	6171013	71,7	9,8	2,5	1,8	0,6	13,4	-	0,0	0,2
Срби	4963070	85,0	0,1	0,4	0,1	0,1	14,1	-	0,0	0,2
Црногорци	54718	31,8	0,3	0,6	0,1	0,0	67,1	-	0,0	0,2
Хрвати	167045	1,7	80,3	0,1	0,4	0,4	16,9	-	0,0	0,1
Словенци	20306	8,1	57,4	0,0	1,3	0,5	32,4	-	0,0	0,2
Македонци	26305	64,8	0,2	4,3	0,1	0,1	30,3	-	0,1	0,2
Југословени	74840	1,3	11,2	81,1	0,1	0,1	6,0	-	0,0	0,1
Албанци*	39989	0,2	0,4	95,3	0,0	0,0	3,9	-	0,0	0,1
Мађари**	435345	0,2	89,8	0,0	7,1	0,3	2,5	-	0,0	0,1
Турци*	19555	0,1	0,0	98,9	-	0,0	0,9	-	0,0	0,1
Бугари*	56440	76,2	0,1	0,0	0,0	0,0	23,4	-	0,0	0,2
Власи*	28022	96,5	0,0	0,0	0,0	-	3,3	-	0,1	0,1
Румуни**	57236	87,9	3,4	-	0,7	3,3	4,5	-	0,0	0,1
Русини*	23043	4,5	1,9	-	0,8	87,7	4,8	-	0,0	0,2
Словаци	73460	0,3	5,8	0,0	87,1	3,2	3,4	-	0,0	0,2
Остали	131639	31,2	38,6	11,8	7,5	1,2	8,6	-	0,0	1,1
1991										
Укупно	7759571	81,8	6,4	2,9	1,1	0,1	2,1	-	0,1	5,5
Срби	6252405	95,1	0,0	0,0	0,1	0,1	1,3	-	0,1	3,3
Црногорци	118934	81,8	0,1	0,1	0,0	0,0	6,4	-	0,2	11,5
Југословени	320168	36,2	14,9	1,9	1,5	0,2	14,7	-	0,7	29,8
Албанци	15406	0,3	3,2	87,7	0,0	0,1	1,7	-	0,1	6,9
Бугари	26698	87,8	4,6	0,1	0,3	0,0	1,1	-	0,1	5,9
Буњевци	21434	0,6	89,6	0,0	0,3	0,1	2,3	-	0,3	6,8
Власи	17804	97,2	0,2	0,0	0,6	0,0	0,5	-	0,0	1,5
Мађари	343800	0,5	87,5	0,0	5,9	0,1	1,5	-	0,1	4,4
Македонци	45068	86,7	0,4	1,3	0,4	0,1	3,0	-	0,1	8,0
Муслимани	180027	0,1	0,0	97,3	0,0	0,0	0,7	-	0,0	1,9
Роми	94338	50,9	1,8	25,4	0,4	0,5	1,7	-	0,2	19,1
Румуни	42316	82,4	6,1	0,1	2,6	0,2	1,6	-	0,1	6,8
Русини	18052	14,5	73,2	0,1	1,1	0,0	1,7	-	0,3	9,1
Словаци	66772	1,2	7,0	0,0	80,7	0,2	2,3	-	0,2	8,4
Турци	790	0,9	1,0	87,6	0,1	1,3	2,8	-	-	6,3
Хрвати	97344	2,1	84,9	0,2	0,4	0,1	3,4	-	0,2	8,7
Остали	34698	24,1	49,2	4,6	4,3	1,7	5,3	-	0,3	10,5
Неизјашњени/ неопредељени	10718	17,6	10,0	1,4	1,9	0,2	16,4	-	2,5	49,9
Регионална припадност	4841	37,5	20,1	17,7	0,8	0,4	7,6	-	0,4	15,6
Непознато	47958	10,1	3,1	1,0	0,8	0,2	2,1	-	0,1	82,7
2002										
Укупно	7498001	85,0	5,5	3,2	1,1	0,3	0,5	2,6	0,0	1,8
Срби	6212838	97,4	0,1	0,0	0,1	0,2	0,3	1,0	0,0	0,8
Црногорци	69049	89,0	0,3	0,3	0,1	0,2	3,1	4,6	0,0	2,4
Југословени	80721	37,6	20,9	2,2	1,7	1,3	8,8	20,7	0,1	6,7
Албанци	61647	0,3	1,3	95,7	0,1	1,2	0,1	0,5	0,0	0,8
Бошњаци	136087	0,2	0,0	99,3	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1
Бугари	20497	90,8	4,3	0,0	0,2	0,2	0,3	2,9	0,0	1,4
Буњевци	20012	1,3	92,1	0,0	0,3	0,3	1,5	4,4	-	0,1
Власи	40054	98,7	0,0	-	0,1	0,1	0,1	0,7	-	0,3
Горанци	4581	2,8	0,1	81,5	0,1	1,0	0,9	10,3	-	3,4
Мађари	293299	0,8	89,4	0,0	6,2	0,2	0,3	2,5	0,0	0,6
Македонци	25847	92,2	0,3	1,1	0,4	0,4	1,1	3,2	-	1,5
Муслимани	19503	2,4	0,3	86,1	0,1	0,4	1,4	6,2	0,0	3,1
Немци	3901	6,8	70,8	0,1	9,9	0,7	1,3	7,4	0,1	3,0
Роми	108193	54,4	2,7	16,7	3,1	1,2	0,2	13,1	-	8,6
Румуни	34576	81,9	7,7	0,0	2,1	1,6	0,2	3,5	-	2,9
Руси	2588	90,1	1,3	0,1	0,3	1,2	1,9	3,2	-	1,9
Русини	15905	18,0	75,0	-	0,7	0,1	0,6	3,5	0,0	2,0
Словаци	59021	1,6	6,7	0,0	83,3	0,4	0,4	5,8	0,0	1,9
Словенци	5104	9,6	65,9	0,1	1,3	1,0	7,1	9,9	0,0	5,0
Украјинци	5354	57,3	34,7	-	0,5	0,8	0,2	3,8	-	2,8
Хрвати	70602	2,6	87,5	0,0	0,4	0,3	2,3	5,0	0,0	1,9
Чеси	2211	8,6	72,4	-	4,6	0,4	2,5	7,2	-	4,3
Остали	11711	26,6	25,8	17,9	2,5	9,8	4,8	8,4	0,0	4,2
Неизјашњени/ неопредељени	107732	19,9	7,0	0,8	0,8	0,4	2,5	67,4	0,1	1,0
Регионална припадност	11485	53,7	17,1	1,1	1,8	2,2	5,8	13,4	0,2	4,7
Непознато	75483	15,8	2,4	0,7	0,4	0,3	0,9	1,0	0,0	78,5

Напомена: * Без података за Војводину; ** Без података за централну Србију.

Чеси и Русини (више од 70%) као и Словенци (више од две трећине) најчешће су припадници католичке вероисповести. Близу једне петине Русина изјаснило се да је православни верник, што је случај са нешто мање од 10% Чеха и Словенаца. Више од половине Украјинаца изјаснило се као припадник православне вероисповести, а нешто више од 1/3 да припада католичкој вероисповести.

Роми су се најчешће изјашњавали као припадници православне вероисповести (више од једне половине). Око 16% Рома припада исламској, а око 3% протестантској вероисповести. Око 13% није се изјаснило, а близу 10% Рома припада категорији “непознато”.

Југословени су се такође најчешће изјашњавали као припадници православне вероисповести (близу 40%). Уједначен је удео Југословена који су се изјаснили као католици и оних који се нису изјаснили (око једне петине). Близу 10% Југословена “нису верници”, а око 7% припада категорији “непознато”.

Поред Југословена који су се чешће од других изјашњавали да “нису верници”, то су чинили Словенци (око 7%), Црногорци (око 3%), Чеси и Хрвати (нешто изнад 2%), Муслимани, Буњевци и Немци (нешто више од 1%).

Осим Југословена и Рома о верској припадности најчешће се нису изјашњавали: Горанци и Словенци (и једни и други око 10%), Немци, Муслимани, Чеси, Словаци Хрвати (између 8% и 5%), Буњевци, Црногорци, Украјинци, Русини, Румуни и Руси (мање од 5%).

“Неизјашњени” у погледу националне припадности најчешће се нису изјашњавали ни по питању верске припадности (близу 70%). Близу једне петине “неизјашњених” према националности изјаснило се да припада православној, 7% католичкој вероисповести, а 2,5% да “није верник”. Такође, они који су сврстани у категорију “непознато” у погледу националности и код вероисповести највећим делом припадају тој категорији (близу 80%). Дакле, и овде се уочава повезаност ставова о националној и верској припадности.

Лица која су националну припадност одредила према принципу регионалне припадности најчешће су се декларисала као припадници православне вероисповести (више од 50%). Ово, као и изјашњавање дела припадника појединих националности да су православни верници мада припадају нацијама које су већински католичке (као

нпр. Чеси и Словенци), може се делом објаснити склоношћу “мањина” да прихвате културу и традицију “већине”.

Промене у изјашњавању о вероисповести према националној припадности више се односе на она обележја која представљају став према религиозности и она који произилазе из права да се исказе лични став, него као промене припадања различитим вероисповестима (табела 6.5-2).

Припадници српске националности и у попису 1953. године су се у највећој мери изјашњавали као православци (85%), док се чак близу 70% Црногораца изјаснило да “није верник”. Међу становништвом српске националности тада је било мање од 15% оних који “нису верници” (табела 6.5-2)

У попису становништва 1991. године удео Срба који “нису верници” је нешто већи од 1%, што је незнатно више у односу на последњи попис. Више од 6% Црногораца изјаснило се да “није верник”, што је у односу на 2002. годину готово двоструко више. Међу припадницима обе националности 1991. заступљеност сврстаних у категорију “непознато” је већа него 2002. То је израженије код Црногораца (више од 10%) него код Срба (нешто више од 3%).

Изјашњавање припадника српске и црногорске националности према подручјима разликује се у уделу категорија које представљају став према религиозности и вери, а не кроз исказивање верске припадности некој другој вери (табеле 6.5-3 и 6.5-4). У сва три пописа Срби се доминантно декларирају као православни верници на оба подручја. Чешће су се у Војводини, него у централној Србији, изјашњавали да “нису верници” у пописима 1953. (готово једна петина) и 1991. (нешто изнад 3%), као и у оквиру категорија “непознато” 1991. (око 8%) и неизјашњени 2002. (2%) (табела 6.5-3).

Црногорци у Војводини су се у пописима 1953. године (око 70%) и 1991. године (око 8%) чешће изјашњавали да “нису верници”, него у централној Србији (табела 6.5-4). Али, у попису 2002. нешто је већи удео Црногораца у централном делу Републике који су се изјаснили да “нису верници” (близу 5%), него у Војводини (готово 2%). У Војводини је 1991. године готово једна петина припадника црногорске националности сврстана у категорију “непознато”. У попису 2002. године више од 5% се није изјаснило, што је већи удео него у централној Србији (табела 6.5-4).

Табела 6.5-3.
Срби према верској припадности. Србија, 1953, 1991. и 2002.
 (структура у процентима)

Вероисповест	Србија			Централна Србија			Војводина		
	1953	1991	2002	1953	1991	2002	1953	1991	2002
Број становника	4963070	6252405	6212838	4088724	5108682	4891031	874346	1143723	1321807
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Православна	85,0	95,1	97,4	86,3	96,5	97,7	79	88,9	96,2
Није верник	14,1	1,3	0,3	12,9	0,9	0,3	19,7	3,3	0,4
Неизјашњени	-	-	1,0	-	-	0,8	-	-	2
Неопредељен верник	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
Остале	0,7	0,2	0,4	0,6	0,2	0,3	1,2	0,1	0,5
Непознато	0,2	3,3	0,8	0,2	2,4	0,8	0,1	7,6	0,9

Табела 6.5-4.
Црногорци према верској припадности. Србија, 1953, 1991. и 2002.
 (структура у процентима)

Вероисповест	Србија			Централна Србија			Војводина		
	1953	1991	2002	1953	1991	2002	1953	1991	2002
Број становника	54718	118934	69049	24157	74096	33536	30561	44838	35513
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Православна	31,8	81,8	89,0	33,7	86,3	89,4	30,2	74,2	88,7
Није верник	67,1	6,4	3,1	64,8	5,6	4,7	69,0	7,7	1,7
Неизјашњени	-	-	4,6	-	-	3,1	-	-	6,0
Неопредељен верник	0,0	0,2	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,2	0,0
Остале	0,9	0,2	0,8	1,4	0,3	1,1	0,5	0,1	0,5
Непознато	0,2	11,5	2,4	0,1	7,7	1,7	0,2	17,8	3,1

Табела 6.5-5.
Хрвати према верској припадности. Србија, 1953, 1991. и 2002.
 (структура у процентима)

Вероисповест	Србија			Централна Србија			Војводина		
	1953	1991	2002	1953	1991	2002	1953	1991	2002
Број становника	167045	97344	70602	38991	22536	14056	128054	74808	56546
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Православна	1,7	2,1	2,6	5,3	4,5	5,4	0,7	1,3	2,0
Католичка	80,3	84,9	87,5	52,4	73,9	72,8	88,8	88,3	91,1
Није верник	16,9	3,4	2,3	40,9	7,7	7,8	9,5	2,2	0,9
Неизјашњени	-	-	5,0	-	-	8,5	-	-	4,1
Остале	0,9	0,9	0,7	1,2	1,5	1,2	0,8	0,7	0,6
Непознато	0,1	8,7	1,9	0,2	12,4	4,2	0,1	7,6	1,3

Око 90% Мађара у сва три пописа изјаснило се да припада католичкој вероисповести (табела 6.5-2).

У попису 1953. године 2,5% Мађара се изјаснило да "није верник", 1991. око 1,5%, док је 2002. њихов

удео мањи од 1%. Близу 5% Мађара 1991. године је сврстано у оквиру категорије “непознато”, а 2002. то је случај код мање од 1%, што је најизраженија разлика у изјашњавању о вероисповести међу припадницима ове националности између два пописа становништва. Незнатно је повећан удео Мађара који су се изјаснили као католици, као и оних који припадају протестантској вероисповести 2002. у односу на претходни попис.

И Хрвати су се доминантно изјашњавали као католици у сва три пописа (око 80%). У попису 1953. године око 15% Хрвата се изјаснило да “није верник”, 1991. нешто више од 3%, а 2002. године њихов удео је још нижи. У последњем попису 5% Хрвата није се изјаснило у погледу верске припадности, а 1991. године, када није постојала категорија “неизјашњени”, близу 10% припадника ове националности је у оквиру категорије “непознато”.

Изјашњавање Хрвата о верској припадности разликује се према подручјима (табела 6.5-5). У попису 1953. Хрвати у централној Србији су у значајној мери исказали став да “нису верници” (око 40%), а нешто више од половине изјаснило се као припадник католичке вероисповести. У Војводини су се и тада у готово 90% случајева изјашњавали као припадници католичке вероисповести, а близу 10% да “није верник”. Разлика по подручјима могла би се објаснити тиме што су Хрвати у централној Србији у значајној мери припадали мигрантском становништву досељеном после Другог светског рата, док су у Покрајини они претежно били аутохтоно становништво. Међу досељеним становништвом хрватске националности значајна је заступљеност запослених у државним институцијама (савезна администрација, војска, полиција...) који су се тада најчешће изјашњавали да нису верници, с обзиром на социјалну климу и преовладавајуће друштвене норме у погледу исказивања религиозности.¹ И у попису 1991. године на подручју централног дела Републике Хрвати су се чешће изјашњавали да нису верници (око 8%), него у Покрајини (нешто више од 2%). Нешто мање од 13% припадника хрватске националности припада категорији “непознато”, а у Војводини је њихов удео мањи (нешто више од 7%). И у попису 2002. године јасније је изражена припадност католичкој вери међу Хрватима у Покрајини него у централној Србији. У Војводини мање од 1% припадника хрватске националности “није верник”, а у централној Србији око 8%. Већи је и удео рели-

гиозно неизјашњених Хрвата у централном делу Републике (више од 8%), него у Покрајини (око 4%), као и оних који су у оквиру категорије “непознато” (око 4% у односу на нешто више од 1%).

Промене у изјашњавању о вероисповести специфичне су међу Југословенима и Ромима (табеле 6.5-6 и 6.5-7). Изјашњавање о верској припадности условљено је социо-културним особеностима Рома и Југословена, али и утицајем социјалног контекста и социјалне климе у погледу исказивања националног и верског опредељења.

Промене у изјашњавању Рома могу се посматрати само између два последња пописа становништва (табела 6.5-2). У оба пописа Роми су се најчешће изјашњавали као припадници православне вероисповести (око једне половине). Удео Рома који су се изјаснили као православци 2002. године је за око четири процентна поена већи у односу на претходни попис. Близу једне петине Рома припада исламској вероисповести, што је нешто мање него 1991. године, када се око четвртине Рома изјаснило на овај начин. Удео Рома протестантске вероисповести 2002. године је око 3%, што је више него у претходном попису. У последњем попису око 13% Рома није се изјаснило у погледу вероисповести, а удео “непознатих” је мањи за око десет процентних поена у односу на 1991. годину, када су “неизјашњени” сврстани у категорију “непознато”.

Роми су се на различите начине изјашњавали према подручјима (табела 6.5-6). У Војводини су се у већој мери изјаснили као православци (око 70% Рома), у оба пописа. У централној Србији близу једне половине Рома 2002. године изјаснило се да припада православној вероисповести, што је за око четири процентна поена мање него 1991. године. Роми у централном делу Републике у већој мери су се изјаснили као припадници исламске вероисповести, чешће су у оквиру категорија “неизјашњени” и “непознато” него у Војводини (табела 6.5-6). Око једне петине Рома у централној Србији 2002. године изјаснило се да припада исламској вероисповести, око 15% се није изјаснило и око 10% је у оквиру категорије “непознато”. У Војводини се око 6% Рома није изјаснило, а око 3% је у оквиру модалитета “непознато”.

У попису 1953. године нешто више од 80% Југословена припада исламској вероисповести (табела 6.5-2). Треба имати у виду да је, по методологији овог пописа, становништво које се у погледу националности изјаснило као Муслимани, сврстано у групу “Југословени неопредељени” (в.

¹ Око две трећине Хрвата из централне Србије је живело на територији Београда, главног града тадашње ФНРЈ.

поглавље 1). Нешто више од 10% Југословена изјаснило се да припада католичкој вероисповести. Да “није верник” изјаснило се више од 5% становништва које је било сврстано у групу

“Југословени неопредељени” што је знатно мање у односу на изјашњавање тада најбројнијих националности (табела 6.5-2).

Табела 6.5-6.
Роми према верској припадности. Србија, 1991. и 2002.
(структура у процентима)

Вероисповест	Србија		Централна Србија		Војводина	
	1991	2002	1991	2002	1991	2002
Број становника	94338	108193	69972	79136	24366	29057
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Православна	50,9	54,4	44,1	48,7	70,7	70,0
Католичка	1,8	2,7	0,3	0,1	5,8	10,0
Исламска	25,4	16,7	31,9	19,7	6,6	8,7
Протестантска	0,4	3,1	0,4	4,0	0,2	0,7
Није верник	1,7	0,2	0,8	0,3	4,3	0,0
Неизјашњени	-	13,1	-	15,5	-	6,7
Неопредељен верник	0,2	-	0,3	-	0,1	-
Остале	0,5	1,2	0,7	1,3	0,1	0,7
Непознато	19,1	8,6	21,5	10,5	12,3	3,2

Табела 6.5-7.
Југословени према верској припадности. Србија, 1953, 1991. и 2002.
(структура у процентима)

Вероисповест	Србија			Централна Србија			Војводина		
	1953	1991	2002	1953	1991	2002	1953	1991	2002
Број становника	74840	320168	80721	64303	145873	30840	10537	174295	49881
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Православна	1,3	36,2	37,6	1,2	48,7	48,7	2,4	25,7	30,7
Католичка	11,2	14,9	20,9	0,5	6,0	6,4	76,6	22,4	29,9
Исламска	81,1	1,9	2,2	92,7	3,4	4,5	10,4	0,7	0,7
Протестантска	0,1	1,5	1,7	0,0	0,9	0,4	0,5	2,0	2,5
Није верник	6,0	14,7	8,8	5,5	15,7	14,9	9,3	13,9	5,1
Неизјашњени	-	-	20,7	-	-	16,4	-	-	23,3
Остале	0,1	0,9	1,4	0,1	1,6	1,5	0,7	1,0	1,3
Непознато	0,1	29,8	6,7	0,1	24,6	7,2	0,1	34,2	6,4

У пописима 1991. и 2002. године Југословени су се најчешће изјашњавали као припадници православне вероисповести и то готово подједнако у оба пописа (више од једне трећине). У последњем попису око једне петине Југословена изјаснило се

да припада католичкој вероисповести, што је нешто чешће него 1991. године (око 15%). Да “нису верници” чешће су се изјашњавали 1991. (око 15%), него 2002. године. У Попису 1991. прилично је већи удео Југословена (готово једна трећина)

који припадају категорији “непознато”, него 2002. године. У последњем попису једна петина Југословена није се изјаснила у погледу верске припадности. Изјашњавање Југословена о вероисповести указује да је оно условљено између осталог, националним идентитетом као и методолошким приступом и класификацијама. Када није експлицирана могућност права да се појединац не изјасни у погледу верске припадности, прилична је заступљеност категорије “непознато” (као 1991).

Утицај социјалног контекста и климе, као и културних норми и традиције микро и макро средине такође имају утицај на изјашњавање Југословена о вероисповести. На различите начине су се изјашњавали о верској припадности у централној Србији и у Војводини (табела 6.5-7).

У попису 1953. становништво које је сврстано у групу “Југословени” у Војводини најчешће се изјашњавало да је католичке вероисповести (више од 75%), а у централном делу Републике као припадници исламске вероисповести (више од 90%). Да “нису верници” чешће су се изјашњавали у Покрајини (близу 10%), него у централној Србији (мање од 5%). Према попису 1991. године у централној Србији близу једне половине Југословена се изјаснило као православци, око једне четвртине припада категорији “непознато”, а нешто више од 15% исказало је став да “није верник”. У Војводини, је била релативно уједначена заступљеност Југословена православне (око једне четвртине) и Југословена католичке вероисповести (нешто више од једне петине), више од једне трећине је сврстано у категорију “непознато”, а удео оних који “нису верници” је приближно исти као и у централном делу Републике (близу 15%). У последњем попису промена у изјашњавању Југословена у централној Србији најизраженија је у смањењу удела “непознатих”, што се делом може повезати појавом “неизјашњених” (нешто више од 15%). У Војводини је удео “неизјашњених” Југословена већи (близу једне четвртине), али је удео оних који “нису верници” (око 5%) нижи него у централној Србији. У Војводини је нешто већи удео “Југословена католика” и “Југословена православца” у односу на 1991. годину (табела 6.5-7).

И поред чињенице да је уочено преовлађујуће изјашњавање Муслимана као припадника исламске вероисповести, потребно је скренути пажњу на промену у изјашњавању између два последња пописа. Такође, треба водити рачуна да је у попису становништва 2002. године класификација националне односно етничке припадности проширена и модалитетом Бошњак, с тим што је задржан и модалитет Муслиман (в. поглавље 1). Бошњаци су

се доминантно изјашњавали као припадници исламске вероисповести (готово 100%) и код њих је потпуна повезаност националног и верског опредељења. У попису 2002. године удео Муслимана који су се изјаснили као припадници исламске вероисповести је за око десет процентних поена мањи (нешто више од 85%), него 1991. године (табела 6.5-2). Ово се, између осталог може објаснити променама у изјашњавању у попису 2002. године, када се око 6% Муслимана није изјаснило, а нешто више од 2% се изјаснило да припада православној вероисповести. Промене у изјашњавању о верској припадности Муслимана могу се довести у везу са променама у исказивању националне припадности, што се у овом случају манифестује кроз присутност Бошњака као националности. Отуда се потврђује важност методолошких приступа у прикупљању података, као и деловање социјалних и политичких фактора на исказивање става о националној и верској припадности.

* * *

Изјашњавање о вероисповести условљено је националном припадношћу, као и схватањем националног идентитета, што се доводи у везу са породичном традицијом (Брезник, 1999). Подаци о верској припадности представљају лични став сваког пописаног лица.² С обзиром да није одређена на основу формалних критеријума (као нпр. упис у верске књиге, одлазак у цркву, начини манифестовања припадања одређеној вери...), структура становништва према вероисповести представља демографско и социо-културолошко обележје условљено националним идентитетом. Могуће је дискутовати о томе у којој мери и на који начин слика о верској припадности становништва значи и степен религиозности у једном друштву, ужој заједници, или међу припадницима неке националности (Радисављевић-Ћипаризовић, 2002). Однос друштва и државе према религији и исказивању вероисповести могуће је препознати у приступу прикупљања пописних података и садржају питања о вероисповести. Такође, чињеница да ови подаци нису прикупљени у појединим пописима може бити индикативна за сагледавање друштвеног односа према религији уопште, као и исказивању верске припадности.

² За децу млађу од 15 година одговор на питање о вероисповести су давали родитељи.

6.6 ЕКОНОМСКЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Биљана РАДИВОЈЕВИЋ

Међу многим демографским структурама које је могуће пратити на основу података пописа становништва јесу и оне које се базирају на економским карактеристикама становништва. Бројна су обележја која се могу сврстати у ову групу, а са економским развојем јављају се и нова, или модалитети постојећих бивају разноврснији. Пописи становништва вршени у Србији увек су обухватили економска обележја, но глобална упоредивост пописних података углавном је обезбеђена почев од пописа 1953. године. Мисли се првенствено на обухват економских обележја, али и на примењене дефиниције за поједине категорије, као и на критеријуме класификација неких обележја. Међутим, имајући у виду последњи попис и одређене методолошке измене у основном концепту пописивања у односу на претходне, питање упоредивости података добија нову димензију. Практично, немогуће је једнозначно и потпуно поређење података пописа из 2002. са пописом из 1991. године, као и са претходним пописима. Концепт сталног становништва из 2002. године не одговара у потпуности оном из ранијих пописа. Уз то, код економских обележја су учињене и одређене методолошке разлике, а примењене су и другачије класификације неких обележја.¹

У овом поглављу се анализирају економске карактеристике становништва Србије, првенствено на основу података пописа из 2002. године. Такође, анализирају се и подаци из неколико претходних пописа, са циљем да се уоче основне промене у економским структурама становништва. Треба имати у виду, да иако потпуна упоредивост података последњег са претходним пописима није обезбеђена, динамику је уз одређене претпоставке и извесна ограничења могуће пратити. Тако, скуп *становништво у земљи*, као подскуп *сталног*

становништва, из нпр. пописа 1991. године, је најупоредивији са *сталним становништвом из 2002. године*, иако разлике међу њима постоје. С друге стране, структура активног становништва по различитим обележјима (делатност, занимање) дата је и у ранијим пописима само за активно становништво у земљи. С обзиром на то да је у резултатима пописа из 2002. године издвојена категорија лица на раду – боравку у иностранству до једне године, то се категорија активног становништва такође односи на скуп у земљи. Отуда је за структуру радне снаге по основним економским обележјима, питање упоредивости са подацима претходних пописа, сведено само на разлике у схватању појединих економских обележја (активност, незапосленост) у последњем и ранијим пописима.

Иначе, пре анализе економских структура, треба рећи да су попут промена у осталим демографским структурама, и економске претрпеле велике промене у другој половини 20. века. Највећи утицај имала је привредна експанзија после Другог светског рата која је убрзала започете процесе савременог демографског развоја и дала знатан печат репродукцији и бројним структурама становништва. Друштвено-економски развој је омогућио укидање дечијег рада, а утицао је и на смањење активности код омладине и старог становништва, и на интензивирање привредног активирања женске популације у непољопривредним делатностима. И економска структура радне снаге се такође мењала. Нарочито структура по делатности и професионална структура. Генерално, може се рећи да је смањење пољопривредног становништва дало основни печат трансформацији социо-економских структура становништва у другој половини 20. века.

¹ Детаљније видети у методолошким објашњењима (погл. 1).

6.6.1 Економска активност становништва

Једно од основних економских обележја становништва је привредна активност. Обухвата три модалитета, а то су: активно становништво, лица са личним приходом и издржавано становништво. Однос привредно активних с једне, и категорије привредно неактивних лица с друге стране, је од посебног значаја у свакој држави, јер од њега зависи и потенцијални привредни развој. Активно становништво, или понуда радне снаге, је катего-

рија становништва од чије величине, а посебно степена ангажовања и ефикасности, зависи не само егзистенција читаве популације, већ и ниво достигнутог општег развоја, као и изгледи за даљи економски просперитет. Јер је радна снага, поред природних ресурса и основних производних фондова, један од основних производних чиниоца на нивоу укупне привреде, а истовремено и чинилац привредног развоја.

6.6.1.1 Активно становништво

Активно становништво у Србији је континуирано расло од 1953. до 1981. године, а затим је испољен тренд опадања (табела 6.6-1).² Од око 3 милиона и 113 хиљада активних према попису из 1953. године број је порастао на 3 милиона 683 хиљаде у време пописа 1981, а затим опао на 3 милиона и 398 хиљада у 2002. години. Ипак, за цео период остварено је повећање од око 285 хиљада. Општа стопа активности углавном је опадала. Од нивоа од 50,4% у 1953. до 45,3% у 2002. години. Што се тиче последњег међупописног периода забележен је, такође, апсолутни пад броја активних и нешто блажи пад опште стопе активности. Посматрано по типу насеља, од укупног броја активних у 2002. години 56,7% је у градским насељима, што је готово исти удео као удео градског у укупном становништву (56,4%). Иначе, стопа активности у градским насељима износила је 2002. године 45,6% и нешто је виша од стопе у тзв. осталим насељима, где је била на нивоу од 45,0%.

Укупни пораст активног становништва током посматраног периода резултат је смањења броја активних мушкараца, око 69 хиљада за цео период, и пораста активних жена, за око 354 хиљаде. И опште стопе активности по полу су имале супротна кретања. Код мушкараца стопа је смањена од 66,5% у 1953. на 52,8% у 2002. години. У истом периоду код жена стопа је порасла од 35,3% на 38,3%. Ипак и код женског становништва у последњем подпериоду забележен је пад и

апсолутног броја активних и стопе активности, слично променама код мушкараца. Иначе, у свим пописима регистрован је већи број активних међу мушкарцима него међу женама, а разлика се временом смањивала. У 1953. години на 100 активних жена било је 178 активних мушкараца, а у 2002. години 131 активни мушкарац. Или, док су 1953. године жене чиниле 36% укупне радне снаге, њихов удео се у 2002. години повећао на 43%. Смањење опште стопе активности код мушкараца резултат је првенствено смањења активности код старијих генерација. Опадање пољопривредног становништва, али и повољни услови пензионог и инвалидског осигурања у непољопривреди, уз законске прописе о дужини радног стажа, определили су такво понашање. Код жена су се промене одвијале у правцу сталног пораста економске активности, а томе су највише допринели пораст образовања, јачање терцијарног сектора као погодног за апсорбовање женске радне снаге, развој радно интензивних делатности.

На обим радне снаге у Србији утицали су бројни фактори. С једне стране демографски, који доминирају у условима неразвијеног друштва, и у оним старосно-полним групама у којима су стопе активности високе без обзира на степен привредне развијености и фазе демографске транзиције. У тим условима радна снага је доминантан фактор производње, с обзиром да су остали фактори на ниском нивоу развоја. У Србији су демографски чиниоци у прошлости били значајнији за формирање понуде радне снаге у односу на социоекономске чиниоце, пет пута значајнији у централној Србији, и за више од два пута у Војводини (Матковић, 1994). Иначе, утицај демографских чиниоца огледа се преко промена у величини радног контингента, унутар кога се у савременим

² О изменама у дефиницији сталног становништва примењеној у попису 2002. године било је већ говора, а по питању економских структура треба подсетити на следеће. Примењен је концепт тзв. текуће активности, која друштвено-економске карактеристике становништва везује искључиво за последњу недељу која претходи попису. За лица на раду или боравку у иностранству крајем од једне године нису прикупљани подаци о економској активности, иако су они укључени у стално становништво матичне земље.

Табела 6.6-1.
Становништво Србије према активности и полу, 1953-2002.

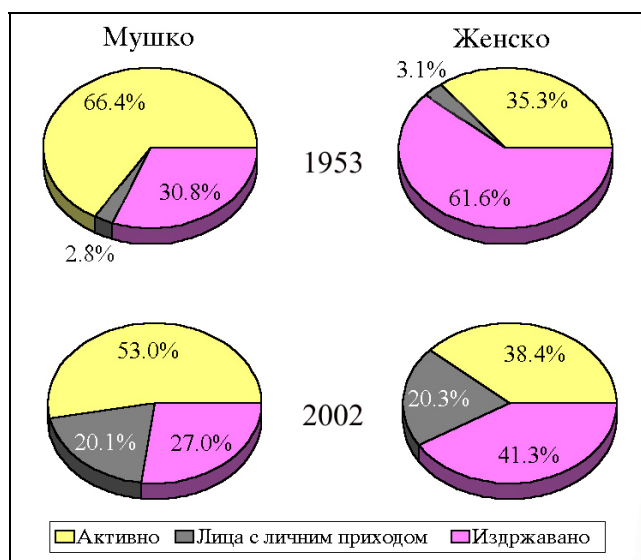
Година	Пол	Укупно	Активно		Лица са личним приходом		Изддржавано	
			број	%	број	%	број	%
Србија								
1953	Свега	6171013	3112683	50,4	182034	2,9	2876296	46,6
	Мушко	2998924	1992917	66,5	83601	2,8	922406	30,8
	Женско	3172089	1119766	35,3	98433	3,1	1953890	61,6
1961	Свега	6678177	3280817	49,1	216570	3,2	3180790	47,6
	Мушко	3264677	2083578	63,8	109866	3,4	1071233	32,8
	Женско	3413500	1197239	35,1	106704	3,1	2109557	61,8
1971	Свега	7056354	3389789	48,0	414806	5,9	3251759	46,1
	Мушко	3433712	2099127	61,1	226449	6,6	1108136	32,3
	Женско	3622642	1290662	35,6	188357	5,2	2143623	59,2
1981	Свега	7460224	3682893	49,4	656901	8,8	3120430	41,8
	Мушко	3664388	2181497	59,5	339415	9,3	1143476	31,2
	Женско	3795836	1501396	39,5	317486	8,4	1976954	52,1
1991	Свега	7548978	3622897	48,0	1027035	13,6	2899046	38,4
	Мушко	3691336	2079648	56,3	535027	14,5	1076661	29,2
	Женско	3857642	1543249	40,0	492008	12,8	1822385	47,2
2002	Свега	7498001	3398227	45,3	1511816	20,2	2570639	34,3
	Мушко	3645930	1923985	52,8	730285	20,0	981839	26,9
	Женско	3852071	1474242	38,3	781531	20,3	1588800	41,2
Централна Србија								
1953	Свега	4458394	2334204	52,4	113086	2,5	2011104	45,1
	Мушко	2175350	1451775	66,7	53299	2,5	670276	30,8
	Женско	2283044	882429	38,7	59787	2,6	1340828	58,7
1961	Свега	4823212	2464578	51,1	135377	2,8	2223257	46,1
	Мушко	2361403	1511087	64,0	70392	3,0	779924	33,0
	Женско	2461809	953491	38,7	64985	2,6	1443333	58,6
1971	Свега	5149464	2602190	50,5	258554	5,0	2288720	44,4
	Мушко	2514645	1563704	62,2	143851	5,7	807090	32,1
	Женско	2634819	1038486	39,4	114703	4,4	1481630	56,2
1981	Свега	5491043	2820556	51,4	431834	7,8	2238653	40,8
	Мушко	2705762	1628564	60,2	229242	8,5	847956	31,3
	Женско	2785281	1191992	42,8	202592	7,3	1390697	49,9
1991	Свега	5582611	2751193	49,3	703779	12,6	2127639	38,1
	Мушко	2736199	1548636	56,6	381783	14,0	805780	29,4
	Женско	2846412	1202557	42,3	321996	11,3	1321859	46,4
2002	Свега	5466009	2485427	45,5	1102817	20,2	1863796	34,1
	Мушко	2660988	1393788	52,4	542451	20,4	716714	26,9
	Женско	2805021	1091639	38,9	560366	20,0	1147082	40,9
Војводина								
1953	Свега	1712619	778479	45,5	68948	4,0	865192	50,5
	Мушко	823574	541142	65,7	30302	3,7	252130	30,6
	Женско	889045	237337	26,7	38646	4,3	613062	69,0
1961	Свега	1854965	816239	44,0	81193	4,4	957533	51,6
	Мушко	903274	572491	63,4	39474	4,4	291309	32,3
	Женско	951691	243748	25,6	41719	4,4	666224	70,0
1971	Свега	1906890	787599	41,3	156252	8,2	963039	50,5
	Мушко	919067	535423	58,3	82598	9,0	301046	32,7
	Женско	987823	252176	25,5	73654	7,5	661993	67,0
1981	Свега	1969181	862337	43,8	225067	11,4	881777	44,8
	Мушко	958626	552933	57,7	110173	11,5	295520	30,8
	Женско	1010555	309404	30,6	114894	11,4	586257	58,0
1991	Свега	1966367	871704	44,3	323256	16,5	771407	39,2
	Мушко	955137	531012	55,6	153244	16,0	270881	28,4
	Женско	1011230	340692	33,7	170012	16,8	500526	49,5
2002	Свега	2031992	912800	44,9	408999	20,1	706843	34,8
	Мушко	984942	530197	53,8	187834	19,1	265125	26,9
	Женско	1047050	382603	36,5	221165	21,1	441718	42,2

Напомена: За 2002. годину, разлику до "Укупно" чине лица на раду односно боравку у иностранству крајем од годину дана.
У Србији је њихов број износио 17319 или 0,2% укупног становништва.

условима формира највећи део понуде радне снаге. Јер, а то је потврђено у многим анализама, у сталном је паду број и удео активних ван радног контингента, односно из граничних старосних група (до 15 година и преко 60, односно 64 године). У Србији је радни контингент (за мушкарце од 15 до 64 и за жене од 15 до 59 година) растао све до 1981. године. Од око 4 милиона радноспособних у 1953. порастао је на око 4 милиона и 961 хиљаду у

време пописа 1981. године. После тога бележи се опадање обима радног контингента, најпре у време пописа 1991. што је директно била последица наглог старења с врха старосне пирамиде (Пенев, 1995), а затим и у најновијем међупописном периоду, до нивоа од око 4 милиона и 797 хиљада радно способних у 2002. години. Међутим, осим величине радног контингента који у великој мери опредељује понуду радне

Графикон 6.6-1.
Становништво Србије према активности и полу, 1953. и 2002.

снаге, за сваку привреду је значајна и његова искоришћеност, тј. удео активних из радног контингента у односу на укупан број лица у њему (табела 6.6-2). Ниво искоришћености, пак, зависи од достигнутог нивоа економског развоја, дужине школовања, нарочито када је у питању економско активирање млађег становништва, висине фертилитета, прихваћених ставова о привредном ангажовању жена. У Србији је коефицијент искоришћености радног контингента код укупног становништва према последњем попису износио 67,7%, што је мали пад у односу на ниво из 1981. године (68,3%). Посматрано по полу промене су знатно израженије. Код мушкараца, степен економске активности унутар радног контингента имао је опадајући тренд. У 1981. години износио је 80,6%, а опао је на 74,3% у 2002. години. Код жена су промене имале супротно кретање. Коефицијент искоришћености је порастао од 55,7% на 60,5% у истом периоду. Међутим, и поред повећања искоришћености радног контингента код жена, распон у коефицијентима према полу остао је и даље значајан.

Осим демографских процеса, који су преко старосно-полне структуре утицали на величину активног становништва, важну улогу имали су и други фактори. Наиме, у којој мери ће се економски активирати укупно становништво зависи, као што је већ речено, од достигнутог нивоа друштвено-економског развоја. Бројни друштвени и економски фактори делују у том правцу, а њихова улога је нарочито изражена у току економског просперитета. У Србији су се током друге половине 20. века одвијале крупне промене у структури саме привреде, чиме се истовремено мењала и економска структура становништва. Убрзана индустријализација, као метод развоја, значила је смањивање пољопривредног становништва, што се с обзиром на више стопе економске активности пољопривредника у односу на непољопривредно становништво, одражавало и на смањење понуде радне снаге. Затим, укидање дечијег рада, пораст општег нивоа школованости становништва, стицање виших нивоа образовања који захтевају дуже школовање, законска регулатива о дужини радног стажа,

промене у систему социјалног и пензионог осигурања, као и значајно веће привредно активирање жена у непољопривредним делатностима, су такође имали велики утицај на величину активног становништва.

Промене у економском саставу становништва Србије евидентне су и по подручјима. Неке од њих су имале исти смер и интензитет, друге су

регионално биле различите, и уз затечене нивое друштвено-економског развоја и демографског развитка сваког од подручја, допринеле су њиховој мањој или већој сличности. Поредићи централну Србију и Војводину на почетку 21. века, удео активног становништва у укупном готово је исти код обе популације, што није био случај у ранијем периоду. Општа стопа активности у 2002. години

Табела 6.6-2.
Искористићеност радног контингента (у %), Србија, 1981-2002.

Година	Укупно	Мушко	Женско
Србија			
1981	68,3	80,6	55,7
1991	68,3	76,8	58,9
2002	67,7	74,3	60,5
Централна Србија			
1981	70,5	81,3	59,5
1991	69,4	77,0	61,1
2002	68,1	74,2	61,4
Војводина			
1981	62,2	78,8	45,1
1991	65,1	76,2	52,9
2002	66,7	74,6	58,2

била је 45,5% у централној Србији и 44,9% у Војводини. Иначе, виши ниво привредне активности у централној Србији у односу на Војводину карактеристика је читавог посматраног периода, а распон у стопама је био значајнији. На пример, према попису из 1953. године, стопе активности у централној Србији износила је 52,4% а у Војводини 45,5%. Слично као за Србију у целини величина активног становништва у централној Србији је расла до 1981. године, а затим опадала. Од око 2 милиона и 334 хиљаде привредно активних према попису из 1953. године број је порастао на 2 милиона 821 хиљаду у 1981, а затим опао на 2 милиона 485 хиљада, што укупно чини пораст од око 151 хиљаду активних у периоду од 1953. до 2002. године. Супротно томе општа стопа активности је смањена од 52,4% у 1953. до 45,5% у време последњег пописа. Што се тиче обима радне снаге по типу насеља, подаци из 2002. године показују веома сличне уделе активних унутар градског и становништва осталих насеља. Општа стопа активности, у насељима градског типа виша је за само пола процентног поена (45,7%) него у тзв. осталим насељима (45,2%).

Пораст активног становништва у централној Србији током посматраног периода остварен је искључиво захваљујући порасту броја активних жена, који је за цео период износио око 209 хиљада, док је код активних мушкараца забележено смањење од око 58 хиљада, такође од 1953. до 2002. године. Као и за Србију у целини, у свим пописима регистрован је већи број активних мушкараца него жена, али је стопа маскулинитета активних нижа од републичког просека, а кретала се од 165 у 1953. години до 128 активних мушкараца на 100 активних жена у 2002. Супротно, по питању удела жена у укупној радној снази, у централној Србији се бележе већи проценти од оних за Републику. Наиме, жене су чиниле 37,8% укупне радне снаге у време пописа 1953. године и 43,9% у 2002. години. Што се тиче стопе активности према полу, оне су током протеклих деценија имале сасвим супротна кретања. Код мушког становништва проценат активних опао је са нивоа од 66,7% на 52,4%. Код жена је стопа, уз знатно мање осцилације током периода, расла до 1981. године (до нивоа од 42,8%), а затим испољила тренд опадања, да би у 2002. години била на готово истом нивоу (38,9%) као у 1953. години (38,7%).

Различно то него у централној Србији, у Војводини се, са изузетком периода 1961-1971, бележи континуирани пораст радне снаге у другој половини 20. века. Од око 778 хиљада привредно активних према попису из 1953. године број је порастао на готово 913 хиљада у време последњег пописа, или за око 135 хиљада. Од тога, 30% пораста остварило се у последњем међупописном периоду. Општа стопа активности међутим, имала је нешто другачије кретање. Она је опадала од 1953. до 1971. године, са нивоа од 45,5% до 41,3%, а затим је лагано расла. Ипак, актуелни ниво од 44,9% је нижи од забележеног у 1953. години. Што се тиче обима радне снаге по типу насеља, подаци из 2002. године показују веома сличну расподелу код активног и код укупног становништва. Наиме, од укупног броја активних 57,2% је у градским насељима, док од укупног становништва у градовима живи 56,7%. Што се тиче опште стопе активности, у насељима градског типа она је нешто виша (45,3%) него у тзв. осталим насељима (44,4%), што је случај и у централној Србији.

Укупни пораст радне снаге у Војводини, слично као и у централној Србији, током посматраног периода резултат је искључиво континуираног пораста броја активних жена, који је за цео период износио

6.6.1.2 Лица са личним приходом

Категорију привредно неактивног становништва чине лица са личним приходом и издржавана лица. Њихов однос према привредно активним лицима даје коефицијент економске зависности. Од 1953. године овај коефицијент је у Србији углавном растао, јер се број активних спорије повећавао од броја издржаваних и лица са личним приходом заједно. Наиме, на 100 економски активних било је 98 економски неактивних лица у 1953. години, 108 у 1991. и 120 у 2002. години.

Поредећи основне категорије становништва Србије по привредној активности и њихове промене у периоду 1953-2002, далеко највећи пораст остварен је код категорије лица са личним приходом. Њихов број је више од осам пута повећан у периоду 1953-2002, тј. од око 182 хиљаде на милион и 512 хиљада. Истовремено повећан је и њихов удео, од 2,9% до 20,2% у истом периоду. У 2002. години готово сваки пети становник Србије имао је неки од видова личних примања (пензија, приход од имовине, социјална помоћ и др.). Пензионери су најзаступљенији, са чак 94,4%. Иначе, на промене у кретању броја лица са личним приходом током читавог периода највећи утицај имао је све већи обухват активног

око 146 хиљада, и апсолутног смањења броја активних мушкараца за око 11 хиљада, такође од 1953. до 2002. године. Такође, у свим пописима регистрован је већи број активних мушкараца него жена, али је распон међу половима значајно већи него у централној Србији, нарочито у време пописа 1953. године. Наиме, стопа маскулинитета активних у Војводини кретала се од 228 у 1953. години до 139 активних мушкараца на 100 активних жена у 2002. Од свега 30% жена у радној снази у време пописа 1953. године, њихов удео се повећао на 42% у 2002. Тако је, с обзиром на мање интензивне промене у централној Србији, разлика међу подручјима по уделима жена у радној снази значајно смањена. С друге стране, у Војводини је темпо пораста активирања жена био дупло бржи од темпа којим је опадала активност мушкараца. Код мушког становништва проценат активних опао је са нивоа од 65,7% на 53,8%, а код жена је стопа порасла од 26,7% на 36,5%, у периоду од средине 20. до првих година 21. века. И док је код женског становништва стопа активности у централној Србији била виша него у Војводини у време свих пописа, код мушкараца је она била виша до 1991. године, а у 2002. години виши ниво привредне активности имају мушкарци у Војводини.

становништва пензијским осигурањем, али и пораст нивоа запослености. Посматрано по полу, у овој категорији становништва више је жена него мушкараца у време последњег пописа (51,7% жена и 48,3% мушкараца), а такав однос према полу био је још само 1953. године. У новије време, на пораст броја жена које имају приходе утиче и прелазак старијих жена из категорије издржаваних у категорију лица са личним приходом. Јер, због разлика у диференцијалној смртности по полу у корист жена, могућност коришћења права из радног односа од стране брачног партнера, директно мења економски статус жене.

Посматрано по типу насеља, највећа разлика између градских и осталих насеља по питању економског састава је управо код ове категорије становништва. Од укупно милион и 512 хиљада лица са личним приходом у 2002. години 59,9% живи у градовима, што је последица већег нивоа запослености становништва у градским у односу на остала насеља. Код жена је то посебно изражено, где је у 2002. години чак 63% жена, од оних које су имале приходе, живело у градовима.

Заступљеност лица са личним приходом је готово иста по подручјима Србије. У централној Србији

они чине 20,2%, а у Војводини 20,1% укупно становништва у 2002. години. Имајући у виду читаву другу половину 20. века разлика међу подручјима у заступљености ове категорије је смањена, а удео је увек био већи у Војводини.

Разлика међу подручјима види се и у односу на пол. Док је у централној Србији 2002. године, али и у ранијим пописима, удео лица са сопственим приходима био већи код мушкараца, у Војводини је њихов удео већи код жена у последња два пописа.

6.6.1.3 Издржавано становништво

У категорији економски неактивног становништва, а истовремено једина "несамостална" према критеријуму прихода, јесте категорија издржаваног становништва. Број и учешће издржаваних у Србији се такође мењао у протеклом периоду. Од 2 милиона 876 хиљада издржаваних почетком педесетих њихов број је растао до 1971. године, а затим се испољио тренд опадања. У 2002. години издржаваних је било 2 милиона и 571 хиљада, што је за 305 хиљада мање у коначном износу. Удео издржаваних у укупном становништву се такође мењао, а његово опадање је карактеристика већ од 1961. године. Док је 1953. године готово половина становништва (46,6%) припадала категорији издржаваних, у 2002. години тој категорији припада нешто више од трећине укупне популације. Посматрано према полу, у популацији жена удео издржаваних износио је 41,2%, а код мушкараца 26,9%. Истовремено, у укупном издржаваном становништву у свим пописима више је

жена него мушкараца, а удео жена се временом смањивао и од 67,9% у 1953. години опао је на 61,8% у 2002. Заступљеност издржаваног у укупном становништву је иначе већа у сеоским (36,2%) него у насељима градског типа (32,8%), што је и очекивано, ако се има у виду да је у два типа насеља разлика у уделу активних мала (свега 0,6 процентни поен у корист градских), а да је код лица са личним приходом она значајна, и у корист је градских (21,4% у градским и 18,5% у сеоским). С друге стране, од укупно издржаваног становништва Србије 53,9% живи у градовима, што је ипак мање од удела градског у укупном становништву (56,4%) у време пописа 2002. године.

Као и код лица са личним приходом и код издржаваних по питању њиховог удела готово да нема разлике међу подручјима (у 2002. години 34,1% у централној Србији и 34,8% у Војводини). У ранијем периоду процентно учешће издржаваних је увек било веће у Војводини.

Табела 6.6-3.

Издржавано становништво Србије према својству, 1971-2002.

Година	Укупно		Домаћице		Деца, ученици, студенти		Неспособни за рад		Остали	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Србија										
1971	3251759	100,0	1067675	32,8	1968960	60,5	43437	1,3	174687	5,4
1981	3120430	100,0	862059	27,6	2016381	64,6	164675	5,3	77312	2,5
1991	2861055	100,0	737583	25,8	1912021	66,8	137444	4,8	50816	1,8
2002	2570639	100,0	609051	23,7	1792541	69,7	96708	3,8	72339	2,8
Централна Србија										
1971	2288720	100,0	702298	30,7	1440648	63,0	33262	1,5	115512	5,0
1981	2238653	100,0	562922	25,1	1498846	67,0	131079	5,9	45806	2,0
1991	2089648	100,0	505065	24,2	1421974	68,0	108422	5,2	54187	2,6
2002	1863796	100,0	428792	23,0	1307973	70,2	73621	3,9	53410	2,9
Војводина										
1971	963039	100,0	365377	37,9	528312	54,9	10175	1,1	59175	6,1
1981	881777	100,0	299137	33,9	517535	58,7	33599	3,8	31506	3,6
1991	771407	100,0	232518	30,1	490047	63,5	29022	3,8	19820	2,6
2002	706843	100,0	180259	25,5	484568	68,6	23087	3,3	18929	2,7

Напомена: Подаци за централну Србију за 1991. годину се односе само на пописано становништво јер је процена за општине Бујановац и Прешево рађена само за укупно издржавано становништво, а не и према својству.

С обзиром да је издржавано становништво према критеријуму прихода несамостално и да економски зависи од привредно активних или лица са личним приходом, као и чињенице да су неке категорије

овог становништва и објективно без могућности привређивања (деца, неспособни за рад), важна је и структура издржаваних према својству (табела 6.6-3). Према попису из 2002. године, најзаступље-

нија међу издржаваним у Србији је група коју чине деца, ученици или студенти (69,7%). Домаћице учествују са 23,7%, а удео неспособних за рад и осталих износи 6,6%. Домаћице су своје учешће у издржаваном становништву смањивале током времена, а и апсолутно њихов број је опадао почев од 1961. године. То је последица све већег економског активирања и запослености код жена, а као што је већ речено, у новијем периоду и преласка у категорију лица са личним приходом по основу коришћења права из брачног односа. Група коју чине деца, ученици или студенти је у апсолутном износу опадала после 1981, а у релативном континуирано расте после 1971. године. Готово потпун обухват деце обавезним осмогодишњим школовањем, као и у већој мери

настављање школовања и стицање виших нивоа образовања код омладине, допринели су релативном расту поменуте групе. Иначе, обе категорије издржаваних, домаћице и деца, ученици и студенти, и њихова величина значајни су за привредна кретања, било због појављивања на тржишту рада у будућем периоду (омладина на школовању), било са становишта потенцијалних резерви радне снаге (домаћице).

Иначе, темпо опадања категорије издржаваног становништва био је бржи у Војводини (индекс 2002/1971 износи 0,73), него у централној Србији (индекс 0,81). Изразито велико смањење забележено је код домаћица у Војводини, чији се број више него преполовио у периоду 1971-2002.

6.6.2 Активно становништво

Најважнија за привреду једне земље јесте категорија активног становништва. Нарочито њен запослени део јер обезбеђује егзистенцију укупне популације. Међутим, осим запослених, или оних који обављају занимање, у групу економски активних спадају и лица која не обављају занимање. То су лица која су привремено прекинула обављање занимања, или су незапослена и траже посао.³

³ Као незапослена сматрана су не само лица која су пријављена служби за запошљавање, већ и она која самостално траже посао, односно која су изјавила да су незапослена, што је новина у односу на претходне пописе.

Осим величине активног становништва и удела у укупном становништву, за привреду и њен развој важна је његова структура према економским карактеристикама као што су делатност, занимање, положај у занимању, сектор својине и др. У којој мери ће активно становништво допринесити привредном развоју зависи од његових социоекономских, али и демографских карактеристика. Старосно-полна структура радне снаге, међу демографским, и образовни ниво, структура по делатности и професионална структура запослених међу социоекономским обележјима, имају важну улогу.

6.6.2.1 Активност по старости и полу

Демографско старење, као општа карактеристика становништва Србије, присутно је и код активног становништва (табела 6.6-4). Заступљеност млађих генерација се смањује, а старијих повећава. У односу на попис из 1981. године све старосне групе до 35 година међу активнима смањиле су своје учешће у укупној радној снази, а истовремено је порастао удео старосних група од 35 до 55 година. Док су 1981. године међу активнима најзаступљеније биле генерације од 25 до 35 година и код мушкараца и код жена, у време пописа 2002. године најзаступљеније су старосне групе од 40 до 50 година. Иначе, мали је проценат који отпада на активне у граничним старостима, и временом се он смањивао, а у 2002. мањи је у односу на проценат из 1981. године. Тако, активни у старосним групама 15-19, 60-64 и 65 и више година збирно су чинили 12,6%, односно 8,2%, од укупне радне снаге у 1981. односно 2002. години.

Промене старосне структуре активног становништва у правцу веће заступљености старијих генерација, одвијале су се на оба велика подручја Србије, мада ипак интензивније у Војводини, и нарочито код жена. На пример, у Војводини је женско активно становништво у старости 25-34 учествовало са 33,6% у укупној женској радној снази у време пописа 1981. године, а у 2002. години са свега 25%. Истовремено је учешће старосне групе 40-49 повећано од 22% на 30,6%.

Што се тиче стопа активности по старости и полу, за њих је карактеристично да је активност младих од 15 до 19 година ниска, а да је током времена опадала као резултат све чешћег стицања виших нивоа образовања (табела 6.6-5 и графикон 6.6-2). Такође, специфичне стопе активности су опадале и код најстаријих генерација, с обзиром на континуирано опадање пољопривредног становништва

током читавог посматраног периода. Највеће стопе активности у 2002. години бележе се у старосним групама од 30 до 50 година, код којих је код мушког становништва преко 90% активних (чак 95,4% у старосној групи 35-39), а код женског преко 80% у старосним групама 30 до 44 (исто као код мушког највиша стопа је у групи 35-39, 81,2%). Нагло смањење стопа активности (за више од 2,5 пута и код оба пола) код жена наступа у старосној групи 55-59, а код мушкараца у групи 59-60, као последица углавном старосног пензионисања. Иначе, у односу на 1981. годину у већини старос-

них група стопе активности код мушкараца су смањене, а пораст је забележен у старости 50-54 и 55-59 година. Код жена су промене биле другачије. Активност је повећана у свим старостима од 30 до 55 година. Код најстаријих жена, изнад 60 година, стопе су троструко смањене од 1981. до 2002. године, а опадање је отпочело и раније. Иначе, значајно смањење бележи се и код мушког старијег становништва (у старости 60-64 стопа је преполовљена, а код старијих од 65 година четвороструко је смањена).

Табела 6.6-4.

Структура активног становништва према старости и полу, 1981-2002.

Година	Пол	Укупно	Старост										
			15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65+
Србија													
1981	Свега	100,0	3,1	10,4	14,5	13,5	9,3	11,1	11,9	10,0	6,3	2,8	6,7
	Мушки	100,0	2,9	9,8	13,9	12,9	9,1	11,3	12,6	10,6	6,4	2,8	7,1
	Женски	100,0	3,3	11,3	15,3	14,3	9,5	10,8	10,8	9,1	6,3	2,9	6,1
1991	Свега	100,0	3,0	9,2	11,3	13,2	15,0	13,3	8,4	8,6	6,7	4,6	5,8
	Мушки	100,0	3,1	9,1	10,7	12,5	14,5	13,0	8,7	9,7	7,7	4,6	5,6
	Женски	100,0	2,9	9,5	12,1	14,2	15,7	13,8	7,9	7,1	5,4	4,5	6,1
2002	Свега	100,0	2,7	9,0	11,7	12,2	12,6	13,7	15,0	11,9	5,0	2,3	3,2
	Мушки	100,0	2,9	9,2	11,5	11,7	11,9	12,9	14,8	12,2	6,5	2,7	3,2
	Женски	100,0	2,5	8,7	12,1	13,0	13,5	14,6	15,3	11,6	3,2	1,8	3,3
Централна Србија													
1981	Свега	100,0	3,2	10,1	14,2	13,2	9,0	10,9	11,9	10,2	6,7	3,0	7,1
	Мушки	100,0	3,1	9,6	13,8	12,7	8,9	11,1	12,6	10,8	6,6	2,8	7,5
	Женски	100,0	3,4	10,7	14,8	13,7	9,1	10,6	11,0	9,4	6,9	3,2	6,6
1991	Свега	100,0	3,0	9,0	10,9	12,8	14,8	13,1	8,2	8,6	7,2	5,1	6,4
	Мушки	100,0	3,1	8,9	10,4	12,3	14,4	12,8	8,6	9,6	8,0	5,0	6,1
	Женски	100,0	2,8	9,1	11,6	13,6	15,3	13,4	7,8	7,4	6,1	5,2	6,9
2002	Свега	100,0	2,6	8,8	11,7	12,3	12,5	13,5	15,0	12,0	5,1	2,5	3,5
	Мушки	100,0	2,8	9,0	11,5	11,7	11,8	12,8	14,8	12,3	6,5	2,9	3,4
	Женски	100,0	2,4	8,5	12,1	13,0	13,3	14,4	15,3	11,7	3,4	1,9	3,6
Војводина													
1981	Свега	100,0	2,6	11,3	15,4	14,6	10,2	11,9	11,9	9,1	5,2	2,3	5,4
	Мушки	100,0	2,6	10,2	14,3	13,6	9,8	12,0	12,7	9,9	5,7	2,5	6,0
	Женски	100,0	2,7	13,2	17,3	16,3	10,9	11,7	10,3	6,8	4,2	2,0	4,3
1991	Свега	100,0	3,3	10,0	12,6	14,5	15,8	14,2	8,8	8,5	5,3	2,9	3,9
	Мушки	100,0	3,2	9,6	11,7	13,4	14,9	13,6	9,0	9,9	6,7	3,4	4,3
	Женски	100,0	3,3	10,7	14,0	16,2	17,2	15,2	8,6	6,3	3,1	2,0	3,2
2002	Свега	100,0	3,0	9,7	11,8	12,1	13,1	14,1	15,0	11,7	4,8	1,9	2,6
	Мушки	100,0	3,2	9,8	11,5	11,6	12,4	13,3	14,6	12,0	6,4	2,2	2,7
	Женски	100,0	2,9	9,4	12,2	12,8	14,0	15,2	15,4	11,3	2,7	1,4	2,4

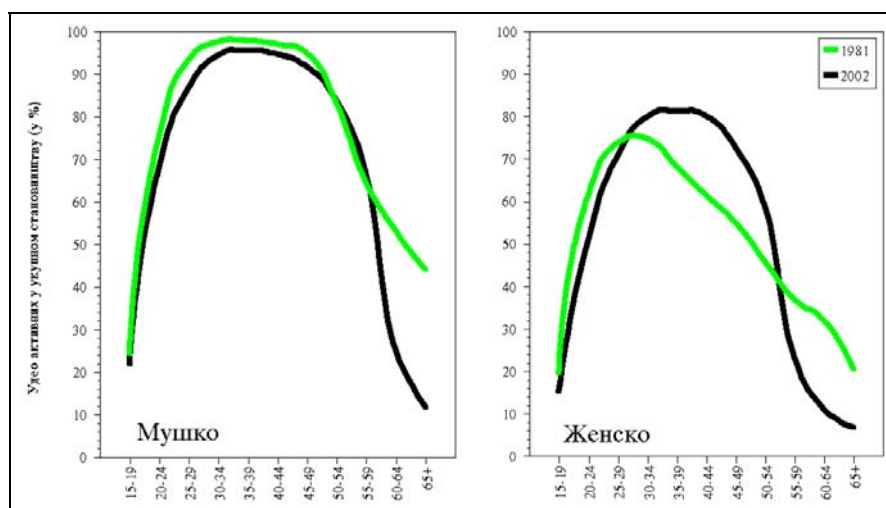
Напомена: Разлику до Укупно чине непознати.

Континуирано смањивање активности код старих последица је опадања пољопривредног становништва, које по правилу има више стопе актив-

ности у тим старостима. Супротно, смањено активирање у старосним групама 15-19, 20-24, па и 25-29 у вези је са стицањем виших нивоа

Графикон 6.6-2.

Стопе активности мушког и женског становништва по старости. Србија, 1981. и 2002.

Табела 6.6-5.

Специфичне стопе активности по старости и полу, 1981-2002.

Година	Пол	Укупно	Старост										
			15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65+
Србија													
1981	Свега	49,4	22,1	68,6	84,0	86,2	82,8	78,9	74,7	63,9	49,5	41,5	30,9
	Мушки	59,5	24,5	75,5	93,6	97,6	97,8	97,0	94,9	83,3	64,7	53,1	44,1
	Женски	39,5	19,6	61,6	73,9	74,7	68,2	61,4	55,0	45,8	36,9	31,9	20,5
1991	Свега	48,0	21,8	69,0	84,2	89,2	88,6	85,6	76,8	63,2	45,1	32,2	31,4
	Мушки	56,3	25,2	77,0	91,4	97,1	97,5	96,4	93,5	84,4	61,3	40,2	41,6
	Женски	40,0	18,3	60,8	76,9	81,2	79,6	74,9	60,8	43,2	30,0	25,2	24,1
2002	Свега	45,3	18,8	59,8	79,1	87,3	88,2	87,2	82,1	71,0	44,1	17,6	8,8
	Мушки	52,8	22,0	68,1	87,0	94,5	95,4	94,6	91,7	83,7	66,7	25,1	11,7
	Женски	38,3	15,3	51,2	71,0	80,1	81,2	80,1	72,6	58,8	23,2	11,1	6,7
Централна Србија													
1981	Свега	51,4	24,1	69,6	84,9	87,6	84,5	81,0	77,1	67,4	54,1	46,7	35,1
	Мушки	60,2	26,0	75,6	93,5	97,8	98,1	97,3	95,4	85,1	66,5	56,2	47,5
	Женски	42,8	22,2	63,4	76,0	77,4	71,4	65,3	59,3	50,8	43,5	38,8	25,1
1991	Свега	49,3	21,7	68,5	84,5	90,0	89,6	86,8	78,6	65,6	49,0	36,4	40,9
	Мушки	56,6	24,9	75,7	90,8	97,3	97,7	96,8	94,0	84,8	63,6	43,2	49,9
	Женски	42,3	18,4	61,2	78,3	82,8	81,4	77,0	63,7	47,5	35,3	30,5	33,9
2002	Свега	45,5	18,3	59,0	79,0	87,9	89,0	87,9	82,7	71,7	45,2	19,0	9,3
	Мушки	52,4	21,4	66,8	86,5	94,4	95,5	94,8	92,0	83,9	66,9	26,6	11,9
	Женски	38,9	15,0	50,8	71,5	81,5	82,7	81,1	73,5	60,0	25,2	12,2	7,4
Војводина													
1981	Свега	43,8	16,6	65,8	81,4	82,3	78,2	73,3	68,2	53,6	36,5	28,1	20,4
	Мушки	57,7	20,3	75,0	93,9	97,3	97,3	96,4	94,0	82,1	59,3	44,7	35,1
	Женски	30,6	12,7	56,3	67,9	66,9	59,6	50,9	42,1	27,5	18,8	15,2	9,9
1991	Свега	44,3	22,2	70,3	83,2	87,0	85,9	82,3	72,1	56,4	33,7	19,4	14,3
	Мушки	55,6	26,1	80,8	93,2	96,8	96,8	95,5	92,0	83,3	54,4	31,2	24,7
	Женски	33,7	18,2	59,5	73,1	77,0	74,6	69,1	53,2	31,5	14,7	9,7	7,6
2002	Свега	44,9	20,1	61,9	79,2	85,6	86,2	85,6	80,6	69,2	41,0	14,1	7,4
	Мушки	53,8	23,8	71,2	88,5	94,6	95,0	94,1	91,0	83,1	66,3	21,0	11,4
	Женски	36,5	16,2	52,1	69,6	76,4	77,5	77,3	70,0	55,5	18,2	8,2	4,8

образовања, као условом за бољу шансу на тржишту рада. Иначе, старосни модел економске активности жена у Србији, као и по подручјима, различит је у односу на моделе који су присутни у већини развијених земаља. Код њих, ток економског активирања по старости бележи два врха који означавају већу активност пре и после старости најповољније за рађање (Матковић, 1994). У Србији је тај ток сличан оном за мушко становништво, али је на нижем нивоу. Специфичне стопе активности расту до максималних вредности (које се постижу између 30 и 45 година старости у време пописа 2002), а затим опадају.

Ако се посматрају старосни модели економске активности по старости запажа се висок степен

сличности између централне Србије и Војводине. Максималне стопе постижу се у старосној групи 35-39 (код мушкараца на сличном нивоу код обе популације, 95,5% наспрам 95,0%, а код жена значајно виша у централној Србији него у Војводини, 82,7% наспрам 77,5%) а низак је проценат активних код омладине и старог становништва. С друге стране, као што је већ речено, иако се временом разлика у општој активности међу подручјима смањивала, разлика у нивоима стопа активности по старости се задржала. Стопе су више у Војводини него у централној Србији у првој половини радног века (код жена до 25. године, а код мушкараца до 35. године живота), а у осталим старостима ситуација је обрнута, а стопе су више у централној Србији.

6.6.2.2 Активно становништво које не обавља занимање

Активно становништво представља само понуду рада, а не стварно запослено становништво. У његов састав улази, поред запослених, и незапослено становништво кога чине они који траже посао или су привремено прекинули рад због одређених разлога (одслужење војног рока, издржавање казне). Запослено становништво је са становишта привређивања свакако најважнији део радне снаге. Међутим, ретке су државе код којих је обезбеђена пуна запосленост свих фактора производње, а нарочито становништва. Ипак, и у тим случајевима постоји мањи проценат незапослених који отпада на тзв. вољну и фриксиону незапосленост. Известан ниво незапослености је неизбежан, а то је по различитим приступима висина стопе незапослености од 2% до 3% или чак 4-5% (Деветаковић и др., 2005), при којима је у савременим тржишним привредама ипак обезбеђена пуна запосленост.

У Србији је према попису из 2002. године од укупно 3.398.227 активних било 755.240 незапослених (који траже посао и који су га из одређених разлога привремено прекинули), односно активних лица која не обављају занимање, што је чинило 22,2% укупне радне снаге (табела 6.6-6). У односу на пописе из 1981. и 1991. године забележен је значајан, и апсолутни и релативни, пораст ове категорије. Чак 3,6 пута је апсолутно повећана у односу на 1981. годину када је, иначе, њено учешће у радној снази износило само 5,8%.

Кретања у привреди, нарочито током деведесетих, била су неповољна и са становишта ангажовања радне снаге, што је очито резултирало и великим бројем незапослених. Од 1991. до 2002. године њихов број, али и заступљеност, се више него удвостручио (1991. године било је 347.796 незапослених, што је чинило 9,6% укупне радне снаге). Иначе, најбројнији у овој категорији су незапослени који траже запослење. У 2002. години од укупног броја активних који не обављају занимање 96,8% је оних који су незапослени и траже посао, без обзира да ли су изгубили посао, или се први пут појављују на тржишту радне снаге. Остатак чине они који су из одређених разлога прекинули рад. И без обзира на извесне измене у примењеној дефиницији незапослених у односу на претходне пописе (јер су, како је већ речено, у незапослене сврстана и лица која су изјавила да су незапослена, без обзира што нису пријављена служби за запошљавање) евидентан је пораст активних који не обављају занимање. Њихова старосна структура и промене у њој потврђују, између осталог, утицај и последице транзиције кроз коју пролази привреда наше земље. Иако је проблем незапослености у нашој привреди постајао и пре отпочињања процеса транзиције, он је у последњем периоду појачан. Јер, отворена и прикривена незапосленост прати процес транзиције, што је евидентно не само у нашој, него и у осталим бившим социјалистичким земљама.

Табела 6.6-6.

Активно становништво Србије које не обавља занимање по старости и полу, 1981-2002.

Година	Пол	Укупно	Старост						Непознато
			15-19	20-24	25-29	30-39	40-49	50+	
Србија									
1981	Свега	211808	42042	91879	42367	23756	8167	2964	633
	Мушки	101838	24212	45467	17744	8290	3902	1899	324
	Женски	109970	17830	46412	24623	15466	4265	1065	309
1991	Свега	347796	68977	125303	70394	54632	15470	11369	1651
	Мушки	177434	42299	64145	28796	26836	8762	5758	838
	Женски	170362	26678	61158	41598	27796	6708	5611	813
2002	Свега	755240	64135	176592	145256	182420	119010	63588	4239
	Мушки	398200	37632	102335	70100	83520	61383	40951	2279
	Женски	357040	26503	74257	75156	98900	57627	22637	1960
Централна Србија									
1981	Свега	155908	31312	67888	32208	17102	5064	1850	484
	Мушки	74569	18168	33521	13339	5765	2370	1155	251
	Женски	81339	13144	34367	18869	11337	2694	695	233
1991	Свега	250544	48310	91625	51504	38514	10097	9030	1464
	Мушки	125054	29487	46109	20613	18174	5532	4401	738
	Женски	125490	18823	45516	30891	20340	4565	4629	726
2002	Свега	543552	45177	127522	107882	132419	82913	44272	3367
	Мушки	281639	26308	72861	51576	59671	41579	27872	1772
	Женски	261913	18869	54661	56306	72748	41334	16400	1595
Војводина									
1981	Свега	55900	10730	23991	10159	6654	3103	1114	149
	Мушки	27269	6044	11946	4405	2525	1532	744	73
	Женски	28631	4686	12045	5754	4129	1571	370	76
1991	Свега	97252	20667	33678	18890	16118	5373	2339	187
	Мушки	52380	12812	18036	8183	8662	3230	1357	100
	Женски	44872	7855	15642	10707	7456	2143	982	87
2002	Свега	211688	18958	49070	37374	50001	36097	19316	872
	Мушки	116561	11324	29474	18524	23849	19804	13079	507
	Женски	95127	7634	19596	18850	26152	16293	6237	365

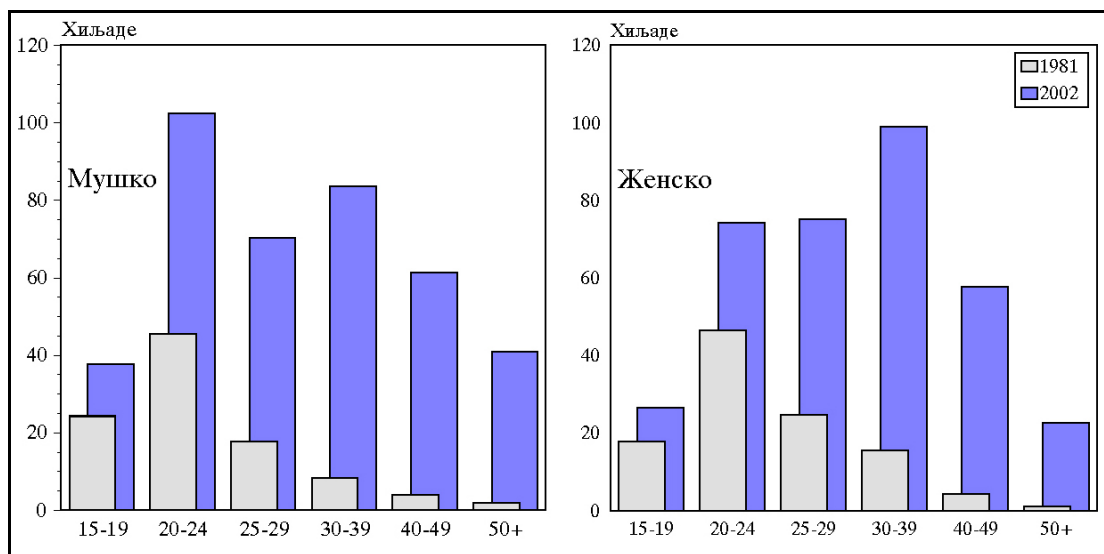
Док је у Србији 1981. године међу лицима која не обављају занимање 16,5% било старије од 30 година, 1991. године 23,4%, по последњем попису их је чак 48,3% у тим старостима. А, на старосне групе од 25 до 50 година, дакле за рад оптимално животно доба, у 1991. години отпадало је 40,4%, а у 2002. чак 59,1% оних који траже посао и који су прекинули рад. Пошто су у питању године живота до када су се стекле квалификације за рад, јасно је да је много оних који су изгубили запослење у периоду између два последња пописа. Процентни активних који не обављају занимање у старосним

групама 15-19 и 20-24, у великој мери говоре о могућностима које млади имају по питању запослења. Јер је међу њима највише оних који су завршили школовање и први пут траже посао. Процентни незапослених унутар активних у овим групама старости били су 37,0% и 24,0% редом у 1981, а до 2002. године повећани су на 69,0% и 57,6%. С друге стране, како су удели ових старосних група (заједно) у укупном броју активних који не обављају занимање опадали од 1981. до 2002. године (63,2% у 1981, 55,9% у 1991. и 31,9% у 2002. години) показује да су промене у привреди и

приватизација, као главно упориште транзиционог процеса, знатно више погодиле старије генерације. Мада је незапосленост стални пратилац младих, а и данас је она у великој мери присутна, ипак је проблем незапослености последњих година у већој мери погоршан због отпуштања радника и губитка посла, него због погоршаних могућности код тражења првог запослења. То потврђују и промене удела незапослених унутар појединих старосних група. Наиме, иако је од 1981. до 2002. године, у свим старосним групама порастао проценат оних

који не обављају занимање, повећање незапослених је и неколико пута веће код старијих генерација (графикон 6.6-3). На пример, док је од укупне радне снаге у старости 20-24, на незапослене отпадало 24,0% у 1981, а 57,6% у 2002. години, дотле је у старости 30-39 година, тај удео био свега 2,8%, а порастао је на чак 21,6% у време последњег пописа. Или, у старосној групи од 40 до 50 година, од свега 1,0% незапослених међу активнима у 1981. години, њихово учешће порасло је на 12,2%.

Графикон 6.6-3.
Број лица која не обављају занимање по полу. Србија, 1981. и 2002.

Разлике по полу видљиве су код категорије активних који не обављају занимање. Промене које су се одвијале од 1981. до 2002. године су неповољније за мушкарце него за жене, мада је иначе незапосленост израженија код жена. Процент незапослених мушкараца унутар активних порастао је од 1981. до 2002. године од 4,7% на 20,7% , а незапослених жена од 7,3% на 24,2%. Такође, иако је у апсолутном износу забележен пораст код оба пола, он је био значајнији код мушког, па је учешће мушкараца у укупном броју незапослених порасло од 48,1% у 1981. на 52,7% у 2002. години. Ипак, незапосленост је присутнија код жена, а осим опште стопе незапослености и старосна структура незапослених упућује на то. Јер, на старости од 25 до 50 година отпада чак 64,9%, од укупног броја незапослених жена, наспрам 54,0% код мушкараца. Такође, проценти незапослених у укупној радној снази унутар свих старости до 55 година већи су код женског него код

мушког становништва, изузев у старости 20-24, где су готово исти, углавном због војне обавезе мушкараца. Код жена је незапослено 57,7%, а код мушкараца 57,6% активних у тој старосној групи. Дакле, стварна незапосленост жена је већа, поготово ако се има у виду да је категорија жена које су привремено прекинуле рад занемарљива (771 жена, или 0,2% наспрам 23102 мушкараца, или 5,8% у 2002. години), па су све у групи незапослених које траже посао.

Посматрано по подручјима удео незапослених у укупној радној снази нешто је већи у Војводини (23,2%) него у централној Србији (21,9%), што је био случај и у време 1981. (6,5% наспрам 4,2%) и у 1991. години (11,2% наспрам 9,1%). Иначе, пораст незапослености у периоду 1981-2002 у апсолутном износу је нешто већи у Војводини, док се у централној Србији, због смањења броја активних у том периоду, стопа незапослености више повећала. На кретање незапослености, као уосталом и

на број активних, утицај током претходне деценије имала је избегличка популација, значајније у Војводини него у централној Србији. Што се тиче разлике по полу, исто као за Србију у целини, на оба подручја је већи пораст броја незапослених забележен код мушког него код женског станов-

ништва, иако је незапосленост већа код жена. Стопа незапослености већа је у Војводини у односу на централну Србију и за сваки пол посебно. Код мушког становништва стопе су по подручјима редом 22,0% и 20,2%, а код женског 24,9% и 24,0%.

6.6.2.3 Привредна делатност активног становништва

Промене у готово свим сферама привредног и друштвеног живота у Србији биле су врло изражене у другој половини 20. века. Темпо промена у структури привреде био је најбржи у периоду до половине шездесетих, а водећу улогу у брзом привредном развоју имала је индустрија. Осим индустрије, убрзани развој бележиле су и друге привредне гране, попут грађевинарства и саобраћаја, а до позитивних промена дошло је и у пољопривреди, иако је стопа раста пољопривредне производње значајно заостајала за стопом раста индустрије (ЦДИ ИДН, 1995).

Социо-економски развој имао је велики утицај на економску структуру становништва и радне снаге. До промена је дошло код свих економских обележја радне снаге, а привредна делатност, као једно од основних, претрпела је велике промене. Оне су директна последица промена у структури саме привреде, чији ток развоја неминовно доводи до опадања значаја једних и брзе експанзије других грана делатности. Првобитна доминантна улога пољопривреде у формирању друштвеног производа временом се губи, а све већи значај добија индустрија, чији је развој веома брз и интензиван и која после извесног времена постаје главни носилац привредног напретка. У каснијој фази, при одговарајућем нивоу друштвеног производа, раст индустрије, односно секундарних делатности, постаје спорији, а повећава се учешће и значај терцијарних делатности. Према томе, промене у глобалној структури извора друштвеног производа у Србији значиле су истовремено и знатна померања у економској структури становништва. Прерасподела активног становништва између делатности се такође одвијала у складу са променама у структури привреде, а то је била карактеристика свих подручја у Србији.

Основни правац промена у структури активног становништва Србије према делатности је смањивање активних, и у апсолутном и у релативном износу, у примарном сектору (пољопривреда са рибарством, и шумарство), а повећање активних у секундарном (индустрија са рударством, грађевинарство и производно занатство) и терцијарном сектору. (табела 6.6-7). Тако се у

периоду од 1953. до 1991. године структура запослених потпуно обрнула ако се има у виду примарни наспрам секундарног и терцијарног сектора заједно. Почетком педесетих је удео запослених у примарном сектору износио 75,3% а почетком деведесетих се смањило на 30,2%.

Деаграризација становништва у Србији била је врло интензивна, а трансфер радне снаге из пољопривреде у непољопривредне делатности је нарочито био изражен у периоду 1971-1981. Активно становништво примарног сектора у Србији смањено је 2,3 пута од 1953. до 1991. године, а његов удео у укупном активном и нешто више (2,5 пута). Основна грана делатности у овом сектору, пољопривреда и рибарство, смањила је удео у укупној запослености од 67,1% у 1953. на 29,6% у 1991. години, или од око 2 милиона 212 хиљада на 965 хиљада запослених. Ипак, и поред значајног смањења броја запослених у овој грани, она и у 1991. години, као и у ранијем периоду, ангажује највећи део запослених у Србији.

Истовремено је број запослених у секундарном сектору, и апсолутно и релативно, растао. Од 385 хиљада у 1953. до милион 160 хиљада активних у 1991. години, или од 13,1% до 35,9% у укупном броју запослених. Посматрано по гранама делатности, број запослених у индустрији и рударству порастао је 4,6 пута, док се удео запослених у укупној запослености повећао од 5,9% на 27,7% у периоду 1953-1991. Грађевинарство је такође забележило значајан пораст (у апсолутном износу преко 4 пута) чије је учешће у укупној запослености порасло од 1,3% на 5,4% у истом периоду. Једино смањење запослених у оквиру секундарног сектора забележено је у занатству (од око 154 хиљаде на око 84 хиљаде, или релативно од 4,7% у 1953. на 2,6% у 1991. години – Радушки, 1995).

Значај делатности терцијарног сектора у укупној запослености је такође временом растао. Број запослених у њима повећао се и у апсолутном (3,2 пута од 1953. до 1991) и у релативном износу (2,9 пута). Од свега 11,6% запослених у њему у време пописа 1953. године његов удео је порастао на 33,9% у 1991. Међу гранама делатности у оквиру

овог сектора, код којих је нарочито дошло до пораста броја запослених, су трговина и саобраћај. Радници у трговини чинили су 1953. године свега 1,9% укупног броја запослених, а повећали су учешће на 7,9% у 1991. Код саобраћаја проценат запослених порастао је од 1,6% на 5,0% у истом

периоду. Иначе, све до 1981. године запосленост у гранама овог сектора је по заступљености у укупној запослености била најмања, да би 1991. године премашила запосленост у примарном, а још више се приближила броју запослених у секундарном сектору.

Табела 6.6-7.
Активно становништво Србије према секторима делатности, 1953-1991.

Година	Укупно ¹⁾		Сектори делатности					
	број	%	Примарни		Секундарни ²⁾		Терцијарни и остало	
			број	%	број	%	број	%
Србија								
1953	2944762	100,0	2217496	75,3	384968	13,1	342298	11,6
1961	3106085	100,0	2032371	65,4	633405	20,4	440309	14,2
1971	3310350	100,0	1819722	55,0	856954	25,9	633674	19,1
1981	3424866	100,0	1364646	39,8	1088446	31,8	971774	28,4
1991	3234883	100,0	978324	30,2	1159712	35,9	1096847	33,9
Централна Србија								
1953	2216195	100,0	1696960	76,6	276665	12,5	242570	10,9
1961	2336365	100,0	1574725	67,4	443145	19,0	318495	13,6
1971	2541824	100,0	1450008	57,0	624649	24,6	467167	18,4
1981	2636221	100,0	1104505	41,9	801722	30,4	729994	27,7
1991	2467624	100,0	774272	31,4	863585	35,0	829767	33,6
Војводина								
1953	728567	100,0	520536	71,4	108303	14,9	99728	13,7
1961	769720	100,0	457646	59,5	190260	24,7	121814	15,8
1971	768526	100,0	369714	48,0	232305	30,1	166507	21,9
1981	788645	100,0	260141	33,0	286724	36,4	241780	30,7
1991	767259	100,0	204052	26,6	296127	38,6	267080	34,8

Напомена: ¹⁾ Нису укључени активни ван делатности и непознате делатности; ²⁾ Укључени сви активни у занатству, а не само у производном.

Извор: За период 1953-1981. Пенев (1984).

Промене у расподели запослених према делатностима настављене су и после 1991. године, али директна упоредивост података последњег са претходним пописима није могућа због промене у примењеној класификацији делатности.⁴ Према попису из 2002. године највише запослених у Србији ради у прерађивачкој индустрији (23,8%), затим у области пољопривреде, лова и шумарства (22,0%), а значајна је заступљеност сектора означеног као трговина на велико и мало и оправка (12,4%), (табела 6.6-8). Без обзира на неупоредивост класификација у последњем и

осталим пописима, може се приближно упоредити редослед појединих делатности које апсорбују највећи број запослених. Тако, док је 1991. године у пољопривреди и рибарству био ангажован највећи број запослених, према попису 2002. године тај ранг има област прерађивачке индустрије. Такође, може се оценити да удео пољопривреде и шумарства и даље показује тенденцију опадања, а до пораста учешћа, мада без прецизних оцена, изгледа да је дошло код трговине, здравствене и социјалне заштите и стамбено-комуналних делатности. Треба рећи да тек резултати наредног пописа могу прецизније да потврде изнете закључке, јер ће подаци бити директно упоредиви, уз претпоставку да заокрет смера уочених промена није вероватан у периоду од двадесетак

⁴ У попису 1991. године у употреби је била Јединствена класификација делатности са укупно 14 области делатности. У попису 2002. коришћена је Класификација делатности која има 17 сектора делатности, као највиших нивоа агрегације. Класификација делатности је у потпуности упоредива са класификацијом економске активности у Европској заједници (Statistical Classification of Economic Activities in European Community NACE Rev.1).

Табела 6.6-8.

Активно становништво Србије које обавља занимање према делатности и полу, 2002.

Делатност	Свега		Мушко		Женско	
	број	%	број	%	број	%
Србија						
Укупно	2642987	100,0	1525785	100,0	1117202	100,0
Пољопривреда, лов и шумарство	580339	22,0	342843	22,5	237496	21,3
Рибарство	1489	0,1	1279	0,1	210	0,0
Вађење руда и камена	35495	1,3	29476	1,9	6019	0,5
Прерађивачка индустрија	630129	23,8	390788	25,6	239341	21,4
Производња и снабдевање електричном енергијом, гасом и водом	46101	1,7	36667	2,4	9434	0,8
Грађевинарство	118801	4,5	102524	6,7	16277	1,5
Трговина на велико и мало; оправка моторних возила, мотоцикала и предмета за личну употребу и домаћинство	327547	12,4	163489	10,7	164058	14,7
Хотели и ресторани	63429	2,4	30302	2,0	33127	3,0
Саобраћај,складиштење и везе	146066	5,5	113943	7,5	32123	2,9
Финансијско посредовање	36657	1,4	11872	0,8	24785	2,2
Активности у вези с некретнимама, изнајмљивање и пословне активности	82269	3,1	44076	2,9	38193	3,4
Државна управа и одбрана; обавезно социјално осигурање	131655	5,0	82937	5,4	48718	4,4
Образовање	122218	4,6	42236	2,8	79982	7,2
Здравствени и социјални рад	168431	6,4	39327	2,6	129104	11,6
Остале комуналне,друштвене и личне услужне активности	76417	2,9	42962	2,8	33455	3,0
Приватна домаћинства са запосленим лицима	1557	0,1	275	0,0	1282	0,1
Екстериторијалне организације и тела	405	0,0	208	0,0	197	0,0
Непознато	73982	2,8	50581	3,3	23401	2,1
Централна Србија						
Укупно	1941875	100,0	1112149	100,0	829726	100,0
Пољопривреда, лов и шумарство	421643	21,7	237438	21,4	184205	22,2
Рибарство	462	0,0	362	0,0	100	0,0
Вађење руда и камена	31953	1,7	26570	2,4	5383	0,7
Прерађивачка индустрија	447485	23,0	275946	24,8	171539	20,7
Производња и снабдевање електричном енергијом, гасом и водом	36386	1,9	29089	2,6	7297	0,9
Грађевинарство	85936	4,4	73677	6,6	12259	1,5
Трговина на велико и мало; оправка моторних возила, мотоцикала и предмета за личну употребу и домаћинство	237349	12,2	119927	10,8	117422	14,2
Хотели и ресторани	47487	2,5	22590	2,0	24897	3,0
Саобраћај,складиштење и везе	110437	5,7	85626	7,7	24811	3,0
Финансијско посредовање	25861	1,3	8509	0,8	17352	2,1
Активности у вези с некретнимама, изнајмљивање и пословне активности	65081	3,4	35404	3,2	29677	3,6
Државна управа и одбрана; обавезно социјално осигурање	100081	5,2	63420	5,7	36661	4,4
Образовање	90791	4,7	33059	3,0	57732	7,0
Здравствени и социјални рад	126718	6,5	30318	2,7	96400	11,6
Остале комуналне, друштвене и личне услужне активности	56129	2,9	31509	2,8	24620	3,0
Приватна домаћинства са запосленим лицима	850	0,0	132	0,0	718	0,1
Екстериторијалне организације и тела	355	0,0	186	0,0	169	0,0
Непознато	56871	2,9	38387	3,5	18484	2,2
Војводина						
Укупно	701112	100,0	413636	100,0	287476	100,0
Пољопривреда, лов и шумарство	158696	22,6	105405	25,5	53291	18,5
Рибарство	1027	0,2	917	0,2	110	0,0
Вађење руда и камена	3542	0,5	2906	0,7	636	0,2
Прерађивачка индустрија	182644	26,1	114842	27,8	67802	23,6
Производња и снабдевање електричном енергијом, гасом и водом	9715	1,4	7578	1,8	2137	0,7
Грађевинарство	32865	4,7	28847	7,0	4018	1,4
Трговина на велико и мало; оправка моторних возила, мотоцикала и предмета за личну употребу и домаћинство	90198	12,9	43562	10,5	46636	16,2
Хотели и ресторани	15942	2,3	7712	1,9	8230	2,9
Саобраћај,складиштење и везе	35629	5,1	28317	6,9	7312	2,5
Финансијско посредовање	10796	1,5	3363	0,8	7433	2,6
Активности у вези с некретнимама, изнајмљивање и пословне активности	17188	2,5	8672	2,1	8516	3,0
Државна управа и одбрана; обавезно социјално осигурање	31574	4,5	19517	4,7	12057	4,2
Образовање	31427	4,5	9177	2,2	22250	7,7
Здравствени и социјални рад	41713	6,0	9009	2,2	32704	11,4
Остале комуналне, друштвене и личне услужне активности	20288	2,9	11453	2,8	8835	3,1
Приватна домаћинства са запосленим лицима	707	0,1	143	0,0	564	0,2
Екстериторијалне организације и тела	50	0,0	22	0,0	28	0,0
Непознато	17111	2,4	12194	3,0	4917	1,7

година. Јер извесно је да приватизација, реструктурирање, као и модернизација привреде утичу на стварање нове привредне структуре у којој расте значај трговине, саобраћаја, финансијских, интелектуалних, личних и других услуга.

Полна структура запослених по делатностима, између осталог, указује које су делатности претежно резервисане за жене, а које за мушкарце. Од делатности које укупно апсорбују већи број запослених, традиционално више мушкараца има у грађевинарству (за више од 6 пута него жена) и у саобраћају (3,5 пута више), а више их је, мада не у таквом распону, и у прерађивачкој индустрији (1,6 пута), државној управи (1,7 пута), пољопривреди (1,4 пута више). Насупрот томе, жене су заступљеније у здравственој и социјалној заштити (3,3 пута их је више но мушкараца), образовању (1,9 пута више), али и у делатности финансијског посредовања (преко 2 пута више).

С друге стране, ако би посматрали расподелу запослених по делатностима за мушко односно женско становништво могућа је груба расподела по секторима. Међу мушкарцима 59,2% је запослено у првих 6 делатности (табела 6.6-8), што приближно одговара примарном и секундарном сектору заједно. Код женског становништва је, међутим, већа концентрација запослених у осталим делатностима, које приближно одговарају

6.6.2.4 Занимање активног становништва

Промене у професионалној структури радне снаге одвијале су се упоредо са променама у структури активног становништва по делатностима, и у највећој мери су одраз промене значаја појединих грана делатности у привреди земље. То је нарочито очигледно код групе пољопривредници и сродни радници и групе индустријски и сродни радници, иначе групе занимања које је могуће пратити све до пописа 1991. године. Јер, генерално посматрано, расте значај непољопривредних у односу на пољопривредна занимања. Социјално-професионалне покретљивости становништва пољопривредничког порекла. Тако је према подацима из 1991. године у Војводини 35,8%, а у централној Србији 29,6% активног становништва пољопривредничког порекла прешло у мануелну непољопривредну скупину. А знатан је био прелазак потомака пољопривредника и у немануелну непољопривредну групу (24% и 18,4% редом по подручјима – Станковић, 1996). Међутим, осим

терцијарном сектору (54,5%). Поново подсећамо да је прецизна расподела међу секторима, на начин како је то било могуће на основу података из ранијих пописа, немогућа на овом нивоу агрегирања делатности. Отуда претходно дате оцене треба схватити само условно.

Редослед делатности које запошљавају највећи број запослених исти је и по подручјима Србије. Разлика је једино у процентима њихове заступљености, а они су виши у Војводини у односу на централну Србију код сва три најфреквентнија сектора делатности. Распон у процентима је најизраженији за прерађивачку делатност, у Војводини је 26,1%, а у централној Србији 23,0% запослено у овој делатности. Међутим однос међу подручјима Србије је нешто другачији ако се посматра посебно по полу. Наиме, док је код мушкараца исти однос међу подручјима као код укупног становништва, проценти жена запослених у сектору пољопривреда, лов и шумарство нижи су у Војводини него у централној Србији. Разлика међу подручјима постоји и по уделу грубо одређених сектора делатности (тзв. примарног, секундарног и терцијарног). На првих шест делатности у Војводини отпада 63%, а у централној Србији 57,8% код мушког становништва, док је код жена заступљеност осталих делатности значајнија, а поново нешто више у Војводини (55,6% наспрам 54% у централној Србији).

промена у структури привреде, важну улогу имао је и пораст образовања који се континуирано одвијао у читавом претходном периоду, у правцу пораста удела оних занимања која захтевају виши и високи степен образовања, о чему сведочи и стално опадање категорије неквалификованих.

Структура запослених према занимању није упоредива ако се посматрају последњи и ранији пописи, не бар на највишем нивоу агрегирања.⁵

Према попису из 2002. године најзаступљенији међу запосленима у Србији су квалификовани радници у пољопривреди и рибарству (19,1%), стручни сарадници и техничари (17,1%), па руковооци машинама и уређајима и монтери (12,4%), а следе занатлије и сродни радници, па услужни

⁵ У попису 2002. године коришћена је Међународна стандардна класификација занимања која има 10 основних група занимања. Иако је и у претходно коришћеној Јединственој стандардној класификацији занимања било 10 група занимања, као највиших нивоа агрегирања, није могућа упоредивост по групама занимања.

радници и трговци (табела 6.6-9). Ако се изузму војна лица, најмање је оних чије је занимање у групи законодавци, функционери и руководиоци-менаџери (4,2%). Група под називом основна-једноставна занимања учествује са 8,4%, а то су физички радници у различитим привредним делатностима и као они са основним занимањима у трговини и услугама.

Ако се упореде подаци за централну Србију и Војводину постоје одређене разлике у заступљености појединих занимања у време пописа 2002. године. Интересантно је, да су две најфреквентније групе занимања замениле своје рангове, па је у централној Србији највише запослених у групи квалификовани радници у пољопривреди и рибарству (чак 20,4%), а онда у групи стручни сарадници и техничари (17,0%). У Војводини су,

пак, најчешћа занимања управо стручни сарадници и техничари (17,2%), а затим квалификовани радници у пољопривреди и рибарству (15,6%). Такође, стручњака је у Војводини релативно мање (6,5% наспрам 8,3%), а физичких радника релативно више (9,6% наспрам 8,0%) него у централној Србији. Код првих (стручњаци), поменута разлика у складу је са разликом између ова два подручја по питању заступљености лица са високим образовањем (5,2% у Војводини и 7,0% у централној Србији). Међутим, разлика код заступљености основних занимања не кореспондира нивоима нижег степена образовања код две популације, јер је оно идентично код обе (45,7% чине лица без образовања и са највише основном школом). Законодавци, функционери и руководиоци су приближно исто заступљени на оба подручја.

Табела 6.6-9.

Активно становништво Србије које обавља занимање према занимању, 2002.

Занимање	Србија		Централна Србија		Војводина	
	број	%	број	%	број	%
Укупно	2642987	100,0	1941875	100,0	701112	100,0
Законодавци, функционери и руководиоци-менаџери	110973	4,2	80361	4,1	30612	4,4
Стручњаци	206460	7,8	160660	8,3	45800	6,5
Стручни сарадници и техничари	450860	17,1	330188	17,0	120672	17,2
Службеници	151729	5,7	105584	5,4	46145	6,6
Услужни радници и трговци	276063	10,4	196985	10,1	79078	11,3
Квалификовани радници у пољопривреди и рибарству	504665	19,1	395569	20,4	109096	15,6
Занатлије и сродни радници	292160	11,1	208122	10,7	84038	12,0
Руковаоци машинама и уређајима и монтери	328885	12,4	227522	11,7	101363	14,5
Основна-једноставна занимања	222495	8,4	155205	8,0	67290	9,6
Војна лица	21520	0,8	17429	0,9	4091	0,6
Непознато	77177	2,9	64250	3,3	12927	1,8

Као што је већ речено, упоредивост професионалне структуре у односу на ранији период није могућа, па ћемо у циљу уочавања основног правца промена у тој структури, дати паралелу између пописа 1991. и 1953. године. Наиме, према попису из 1953. године, најзаступљенија група занимања били су пољопривредници и сродни радници, којом се бавило чак 73,9% активног становништва Србије. Истовремено то је једна од само две групе занимања које су смањиле своје учешће у укупној запослености до 1991. године. Поменута група на 27,4% запослених, а неквалификовани од 3,9% на 2,4% у том периоду. Сва остала занимања повећала су своје учешће. Индустијски и сродни радници од 11,3% на 30,7% чиме су постали

најчешће занимање у 1991. години. Радници у трговини су и у апсолутном и у релативном смислу забележили највећи пораст. Више него седам пута је порастао број радника у трговини, а њихов удео се повећао од 1,1% на 7,2%. И група стручњаци и уметници је такође значајно порасла у периоду 1953-1991. Бројчано за више од пет пута, а учешћем од 2,7% на 13,4%.

У којој мери је уочени смер промена у структури занимања настављен и после 1991. године не може се лако оценити, али је вероватно да су и даље добијала на значају она занимања која захтевају високу стручност и квалификацију и она која се јављају као последица развоја и ширења

нових технологија (информационих и комуникационих). Такође, извесно је да и прилагођавање системским променама (приватизација, реструктурирање), кроз реформу образовања и програме

преквалификације и обуке запослених и посебно незапослених, може утицати и на професионалну структуру запослених.

6.6.3 Пољопривредно становништво

Опадање пољопривредног становништва је једна од законитости друштвене поделе рада и економског развоја. Јер, с обзиром да се у условима неразвијености, становништво углавном бави пољопривредом, његовим преласком у непољопривреду директно се обезбеђује радна снага неопходна за развој секундарног и терцијарног сектора. Отуда је у почетном периоду привредног развоја пољопривреда основни извор радне снаге за непољопривредне делатности, али се истовремено премештањем радне снаге из пољопривреде решава и питање аграрне пренасељености у њој. Опадање пољопривредног становништва се јавља у свим земљама, а врло интензивно је испољено и у Србији. Брзина, а често и стихијност, су главне карактеристике процеса деаграризације код нашег становништва. Трансфер из пољопривреде био је често бржи од апсорпционих могућности првенствено индустрије, али и других непољопривредних делатности, у погледу активирања придошлог становништва. Иначе, у почетним фазама тог процеса одвијала се тзв. директна деаграризација становништва, која је значила одлазак, углавном неквалификоване, радне снаге из пољопривреде и директно запошљавање у непољопривредне делатности. У каснијим фазама је присутна тзв. индиректна деаграризација, која је омогућена посредством школовања и стицања одређених квалификација и нивоа стручности, као предуслова за прелазак у непољопривреду.

Промене у структури привреде које се дешавају у току економског развоја, неминовно доводе и до промена у расподели радне снаге, а преко ње и укупног становништва, по делатностима. Опадање удела пољопривредне радне снаге у укупној, нарочито изражено у неким периодима, резултат је експанзије непољопривредних делатности, али и промењених потреба саме пољопривредне производње у погледу обима и структуре неопходне радне снаге, које собом доноси техничко-технолошки прогрес.

Интензивну деаграризацију нашег становништва није пратио исти темпо урбанизације. У Србији, од 1953. до 2002. године, пољопривредно становништво се смањило 5 пута, а сеоско (односно

становништво неградских, тј. осталих насеља) је смањено за свега 1,4 пута. С друге стране, удео пољопривредног у укупном становништву смањено се више од 6 пута, а удео сеоског у укупном само 1,8 пута. Таква кретања имала су велики утицај на промену социо-професионалне структуре нарочито сеоског становништва, и његову улогу у привреди земље (Радивојевић, 1999).

Према попису из 2002. године пољопривредно становништво Србије износило је 817 хиљада, што је чинило 10,9% укупне популације (табела 6.6-10).⁶ У односу на 1953. годину, када је број пољопривредног становништва износио око 4 милиона и 72 хиљаде, оно је смањено чак за 3 милиона 255 хиљада, а његов удео се смањено од 66,0% на поменутих 10,9%. Највеће апсолутно смањење пољопривредног становништва забележено је од 1971. до 1981. године у ком периоду се оно смањило за око милион и 174 хиљаде. Опадање је настављено и у међупописном периоду 1991-2002. када је забележено смањење од 37%.

Развој пољопривредног становништва у нашој земљи опредељивали су економски и некономски фактори. Међу економским, најважнију улогу имала је индустријализација, као основни метод развоја у послератним годинама. Трансфер радне снаге из пољопривреде у непољопривреду директно се одразио и на укупно пољопривредно становништво. Иначе, убрзана индустријализација је требало да обезбеди брз економски развој, али је имала и негативне ефекте. Запостављене су, по питању развоја, друге привредне гране, а нарочито пољопривреда, чија је стопа раста била и неколико пута нижа од индустријске. У пољопривреди није било нових улагања, цене су се формирале на штету пољопривредних производа, доходи пољопривредника су били ниски, тржиште пољопривредних производа је било нестабилно, а врло често су биле штете од природних непогода. С друге стране, непољопривредне делатности су

⁶ У пописима 1953, 1961. и 1971. године у пољопривредно становништво укључивани су активни који су обављали занимање, без обзира на саму његову природу, у пољопривреди, рибарству и водопривреди, као и од њих издржавана лица. У пописима 1981, 1991. и 2002. године, карактер занимања активних лица представљао је основни критеријум за издвајање пољопривредног становништва, а не преко делатности као раније.

постајале све атрактивније због већих личних доходака и погодности које пружа рад у друштвеном сектору (првенствено здравствено и пензијско осигурање), а истовремено је расла и потреба за непољопривредном радном снагом.

Неекономски фактори су такође имали знатан утицај на трансфер становништва из пољопривреде у непољопривреду. Виши друштвени статус радничких и посебно службеничких занимања, више слободног времена, повољнији услови за школовање деце, су неки од тих фактора. Сви они, у својству *pull* (привлачећих) фактора, нарочито су утицали на професионалну оријентацију младих претежно усмерену на непољопривредна занимања, чиме се после етапе директног прелазу у непољопривреду, процес деаграризације и даље настављао.

Смањивању пољопривредног становништва претходило је опадање пољопривредне радне снаге. Међутим, опадање је било спорије него код укупног пољопривредног становништва. Од 1953. до 1991. године радна снага у пољопривреди смањена је 4,3 пута. С друге стране, иако је она бројчано опадала континуирано у читавом послератном периоду, стопа активности пољопривредног становништва имала је узлазни тренд после 1961. све до 1991. године, управо због различитог темпа опадања укупног и активног пољопривредног становништва. У последњем међупописном периоду поново је забележено њено опадање, које је у 2002. години износила 64,8% (наспрам 56,0% у 1953). Иначе, достигнута стопа активности пољопривредног становништва је знатно виша од стопе активности за укупно становништво (45,3%). Као што је већ речено, разлика у овим стопама (код укупног и код пољопривредног становништва) је последица већег радног ангажовања граничних старосних група радно способног пољопривредног становништва. Тим разлозима, али и већом економском активношћу пољопривредника у старосним групама у којима се иначе непољопривредно становништво још увек школује (20-24, па и 25-29), објашњава се и већа искоришћеност радног контингента у пољопривреди него целокупног радног контингента. Иначе, удео активних пољопривредника у укупној радној снази Србије опао је од 73,2% у 1953. на 15,6% у 2002. години, што је у вези са променама у структури привреде, о чему је било речи.

Деаграризација становништва је била благо наглашенија у Војводини него у централној Србији. Већи проценат аграрног становништва у централној Србији у односу на Војводину, с почетка пос-

матраног периода, задржао се и даље, мада су разлике временом ублажене. Према подацима из 2002. године у питању су удели од 11% и 10,6% за централну Србију, односно Војводину. Такође, и удео активног пољопривредног становништва у укупном активном већи је у централној Србији (16,2%), него у Војводини (13,7%). Тај однос међу подручјима је и по питању стопе активности пољопривредника. Значајно виша у централној Србији (67,1%) у односу на Војводину (58,3%), последица је и знатно ниже активности међу женским пољопривредним становништвом у Војводини. Нарочито велика разлика бележи се у време пописа 1971. и 1981. године када је стопа активности била за више од два пута већа код жена Војводине. Објашњење лежи делом и у изјавама жена Војводине приликом пописа, које се радије изјашњавају као издржаване него као активне пољопривреднице (Пенев, 1984).

Трансфер из пољопривреде у непољопривреду одвијао се селективно – пољопривреду је углавном напуштало млађе радно способно мушко становништво, што се одразило и на старосно-полну структуру пољопривредног становништва. У Србији је све до 1991. године у укупном пољопривредном преовлађавало женско становништво, а у време последњег пописа већи је проценат мушког. У 1953. години жене су чиниле 53%, а у 2002. години 48,6% укупног пољопривредног становништва. Код активних пољопривредника, изузев у време пописа 1981. године, у време свих посматраних пописа више је мушкараца него жена. Мање учешће мушких пољопривредника у укупној пољопривредној радној снази у 1981. години последица је масовног одласка на привремени рад у иностранство после 1971, међу којима је било много и пољопривредника. Према попису из 2002. године удео мушкараца у пољопривредној радној снази износио је 57,7%. Иначе, једино у време последњег пописа, бележи се мањи проценат пољопривредног женског у укупном женском становништву, него што је проценат код мушког (10,3% наспрам 11,5%).

Слична кретања пољопривредног становништва према полу испољена су и у централној Србији, док је у Војводини вишак жена у укупном пољопривредном становништву регистрован већ 1991. године. Разлика међу подручјима постоји и у полној структури радне снаге у пољопривреди. У Војводини је у свим пописима регистрован већи проценат мушкараца него жена, док је у централној Србији у време 1981. и 1991. године било више жена. Такође, стопе активности пољоприв-

Табела 6.6-10.
Укупно и активно пољопривредно становништво Србије, 1953-2002.

Година	Пол	Свега			Активно пољопривредно становништво			Стопа активности пољопривредног становништва
		број	%	Удео у укупном активном становништву (у процентима)	број	%	Удео у укупном активном становништву (у процентима)	
Србија								
1953	Свега	4071805	100,0	66,0	2279908	100,0	73,2	56,0
	Мушки	1912816	47,0	63,8	1328202	58,3	66,6	69,4
	Женски	2158989	53,0	68,1	951706	41,7	85,0	44,1
1961	Свега	3671669	100,0	55,0	2033403	100,0	62,0	55,4
	Мушки	1702478	46,4	52,1	1150428	56,6	55,2	67,6
	Женски	1969191	53,6	57,7	882975	43,4	73,8	44,8
1971	Свега	3078667	100,0	42,7	1886326	100,0	53,3	61,3
	Мушки	1453354	47,2	41,1	1049204	55,6	47,6	72,2
	Женски	1625313	52,8	44,3	837122	44,4	62,7	51,5
1981	Свега	1905029	100,0	25,5	1289073	100,0	35,0	67,7
	Мушки	846948	44,5	23,1	640202	49,7	29,3	75,6
	Женски	1058081	55,5	27,9	648871	50,3	43,2	61,3
1991	Свега	1305426	100,0	17,3	904127	100,0	25,0	69,3
	Мушки	594241	45,5	16,3	473989	52,4	22,8	79,8
	Женски	711185	54,5	18,5	430138	47,6	27,9	60,5
2002	Свега	817052	100,0	10,9	529236	100,0	15,6	64,8
	Мушки	420222	51,4	11,5	305590	57,7	15,9	72,7
	Женски	396830	48,6	10,3	223646	42,3	15,2	56,4
Централна Србија								
1953	Свега	2993822	100,0	67,2	1745415	100,0	74,8	58,3
	Мушки	1398822	46,7	64,3	974429	55,8	67,1	69,7
	Женски	1595000	53,3	69,9	770986	44,2	87,4	48,3
1961	Свега	2710799	100,0	56,2	1575998	100,0	63,9	58,1
	Мушки	1240098	45,7	52,5	837218	53,1	55,4	67,5
	Женски	1470701	54,3	59,7	738780	46,9	77,5	50,2
1971	Свега	2317651	100,0	44,1	1501220	100,0	55,5	64,8
	Мушки	1078349	46,5	41,7	785778	52,3	48,1	72,9
	Женски	1239302	53,5	46,5	715442	47,7	67,0	57,7
1981	Свега	1513603	100,0	27,6	1075766	100,0	38,1	71,1
	Мушки	659047	43,5	24,4	499546	46,4	30,7	75,8
	Женски	854556	56,5	30,7	576220	53,6	48,3	67,4
1991	Свега	1035988	100,0	18,0	754544	100,0	27,0	73,6
	Мушки	458301	44,2	16,3	368371	48,7	23,3	81,2
	Женски	577687	55,8	19,8	386173	51,3	31,6	67,6
2002	Свега	601905	100,0	11,0	403730	100,0	16,2	67,1
	Мушки	306061	50,8	11,5	225694	55,9	16,2	73,7
	Женски	295844	49,2	10,5	178036	44,1	16,3	60,2
Војводина								
1953	Свега	1077983	100	62,9	534494	100,0	68,7	49,6
	Мушки	513994	47,7	62,4	353773	66,2	65,4	68,8
	Женски	563989	52,3	63,4	180720	33,8	76,1	32,1
1961	Свега	960870	100	51,8	457405	100,0	56,1	47,6
	Мушки	462380	48,1	51,2	313210	68,5	54,7	67,7
	Женски	498490	51,9	52,4	144195	31,5	59,2	28,9
1971	Свега	761016	100	39,0	385106	100	46,2	50,6
	Мушки	375005	49,3	39,4	263426	68,4	46,4	70,2
	Женски	386011	50,7	38,5	121680	31,6	45,8	31,5
1981	Свега	391426	100	19,9	213307	100,0	24,7	54,5
	Мушки	187901	48,0	19,6	140656	65,9	25,4	74,9
	Женски	203525	52,0	20,1	72651	34,1	23,5	35,7
1991	Свега	269438	100	13,7	149583	100,0	17,1	55,5
	Мушки	135940	50,5	14,2	105618	70,6	19,9	77,6
	Женски	133498	49,5	13,2	43965	29,4	12,9	32,9
2002	Свега	215147	100	10,6	125506	100,0	13,7	58,3
	Мушки	114161	53,1	11,6	79896	63,7	15,1	70,0
	Женски	100986	46,9	9,6	45610	36,3	11,9	45,2

редника више су у централној Србији него у Војводини у току читавог посматраног периода, а изузетак су стопе за мушко становништво у 1961. години. Посебно велика разлика међу подручјима јавља се код стопа за женско становништво, које су у појединим пописним годинама више него двоструко веће у централној Србији. Према попису из 2002. године стопе активности за мушко односно женско пољопривредно становништво биле су 73,7% односно 60,2% у централној Србији, и 70% односно 45,2% у Војводини.

Демографско старење, као општи процес присутан код становништва Србије, карактеристика је и пољопривредног становништва. Чак је и интензивније, чиме је значајно угрожена проста репродукција пољопривредног становништва. Када је у питању радна снага у пољопривреди, такве промене у старосној структури имају негативан утицај на одвијање саме пољопривредне производње, а истовремено радна снага постаје ограничавајући фактор пољопривредног развоја. Према подацима из 1991. године у укупном пољопривредном становништву било је 45,5% старијих од 55 година, а 21,6% старијих од 65 година (табела 6.6-11). Још је неповољнија била старосна структура активних пољопривредника. Чак 51,1% укупног броја било је старије од 55 година, 22,2% старије од 65 година. Промене старосне структуре пољопривредног становништва после 1991. године одвијале су се у правцу смањења апсолутног броја у свим старосним групама, а релативно смањење је регистровано само за старије од 55 година. Исто се може рећи и за активне пољопривреднике осим за становништво млађе од 15 година, чији се удео у укупном активном такође нешто смањило. Нарочито велико апсолутно смањење забележено је код старијих од 55 година. У групи 55-64 било је преко 310 хиљада пољопривредног становништва у 1991. години, а свега 108 хиљада у 2002, а код активних 260 хиљада у 1991, а 100 хиљада у 2002. Значајно смањење евидентно је и код старијих од 65 година. Смањење је углавном последица повећаног пензионисања пољопривредника, код којих је почев од 1987. године уведено обавезно пензионо осигурање, под истим условима као и за непољопривреднике. То се одразило и на релативно смањење тих старости у укупном пољопривредном, односно активном пољопривредном становништву, што је донекле изменило и старосну структуру како укупног тако и активног пољопривредног становништва. Наиме, у 2002. години на становништво старије од 55 година отпадало је 31% укупног пољопривредног становништва, а на старије од 65 година 17,7%. Код

радне снаге 38,7% су били старији од 50 година, а 19,5% старији од 65 година. Но, без обзира што у последњем периоду није погоршана старосна структура пољопривредне радне снаге, ипак је сваки други пољопривредни произвођач старији од 50 година. Такође, ако се старосна структура пољопривредне радне снаге упореди са структуром укупне радне снаге, остаје чињеница да је старење присутније код пољопривредника. Јер, код укупне радне снаге свега 10,5% је отпадало на становништво старије од 55 година, а само 3,2% на старије од 65 година. Са аспекта пољопривредне производње такав старосни састав активних пољопривредника је јако неповољан, не само за развој, него и обављање пољопривредне делатности.

Посматрано по подручјима, запажа се да је старосна структура неповољнија код становништва централне Србије, што је карактеристика и у време пописа 1991. На пољопривредно становништво старије од 55 година у централној Србији отпада 32,7%, а у Војводини 26,3%. Слично је и са радном снагом у пољопривреди, 40% наспрам 34,4% по подручјима отпада на старије изнад 55 година.

Радна снага у пољопривреди неповољнија је и са становишта образовног нивоа. У развијеним земљама пољопривредни произвођач има најмање средње образовање. Са аспекта развоја пољопривреде и примене научних и техничких достигнућа у њој, подизање образовног нивоа и стицање адекватних квалификација има велики значај, мада је некад теже разбити традиционалну сељачкову производњу и његов страх да пређе на нове методе рада, него што сам производни процес захтева додатне квалификације (Спариф, 1992).

Према подацима из 2002. године, између пољопривредног и непољопривредног становништва Србије разлика постоји и у нивоу писмености, као и код школованости (Бјелобрк, 2005). Удео неписмених код непољопривредног износио је 3,2%, а код пољопривредног становништва чак 5,7%. Такође, код пољопривредног становништва најзаступљенији су нижи нивои школске спреме. На лица без школе и са највише завршеном основном школом отпада 80,1% пољопривредног становништва, наспрам 41,5% код непољопривредног. Заступљеност средњег образовања је готово 2,5 пута већа код непољопривредног становништва, а више и високо образовање има 12,3% непољопривредног и само 0,9% пољопривредног становништва. Иначе, унутар пољопривредног становништва образовни ниво жена је нарочито неповољан. Међу пољопривредницама чак је 9,7% неписмених, а 83,8% је без школе или са највише завршеном основном.

Табела 6.6-11.

Пољопривредно становништво Србије по активности и старости, 1991. и 2002.

Година	Активност	Укупно	Испод 15	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65+	Непознато
Србија										
	Укупно	1305426	147819	118323	101471	149039	188708	312013	281878	6175
1991	Активно	904127	-	64844	85268	128672	159016	261679	200979	3669
	Издржавано	401299	147819	53479	16203	20367	29692	50334	80899	2506
	Укупно	817052	123626	95196	100771	100362	138112	108380	144752	5853
2002	Активно	529236	-	34570	70486	87434	129521	101574	102947	2704
	Издржавано	287816	123626	60626	30285	12928	8591	6806	41805	3149
Структура										
	Укупно	100,0	11,3	9,1	7,8	11,4	14,5	23,9	21,6	0,5
1991	Активно	100,0	-	7,2	9,4	14,2	17,6	28,9	22,2	0,4
	Издржавано	100,0	36,8	13,3	4	5,1	7,4	12,5	20,2	0,6
	Укупно	100,0	15,1	11,7	12,3	12,3	16,9	13,3	17,7	0,7
2002	Активно	100,0	-	6,5	13,3	16,5	24,5	19,2	19,5	0,5
	Издржавано	100,0	42,9	21,1	10,5	4,5	3,0	2,4	14,5	1,1
Централна Србија										
	Укупно	1035988	107853	94438	77039	115923	148144	257622	229332	5637
1991	Активно	754544	-	55784	67550	104417	130691	223886	168826	3390
	Издржавано	281444	107853	38654	9489	11506	17453	33736	60506	2247
	Укупно	601905	86608	66929	73999	70224	102729	84624	111752	5040
2002	Активно	403730	-	26446	52916	62764	97834	80272	81137	2361
	Издржавано	198175	86608	40483	21083	7460	4895	4352	30615	2679
Структура										
	Укупно	100,0	10,4	9,1	7,4	11,2	14,3	24,9	22,1	0,5
1991	Активно	100,0	-	7,4	9	13,8	17,3	29,7	22,4	0,4
	Издржавано	100,0	38,3	13,7	3,4	4,1	6,2	12,0	21,5	0,8
	Укупно	100,0	14,4	11,1	12,3	11,7	17,1	14,1	18,6	0,8
2002	Активно	100,0	-	6,6	13,1	15,5	24,2	19,9	20,1	0,6
	Издржавано	100,0	43,7	20,4	10,6	3,8	2,5	2,2	15,4	1,4
Војводина										
	Укупно	269438	39966	23885	24432	33116	40564	54391	52546	538
1991	Активно	149583	-	9060	17718	24255	28325	37793	32153	279
	Издржавано	119855	39966	14825	6714	8861	12239	16598	20393	259
	Укупно	215147	37018	28267	26772	30138	35383	23756	33000	813
2002	Активно	125506	-	8124	17570	24670	31687	21302	21810	343
	Издржавано	89641	37018	20143	9202	5468	3696	2454	11190	470
Структура										
	Укупно	100,0	14,8	8,9	9,1	12,3	15,1	20,2	19,5	0,2
1991	Активно	100,0	-	6,1	11,8	16,2	18,9	25,3	21,5	0,2
	Издржавано	100,0	33,3	12,4	5,6	7,4	10,2	13,8	17	0,2
	Укупно	100,0	17,2	13,1	12,4	14,0	16,4	11,0	15,3	0,4
2002	Активно	100,0	-	6,5	14	19,7	25,2	17,0	17,4	0,3
	Издржавано	100,0	41,3	22,5	10,3	6,1	4,1	2,7	12,5	0,5

6.6.4 Регионални аспект

Као што је претходна анализа показала, промене које су се одвијале током неколико последњих деценија значиле су за економску структуру становништва сужавање разлика на нивоу макро регионалних целина. Основни показатељи у 2002. години, као што су стопа активности или проценат пољопривредног становништва, готово су на истом нивоу у централној Србији и Војводини. Међутим, ако се анализирају подаци на нижим нивоима, јасно је да су се многе разлике задржале и да је распон у нивоима код неких показатеља врло велики. Но, и на општинском нивоу потврђује се утицај који привреда и њена структура имају на економске карактеристике становништва. Она и достигнути ниво развоја, у условима старосно-полне структуре сваке од општина, определиће и разлике међу њима.

Указаћемо на ниво економске активности становништва по општинама, као и на учешће пољопривредног у укупном становништву општина у Србији у време пописа 2002. године.

Подсећамо да је у време последњег пописа општа стопа активности у Србији износила 45,3% за укупно становништво, код мушкараца је била на нивоу од 52,8%, а код жена 38,3%. На општинском нивоу распон између најмањих и највећих стопа активности је веома изражен. За укупно становништво он се креће од нивоа 31,1% (општина Црна Трава) до 66% (Осечина). Распон у стопама нарочито је велики код женског становништва, где је најнижа стопа 19,4% (Црна Трава), а највиша 61,1% (Осечина). Код мушкараца стопе су у распону од 43,3% (Црна Трава) до 61,1% (Осечина). Интересантно је да су општине Црна Трава и Осечина у свим случајевима општине са најнижом, односно највишом стопом активности. Обе се налазе у централној Србији. Црна Трава у њеном југоисточном делу и спада у групу најнеразвијенијих општина у 2002. години по одређеним индикаторима развијености. Истовремено то је општина са 6% пољопривредног становништва. Такође, према попису из 2002. године са врло неповољном старосном структуром у којој је 44,8% становништва старије од 60 година, а удео радног контингента у укупном је само 50,5%. С друге стране, Осечина која се налази у западном делу централне Србије и припада групи недовољно развијених у 2002. години, има веома висок проценат пољопривредног становништва у укупном (59,7%), који је уједно и највиши у Републици. Према томе, управо превасходно пољопривредно

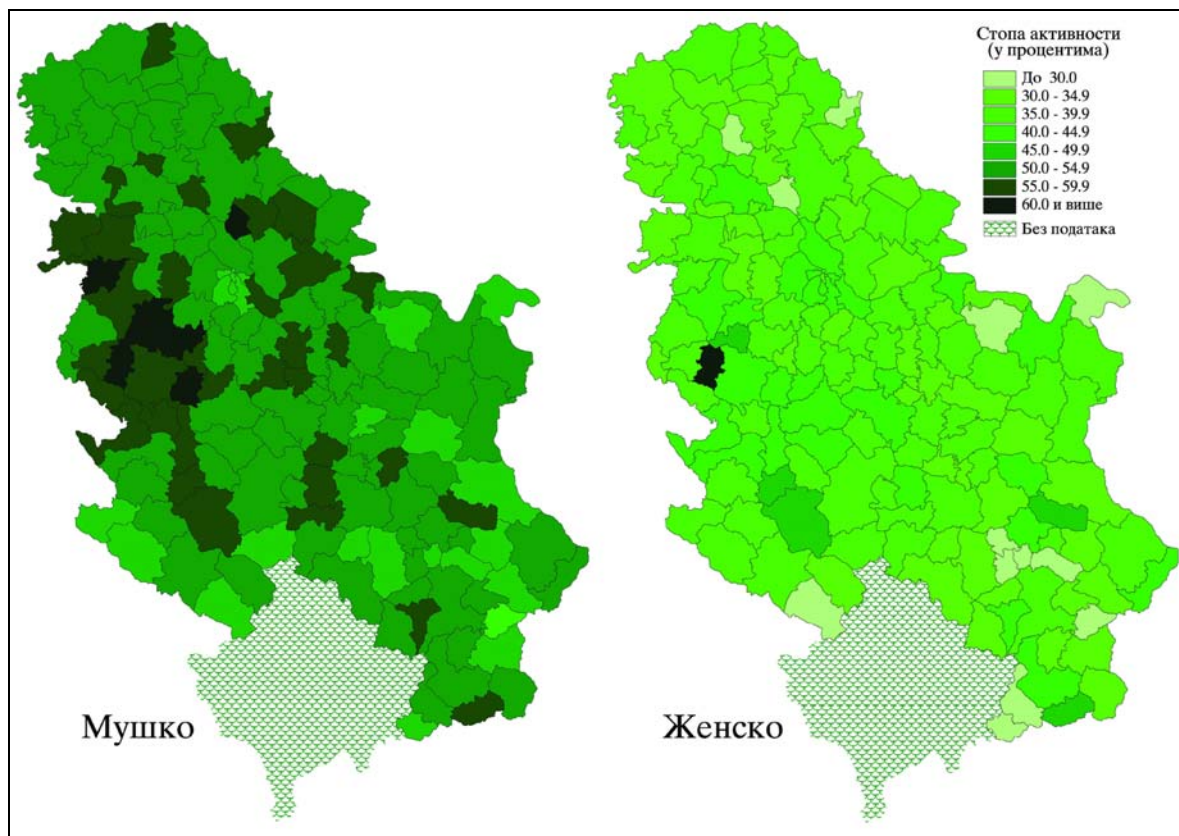
становништво ове општине опредељује и висину стопе активности. Иначе, удео старијих од 60 година (27,5%) је виши, а удео радноспособног становништва (60,7%) нижи у Осечини од одговарајућег републичког просека у 2002. години.

Ако се посматрају општине по великим подручјима Србије, уочљиво је да су све општине у Војводини, по висини општих стопа активности, унутар минималних и максималних вредности стопа у централној Србији и код укупног, и посебно код мушког односно женског становништва.

У Војводини најнижи проценат активних има општина Нова Црња (40,8%), а највиши општина Опово (47,8%). Иначе, обе општине имају висок удео пољопривредног становништва у укупном, значајно виши од оног за целу територију, а у Опову и највиши у Војводини (23,1% - Нова Црња; 27,7% - Опово). Такође, то су општине које су у ранијем периоду припадале групи недовољно развијених општина, а према подацима за 2002. годину према већини индикатора степена развијености иако у групи осталих општина, су далеко испод просечних вредности. Ипак, ниска стопа активности у Новој Црњи последица је с једне стране неповољне старосне структуре (26,2% су лица старија од 60 година, а удео радноспособног становништва је најнижи у Војводини, 59,5%, према попису из 2002. године), а с друге, јако ниске активности женског становништва. Насупрот томе, у општини Опово стопа активности мушког становништва је највиша у Војводини, а релативно је висока и привредна активност жена. Иначе, код мушкараца стопе активности су у распону од 50,2% (Пландиште) до 60,3% (Опово). Код женског становништва, варијација у стопама је наглашенија. Минималан проценат активних жена међу општинама је у Србобрану (28,6%), а максималан у Новом Саду-граду (41,8%). Интересантно је да је највиша забележена стопа активности код жена значајно нижа од најниже забележене стопе код мушкараца (распон износи 8,4 процентна поена).

Код мушког становништва, од укупно 161 општине у 2002. години, 129 општина или 80% има стопу активности у интервалу од 50,0% до 59,9%. Посматрно по подручјима, стопе у том интервалу имају све општине Војводине осим једне, а у централној Србији 73% укупног броја, или 85 општина. Двадесетпет општина у Србији има стопу активности у интервалу 40,0-49,9% и све су оне у централној Србији (табела 6.6-12).

Картограм 6.6-1
Удео активних у укупном мушком и женском становништву (у процентима).
Србија, 2002 (по општинама)

Табела 6.6-12.

Распоред општина у Србији према општој стопи активности, 2002.

Стопа активности (у %)	Србија		Централна Србија		Војводина	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Укупно	161	161	116	116	45	45
До 30,0	-	14	-	10	-	4
30,0-34,9	-	48	-	27	-	21
35,0-39,9	-	63	-	44	-	19
40,0-44,9	1	30	1	29	-	1
45,0-49,9	24	5	24	5	-	-
50,0-54,9	93	-	61	-	32	-
55,0-59,9	36	-	24	-	12	-
60 и више	7	1	6	1	1	-

Иначе, поред општине Осечина, у којој се бележи највећа стопа активности мушкараца, и остале општине са највећим стопама активности сконцентрисане су у Мачванском и Колубарском округу и готово све су са јако високим процентним уделом пољопривредног становништва у укупном. То су општине: Богатић, Владимирци, Коцељева, Мионица и др. Код жена, највише општина (111 или 69% од укупног броја општина) има стопе активности у интервалу 30,0-39,9%. Концентрација стопа је израженија у Војводини, где том интервалу нивоа активности припада 89% општина, наспрам 61% општина у централној Србији. Од 14 општина са ниском активношћу жена (испод 30,0% активних) 10 општина је у централној Србији. Већина од њих се налази у

групи најнеразвијенијих општина, а међу њима су и оне у којима је иначе традиционално ниска привредна активност женског становништва. То су општине Бујановац и Прешево са већинским албанским становништвом и Тутин у којој су претежно настањени Бошњаци.

Разлике између општина Србије врло су изражене и у погледу учешћа пољопривредног становништва. Према попису из 2002. године проценат пољопривредног становништва кретао се од свега 0,2% до читавих 59,7%. Најмање уделе пољопривредног становништва имале су београдске општине Врачар, Савски Венац и Стари Град, а и остале, осим општине Сопот (11,5% пољопривредног становништва) као једине са уделом већим од републичког просека (10,9%).

Табела 6.6-13.

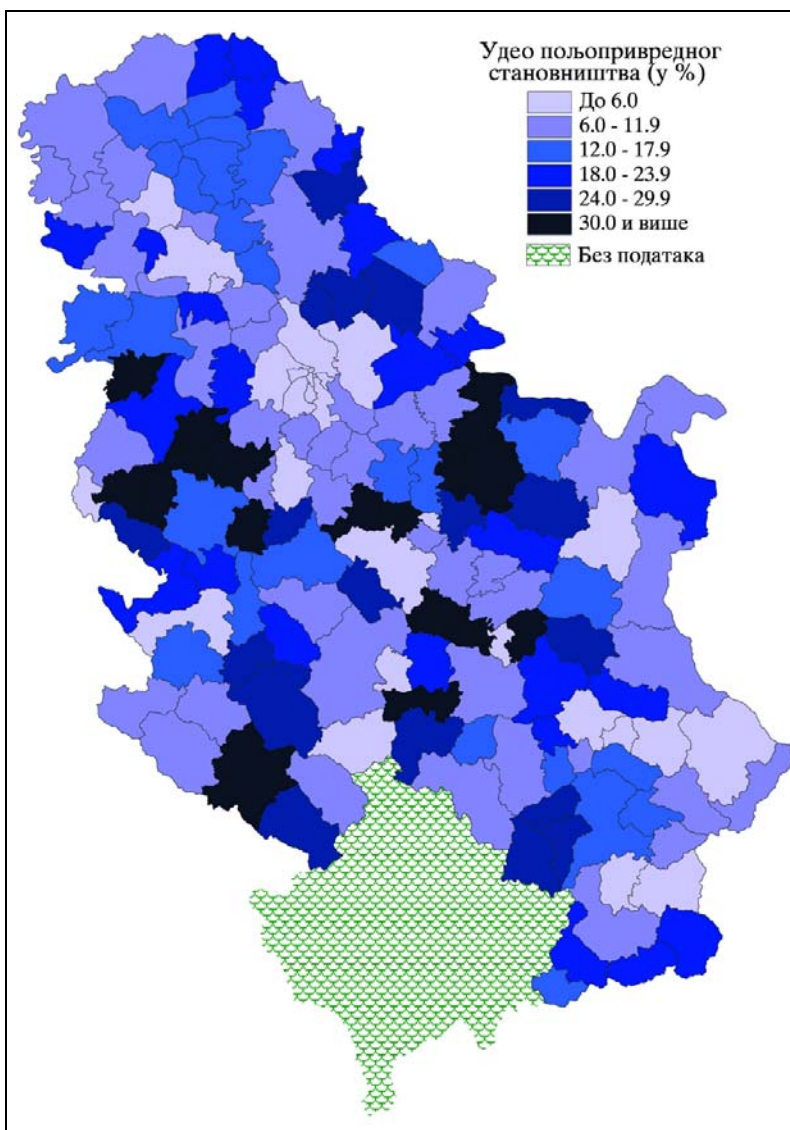
Рапоред општина Србије према уделу пољопривредног становништва у укупном, 2002.

Удео пољопривредног становништва (у %)	Број општина		
	Србија	Централна Србија	Војводина
Укупно	161	116	45
До 6,0	29	25	4
6,0-11,9	46	32	14
12,0-17,9	26	14	12
18,0-23,9	24	13	11
24,0-29,9	18	14	4
30 и више	18	18	-

Од укупног броја општина (161), у 70 је удео пољопривредног становништва био испод републичког просека. Највише пољопривредног становништва у укупном било је у општини Осечина у

Колубарском округу (59,7%). У Војводини најмањи удео пољопривредног становништва имао је Нови Сад-град (1,9%), а највиши Опово (27,7%).

Картограм 6.6-2
 Удео пољопривредног у укупном становништву.
 Србија, 2002. (по општинама)

Од укупно 161 општине у Србији највише је оних (46 или 29%) које имају 6,0-11,9% пољопривредног становништва. Приближно исти број општина је и са уделима 12,0-17,9% и 18,0-23,9% (26 и 24 општина редом). Посматрано по подручјима, релативно више општина је у Војводини (67% укупног

броја) него у централној Србији (61%) чији су удели пољопривредног становништва испод 17,9% (табела 6.6-13). Осамнаест општина у Србији (све су у централној Србији, а ниједна у Војводини) бележи више од 30,0% пољопривредног становништва у укупном.

7. ДОМАЋИНСТВА И ПОРОДИЦЕ

Јелена ПРЕДОЈЕВИЋ

Кретање величине и структуре породица и домаћинстава у развијеном делу света у великој мери зависе од мењања репродуктивног понашања, односно, смањивања фертилитета становништва, са једне стране, и узапредовалог процеса старења становништва, као последице негативних тенденција на пољу фертилитета и повећавања животног века становништва, са друге стране. Такође, мењање односа према браку, нарочито одлагање или избегавање ступања у брак, ширење заступљености кохабитационих заједница, повећавање учесталости развода и висока нестабилност небрачних заједница, као и све већи број модела расформирања и поновног склапања породичних заједница, значајно утичу на структуру породица и домаћинстава у савременим условима живота. Продуковање животног века и снижавање нивоа рађања има великог утицаја на мењање величине и структуре породице и домаћинства у горњој половини старосне пирамиде становништва: све је већи број домаћинстава старијих људи, нарочито у Западној и Северној Европи, који живе у двочланим, а нарочито

једночланим домаћинствима. У том смислу, у овим земљама све више губи на значају концепт трогенерациских домаћинстава (Kuijsten, 1996). Фактори понашања као што су: кохабитација, напуштање родитељског дома, низак ниво фертилитета и висока учесталост расформирања и поновног формирања партнерских заједница, имају већи утицај на структуру домаћинстава у доњем делу старосне пирамиде становништва.

Резултати пописа становништва 2002. године показују да Србија спада међу земље са најнарушенијом старосном структуром становништва. Ниво рађања, који је за око 20% мањи од потребног за замену генерација, благ пораст средњег очекиваног трајања живота у последњем међупописном периоду, значајно иселјавање младог и образованог дела популације и доселјавање избеглица и ратом угрожених лица са простора бивше СФРЈ, као и живот под теретом политичке и друштвено-економске кризе у земљи у 1990-им годинама, умногоме су утицали величину и структуру домаћинстава и породица у Републици Србији на почетку 21. века.

7.1 БРОЈ И ВЕЛИЧИНА ДОМАЋИНСТАВА

7.1.1 Број домаћинстава

У Републици Србији пописом становништва 2002. године регистровано је 2.521.190 домаћинстава (табела 7.1-1), а од 1971. године њихов број је увећан за око 516 хиљада (индекс пораста 125,1). Најинтензивнији пораст броја домаћинстава се догодио између 1971. и 1981. године (индекс раста 113,6 а просечно годишње повећање око 25,4 хиљаде). У међупописном периоду који је следио

дошло је до видног успоравања раста броја домаћинстава, да би између 1991. и 2002. године било забележено лагано повећање. Централна Србија је у анализираном периоду имала нешто израженији темпо раста броја домаћинстава у односу на Војводину, и то у свим међупописним периодима.

Табела 7.1-1.
Укупан број домаћинстава према типу насеља, Србија 1971-2002.

	1971	1981	1991	2002*	2002
Укупно					
Србија	2060003	2339891	2418156	2576487	2521190
Централна Србија	1446479	1661576	1732900	1854620	1811233
Војводина	613524	678315	685256	721867	709957
Градска					
Србија	1040287	1290039	1379360	1507803	1481304
Централна Србија	715282	910155	989207	1090737	1069929
Војводина	325005	379884	390153	417066	411375
Остала					
Србија	1019716	1049852	1038796	1068684	1039886
Централна Србија	731197	751421	743693	763883	741304
Војводина	288519	298431	295103	304801	298582

Напомена: Подаци за 2002. означени звездicom су по методологији пописа из 1991.

Када се посматра према типу насеља, и у градским и неградским подручјима Републике Србије присутан је исти смер кретања броја домаћинстава између 1971. и 2002. године, с тим што је у градским насељима пораст био видно израженији. У Србији је 2002. године било 1481 хиљада домаћинстава у градским и 1040 хиљада домаћинстава у неградским насељима. У односу на 1991. годину, број градских домаћинстава у

Републици је увећаван нешто више него број неградских (индекс пораста 109,3 односно 102,9) (табела 7.1-2). У централној Србији је пораст броја градских домаћинстава био већи него у Војводини (индекс 110,3 односно 106,9), док су домаћинства у неградским (осталим) насељима Војводине имала незнатно већи индекс пораста у односу на централну Србију (103,3 односно 102,7).

Табела 7.1-2.
Просечно годишње повећање и индекси пораста броја домаћинстава, Србија 1971-2002.

	Просечно годишње повећање у %			Индекс пораста			
	1971-1981	1981-1991	1991-2002	1981/1971	1991/1981	2002/1991	2002/1971
Укупно							
Србија	25,4	7,1	14,4	113,6	103,3	106,6	125,1
Централна Србија	19,6	6,5	11,1	114,9	104,3	107,0	128,2
Војводина	5,9	0,6	3,3	110,6	101,0	105,3	117,7
Градска							
Србија	22,7	8,1	11,7	124,0	106,9	109,3	144,9
Централна Србија	17,7	7,2	9,2	127,2	108,7	110,3	152,5
Војводина	5,0	0,9	2,5	116,9	102,7	106,9	128,3
Остала							
Србија	2,7	-1,0	2,7	103,0	99,0	102,9	104,8
Централна Србија	1,8	-0,7	1,8	102,8	99,0	102,7	104,5
Војводина	0,9	-0,3	0,9	103,4	98,9	103,3	105,6

Напомена: Приликом израчунавања просечног годишњег повећања и индекса пораста за 2002. годину су коришћени подаци о броју домаћинстава дати према методологији пописа 1991.

Табела 7.1-3.

Број домаћинстава, према поседовању пољопривредног газдинства. Србија 1991. и 2002.

	1991			2002		
	Србија	Централна Србија	Војводина	Србија	Централна Србија	Војводина
Укупно	2408287	1723031	685256	2521190	1811233	709957
са газдинством	963378	704249	259129	778891	577416	201475
без газдинства	1444909	1018782	426127	1742299	1233817	508482
Градска	1378423	988270	390153	1481304	1069929	411375
са газдинством	214518	133515	81003	144952	86533	58419
без газдинства	1163905	854755	309150	1336352	983396	352956
Остала	1029864	734761	295103	1039886	741304	298582
са газдинством	748860	570734	178126	633939	490883	143056
без газдинства	281004	164027	116977	405947	250421	155526
Структура у %						
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
са газдинством	40,0	40,9	37,8	30,9	31,9	28,4
без газдинства	60,0	59,1	62,2	69,1	68,1	71,6
Градска	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
са газдинством	15,6	13,5	20,8	9,8	8,1	14,2
без газдинства	84,4	86,5	79,2	90,2	91,9	85,8
Остала	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
са газдинством	72,7	77,7	60,4	61,0	66,2	47,9
без газдинства	27,3	22,3	39,6	39,0	33,8	52,1

Напомена: За 1991. за централну Србију нису рађене процене броја домаћинстава према поседовању пољопривредног газдинства.

Табела 7.1-4.

Просечно годишње повећање (у промилима) и индекс раста броја домаћинстава, према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства. Србија 1991-2002.

	1991			2002		
	Индекс пораста 2002/1991			Просечно годишње повећање 1991-2002 (у промилима)		
	Србија	Централна Србија	Војводина	Србија	Централна Србија	Војводина
Укупно						
са газдинством	80,9	82,0	77,8	-16,8	-11,5	-5,2
без газдинства	120,6	121,1	119,3	27,0	19,6	7,5
Градска						
са газдинством	67,6	64,8	72,1	-6,3	-4,3	-2,1
без газдинства	114,8	115,1	114,2	15,7	11,7	4,0
Остала						
са газдинством	84,7	86,0	80,3	-10,5	-7,3	-3,2
без газдинства	144,5	152,7	133,0	11,4	7,9	3,5

Проширивањем анализе на домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства (табела 7.1-3), добија се знатно измењена слика. И у градским и у осталим насељима, и централне

Србије и Војводине, дошло је до смањења броја домаћинстава са газдинством, а повећања броја домаћинстава без газдинства. Треба нагласити да су у резултатима пописа из 2002. године, подаци о

броју домаћинстава према поседовању пољопривредног газдинства дати само по методологији тог пописа, тако да и поређења са резултатима ранијих пописа треба узети са извесном резервом. Највеће смањење броја домаћинстава на републичком нивоу се догодило код домаћинстава са газдинством у градским насељима (са око 214 на 145 хиљада домаћинстава, или за скоро трећину),

док је повећање било највеће код домаћинстава без газдинства у неградским насељима (са 281 на 405 хиљада, односно скоро 45%). И на регионалном нивоу су промене најизраженије код истих група домаћинстава (табела 7.1-4), с тим што су у централној Србији промене нешто наглашеније (индекс раста 64,8 односно 152,7) него у Војводини (72,1 односно 133,0).

Табела 7.1-5.
Број домаћинстава према броју чланова (према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства). Србија 1991.

1991				
Домаћинства према броју чланова				
	Укупно	1	2-4	5+
Србија				
Укупно	2408287	365436	1605043	437808
са газдинством	963378	106161	588100	269117
без газдинства	1444909	259275	1016943	168691
Градска	1378423	218759	987994	171670
са газдинством	214518	18772	156070	39676
без газдинства	1163905	199987	831924	131994
Остала	1029864	146677	617049	266138
са газдинством	748860	87389	432030	229441
без газдинства	281004	59288	185019	36697
Централна Србија				
Укупно	1723031	242620	1124631	355780
са газдинством	704249	72273	406607	225369
без газдинства	1018782	170347	718024	130411
Градска	988270	147110	705979	135181
са газдинством	133515	9447	95322	28746
без газдинства	854755	137663	610657	106435
Остала	734761	95510	418652	220599
са газдинством	570734	62826	311285	196623
без газдинства	164027	32684	107367	23976
Војводина				
Укупно	685256	122816	480412	82028
са газдинством	259129	33888	181493	43748
без газдинства	426127	88928	298919	38280
Градска	390153	71649	282015	36489
са газдинством	81003	9325	60748	10930
без газдинства	309150	62324	221267	25559
Остала	295103	51167	198397	45539
са газдинством	178126	24563	120745	32818
без газдинства	116977	26604	77652	12721

У последњем међупописном периоду такође су видљиве промене броја домаћинстава према величини, а разлике су најочљивије уколико се анализа уради према поседовању пољопривред-

ног газдинства¹ (табеле 7.1-5, 7.1-6, 7.1-7 и 7.1-11). Највеће промене су се догодиле код самачких, али

¹ За 1991. годину нису рађене процене броја домаћинстава према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства за општине Прешево и Бујановац, тако да се расположиви подаци односе на пописани број домаћинстава, који је много мањи од стварног броја у те две општине на југу Србије.

и великих домаћинстава са пет и више чланова. Број самачких домаћинстава у Републици Србији за једанаест година увећан је за око 140 хиљада, од чега је око 87,5 хиљада у градским насељима – домаћинства без газдинства. Највећи пораст је код домаћинстава без газдинства и то у неградским насељима (индекс 165,3), а смањење броја је забележено само код домаћинстава са газдинством у градским насељима (индекс 93,9).

Централна Србија има значајнији пораст броја самачких домаћинстава у односу на Војводину. Док у централној Србији све анализирани категорије домаћинства бележе раст броја, у Војводини је евидентирано смањење броја самачких домаћинстава са газдинством, а раст броја домаћинстава без газдинства, и у градским и у неградским подручјима.

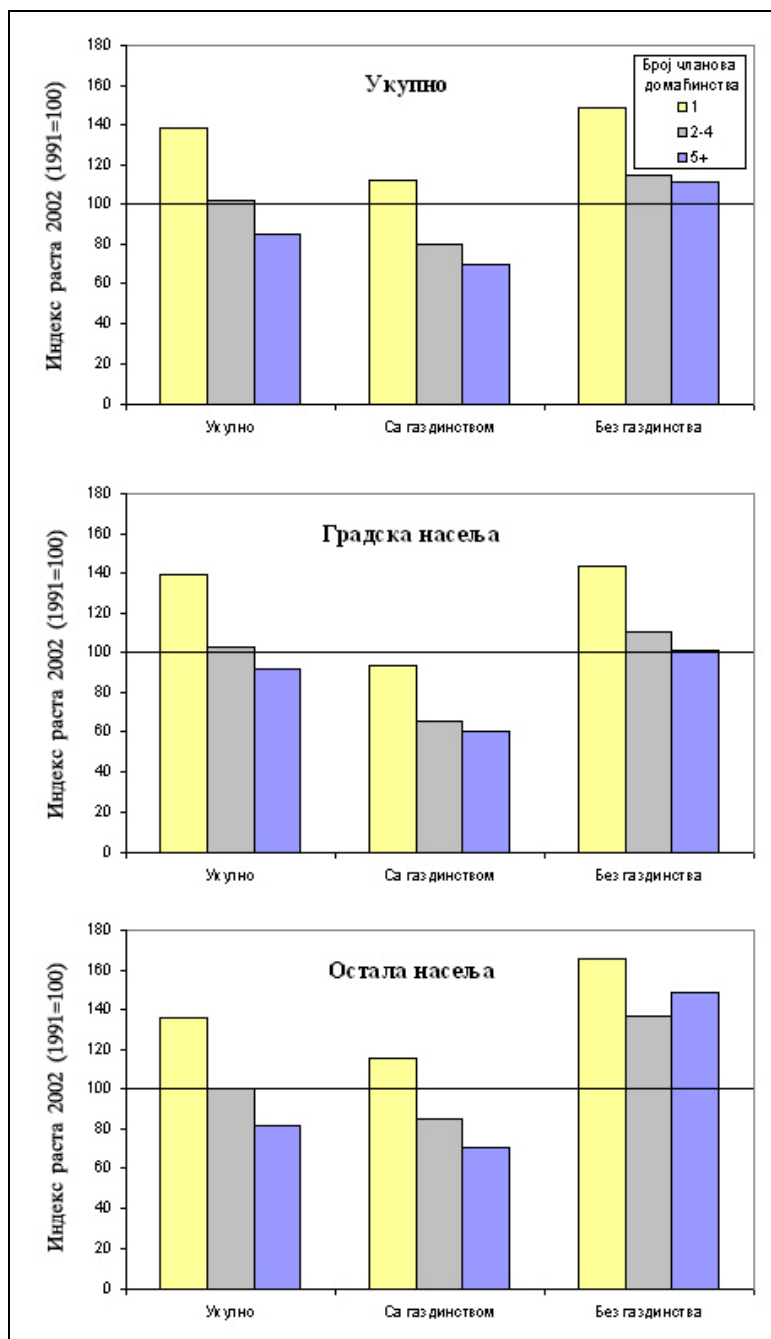
Табела 7.1-6.
Индекс раста броја домаћинстава према броју чланова (према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства). Србија 1991-2002.

	Индекс раста 2002/1991			
	Домаћинства према броју чланова			
	Укупно	1	2-4	5+
Србија				
Укупно	104,7	138,1	102,3	85,6
са газдинством	80,8	112,2	80,4	69,5
без газдинства	120,6	148,8	114,9	111,4
Градска	107,5	139,6	103,1	91,8
са газдинством	67,6	93,9	66,2	60,5
без газдинства	114,8	143,8	110,0	101,2
Остала	101,0	136,0	101,0	81,7
са газдинством	84,7	116,1	85,5	71,0
без газдинства	144,5	165,3	137,0	148,3
Централна Србија				
Укупно	105,1	146,3	103,8	81,4
са газдинством	82,0	124,5	82,4	67,5
без газдинства	121,1	155,5	115,8	105,3
Градска	108,3	147,4	104,3	86,5
са газдинством	64,8	106,5	63,7	54,7
без газдинства	115,1	150,2	110,6	95,1
Остала	100,9	144,5	102,9	78,2
са газдинством	86,0	127,2	88,2	69,4
без газдинства	152,7	177,8	145,5	150,3
Војводина				
Укупно	103,6	122,0	98,8	104,2
са газдинством	77,8	85,8	75,8	79,6
без газдинства	119,3	135,8	112,7	132,4
Градска	105,4	123,4	100,1	111,2
са газдинством	72,1	81,1	70,1	75,6
без газдинства	114,2	129,8	108,4	126,4
Остала	101,2	120,1	96,9	98,7
са газдинством	80,3	87,6	78,7	80,9
без газдинства	133,0	150,0	125,2	144,6

Гледано по подручјима, код великих домаћинстава са пет и више чланова присутне су видне разлике. У централној Србији регистровано је смањење броја за око 66 хиљада. У Војводини је забележено

незнатно повећање за око 3,5 хиљада укупног броја великих домаћинстава, али разлика је најочљивија у анализи домаћинстава Војводине према поседовању газдинства. Домаћинства без

Графикон 7.1-1.
Индекс раста броја домаћинстава према броју чланова (према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства). Србија 1991-2002.

газдинства бележе пораст: у градским насељима са 25,5 на 32,3 хиљаде, а у сеоским са 12,7 на 18,4 хиљаде домаћинстава, а домаћинства са газдин-

ством смањење: у градским насељима са око 11 на нешто више од 8 хиљада, а у сеоским са 32,8 на 26,5 хиљада.

Табела 7.1-7.

Домаћинства са избеглицима – према броју чланова. Србија 2002.

	Укупно	1	2-4	5+	Укупно	1	2-4	5+
Србија	157310	17244	109327	30739	100,0	11,0	69,5	19,5
Централна Србија	83715	9753	57988	15974	100,0	11,7	69,3	19,1
Војводина	73595	7491	51339	14765	100,0	10,2	69,8	20,1

Извор: Lakcevic, Djordjevic, Bjelobrk (2005).

Главне разлоге забележених промена броја домаћинства према типу насеља, а нарочито поседовању пољопривредног газдинства, треба тражити у методолошким разликама последњег пописа становништва у односу на раније пописе. То се у првом реду односи на промену дефиниције сталног становништва земље, односно искључивање из пописа лица и целих домаћинства која се дуже од годину дана налазе у иностранству (видети методолошки део студије). Наведене промене су нарочито утицале на смањење броја великих домаћинства на југу и истоку централне Србије.

Велики прилив избеглица и других ратом угрожених лица утицао је такође и на број и на структуру

домаћинства у Србији. У попису 2002. регистровано је укупно 157.310 домаћинства са избеглицима, и то 91171 домаћинство (58%) чији су сви чланови избеглице и 66.139 домаћинстава (42%) у којима живи и домицилно и избегло становништво. Структура према броју чланова домаћинства са избеглицима се видно разликује од исте структуре домаћинства домицилног становништва (табела 7.1-7), нарочито у мањем процентном учешћу самачких, а већем учешћу домаћинства са пет и више чланова. Ово је битно утицало на број и структуру домаћинства Војводине, где је свако десето домаћинство било или избегличко или је у свом саставу имало и избегло становништво.

7.1.2 Величина домаћинства

У време пописа из 2002. године домаћинства у Србији су просечно имала 3 члана (табела 7.1-8). Различита величина домаћинства карактеристична је за различите типове насеља, тако да су у градским срединама забележене ниже вредности у односу на сеоску средину (2,9 чланова у градским и 3,2 чланова у осталим насељима). Треба нагласити да се разлике између градских и

неградских средина на оба подручја све више смањују, што је углавном последица наглашенијег смањивања величине домаћинства у сеоским насељима. Последњи попис становништва показује да су анализиране разлике постале мале, нарочито у Војводини (градска домаћинства 2,8, а остала 3,0 чланова).

Табела 7.1-8.

Просечна величина домаћинства према типу насеља, Србија 1971-2002.

	1971	1981	1991	2002
Укупно				
Србија	3,5	3,3	3,2	3,0
Централна Србија	3,6	3,4	3,4	3,0
Војводина	3,2	3,0	2,9	2,9
Градска				
Србија	3,1	3,0	3,1	2,9
Централна Србија	3,1	3,1	3,1	2,9
Војводина	3,0	2,9	2,9	2,8
Остала				
Србија	4,0	3,7	3,5	3,2
Централна Србија	4,2	3,9	3,6	3,2
Војводина	3,4	3,1	3,0	3,0

У централној Србији је нешто већа разлика (2,9 према 3,2), али је између 1991. и 2002. године дошло до видног смањења просечне величине домаћинства у осталим насељима (са 3,6 на 3,2 члана), док се у Војводини ово смањење догодило раније – нарочито између 1961. и 1981. године, када је просечна величина домаћинства смањена са 3,5 на 3,1 члана просечно.

Ако се анализа прошири и на поседовање пољопривредног газдинства у градским и осталим насељима (табела 7.1-9), разлике постају нешто уочљивије. Најнижа просечна величина домаћинства је забележена у градским насељима – у домаћинствима без пољопривредног газдинства (2,8 чланова), а највиша у осталим насељима – у домаћинствима са пољопривредним газдинством (3,3 члана). Централна Србија има нешто више

вредности у односу на Војводину, и то у свим посматраним категоријама. Такође, у Војводини су и разлике између категорија домаћинстава мање. Највећа разлика је између градских домаћинстава без газдинства и домаћинстава неградских подручја са газдинством (у централној Србији је то 2,8 односно 3,4, а у Војводини 2,7 односно 3,1).

Када се посматра попис становништва из 1991. године, види се да је просечна величина домаћинства такође нешто нижа у свим посматраним категоријама домаћинстава, а настављен је тренд смањивања броја чланова домаћинства у односу на претходне пописе становништва. Највеће смањење у односу на 1991. годину имала су домаћинства неградских насеља са пољопривредним газдинством на подручју централне Србије, и то са 3,7 на 3,4 члана просечно.

Табела 7.1-9.

Просечна величина домаћинства према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства, Србија 1991-2002.

	1991			2002		
	Србија	Централна Србија	Војводина	Србија	Централна Србија	Војводина
Укупно						
са газдинством	3,5	3,7	3,1	3,3	3,3	3,1
без газдинства	3,0	3,1	2,8	2,8	2,9	2,8
Градска						
са газдинством	3,3	3,5	3,1	3,1	3,2	3,0
без газдинства	3,0	3,1	2,8	2,8	2,8	2,7
Остала						
са газдинством	3,6	3,7	3,1	3,3	3,4	3,1
без газдинства	3,0	3,1	2,9	2,9	3,0	2,8

Дистрибуција домаћинстава према просечном броју чланова 2002. године на нивоу општина (табела 7.1-10) показује да домаћинства централне Србије имају знатно већу хетерогеност у односу на Војводину, која не поседује општине са просечном величином домаћинства већом од 4 члана. У централној Србији преко 60% општина се налази у групи између три и четири члана, једна трећина општина има просечну величину домаћинства до три члана, док четири општине (око 3%) имају између четири и пет чланова просечно. У Војводини се чак више од три четвртине општина налази у групи до три члана домаћинства, а у приближно једној трећини општина просечна величина домаћинства је од три до четири члана.

Када се посматрају општине по типу насеља, а нарочито према поседовању пољопривредног

газдинства, може се уочити нешто другачија слика. На подручју централне Србије забележене су још веће разлике у односу на општине посматране у целисти. Од укупног броја општина са градским насељима у централној Србији (укупно 93 општине), већина – скоро 60%, се налази у групи до три члана домаћинства просечно, нешто мање од 40% у групи три до четири члана, а 3 општине су у групи четири до пет чланова, и то општине Бујановац 4,6 и Тутин 4,4 чланова (око 30% укупног броја домаћинстава ових општина су градска), и Нови Пазар 4,1 чланова. С друге стране, општине са градским насељима које имају најмањи просечан број чланова домаћинства су централне београдске општине, које имају и најстарију старосну структуру становништва у Србији – Стари Град и Врачар (2,3) и Савски Венац (2,4).

Табела 7.1-10.

Дистрибуција општина према просечном броју чланова домаћинства – према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства, централна Србија и Војводина 1991. и 2002.

		Укупно	Број чланова домаћинства				
			До 3,0	3,0-3,4	3,5-3,9	4,0-4,9	5,0+
1991							
Централна Србија							
Укупно	број	114	10	58	37	6	3
	%	100,0	8,8	50,9	32,5	5,3	2,6
са газдинством	број	112	8	34	48	20	2
	%	100,0	7,1	30,4	42,9	17,9	1,8
без газдинства	број	112	45	62	3	2	-
	%	100,0	40,2	55,4	2,7	1,8	100,0
Општине које имају градска насеља	број	91	10	70	8	3	-
	%	100	11,0	76,9	8,8	3,3	100,0
Општине која имају остала (неградска) насеља	број	106	11	37	43	13	2
	%	100,0	10,4	34,9	40,6	12,3	1,9
Војводина							
Укупно	број	45	28	17	-	-	-
	%	100,0	62,2	37,8	-	-	-
са газдинством	број	45	17	25	3	-	-
	%	100,0	37,8	55,6	6,7	-	-
без газдинства	број	45	39	6	-	-	-
	%	100,0	86,7	13,3	-	-	-
Општине које имају градска насеља	број	41	28	13	-	-	-
	%	100,0	68,3	31,7	-	-	-
Општине која имају остала (неградска) насеља	број	44	25	18	1	-	-
	%	100,0	56,8	40,9	2,3	-	-
2002							
Централна Србија							
Укупно	број	116	41	66	5	4	-
	%	100,0	35,3	56,9	4,3	3,4	-
са газдинством	број	116	25	66	19	4	2
	%	100,0	21,6	56,9	16,4	3,4	1,7
без газдинства	број	116	83	27	2	4	-
	%	100	71,6	23,3	1,7	3,4	-
Општине које имају градска насеља	број	93	54	35	1	3	-
	%	100	58,1	37,6	1,1	3,2	-
Општине која имају остала (неградска) насеља	број	110	27	69	10	3	1
	%	100	24,5	62,7	9,1	2,7	0,9
Војводина							
Укупно	број	45	35	10	-	-	-
	%	100	77,8	22,2	-	-	-
са газдинством	број	45	19	26	-	-	-
	%	100	42,2	57,8	-	-	-
без газдинства	број	45	41	4	-	-	-
	%	100	91,1	8,9	-	-	-
Општине које имају градска насеља	број	41	36	5	-	-	-
	%	100	87,8	12,2	-	-	-
Општине која имају остала (неградска) насеља	број	44	28	16	-	-	-
	%	100	63,6	36,4	-	-	-

Напомена: 1991. општине Бујановац и Прешево нису укључене у дистрибуцију (осим за укупан број домаћинства), јер процене броја домаћинстава и становника нису рађене према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства.

Општине централне Србије са домаћинствима која поседују пољопривредно газдинство имају највећи распон структуре према просечном броју чланова. Домаћинства са газдинством, по правилу, имају веће процентно учешће домаћинстава са већим бројем чланова услед спорије сродничке трансформације и нешто већег броја деце у породици (Петровић, 1995). Око 21% домаћинстава је у групи до три члана, 73% у групи три до четири члана, 4 општине је у групи четири до пет чланова (Прешево, Нови Пазар, Сјеница), а две у групи пет до шест чланова (Бујановац и Тутин). Најмања величина домаћинстава са газдинством је у општинама Црна Трава (2,2), Бела Паланка (2,3) и Гаџин Хан (2,4). То су општине са веома наруше-

ном старосном структуром становништва, углавном насталом услед иселјавања младог радно-способног становништва у ранијем периоду. У анализи по општинама, домаћинства са највећим бројем чланова, и према типу насеља и према поседовању газдинства, издвајају се општине са већинским становништвом исламске вероисповести, као и муслиманско/бошњачке и албанске националности (Бујановац, Прешево, Тутин, Нови Пазар, Сјеница). У великој мери то је последица деловања комплекса друштвено-економских фактора, али и вредносног модела у понашању исламског становништва у сфери сродничких односа, величине породице и организације домаћинства (Петровић, 1995).

Табела 7.1-11.

Број домаћинстава према броју чланова (према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства). Србија 2002.

	Број чланова домаћинства						
	1	2	3	4	5	6	7+
Србија							
Укупно	504775	625301	480181	535963	205979	111689	57302
са газдинством	119074	221247	126353	125213	85426	64963	36615
без газдинства	385701	404054	353828	410750	120553	46726	20687
Градска	305294	363057	312233	343196	101043	40131	16350
са газдинством	17622	43488	29351	30494	13401	7636	2960
без газдинства	287672	319569	282882	312702	87642	32495	13390
Остала	199481	262244	167948	192767	104936	71558	40952
са газдинством	101452	177759	97002	94719	72025	57327	33655
без газдинства	98029	84485	70946	98048	32911	14231	7297
Централна Србија							
Укупно	354908	444443	340338	382077	153213	88910	47344
са газдинством	89995	162961	88392	83866	65784	54216	32202
без газдинства	264913	281482	251946	298211	87429	34694	15142
Градска	216854	258345	226040	251736	74410	30297	12247
са газдинством	10060	26219	17229	17289	8390	5306	2040
без газдинства	206794	232126	208811	234447	66020	24991	10207
Остала	138054	186098	114298	130341	78803	58613	35097
са газдинством	79935	136742	71163	66577	57394	48910	30162
без газдинства	58119	49356	43135	63764	21409	9703	4935
Војводина							
Укупно	149867	180858	139843	153886	52766	22779	9958
са газдинством	29079	58286	37961	41347	19642	10747	4413
без газдинства	120788	122572	101882	112539	33124	12032	5545
Градска	88440	104712	86193	91460	26633	9834	4103
са газдинством	7562	17269	12122	13205	5011	2330	920
без газдинства	80878	87443	74071	78255	21622	7504	3183
Остала	61427	76146	53650	62426	26133	12945	5855
са газдинством	21517	41017	25839	28142	14631	8417	3493
без газдинства	39910	35129	27811	34284	11502	4528	2362

У односу на 1991. годину регистрована је промена дистрибуције општина према просечном броју чланова, и то у правцу пораста броја општина са мање од 3 члана домаћинства просечно, а смањења броја општина са више од 3, а нарочито са више од 4 члана домаћинства просечно. Промене су више изражене у централној Србији него у Војводини. У 1991. години у већини општина централне Србије (83,3%) просечна величина домаћинства је износила 3 до 4 члана, а у свега 8,8% мање од 3 члана. Свака пета општина (домаћинства са газдинством), а свега 2 општине – Нови Пазар и Тутин (домаћинства без газдинства), имала је више од 4 члана домаћинства (општине Бујановац и Прешево нису укључене). У 1991. години најбројније су биле општине у којима је просечна величина домаћинства износила 3 до 4 члана. У групи општина са градским насељима таквих је 85,7%, а у групи са неградским насељима

75,5%. За разлику од 1991. године, у 2002. години у групи општина са градским насељима највише је са просечном величином домаћинства мањом од 3 члана, док су међу општинама која су имала неградска насеља и даље најбројније са просечном величином домаћинства од 3 до 4 члана. У Војводини су промене мање наглашене и кретале су се такође у смеру повећавања броја општина у којима је просечна величина домаћинства мања од 3 члана.

Фактори који су у последњем међупописном периоду утицали на структуру домаћинстава према броју чланова су бројни и требало би им посветити додатна истраживања. Криза у земљи у скоро свим сферама друштвеног живота у 1990-им годинама битно је утицала на успоравање темпа трансформације структуре домаћинства према броју чланова.

Табела 7.1-12.

Структура домаћинстава према броју чланова (према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства). Србија 2002. (у %)

	Број чланова домаћинства						
	1	2	3	4	5	6	7+
Србија							
Укупно	20,0	24,8	19,1	21,3	8,2	4,4	2,3
са газдинством	15,3	28,4	16,2	16,1	11,0	8,3	4,7
без газдинства	22,1	23,2	20,3	23,6	6,9	2,7	1,2
Градска	20,6	24,5	21,1	23,2	6,8	2,7	1,1
са газдинством	12,2	30,0	20,3	21,0	9,3	5,3	2,0
без газдинства	21,5	23,9	21,2	23,4	6,6	2,4	1,0
Остала	19,2	25,2	16,2	18,5	10,1	6,9	3,9
са газдинством	16,0	28,0	15,3	14,9	11,4	9,0	5,3
без газдинства	24,2	20,8	17,5	24,2	8,1	3,5	1,8
Централна Србија							
Укупно	19,6	24,5	18,8	21,1	8,5	4,9	2,6
са газдинством	15,6	28,2	15,3	14,5	11,4	9,4	5,6
без газдинства	21,5	22,8	20,4	24,2	7,1	2,8	1,2
Градска	20,3	24,2	21,1	23,5	7,0	2,8	1,1
са газдинством	11,6	30,3	19,9	20,0	9,7	6,1	2,4
без газдинства	21,0	23,6	21,2	23,8	6,7	2,5	1,0
Остала	18,6	25,1	15,4	17,6	10,6	7,9	4,7
са газдинством	16,3	27,9	14,5	13,6	11,7	10,0	6,1
без газдинства	23,2	19,7	17,2	25,5	8,6	3,9	2,0
Војводина							
Укупно	21,1	25,5	19,7	21,7	7,4	3,2	1,4
са газдинством	14,4	28,9	18,8	20,5	9,8	5,3	2,2
без газдинства	23,8	24,1	20,0	22,1	6,5	2,4	1,1
Градска	21,5	25,5	21,0	22,2	6,5	2,4	1,0
са газдинством	12,9	29,6	20,8	22,6	8,6	4,0	1,6
без газдинства	22,9	24,8	21,0	22,2	6,1	2,1	0,9
Остала	20,6	25,5	18,0	20,9	8,8	4,3	2,0
са газдинством	15,0	28,7	18,1	19,7	10,2	5,9	2,4
без газдинства	25,7	22,6	17,9	22,0	7,4	2,9	1,5

Домаћинстава са избеглицама, у чијој структури према броју чланова су заступљенија велика домаћинства него што је то случај код домицилног становништва, такође су утицала на извесно успоравање пада просечне величине домаћинства у последњем међупописном периоду, нарочито у Војводини. Не треба занемарити ни утицај методолошких разлика последњег пописа у односу на претходне пописе, тј. промену дефиниције сталног становништва земље, као и евентуално непотпун обухват, нарочито када се говори о домаћинствима према поседовању пољопривредног газдинства.

Праћење величине домаћинства детаљније се може сагледати преко структуре домаћинства према броју чланова (табеле 7.1-11 и 7.1-12). Резултати пописа становништва из 2002. године показују да су у Србији око две трећине (65,1%) свих домаћинства (1.641 хиљада) чинила домаћинства са два, три и четири члана (централна Србија 64,4%, Војводина 66,8%). Једну петину (505 хиљада) су чинила једночлана домаћинства, док су велика домаћинства са пет и више чланова чинила око 15% (375 хиљада). Од тог броја, 111 хиљада чине домаћинства са шест, а 57 хиљада домаћинства са седам и више чланова. У односу на претходни попис становништва, у Србији је забележен незнатан пад учешћа домаћинства са два до четири члана, пад учешћа петочланих и већих за око 20%, а пораст учешћа самачких домаћинства за више од 30%.

У Србији је 2002. године највеће процентно учешће великих домаћинства, са пет и више чланова било присутно код домаћинства са газдинством која су се налазила у неградским насељима (25,7%), а најмање код домаћинства без газдинства у градским насељима (10,0%). Овде се добро може уочити разлика у значају опстанка вишегенерацијских породичних домаћинства између градских и сеоских подручја, тј. пољопривредних и непољопривредних домаћинства. Разлика је још уочљивија када се посматра по подручјима. У централној Србији је и виши ниво и већа разлика код ове групе домаћинства у односу на Војводину (27,8% и 10,3% према 18,5% и 9,1%).

Код домаћинства са два до четири члана, највеће процентно учешће је у градским насељима Србије, у домаћинствима са газдинством (71,3%), а најмање у неградским – домаћинства са газдинством (58,3%). У Војводини, за разлику од централне Србије, најмањи удео ове групе домаћинства је у неградским насељима без газдинства (62,5%). На оба подручја највећи удео имају

домаћинства са газдинством градских насеља, централна Србија (70,2%), а Војводина (72,9%).

Већину самачких домаћинства у Србији чине старачка домаћинства – чак у 52,8% их чине стари 65 или више година (266,6 хиљада), а у 23,9% између 50 и 64 године (120,6 хиљада). Претпоставка је да већину становника овог типа самачких домаћинства чине жене – удовице, са личним приходом. Разлика у уделу самачких у укупном броју домаћинства највећа је када се посматрају домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства. У Србији, највеће процентно учешће самачких домаћинства је у неградским насељима и то у групи домаћинства без газдинства – скоро једна четвртина (24,2%), док је најмање у градским насељима у групи домаћинства са газдинством (12,2%). Максималне и минималне вредности за централну Србију и Војводину су у оквиру истих група (23,2% и 11,6%, односно, 25,7% и 12,9%).

Подаци пописа 2002. показују да Војводина има хомогенију структуру у односу на централну Србију у погледу дистрибуције општина према процентном учешћу самачких домаћинства (табела 7.1-13). То такође важи и за дистрибуцију општина према учешћу домаћинства са пет и више чланова (7.1-14). У оба случаја иста констатација важи, без обзира на тип насеља или поседовање газдинства.

Када је реч о самачким домаћинствима, у Војводини у ниједној општини процентно учешће самачких домаћинства није испод 15% или изнад 30%. У централној Србији је у 13 општина учешће испод 15% (од тога у 4 испод 10%), а у 4 преко 30%. Највећи број општина Војводине се налази у групи са учешћем самачких домаћинства од 20 до 24% (27 општина), а у централној Србији најбројније су општине у којима је учешће самачких домаћинства 15-19% (54 општина). Посматрајући према типу насеља и поседовању газдинства, слика је нешто измењена. У Војводини су највеће разлике према поседовању газдинства. Само у три општине – домаћинства без газдинства, испод 20-29% самачких домаћинства, док свега једна општина – домаћинства са газдинством, има више од 10-19% самачких домаћинства. У централној Србији, у општинама које имају сеоска насеља, већи је број оних у којима је учешће једночланих домаћинства преко 20% (50 општина). У општинама са градским насељима, у 25 је процентно учешће самачких домаћинства преко 20% (а од тога 6 преко 25%). То су централне београдске општине: Звездара, Вождовац, Палилула, Савски Венац, Врачар и Стари Град.

Када се анализирају домаћинствима без газдинства, у чак 76 општина централне Србије, или скоро две трећине, учешће самачких домаћинстава износи преко 20%. Од тога, у 7 општина преко 35% свих домаћинстава су самачка. То су углавном мале општине без градских насеља – Мало Црниће, Црна Трава, Жабари (преко 40%), док је централна београдска општина Стари Град највећа градска општина у овој групи (око 35%).

Најмањи број самачких домаћинстава, углавном без обзира на поседовање газдинства и тип насеља, имају општине: Тутин, Нови Пазар, Сјеница,

Бујановац и Прешево. У односу на 1991. годину, код свих анализираних група самачких домаћинстава дошло је до промене дистрибуције општина ка вишем уделу самачких домаћинстава. Скоро 70% укупног броја општина (али и када се посебно посматрају општине са градским и сеоским домаћинствима) централне Србије 1991. у свом саставу је имало мање од 15% самачких домаћинстава. У Војводини је у свим групама, осим домаћинстава без газдинства, тежиште било између 10 и 20%, док се 2002. оно налазило између 20 и 25%.

Табела 7.1-13.

Дистрибуција општина према процентном учешћу самачких домаћинстава (према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства), централна Србија и Војводина 1991. и 2002.

	Укупно	До 10	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35+
Централна Србија								
1991								
Укупан број општина	114	14	64	32	2	2	-	-
Са газдинством	112	46	57	9	-	-	-	-
Без газдинства	112	5	22	46	20	12	3	4
У градским насељима	91	13	49	24	3	2	-	-
У осталим насељима	106	16	55	30	4	1	-	-
2002								
Укупан број општина	116	4	9	54	40	5	3	1
Са газдинством	116	5	40	49	19	2	-	-
Без газдинства	116	4	6	30	41	18	10	7
У градским насељима	93	3	18	47	19	3	2	1
У осталим насељима	110	3	12	45	37	10	3	-
Војводина								
1991								
Укупан број општина	45	-	3	33	9	-	-	-
Са газдинством	45	2	30	13	-	-	-	-
Без газдинства	45	-	2	11	25	7	-	-
У градским насељима	41	8	24	9	-	-	-	-
У осталим насељима	44	-	6	29	9	-	-	-
2002								
Укупан број општина	45	-	-	15	27	3	-	-
Са газдинством	45	-	28	16	1	-	-	-
Без газдинства	45	-	-	3	19	17	-	-
У градским насељима	41	-	-	15	22	4	-	-
У осталим насељима	44	-	1	13	24	6	-	-

Напомена: Као табела 7.1-10.

Дистрибуција општина према уделу домаћинстава са пет и више чланова (табела 7.1-14) показује да су разлике између градских и сеоских домаћинстава, а нарочито са и без газдинства, знатне, нарочито у централној Србији. Када се анализирају домаћинства у градским насељима, чак 86 општина од 93 општине има мање од 20%

домаћинстава са пет и више чланова. Са друге стране, када се анализирају домаћинства у сеоским насељима, 72 од 110 општина има преко 20% домаћинстава са пет и више чланова. Од тог броја 10 општина је у групи 30-39%, две општине у групи 40-49% (Велико Градиште 40% и Прешево 47%), и две општине са неградским насељима

имају преко 50% великих сеоских домаћинстава (Бујановац 53% и Тутин 61%).

У централној Србији, у групи домаћинстава без газдинства, у 108 од 116 општина домаћинства са пет или више чланова представљају мање од 20% свих домаћинстава. Од тога, у 43 општине њихов удео је мањи од 10%, а општине Врачар, Стари Град, Савски Венац, Црна Трава и Гаџин Хан имају учешће петочланих или већих домаћинстава испод 6%.

У групи домаћинства са газдинством, у 88 општина домаћинства са 5 или више чланова представљају више од 20% свих домаћинстава. Од тога, 21 општина има између 30 и 39%, две општине 40-49% и три општине 50% и више (Прешево, Бујановац и Тутин).

Војводина, као и у случају удела самачких домаћинстава, има знатно хомогенију структуру општина према уделу великих домаћинстава.

Највећи број општина које имају градска насеља има 10-19% домаћинства са пет или више чланова (26 од 41), док остале општине (15) имају мање од 10%. Већина општина са неградским насељима (30 од 44) се такође налази у групи у којима велика домаћинства представљају 10-19% свих домаћинстава. Удео петочланих и већих домаћинстава са газдинством у 25 општина је у групи 10-19%, а у 14 општина 20-29%.

Анализа резултата пописа из 1991. године показује да је у централној Србији у последњем међу-пописном раздобљу дошло до смањења броја општина које имају преко 30% великих домаћинстава, као и до повећања броја општина у којима је учешће великих домаћинстава испод 20%. У Војводини је дистрибуција општина према уделу великих домаћинстава знатно хомогенија, а подаци последња два пописа указују на знатно веће учешће општина са малим уделом великих домаћинстава (до 20%).

Табела 7.1-14.
Дистрибуција општина према процентном учешћу домаћинстава са пет и више чланова (према типу насеља и поседовању пољопривредног газдинства), централна Србија и Војводина 1991. и 2002.

	Укупно	До 10	10-19	20-29	30-39	40-49	50+
Централна Србија							
1991							
Укупан број општина	114	6	33	47	19	5	3
Са газдинством	112	2	11	42	37	16	4
Без газдинства	112	35	72	2	1	1	1
У градским насељима	91	11	68	8	2	1	1
У осталим насељима	106	3	8	55	24	14	2
2002							
Укупан број општина	116	12	57	37	7	1	2
Са газдинством	116	7	20	63	21	2	3
Без газдинства	116	43	65	3	2	3	-
У градским насељима	93	25	61	4	-	3	-
У осталим насељима	110	6	32	58	10	2	2
Војводина							
1991							
Укупан број општина	45	11	31	3	-	-	-
Са газдинством	45	8	23	13	1	-	-
Без газдинства	45	25	20	-	-	-	-
У градским насељима	41	19	21	1	-	-	-
У осталим насељима	44	8	25	11	-	-	-
2002							
Укупан број општина	45	10	34	1	-	-	-
Са газдинством	45	6	25	14	-	-	-
Без газдинства	45	24	21	-	-	-	-
У градским насељима	41	15	26	-	-	-	-
У осталим насељима	44	7	30	7	-	-	-

Напомена: Као табела 7.1-10.

Разлози знатне разлике у структури домаћинстава према величини између централне Србије и

Војводине односе се на различит утицај географских и друштвено-историјских фактора развоја

насељске структуре. Масовне миграције село-град из ранијих периода битно су утицале на висок удео самачких домаћинстава (углавном старачких) у сеоским насељима централне Србије. Такође, на општинску дистрибуцију домаћинстава централне Србије имало је утицаја и то што општине са југа и југозапада Републике у којима већином живи

становништво исламске вероисповести, имају веома високе уделе домаћинстава са пет и више чланова, а ниске уделе самачких домаћинстава, на шта су, како је већ наведено, умногоме утицали друштвено-економски фактори, али и систем вредности исламског становништва у домену величине породице и организације домаћинства.

7.2 НЕКИ АСПЕКТИ СТАРОСНЕ СТРУКТУРЕ ДОМАЋИНСТАВА

На основу анализе старосног састава чланова домаћинства може се ближе уочити утицај старења становништва на структуру и перспективе даљег развоја домаћинстава. У Србији 2002. године било је чак 2,14 милиона домаћинстава без деце предшколског узраста, тј. безмало 85% (табела 7.2-1). Од тога 276 хиљада домаћинстава или 11% је у свом саставу имало једно дете

старости од 0 до 6 година, 92,5 хиљада је имало двоје, док је више од два детета имало око 10 хиљада домаћинстава у Србији. Децу школо-обавезног узраста (7-14 год.) имало је око пола милиона домаћинстава, тј. свако пето домаћинство. Од тога, једно дете је имало око 333 хиљаде, два 149 хиљада, а троје и више око 15,5 хиљада.

Табела 7.2-1.

Структура домаћинстава према броју чланова одређеног узраста, Србија 2002.

Домаћинства	Број			%		
	Србија	Центална Србија	Војводина	Србија	Централна Србија	Војводина
Са децом 0-6 година година						
Без деце старе 0-6 год.	2141740	1536380	605360	85,0	84,8	85,3
са 1 чланом старим 0-6 год.	276567	198768	77799	11,0	11,0	11,0
2 члана стара 0-6 год	92556	68249	24307	3,7	3,8	3,4
3 и више чланова старих 0-6 год.	10327	7836	2491	0,4	0,4	0,4
Са децом 7-14 година						
Без деце старе 7-14 год.	2023423	1452836	570587	80,3	80,2	80,4
са 1 чланом старим 7-14 год.	333440	237277	96163	13,2	13,1	13,5
2 члана стара 7-14 год.	148719	109377	39342	5,9	6,0	5,5
3 и више чланова старих 7-14 год.	15608	11743	3865	0,6	0,7	0,5
Са члановима 15-27 година						
Без чланова старих 15-27 год.	1609018	1154455	454563	63,8	63,7	64,0
са 1 чланом старим 15-27 год.	553445	395352	158093	22,0	21,8	22,3
2 члана стара 15-27 год.	321533	233210	88323	12,8	12,9	12,4
3 и више чланова старих 15-27 год.	37194	28216	8978	1,5	1,6	1,3
Са члановима 65+ година						
Без чланова старих 65+ год.	1573955	1109562	464393	62,4	61,3	65,4
са 1 чланом старим 65+ год.	666279	485933	180346	26,4	26,8	25,4
2 члана стара 65+ год.	275343	211159	64184	10,9	11,7	9,0
3 и више чланова 65+ год.	5613	4579	1034	0,2	0,3	0,2
Домаћинства са члановима 0-27 година						
Само са децом 0-6 год.	105945	78080	27865	4,2	4,3	3,9
Само са децом 7-14 год.	212775	154302	58473	8,4	8,5	8,2
Само са члановима 15-27 год.	590111	425857	164254	23,4	23,5	23,1
Само са децом 0-6 и 7-14 год.	102632	73781	28851	4,1	4,1	4,1
Само са члановима 0-6 и 15-27 год.	139701	100607	39094	5,5	5,6	5,5
Само са члановима 7-14 и 15-27 год.	151188	107929	43259	6,0	6,0	6,1
Са члановима 0-6, 7-14, 15-27 год.	31172	22385	8787	1,2	1,2	1,2

У односу на 1991. годину процентно учешће домаћинстава без деце старости 0-6 година и 7-14 година се повећало, и то како у централној Србији, тако и у Војводини (1991. процентно учешће домаћинстава без деце предшколске групе је износило 79,7% у централној Србији и 81,2% у Војводини, док је без деце школообавезног узраста било 74,6% односно 76,4%).

Анализа броја домаћинстава у Србији са децом која нису старија од 15 година (табела 7.2-1) открива још неповољнију ситуацију. Свега 106 хиљада (4,2%) домаћинстава 2002. године има децу само предшколске старости, око 213 хиљада (8,4%) има децу само школообавезне старости, док је број домаћинстава која у свом саставу имају децу старости 0-14 година, али не и старости петнаест или више, свега око 102,5 хиљада или само 4,1% укупног броја домаћинстава у Србији. Посматрајући по подручјима, централна Србија у односу на Војводину има незнатно више процентно учешће и групе 0-6 година (4,3% односно 3,9%) и групе 7-14 година (8,5% односно 8,2%).

Број домаћинстава која у свом саставу имају чланове узраста 15-27 година (табела 7.2-1) је 912

хиљада, односно 36,2% домаћинстава Србије. 553 хиљаде домаћинстава у Републици је имало једног члана овог узраста, 321,5 хиљада има два, а свега 37 хиљада три или више чланова. 590 хиљада или 23,4% има чланове старе 15-27 година, али не и децу стару 0-14 година. Број домаћинстава која у свом саставу имају чланове све три анализирани групе (0-6, 7-14 и 15-27 година) је свега 31 хиљада или 1,2% укупног броја.

Домаћинстава са лицима старим 65 или више година (табела 7.2-1) у Србији има 947 хиљада или 37,5% укупног броја. Од тог броја, око 70% су домаћинства са једним чланом ове старости, док је свега око 5,5 хиљада домаћинстава са три и више лица старих 65 или више година. централна Србија има нешто веће процентно учешће домаћинстава са старима (38,7% или 701,5 хиљада) у односу на Војводину (34,6% или 245,5 хиљада). У односу на претходни попис становништва, на оба подручја је дошло до смањења и броја и процентног учешћа домаћинстава без старих 65+ година (за око 196 хиљада у централној Србији или за скоро 10 процентних поена, и око 58 хиљада или око 7 процентних поена у Војводини).

Табела 7.2-2.

Старачка домаћинства (65 или више година) према броју чланова. Србија 1991.

	Укупно	Број чланова домаћинства старих 65 или више година		
		1	2	3+
Србија	259463	158385	99268	1810
Централна Србија	170092	101290	67476	1326
Војводина	89371	57095	31792	484
Структура у процентима				
Србија	100,0	61,0	38,3	0,7
Централна Србија	100,0	59,6	39,7	0,8
Војводина	100,0	63,9	35,6	0,5

У Србији 2002. године било је 435491 домаћинство (17,3% или скоро свако шесто домаћинство) које у свом саставу има само чланове старе 65 или више година (табела 7.2-3). Већину старачких домаћинстава чине самачка домаћинства – око 266 хиљада (10,6% укупног броја домаћинстава, односно 61,2% старачких домаћинстава). Домаћинстава са два члана стара 65+ година има 166 хиљада (38,1% старачких), док су домаћинства са три и више чланова најмалобројнија – мање од 3 хиљаде (0,6%).

У поређењу са 1991. годином (табела 7.2-2), у Србији је за 11 година дошло до значајног пове-

ћања броја старачких домаћинстава, и то за 176 хиљада (индекс раста 168). Број самачких старачких домаћинстава је увећан за око 108 хиљада или за 68,3%, са 2 члана за скоро 67 хиљада (67,3%), а са 3 и више за нешто мање од хиљаду (52,7%). Централна Србија бележи знатно већи пораст броја ових домаћинстава (са 170 на 312 хиљада или за 83,4%) него Војводина (са 89 на 123,5 хиљада или за 38,2%). Међутим, 1991. године Војводина је имала веће учешће старачких у укупном броју домаћинстава (13,0%) у односу на централну Србију (9,9%), док је на нивоу Републике оно износило 10,8%.

Табела 7.2-3.

Старачка домаћинства (65 или више година) према броју чланова и типу насеља. Србија 2002.

	Укупно	Број чланова домаћинства			%	Број чланова домаћинства		
		1	2	3+		1	2	3+
Србија	435491	266613	166114	2764	100,0	61,2	38,1	0,6
Градска насеља	221983	142484	78694	805	100,0	64,2	35,5	0,4
Остала насеља	213508	124129	87420	1959	100,0	58,1	40,9	0,9
Централна Србија	311961	187215	122613	2133	100,0	60,0	39,3	0,7
Градска насеља	154939	98647	55776	516	100,0	63,7	36,0	0,3
Остала насеља	157022	88568	66837	1617	100,0	56,4	42,6	1,0
Војводина	123530	79398	43501	631	100,0	64,3	35,2	0,5
Градска насеља	67044	43837	22918	289	100,0	65,4	34,2	0,4
Остала насеља	56486	35561	20583	342	100,0	63,0	36,4	0,6

Извор: Станковић, Костић (2005).

Посматрајући према типу насеља, процентно учешће старачких у укупном броју домаћинстава Србије 2002. године мање је у градским него у осталим насељима (15,0% односно 20,5%). Учешће старачких самачких значајније је у градским него у неградским насељима (64,2% односно 58,1%), за разлику од двочланих и већих старачких домаћинстава.

Централна Србија и Војводина имају готово идентичне уделе старачких у укупном броју домаћинстава (17,2% и 17,4%). Међутим, Војводина има значајније учешће старачких самачких од централне Србије (64,3% и 60,0%), док су и разлике према типу насеља у Војводини знатно

мање изражене него у средишњем делу Републике.

Разлике по подручјима у структури старачких домаћинстава могу се боље уочити када се посматра општинска дистрибуција према типу насеља. Војводина у односу на централну Србију има битно хомогенију слику, и када се гледају општине у целини, као и према типу насеља (табела 7.2-4). Највећи број општина Војводине има просечно учешће старачких домаћинстава између 15 и 20%, с тим што је у осталим (неградским) насељима видно већи број општина са вишим уделима старачких домаћинстава.

Табела 7.2-4.

Дистрибуција општина према процентном учешћу старачких домаћинстава према типу насеља, централна Србија и Војводина 2002.

	Укупно	До 10	10,01-15,00	15,01-20,00	20,01-25,00	25,01-30,00	30,01-35,00	35,01-40,00	40,01-45,00	45,01 и више
Централна Србија										
Укупан број општина	116	4	14	49	35	7	4	1	2	-
У градским насељима	93	15	15	57	20	1	-	-	-	-
У осталим насељима	110	4	12	39	30	12	4	5	2	2
Војводина										
Укупан број општина	45	-	3	28	14	-	-	-	-	-
У градским насељима	41	-	14	23	4	-	-	-	-	-
У осталим насељима	44	-	4	23	17	-	-	-	-	-

У централној Србији код већине општина процентно учешће је између 15 и 25% (84 општине). У 14 општина је удео старачких преко 25%, од чега у 3 општине преко 35%. То су општине Бабушница, Гаџин Хан и Црна Трава, које спадају међу најнеразвијеније и демографски најстарије у Републици. Са друге стране, четири општине имају испод 10% учешће старачких домаћинстава. Ради се о општинама са југа и југозапада Републике са највећом просечном величином домаћинства (Тутин, Нови Пазар, Прешево, Бујановац). Гледајући према типу насеља, разлике су израженије. Док је код градских насеља 15 од 93 општине у групи до 10% старачких домаћинстава, и свега једна општина у групи 25-30%, код неградских домаћинстава је обрнута ситуација: свега 4 од 110 општина је у групи до 10%, а чак 25 општина има учешће изнад 25%. Од тога, у општинама Бабушница, Кња-

жевац, Сврљиг и Бела Паланка, услед дуготрајног исељавања млађег становништва и значајно нарушене старосне структуре, скоро свако друго домаћинство неградских насеља је старачко.

Када се говори о кретању старачких домаћинстава у Србији у наредном периоду, а имајући у виду постојеће демографске тенденције, односно наставак старења становништва и са дна и са врха старосне пирамиде, као и даљи друштвени и економски развитак земље, модернизација и раст животног стандарда, као битне претпоставке слободнијег избора вида породичног живота, доћи ће до убрзанијег раста броја старачких домаћинстава, као и пораста њиховог учешћа у укупном броју домаћинстава, нарочито у сеоским срединама мање развијених општина. Наиме, у Србији према попису 2002. године, поред чисто старачких, регистровано је и око 355 хиљада домаћинстава чији ниједан члан није млађи од 50 година.

7.3 НЕКЕ ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДОМАЋИНСТАВА

Подаци о изворима прихода домаћинстава могу се пратити од 1961. године. У том периоду, услед развоја привреде, урбанизације и деаграризације, дошло је до значајног смањења процентног учеш-

ћа домаћинстава са приходима из пољопривредних делатности, а пораста учешћа из непољопривредних делатности. На почетку 21. века у Србији (табела 7.3-1) само из пољопривреде имало

Табела 7.3-1.
Домаћинства према изворима прихода – према типу насеља, Србија 2002.

	Укупно	Пољопривреда	Непољопривреда	Лични приходи	Из више прихода	Без прихода
Србија	2521190	163971	904884	755270	560790	136275
У градским насељима	1481304	13265	647416	457275	292234	71114
У осталим насељима	1039886	150706	257468	297995	268556	65161
Централна Србија	1811233	113475	646891	530323	421741	98803
У градским насељима	1069929	4470	476042	322688	213908	52821
У осталим насељима	741304	109005	170849	207635	207833	45982
Војводина	709957	50496	257993	224947	139049	37472
У градским насељима	411375	8795	171374	134587	78326	18293
У осталим насељима	298582	41701	86619	90360	60723	19179
Структура у процентима						
Србија	100,0	6,5	35,9	30,0	22,2	5,4
У градским насељима	100,0	0,9	43,7	30,9	19,7	4,8
У осталим насељима	100,0	14,5	24,8	28,7	25,8	6,3
Централна Србија	100,0	6,3	35,7	29,3	23,3	5,5
У градским насељима	100,0	0,4	44,5	30,2	20,0	4,9
У осталим насељима	100,0	14,7	23,1	28,0	28,0	6,2
Војводина	100,0	7,1	36,3	31,7	19,6	5,3
У градским насељима	100,0	2,1	41,7	32,7	19,0	4,5
У осталим насељима	100,0	14,0	29,0	30,3	20,3	6,4

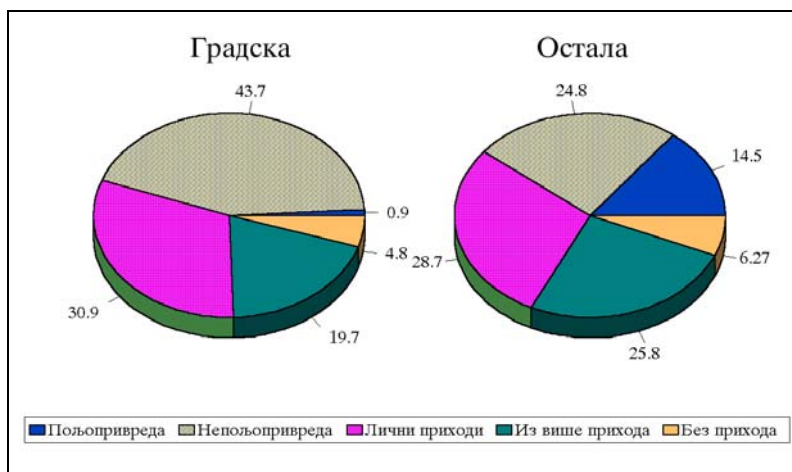
је приходе 164 хиљаде домаћинстава (6,5%), а 905 хиљада само из непољопривреде (35,9%). Само са личним приходом било је 755 хиљада (30,0%), а из више различитих фондова имало је приходе нешто мање од 561 хиљада домаћинстава (22,2%), док је без прихода било чак 136 хиљада домаћинстава (5,4%). У неградским насељима је већина домаћинстава са приходима само из пољопривреде (150 хиљада), док је у градским насељима видно већи број домаћинстава са приходима само од непољопривреде, као и само са личним приходима.

У процентном учешћу у укупном броју домаћинстава по подручјима има незнатних разлика. Оне се односе на домаћинства само са личним приходима (централна Србија има нешто мање процентно учешће него Војводина и за укупан број домаћинстава и према типу насеља), као и на

приходе из више фондова. Посматрајући према типу насеља, док је у централној Србији учешће домаћинстава са приходима из више фондова веће у неградским него у градским насељима, у Војводини је он скоро подједнак.

Анализа прихода из више различитих фондова (графикон 7.3-1) показује да већина ове групе домаћинстава Републике (око три четвртине) остварује приходе из непољопривредних делатности, односно комбинације непољопривреде и личних прихода. У градским насељима је тај удео чак 95% домаћинстава анализираних групе, а у сеоским 50%. Један од битних фактора је и дугогодишњи неповољан социјални третман активних у пољопривреди (Петровић, 1995), као и недовољна улагања у професионализацију и специјализацију пољопривредних делатности.

Графикон 7.3-1.
Домаћинства према изворима прихода из више фондова по типу насеља. Србија, 2002.
(у процентима)

Ниво економске активности чланова домаћинства битно зависи од старосне структуре становништва, као и достигнутог степена економске развијености земље. Од укупног броја домаћинстава 2002. године у Србији, 1806 хиљада или 71,6% у свом саставу има активне чланове (табела 7.3-2).

Са једним активним чланом је свако четврто домаћинство Републике, док је са два активна највећи број (804 хиљаде или скоро свако треће домаћинство). Домаћинства са три и четири активна члана има знатно мање (230 односно 101 хиљада), а један од разлога је и значајна доминација непољопривредних у односу пољо-

привредне делатности (учешће домаћинстава са три односно четири активна члана у градским срединама је 7,7% и 2,6%, а у неградским 11,0% и 6,1%).

У односу на 1991. годину, повећан је и број и процентно учешће домаћинстава без активних чланова, и то нарочито у неградским насељима (са око 183 хиљаде или 17,7% на око 300 хиљада или 28,9%). Такође, централна Србија је имала знатно веће смањење у неградским насељима него Војводина (централна Србија са 110 хиљада или 14,9% на 212 хиљада или 28,7%, а Војводина са 73 хиљада или 24,8% на 88 хиљада или 29,5%).

Табела 7.3-2.

Домаћинства према броју активних чланова – према типу насеља, Србија 2002.

	Србија		Централна Србија		Војводина	
	укупно	%	укупно	%	укупно	%
Укупно	2521190	100,0	1811233	100,0	709957	100,0
Без активних	714974	28,4	505563	27,9	209411	29,5
Са 1 активним	671670	26,6	475595	26,3	196075	27,6
Са 2	803809	31,9	580510	32,1	223299	31,5
Са 3	229227	9,1	169981	9,4	59246	8,4
Са 4 и више	101510	4,0	79584	4,4	21926	3,1
У градским	1481304	100,0	1069929	100,0	411375	100,0
Без активних	414438	28,0	293112	27,4	121326	29,5
Са 1 активним	406220	27,4	294123	27,5	112097	27,3
Са 2	508041	34,3	371891	34,8	136150	33,1
Са 3	114450	7,7	82891	7,8	31559	7,7
Са 4 и више	38155	2,6	27912	2,6	10243	2,5
У осталим	1039886	100,0	741304	100,0	298582	100,0
Без активних	300536	28,9	212451	28,7	88085	29,5
Са 1 активним	265450	25,5	181472	24,5	83978	28,1
Са 2	295768	28,4	208619	28,1	87149	29,2
Са 3	114777	11,0	87090	11,8	27687	9,3
Са 4 и више	63355	6,1	51672	7,0	11683	3,9

Табела 7.3-3.

Домаћинства према броју издржаваних чланова – према типу насеља, Србија 2002.

	Србија		Централна Србија		Војводина	
	укупно	%	укупно	%	укупно	%
Укупно	2521190	100,0	1811233	100,0	709957	100,0
Без издржаваних	1054598	41,8	751366	41,5	303232	42,7
Са 1 издржаваним	721922	28,6	517776	28,6	204146	28,8
Са 2	497800	19,7	362844	20,0	134956	19,0
Са 3	177891	7,1	127677	7,1	50214	7,1
Са 4 и више	68979	2,7	51570	2,9	17409	2,5
У градским	1481304	100,0	1069929	100,0	411375	100,0
Без издржаваних	648196	43,8	461693	43,2	186503	45,3
Са 1 издржаваним	423424	28,6	307559	28,8	115865	28,2
Са 2	307590	20,8	227412	21,3	80178	19,5
Са 3	79113	5,3	56761	5,3	22352	5,4
Са 4 и више	22981	1,6	16504	1,5	6477	1,6
У осталим	1039886	100,0	741304	100,0	298582	100,0
Без издржаваних	406402	39,1	289673	39,1	116729	39,1
Са 1 издржаваним	298498	28,7	210217	28,4	88281	29,6
Са 2	190210	18,3	135432	18,3	54778	18,4
Са 3	98778	9,5	70916	9,6	27862	9,3
Са 4 и више	45998	4,4	35066	4,7	10932	3,7

Домаћинстава без издржаваних чланова у Србији 2002. године (табела 7.3-3) било је 1,05 милиона или 41,8%. Од домаћинстава која у свом саставу имају издржавана лица, највећи број је са једним издржаваним чланом (722 хиљаде или 28,6%) и два члана (498 хиљада или 19,7%). У градским подручјима мање је процентно учешће домаћинстава са издржаваним члановима, у првом реду са два и више чланова. У односу на 1991. годину, повећан је и број и процентно учешће домаћинстава

без издржаваних чланова, а у структури домаћинстава са издржаваним члановима је дошло до благог смањивања процентног учешћа свих анализираних категорија. То уједно представља и очекивани наставак тенденције из ранијег периода, с обзиром да су број и структура домаћинстава према броју издржаваних чланова у великој мери одређени економском активношћу жена и бројем деце у породици.

7.4 ПОРОДИЧНИ САСТАВ ДОМАЋИНСТАВА И ТИПОВИ ПОРОДИЦА

На основу анализе породичног састава домаћинстава могу се боље уочити њихове структурне промене. Удео породичних домаћинстава у Србији је 78,3% укупног броја домаћинстава (табела 7.4-1). У оквиру непородичних домаћинстава, у које спада свако пето домаћинство у Србији, преовладавају самачка домаћинства са више од 90%. Посматрајући по подручјима, централна Србија има незнатно веће учешће породичних у укупном броју домаћинстава од Војводине (78,7% односно 77,3%). Када се посматра по типу насеља, на оба подручја је удео породичних домаћинстава у

укупном броју незнатно већи код неградских него код градских насеља (централна Србија 79,7% и 78,3%, а Војводина 77,9% и 76,9%).

У односу на 1991. годину, у Србији је регистрован изванредан пад и броја (око 29,5 хиљада) и процентног учешћа (око 5 процентних поена) породичних домаћинстава. Централна Србија има нешто веће смањење у односу на Војводину, међутим, треба истаћи да је код Војводине, за разлику од централне Србије, у претходном међупописном периоду уочена лагана тенденција смањивања удела породичних домаћинстава.

Табела 7.4-1.

Породични састав домаћинстава – према типу насеља. Србија 2002.

	Србија		Централна Србија		Војводина	
	број	%	број	%	број	%
Укупно	2521190	100,0	1811233	100,0	709957	100,0
Породична домаћинства	1974943	78,3	1426040	78,7	548903	77,3
Непородична домаћинства	546247	21,7	385193	21,3	161054	22,7
<i>Самачка</i>	504775	20,0	354908	19,6	149867	21,1
<i>Вишечлана</i>	41472	1,6	30285	1,7	11187	1,6
У градским насељима	1481304	100,0	1069929	100,0	411375	100,0
Породична домаћинства	1151094	77,7	834883	78,0	316211	76,9
Непородична домаћинства	330210	22,3	235046	22,0	95164	23,1
<i>Самачка</i>	305294	20,6	216854	20,3	88440	21,5
<i>Вишечлана</i>	24916	1,7	18192	1,7	6724	1,6
У осталим насељима	1039886	100,0	741304	100,0	298582	100,0
Породична домаћинства	823849	79,2	591157	79,8	232692	77,9
Непородична домаћинства	216037	20,8	150147	20,3	65890	22,1
<i>Самачка</i>	199481	19,2	138054	18,6	61427	20,6
<i>Вишечлана</i>	16556	1,6	12093	1,6	4463	1,5

С обзиром да је процентно учешће вишечланих непородичних домаћинстава у односу на претходне пописе становништва приближно на истом нивоу (1,6%), главни разлози смањења броја породичних домаћинстава се односе на процес старења становништва, односно повећање броја

самачких домаћинстава (у Србији је за 11 година број самачких домаћинстава повећан за скоро 140 хиљада, и то у централној Србији за чак 112 хиљада, а у Војводини за око 27 хиљада), као и на процес нуклеаризације породице.

Табела 7.4-2.

Породична домаћинства према броју породица – према типу насеља. Србија 2002.

	Србија		Централна Србија		Војводина	
Укупно	број	%	број	%	број	%
Породична домаћинства	1974943	100,0	1426040	100,0	548903	100,0
Домаћинства са једном породицом	1749370	88,6	1244840	87,3	504530	91,9
<i>Без других чланова</i>	<i>1503067</i>	<i>85,9</i>	<i>1061366</i>	<i>85,3</i>	<i>441701</i>	<i>87,6</i>
<i>Са другим члановима</i>	<i>246303</i>	<i>14,1</i>	<i>183474</i>	<i>14,7</i>	<i>62829</i>	<i>12,5</i>
Домаћинства са две породице	211465	10,7	168958	11,9	42507	7,7
Домаћинства са три и више породица	14108	0,7	12242	0,9	1866	0,3
У градским насељима						
Породична домаћинства	1151094	100,0	834883	100,0	316211	100,0
Домаћинства са једном породицом	1065033	92,5	769684	92,2	295349	93,4
<i>Без других чланова</i>	<i>949237</i>	<i>89,1</i>	<i>686186</i>	<i>89,2</i>	<i>263051</i>	<i>89,1</i>
<i>Са другим члановима</i>	<i>115796</i>	<i>10,9</i>	<i>83498</i>	<i>10,9</i>	<i>32298</i>	<i>10,9</i>
Домаћинства са две породице	82533	7,2	62522	7,5	20011	6,3
Домаћинства са три и више породица	3528	0,3	2677	0,3	851	0,3
У осталим насељима						
Породична домаћинства	823849	100,0	591157	100,0	232692	100,0
Домаћинства са једном породицом	684337	83,1	475156	80,4	209181	89,9
<i>Без других чланова</i>	<i>553830</i>	<i>80,9</i>	<i>375180</i>	<i>79,0</i>	<i>178650</i>	<i>85,4</i>
<i>Са другим члановима</i>	<i>130507</i>	<i>19,1</i>	<i>99976</i>	<i>21,0</i>	<i>30531</i>	<i>14,6</i>
Домаћинства са две породице	128932	15,7	106436	18,0	22496	9,7
Домаћинства са три и више породица	10580	1,3	9565	1,6	1015	0,4

Када се посматра састав породичних домаћинстава у Србији (табела 7.4-2), види се да 88,6% укупног броја (1.975 хиљада) чине једнопородична домаћинства. Без других чланова има 1,5 милиона домаћинстава, односно 85,9% једнопородичних. Централна Србија има нешто ниже учешће у односу на Војводину и једнопородичних (87,3% и 91,2%) и у оквиру њих домаћинстава без других чланова (85,3% и 87,6%). У анализи према типу насеља, домаћинства у градским насељима на оба подручја имају више уделе једнопородичних него сеоска. Такође је и процентно учешће једнопородичних без других чланова више, нарочито у централној Србији (89,2% у градским, а 79,0% у сеоским насељима). Међутим, упоређујући централну Србију и Војводину, види се да је у неградским насељима Војводине већи удео и једнопородичних домаћинстава (89,9%) и у оквиру

њих домаћинстава без других чланова (85,4%) него у централној Србији (80,4%, односно 79,0%).

У односу на 1991. годину, у централној Србији је дошло до благог пораста удела једнопородичних домаћинстава, док је у Војводини удео скоро непромењен (1991 – централна Србија 82,8%, Војводина 91,7%) (видети Петровић, 1995). Главни разлози наведених промена односе се на различиту методологију пописа 2002. године, која је значајније утицала на смањење у централној Србији услед искључивања из пописа лица која су дуже од годину дана ван земље, као и на број домаћинстава са избеглицама, која су утицала на успоравање процеса нуклеаризације породице у Војводини.

Састав породица према типу у Србији у последњим међупописном периоду такође је

претрпео битне промене. Наиме, између 1991. и 2002. године укупан број породица у Србији се смањило са 2.325 на 2.215 хиљада, и то умногоме услед значајног повећања броја самачких домаћинстава. Посматрајући по типу насеља, види се да је смањење настало углавном услед смањења

броја породица у неградским подручјима централне Србије (од укупног смањења од 110 хиљада породица у Републици, смањење у неградским насељима централне Србије износи око 100 хиљада породица).

Табела 7.4-3.
Породице према саставу, број и структура – према типу насеља, Србија 2002.

	Укупно-породице	Брачни пар без деце	Брачни пар са децом	Мајка са децом	Отац са децом
Број					
Србија	2215272	682960	1206263	252148	73901
Градска насеља	1240843	323005	703106	170647	44085
Остала насеља	974429	359955	503157	81501	29816
Централна Србија	1620046	508668	875501	180462	55415
Градска насеља	902876	229866	513988	125388	33634
Остала насеља	717170	278802	361513	55074	21781
Војводина	595226	174292	330762	71686	18486
Градска насеља	337967	93139	189118	45259	10451
Остала насеља	257259	81153	141644	26427	8035
Структура у процентима					
Србија	100,0	30,8	54,5	11,4	3,3
Градска насеља	100,0	26,0	56,7	13,8	3,6
Остала насеља	100,0	36,9	51,6	8,4	3,1
Централна Србија	100,0	31,4	54,0	11,1	3,4
Градска насеља	100,0	25,5	56,9	13,9	3,7
Остала насеља	100,0	38,9	50,4	7,7	3,0
Војводина	100,0	29,3	55,6	12,0	3,1
Градска насеља	100,0	27,6	56,0	13,4	3,1
Остала насеља	100,0	31,6	55,1	10,3	3,1

Видно је смањен и број брачних парова без деце (са 768 на 683 хиљаде), као и број брачних парова са децом (са 1.321 на 1.206 хиљада). Међутим, број једнородитељских породица је повећан за око 90 хиљада, и то мајки са децом са 181 на 252 хиљаде и очева са децом са 55 на 74 хиљаде. То је утицало и на процентно учешће одређених типова породице у укупном броју.

У Републици Србији 2002. од укупног броја породица 30,8% су брачни парови без деце, 54,5% брачни парови са децом, 3,3% су породице које чине само очеви са децом и чак 11,4% само мајке са децом (табела 7.4-3). Централна Србија и Војводина имају приближно сличну структуру породица. Посматрајући према типу насеља, породице у градским насељима имају ниже уделе брачних парова без деце, а више уделе остале три опције, нарочито на подручју централне Србије. С обзиром да се у последњем међупописном периоду стопе развода бракова, рођења ван брака, специфичне стопе смртности становништва

нису битније мењале, раније наведени разлози представљају најважније узроке анализираних промена.

У Србији је 2002. регистрована 141 хиљада породица са избеглицама (табела 7.4-4), од чега 73 хиљаде или 52% у централној Србији, а чак 68 хиљада, или 48%, у Војводини. Од тог броја, у Србији има 83 хиљаде породица чији су сви чланови избеглице (у централној Србији око 41 хиљада, а у Војводини 42 хиљаде). У односу на домицилно становништво породице са избеглицама у укупном броју имају мање учешће породичног типа – брачни пар без деце (23,1%), као и непотпуних породица: мајка са децом 10,9%, и отац са децом 2,5%. У Војводини су брачни парови без деце нешто више, а остали породични модалитети нешто мање заступљени у односу на централну Србију. У породицама чији су сви чланови избеглице већи је удео породица без деце (27,8%), као и мајки (13,6%) и очева са децом (2,9%), а мањи брачног пара са децом (55,8%).

Табела 7.4-4.
Породице са избеглицама према саставу, Србија 2002.

	Србија		Централна Србија		Војводина	
	број	%	број	%	број	%
Укупно - А	141006	100,0	73194	100,0	67812	100,0
Брачни пар без деце	32575	23,1	15870	21,7	16705	24,6
Брачни пар са децом	89536	63,5	47080	64,3	42456	62,6
Мајка са децом	15403	10,9	8287	11,3	7116	10,5
Отац са децом	3492	2,5	1957	2,7	1535	2,3
Укупно - Б	83005	100,0	40815	100,0	42190	100,0
Брачни пар без деце	23032	27,8	10597	26,0	12435	29,5
Брачни пар са децом	46326	55,8	23083	56,6	23243	55,1
Мајка са децом	11252	13,6	5883	14,4	5369	12,7
Отац са децом	2395	2,9	1252	3,1	1143	2,7

Извор: Lakšević, Djordjević, Bjelobrk (2005).
Напомена: **А** – породице са избеглицама, **Б** – породице у којима су сви чланови избеглице.

Од укупног смањења броја породица између 1991. и 2002. (110 хиљада), број породица са децом је смањен за око 25, а без деце за око 85 хиљада. То је оставило трага и на структуру породица према броју деце. 2002. године породице без деце чиниле су 30,8% породица у Србији, што је нешто мање него 1991. године (33,0%). Гледајући по типу насеља (табела 7.4-5), породице неградских

подручја Републике имају битно већи удео породица без деце у односу на градска насеља (26,0% односно 36,9%). У неградским подручјима централне Србије је и број породица без деце већи него у градским насељима (око 49 хиљада), иако је укупан број породица у градовима већи за скоро 186 хиљада. Породице у Србији са једним дететом су чиниле 32,9%, са два 30,9% укупног броја, а са

Табела 7.4-5.
Породице према броју деце – према типу насеља, Србија 2002.

	Укупно	Без деце	Број		
			1 дете	2	3+
Србија	2215272	682960	728635	684409	119268
У градским насељима	1240843	323005	448714	410458	58666
У осталим насељима	974429	359955	279921	273951	60602
Централна Србија	1620046	508668	525039	498614	87725
У градским насељима	902876	229866	326890	302907	43213
У осталим насељима	717170	278802	198149	195707	44512
Војводина	595226	174292	203596	185795	31543
У градским насељима	337967	93139	121824	107551	15453
У осталим насељима	257259	81153	81772	78244	16090
			Структура у процентима		
Србија	100,0	30,8	32,9	30,9	5,4
У градским насељима	100,0	26,0	36,2	33,1	4,7
У осталим насељима	100,0	36,9	28,7	28,1	6,2
Централна Србија	100,0	31,4	32,4	30,8	5,4
У градским насељима	100,0	25,5	36,2	33,6	4,8
У осталим насељима	100,0	38,9	27,6	27,3	6,2
Војводина	100,0	29,3	34,2	31,2	5,3
У градским насељима	100,0	27,6	36,1	31,8	4,6
У осталим насељима	100,0	31,6	31,8	30,4	6,3

три и више 5,4%. У односу на претходни попис, број породица са једним дететом је повећан за преко 190 хиљада, као и са троје и више деце (3,6 хиљада), док је са двоје деце смањен за више од

50 хиљада. И у структури је дошло до благог пораста удела породица са једним и троје и више деце, а до пада удела породица без деце и са двоје деце.

Породице са избеглицама утицале су на успоравање пада броја породица са децом у Србији, као и на њихову структуру према броју деце (табела 7.4-6). 2002. године регистровано је 60 хиљада породица са децом у породицама чији су сви чланови избеглице, и то 27 хиљада са једним, 28

хиљада са двоје и 4 хиљаде са троје и више деце. У односу на породице аутохтоног становништва, у структури је присутно нешто ниже процентно учешће породица без деце и са троје и више, приближно исто учешће са једним дететом, и више учешће породица са двоје деце.

Табела 7.4-6.

Број деце у породицама чији су сви чланови избеглице, Србија 2002.

	Укупно	Без деце	1 дете	2	3+
			Број		
Србија	83005	23032	27098	28774	4101
Централна Србија	40815	10597	13646	14554	2018
Војводина	42190	12435	13452	14220	2083
			Структура у процентима		
Србија	100,0	27,8	32,7	34,7	4,9
Централна Србија	100,0	26,0	33,4	35,7	4,9
Војводина	100,0	29,5	31,9	33,7	4,9

Извор: Lakcevic, Djordjevic, Vjelobrk (2005).

Са друге стране, већина од око 111 хиљада породица регистрованих пописом из 1991. где су сви или неки чланови живели у иностранству, од чега око 26 хиљада породица без деце, у попис 2002 није уврштена услед промене дефиниције сталног становништва.

* * *

Бројни су аутори који сматрају да је у многим демографским процесима у развијеном делу света присутан универзални посттранзициони демографски развитак, и да ће главне разлике између појединих земаља бити само у временском размаку између фаза развитака (Jones, 1993; Rousset, 1992). Са друге стране, постоји мишљење да када је реч о структури домаћинства и породица, нема бојазни од једноличности демографских процеса и форми у развијеном делу света. Напротив, сматра се да развој иде ка индивидуализацији – када је у питању смањивање институционалне контроле над индивидуалним избором и одлукама, и ка плурализацији – и када се говори о разноликости модела породичног живота, и када се говори о избору броја породичних опција током живота појединца (Boh, 1989; Kuijsten, 1996). Чак се сматра да ће се у овом домену развитак кретати ка тзв. јединству различитости, односно ка све већој *прихватљивости разноликости*, што појединцима омогућава да се одлуче за одређену варијанту у оквиру понуђених животних опција које највише одговарају њиховим потребама и аспирацијама (Boh,

1989). Куијстен и Клијзинг (Kuijsten, Klijzing, 1991) на метафоричан начин објашњавају однос савременог човека према моделима породичног живота: уместо да се одлучују за стандардни “мени” животног циклуса, као што су људи у највећој мери то чинили током “златног доба брака” после Другог светског рата, појединци данас састављају индивидуални “à la carte” животни циклус, у складу са својим жељама и аспирацијама.

Оно што разликује нашу земљу у односу на многе развијене земље је што је у протеклом међупописном периоду могућност избора облика породичног живота значајно била сужена. Политичка и друштвено-економска криза у земљи и осиромашење становништва, нарочито су негативно деловали на темпо трансформације домаћинства и породица. Наставак процеса урбанизације и деаграризације у Србији, социјални и економски развитак земље, модернизација, раст животног стандарда и веће поверење у извршне органе државе представљају главне предуслове за даље мењање организације и структуре домаћинства и породица, односно појединцу дају већу могућност избора облика породичног живота. Међусобни утицај наведених фактора и неповољних демографских процеса који утичу на даље старење становништва Србије, воде ка убрзанијем смањивању просечне величине домаћинства (нарочито процентног учешћа домаћинства са пет или више чланова, а повећавања учешћа домаћинства са два, а нарочито једним чланом), као и промене у породичној и другим структурама.

ЛИТЕРАТУРА

- АВРАМОВ, Драгана (1993). *Појединац, породица и становништво у раскораку* (Београд: Научна књига).
- АДАМОВИЋ, Ј. (2000). "Ранг градова и урбана примарност". *Гласник Српског географског друштва*, бр. 2, стр. 35-42.
- БЈЕЛОБРК, Гордана (2005). "Образовне карактеристике становништва Републике Србије. Попис 2002". Саопштење на саветовању *Анализа коначних резултата пописа становништва, домаћинства и станова 2002*. - умножено (Београд, Републички завод за статистику Србије и Статистичко друштво Србије).
- БЛАГОЈЕВИЋ, Марина (1997). *Родитељство и фертилитет* (Београд: Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет).
- БРЕЗНИК, Душан и др. (1978). *Демографска кретања и карактеристике становништва према националној припадности*, (Београд: Центар за демографска истраживања, Институт друштвених наука).
- БРЕЗНИК, Душан (1999), "Састав становништва по вероисповести", у Горан Пенев (ур.): *Становништво Београда према попису 1991*, (Београд: Град Београд, Завод за информатику и статистику - Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања), стр. 160-163.
- ДЕВЕТАКОВИЋ, С. и др. (2005). *Национална економија*. (Београд: Економски факултет).
- ЂУРЂЕВ, Бранислав С. (1994). "Морталитет у свету". *Гласник Српског географског друштва*, бр. 2, стр. 73-84.
- ЂУРЂЕВ, Бранислав С. (1995). *Послератно насељавање Војводине*, (Нови Сад: Матица српска).
- ЂУРЂЕВ, Бранислав С. (1995а). "Раст становништва", у М. Рашевић (ур.): *Развитак становништва Србије 1950-1991*, (Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука).
- ЂУРЂЕВ, Бранислав С. (1998). "Два века Малтуса", *Становништво*, (Београд), бр. 1-2, стр. 7-24.
- ЂУРЂЕВ, Бранислав С. (2001). *Основне технике у демографији* (Нови Сад: Друштво демографа Југославије и ИТП "Змај").
- ЂУРЂЕВ, Бранислав С., А. ИВКОВ (2002). "Почетак опадања фертилитета у Србији". Зборник радова *Еколошка истина*, (Доњи Милановац).
- ЂУРЂЕВ, Бранислав С. (2004). "Колико деце треба Србији?", *Становништво*, бр. 1-4, стр. 29-44.

ЏДИ ИДН, (1995). *Развитак становништва Србије 1950-1991*, (Београд: Центар за демографска истраживања).

ИЧЕВИЋ, Душан (1998). *Црногорска нација*, (Београд: Форум за етничке односе).

ЈАЊИЋ, Душан (1996). "Социолошко-политиколошки аспекти мањинске политике и заштите мањина у СР Југославији", у: *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, (Београд: САНУ, Одељење друштвених наука), књига 19.

КРСТИЋ, Б. (1994). *Косово између историјског и етничког права* (Београд: Кућа Вид).

ЛАЂЕВИЋ, П., В. СТАНКОВИЋ (2004). *Избеглички корпус у Србији, према подацима пописа становништва 2002*. (Београд: Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе).

ЛАЗИЋ, М. (2002) „Реструктурирање друштва у Србији током 1990-их“, у Болчић, С. и Милић, А. (ур.): *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*, (Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета).

МАЏУРА, М. (1954). "Критеријуми за разграничење градског и сеоског становништва", *Статистичка ревија*, бр. 3-4.

МАЏУРА, М. (1974). *Прилози теорији и политици становништва* (Београд: Економски институт).

МАРИНКОВИЋ, Иван (2005). "Национално неизјашњени и неопредељени у Војводини 2002", саопштење на 3. симпозијуму "Академик Берислав Бета Берих": *Стање и перспективе становништва Војводине и суседних региона*. Нови Сад, 10-11. новембар 2005.

МАТКОВИЋ, Гордана (1994). *Демографски чиниоци и понуда радне снаге*, (Београд: Економски институт).

МАТКОВИЋ, Гордана (1997). "Избеглице и друга ратом угрожена лица", *Извештај о хуманом развоју – Југославија 1996*, (Београд: Економски институт).

МИЛИЋ, Анђелка (1995) "Породице у вртлогу друштвених промена", у С. Болчић (ур.): *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком 90-тих*, (Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета).

МИЛИЧИЋ, Даница (2004). "Осврт на демографске токове урбанизације код нас и у свету", *Демографија*, књ. 1, стр. 165-172.

ПЕНЕВ, Горан (1984). "Економске структуре становништва" *Становништво и домаћинства Србије према попису 1981*, (Београд: Републички завод за статистику СР Србије и Центар за демографска истраживања ИДН).

ПЕНЕВ, Славица (1993/1994). "Демографске инвестиције у Србији", *Становништво*, (Београд), број 3-4/1-2, стр. 109-121.

ПЕНЕВ, Горан (1995). "Становништво по старости и полу", у С. Радовановић (ур.): *Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991*, (Београд: Савезни завод за статистику и Центар за демографска истраживања ИДН).

ПЕНЕВ, Горан, Љиљана СЕКУЛИЋ, Драгољубка ЦИЦОВИЋ (1996). *Пројекције становништва Савезне Републике Југославије, 1991-2021*, (Београд: Савезни завод за статистику, Центар за демографска истраживања Института друштвених наука).

ПЕНЕВ, Горан и Радослав СТЕВАНОВИЋ (1996). "Природно кретање становништва по типу насеља", *Југословенски преглед* (Београд), год. XXXX, бр. 1.

ПЕНЕВ, Горан (2002). "Демографско старење у Србији, Европи и свету у другој половини 20. века и перспективе за 21. век". *Старење и старост – за безбедан и активни живот. Шести геронтолошки конгрес Југославије, Врњачка Бања, 12-16. мај 2002. Зборник уводних саопштења*. Геронтолошко друштво Србије, Београд 2002, стр. 49-66.

ПЕНЕВ, Горан и Радослав СТЕВАНОВИЋ (2002). "Смањење или повећање становништва централне Србије и Војводине? Први резултати Пописа 2002.", *Становништво*, (Београд), год. XL, број 1-4.

ПЕНЕВ, Горан (2004). "Становништво Србије и Црне Горе по полу и старости", *Преглед СЦГ* (Београд), год. XLVIII, бр. 3/2004, стр. 3-20.

ПЕНЕВ, Г. (2004). Компоненте кретања становништва Србије (без Косова и Метохије), 1991-2002. *Становништво*, (Београд), број 1-4, стр. 157-183.

ПЕТРОВИЋ, Мина (1995). "Домаћинства и породице", у С. Радовановић (ур.): *Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991*, (Београд: Савезни завод за статистику, Центар за демографска истраживања Института друштвених наука).

ПЕТРОВИЋ, Мина (1997). "Етнички хомогени и етнички хетерогени бракови у Србији", *Теме*, број 3-4. Ниш.

ПЕТРОВИЋ, Ружа (1983). "Дугорочне промене етничке структуре у СР Србији", *Зборник Филозофског факултета XIII-2*, (Универзитет у Београду).

ПЕТРОВИЋ, Ружа (1991). "Етничка припадност родитеља и деце", *Југословенски преглед*, Год. XXXV, број 3-4, (Београд).

РАДИВОЈЕВИЋ, Биљана (1995). "Домаћинства", у Б. Радивојевић (ур.): *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године* (Београд: Републички завод за статистику Србије).

РАДИВОЈЕВИЋ, Биљана (1999). "Економске структуре сеоског становништва Југославије", *Становништво*, (Београд), год XXXVII, број 1-4.

РАДОВАНОВИЋ, Светлана (1995). "Етничка структура и матерњи језик", у С. Радовановић, (ур.): *Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991*, (Београд: Савезни завод за статистику, Центар за демографска истраживања Института друштвених наука).

РАДОВАНОВИЋ, Светлана, Мирољуб РАНЧИЋ (1995). "Укупно становништво Југославије – размештај и урбанизација", у С. Радовановић, (ур.): *Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991*, стр. 33-56. (Београд: Савезни завод за статистику, Центар за демографска истраживања Института друштвених наука).

РАДИСАВЉЕВИЋ-ЋИПАРИЗОВИЋ, Драгана (2002). "Религија и свакодневни живот: везаност људи за религију и цркву крајем деведестеих", у Силвано Болчић и Анђелка Милић (ур.): *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*, стр 215-248. (Београд: Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет).

РАДУШКИ, Нада (1995). "Економске структуре становништва", у Б. Радивојевић (ур.): *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године* (Београд: Републички завод за статистику).

РАНЧИЋ, Мирољуб (1984). "Пораст и просторни размештај становништва". У монографији групе аутора: *Становништво и домаћинства СР Србије према попису 1981*, стр. 37-54. (Београд: Републички завод за статистику СР Србије).

РАШЕВИЋ, Мирјана (1995). "Прихватање популационе политике на индивидуалном нивоу, *Становништво* (Београд), број 1-4.

РАШЕВИЋ, Мирјана и Мина ПЕТРОВИЋ (1996). *Искусства популационе политике у свету*, (Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука).

РАШЕВИЋ, Мирјана (1999). *Планирање породице као стил живота*, (Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука).

РЗС (1957). "Природно кретање становништва Србије од 1863-1954. године", *Прикази*, бр. 20, (Београд: Републички завод за статистику Србије), стр. 54 и 62.

РЗС (1995). *Упоредни преглед броја становника и домаћинстава 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. Подаци по насељима и општинама. Попис '91 Становништво, књ. 9* (Београд: Републички завод за статистику Србије).

РЗС (1995а). *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године* (Београд: Републички завод за статистику Србије).

РЗС (2004). *Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. Подаци по насељима. Попис становништва 2002, књ. 9.* (Београд: Републички завод за статистику Србије).

РЗС (2004а). *Општине у Србији 2003*, (Београд: Републички завод за статистику Србије).

РЗС (2004б). *Попис становништва 2002*, Књига 8, (Београд: Републички завод за статистику Србије).

РЗС (2004в). *Статистички годишњак Србије 2004*, (Београд: Републички завод за статистику Србије).

РЗС (2004г). *Попис становништва 2002*, Књига 13, (Београд: Републички завод за статистику Србије).

- РЗС (2004д). *Попис становништва 2002*, Књига 10, (Београд: Републички завод за статистику Србије).
- РЗС (2005). *Општине у Србији 2004*, (Београд: Републички завод за статистику Србије).
- РЗС (2005а). *Жене и мушкарци у Србији*, (Београд: Републички завод за статистику Србије и УНДП).
- СЗС (1998). *Природно кретање становништва Југославије у периоду 1950-1997*. Саопштење, број 052. (Београд: Савезни завод за статистику).
- СЗС (2001). *Статистички годишњак Југославије*. (Београд: Савезни завод за статистику).
- СТАНКОВИЋ, Владимир (1996). "Социо-професионално самообнављање активних пољопривредника 123централне Србије и Војводине према попису 1991", *Становништво* (Београд), год XXXIV, број 1-26.
- СТАНКОВИЋ Владимир, Мирољуб КОСТИЋ (2005). "Бројност, величина и просторни размештај старачких домаћинстава у Србији", саопштење на научном скупу *Србија и савремени процеси у Европи и свету* (Београд: Географски факултет), стр.399-408.
- СПАРИЋ, Миле (1992). *Карактеристике радне снаге у пољопривреди Југославије*, магистарски рад (Београд, Економски факултет Универзитета у Београду).
- СПАСОВСКИ, Милена (1990/1991). "Репродукција становништва у региону Београд по националности". *Зборник радова*, (Београд: Географски факултет, ПМФ), свеска 37/38, стр. 79-88.
- СПАСОВСКИ, Милена (1994). "Територијални размештај народа и националних мањина у СР Југославији, *Југословенски преглед*, (Београд), год. XXXVIII, број 1.
- СПАСОВСКИ, Милена (2005). "Мигрантско становништво Србије", *Преглед СЦГ*, (Београд), год. XLVIII, број 4.
- СТЕВАНОВИЋ, Радослав (1995а). "Миграције", у М. Рашевић (ур.): *Развитак становништва Србије 1950-1991*, (Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука).
- СТЕВАНОВИЋ, Радослав (1995б). "Мигрантско становништво Републике Србије", у Б. Радивојевић (ур): *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*, (Београд: Републички завод за статистику Србије).
- СТЕВАНОВИЋ, Радослав (2004). "Градска насеља Републике Србије у пописима становништва од 1948. до 2002. године". *Становништво*, (Београд), бр. 1-4, стр. 109-126.
- СТОЈАНОВИЋ, Бранислав (1995). "Пораст и просторни размештај становништва", у Б. Радивојевић (ур): *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*, (Београд: Републички завод за статистику Србије), стр. 43-70.

ТОШИЋ Д., Н. КРУНИЋ (2005). "Урбане агломерације у функцији регионалне интеграције Србије и југоисточне Европе", *Гласник Географског друштва Републике Српске*, св. 9, стр. 83-96.

УНХЦР (1996). *Попис избеглица и других ратом угрожених лица у СРЈ*. (Београд: УНХЦР, Комесаријат за избеглице Републике Србије и Комесаријат за расељена лица Републике Црне Горе).

* * *

AYME, S. (1997). "Social Inequalities Associated with Prenatal Screening for Down's Syndrome: Results of French Surveys", *Demographic Evaluation of Health Programmes* (Paris: CICRED, UNFPA).

BOH, Katja (1989). "European Family Life Patterns – A Reappraisal", in K. Boh et al (eds), *Changing Patterns of European Family Life: A comparative Analysis of 14 European Countries*, (London and New York).

BOTEV, N. (1990). "Nuptiality in the Course of the Demographic Transition: The Experience of the Balkan Countries". *Population studies*, Vol. 44, No. 1, pp. 107-126.

CALDWELL, J. (1982). *Theory of Fertility Decline*, (Academic Press).

COALE, A., S. WATKINS, eds. (1986). *The Decline of Fertility in Europe*, (Princeton: Princeton University Press).

CORBAGE, Youssef, ed. (2000). "The Demographic Characteristics of National Minorities in Certain European States", *Population Studies*, Vol.2, No.31.

COUNCIL OF EUROPE (2004). *Recent Demographic Developments in Europe, 2004*, (Strasbourg: Council of Europe Publishing).

DJURDJEV, B. S, V. KATIC, D. ZARKOV (1992). "Prevalence of the Formal Zadruga in the Village of Vilovo, Vojvodina, Serbia". *Journal of Family History*, Vol. 17, No. 3, pp. 319-329.

FARGUES, P. (2000). "Protracted National Conflict and Fertility Change: Palestinians and Israelis in the Twentieth Century", *Population and Development Review*, Vol. 26, No. 3, pp. 441-482.

HARDIN, G. (1968). "The Tragedy of the Commons". *Science*, 162, pp. 1243-1248.

JONES, Gavin (1993). "Is Demographic Uniformity Inevitable?", *Journal of the Australian Population Association*, No 10.

KINSELLA, Kevin and Victoria A. VOLKOFF (2001). *An Aging World: 2001*. U.S. Census Bureau, Series P95/01-1 (Washington D.C: U.S. Government Printing Office).

KNODEL, J., van der WALLE, E. (1989). "Lessons From the Past: Policy Implications of Historical Fertility Studies", *Population and Development Review*, Vol. 5, No. 2, pp. 217-245.

KOTZAMANIS, Byron, Snjezana MRDJEN, Alain PARANT (2003). "Les recensements récents de la population et des habitations dans les Balkans en 2000", *Balkan Demographic Papers*, vol. 5.

KUIJSTEN, Anton and Erik KLIJZING (1991). "Domestic Histories in the Netherlands: A Comparison of Generations", in: Becker H. A. (ed.). *Life Histories and Generations. ISOR/Faculty of Social Sciences*. (Utrecht) Vol II.

KUIJSTEN, Anton (1996). "Changing Family Patterns in Europe: A Case of Divergence?", *European Journal of Population*, No.12/1996.

LAKCEVIC, Snezana, Ljiljana DJORDJEVIC, Gordana BJELOBRK (2005). "Census 2002: Main Features of Households and Families of Refugees in Serbia", paper presented on International scientific conference *Migrations, Crises and Recent Conflicts in the Balkans*, Belgrade, 27-29 October 2005.

LESTHAEGHE, R. (2001). "Postponement and Recuperation: Recent Fertility Trends and Forecasts in Six Western European Countries", IUSSP Seminar *International Perspectives on Low Fertility: Trends, Theories and Policies*, Tokyo, 21-23 March.

LORIMER, F. (1954). "General Theory", *Culture and Human Fertility* (Paris: UNESCO).

MACURA, Miroslav (1997) "Fertility and Nuptiality Changes in Central and Eastern Europe: 1982-1993" *Stanovništvo*, (Beograd), 3-4.

MATKOVIĆ, Gordana and Borka VUJNOVIĆ (1996). "War affected persons in the FR of Yugoslavia". *Stanovništvo*, (Beograd), vol. XXXIV, 3-4, pp. 7-41

McDONALD, P. (2005). "Low Fertility: Causes, Consequences and Policies". *Forum on Population and Development*, Beijing, 15-17 May 2005.

MIRKIN, Barry and Mary Beth WEINBERGER (2000). "The Demography of Population Ageing". *Technical meeting on population ageing and living arrangements of older persons: critical issues and policy responses*. (New York), 8-10 February 2000.

MRĐEN, Snježana (2002). "Narodnost u popisima – promenljiva i nestalna kategorija", *Stanovništvo*, (Beograd), god. XL, broj 1-4.

OECD (2003). www.oecd.org/edu/eag 2003.

PENEV, Goran (1995). "Cohort Fertility of Serb and Ethnic Albanian Women in FR Yugoslavia", *Stanovništvo* (Beograd), br. 1-4.

PENEV, Goran (2005). "Migrations of Serbia's Population as a Consequence of Crises and Armed Conflicts on the Territory of Former Yugoslavia", Paper presented on International scientific conference *Migrations, Crises and Recent Conflicts in the Balkans*, Belgrade, 27-29 October 2005.

PRB (2004). *2004 World Population Data Sheet* (Washington, D.C.: Population Reference Bureau).

RADUŠKI, Nada (2003). "Etnička slika Srbije – popis 2002. godine", *Migracijske i etničke teme*, Institut za migracije i narodnosti, broj 2-3, (Zagreb).

ROUSSEL, Louis (1992). La famille en Europe occidentale: divergences et convergences. *Population*. (Paris) Vol. 47, No. 1.

SOBOTKA, T. (2004). *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe* (Amsterdam: Dutch University Press).

STEIN, Z. & M. SUSSER (2000). "The Risk of Having Children Later in Life", *British Medical Journal*, Number 320, June 2000.

UN (2000). *World Urbanization Prospects: The 1999 Revision, Data Tables and Highlights*. (New York: United Nations).

UN (2003). *United Nations Statistical Yearbook, 45th issue*, CD-ROM (SYB-CD)

UNFPA (2004). *State Of World Population 2004*. New York: United Nations.

WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Mate (Zagreb).

Working group (1986). *Population Growth and Economic Development: Policy Questions*. Working Group on Population Growth and Economic Development, Committee on Population. (Washington, D.C.: National Academy Press).

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314.6(497.11)“2002“
314.117(497.11)“2002”

СТАНОВНИШТВО и домаћинства Србије према попису 2002. године [Електронски извор] / аутори Бранислав С. Ђурђевић ... [и др.] ; уредник Горан Пенев. - Београд : Републички завод за статистику Србије : Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања : Друштво демографа Србије, 2006 (Београд : Републички завод за статистику Србије). - 1 електронски оптички диск (ЦД-РОМ) : текст, граф. прикази ; 12 cm

Насл. са насловног екрана. - Тираж 300. - Стр. 3-4 : Предговор / Драган Вукмировић, Мирјана Рашевић, Бранислав С. Ђурђевић. - Библиографија: стр. 277-284.

ISBN 86-84433-61-0 (P3C)

1. Ђурђевић, Бранислав С.

а) Домаћинства - Србија - 2002 -

Статистика б) Србија - Становништво - 2002 -

Статистика

COBISS.SR-ID 136868364

